THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
LIBRARIES
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

10.050,5

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
·LIBRARIES·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

10.079 —

Ranke, L.

СРБИЈА И ТУРСКА

У ДЕВЕТНАЕСТОМ ВЕКУ

НАПИСАО

ЛЕОПОЛД РАНКЕ

ПРЕВЕО

СТОЈАН НОВАКОВИЋ

Ова је књига награђена из књижевног фонда

Илије М. Коларца

У БЕОГРАДУ

ПАРНА ШТАМПАРИЈА ДИМ. ДИМИТРИЈЕВИЋА, 1892

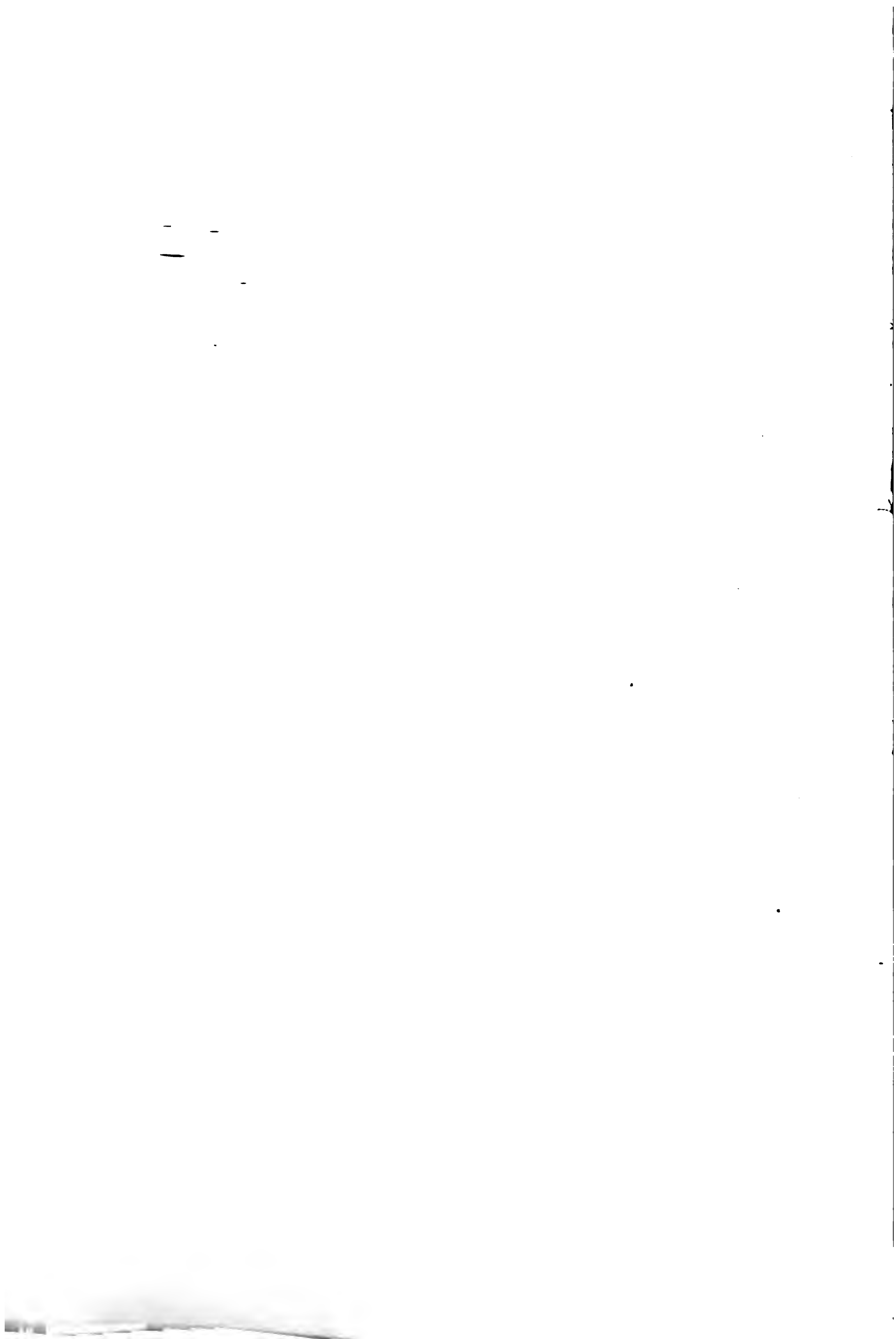

О ОВОЈ КЊИЗИ И О ПИСЦУ ЊЕНУ

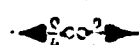

I

Писац ове књиге Леополд Ранке родио се 9 (21) декембра 1795 у варошици Вие (Wiehe) у Тирингији, а умр'о је у Берлину 11 (23) маја 1886, претуривши пуних 90 година радом обилато испуњенога живота. Отац му је био адвокат. Више науке је учио у Липиској, и ту га је Готфрид Херман упутио на вештину пажљиве филолошке критике. Године 1818 отишао је за професора гимназије у Франкфурту на Одри, где написа прво своје дело Geschichten der romanischen und germanischen Völker von 1494 bis 1535. Уз ту књигу је био прилог Zur Kritik neurer Geschichtsschreiber. У томе првом делу своме он је себи у причању узео за углед Тукидида, а у критичној обради Нибура, славнога основаоца филологијско-историјског критичког правца у писању историје. То прво историјско дело Ранково изненадило је свежином како схватања тако и излагања, по том широким погледом који хваташе везу међу догађајима привидно различитим и удаљеним, те тиме отвораше нове пространије видике. Субјективно проматрање грађе не могаше се опазити. Историк је пуштао дела и догађаје да говоре сами. Тиме, и чврстом краткоћом

излагања, уздигао је необично лепоту и прегледност свог историјског причања. Филологијско-историјску критику, која је дотле примењивана само на историјске изворе о старом класичном свету, Л. Ранке први примени на изворе италијанске, француске, немачке, шпанске, којима се у томе делу послужио. Само шест месеци после тога дела (29—31 марта 1825) би Ранке позван као ванредни професор на берлински университет. Као професор у Берлину отпочео је своју књижевну радњу делом Fürsten und Völker von Südeuropa im 16 und 17 Jahrhundert, у коме говори о мусломанима и о шпанској монархији, где се прво почео служити и неизданом рукописном грађом из старијих записа и архива. Ту су први пут каковаља употребљени дипломатски извештаји млетачких посланика, и на њих је обраћена уметна историјска пажња. Тим је делом, на основу те службене грађе писаним, Ранке најпре покушао да историју пише што се год мање може по изворима друге врсте, а колико се год више може по аутентичним актима и по споменицима, као првим и најпоузданијим изворима. Дело је дочекано с необичном пажњом и саучешћем. И макар да се и раније знало за млетачке и осталих италијанских градова дипломатске извештаје, Ранке је, овим и познијим својим делима, и у самој Италији побудио пажњу на овај извор историјски, и тиме подстакао позниja уредна и опширна издања те историјске грађе.

Поменуто дело о владаоцима и народима јужне Европе 16-ога и 17-ога века било је повод великоме Ранкову путу у Беч, у Млетке и у Италију, пошто се тамо грађе, потребне за његово дело, могло више наћи него ли у Берлину и по Немачкој. На тај пут се кренуо у јесен 1827, и, после више од три године, вратио се у Берлин у пролеће 1831 године. На овом путу, приликом бављења у Бечу и поводом рада на горе поменутом делу, у току прикупљања и читања извештаја и путописа о европском југу, Л. Ранке се заинтересовао и суд-

бином Србије, потражио познанство Вука Ст. Караџића, и дошао на мисао да први пут напише ову књигу. Али главно дело, које је изашло као род студија на мало час поменутом путу, јесте „Историја римских папа у 16-ом и 17-ом веку.“ Млетачки извештаји дали су писцу највише грађе за успех. Јер живе слике папа, њихових министара, њихова дворског живота, њихове управе, личне и анегдотичне ситнице које су вешто где треба уплетене, слике варошких, државних, моралних и економских прилика, што је читаоце највише привлачило, цртао је Ранке по млетачким извештајима. Ниједно дело Ранково није се више читало, јер ниједно није имало толико издања колико ово. До године 1874 дело је то издавано шест пута. Тада писац промени опсег дела. Место дотадашњег натписа „Историја римских папа у 16 и 17 веку“ дође натпис „Римске папе кроз последња четири века“, а дело се умножи додацима који су одговарали промени натписа. У том облику дело је опет на ново издавано, тако да је до сад имало девет издања. Истом после ових дела бацио се Ранке на домаће земљиште, и почео израђивати „Историју Немачке за време реформације“, која је излазила између 1839 и 1847 године. Ту није права историја самога реформационог покрета, с тога се у тој историји не говори ни о тридесетогодишњем рату. Позније је (1869) Ранке то попунио „Историјом Валенштајна“, главнога јунака реформационих ратова. Године 1841 Ранке је постављен за државнога историјографа пруског, и 1847—48 пустио је у свет „Девет књига пруске историје.“ У другоме издању та је књига опет раширена, и названа је „Дванаест књига пруске историје.“ Као пруски историограф издао је он и „Белешке кнеза Харденберга“ у пет великих свезака, које су знаменит прилог к савременој пруској историји. Неуморна истраживања Ранкова вратила су га опет к страној историји. Тако је постала „Француска историја нарочито 16-ог и 17-ог

века“, која је изнела шест свезака и „Енглеска историја нарочито 16-ог и 17-ог века“, која је изнела девет свезака. Немамо кад да помињемо сваколика него поменусмо само главнија дела Ранкова. На послетку је огромну своју радљивост окушао и у делу „Историја света“ (Weltgeschichte) коју је предузео у дубокој старости. Било му је скоро 85 година, кад је почело издавање тога дела (Декембра 1880). Поједине књиге тога списа који је обухватио девет књига, продају се већ у трећем или у четвртом издању. Целокупно издање дела Ранкових износи 54 свеске, осем поменутих 9 свезака „Историје света“, с којом заједно сва књижевна радња Ранкова, износи 63 свеске.

Величина и знаменитост Ранкова у томе је што је он на историју новијега времена применио критички и објективни начин којим је Нибур у почетку овога века изашао на глас критичком обрадом римске историје, која се дотле израђивала не толико по споменицима колико по самим римским историцима. Критичку оцену извора и критичку вештину да се извори деле на аутентичне (споменике), на прве, на друге итд. руке изворе, Л. Ранке је с успехом применио и на историју новијега времена. У овом правцу борбе против пустих традиција, одевених у историјско одело, у тражењу суште историјске истине целокупним домишљањем савремене историјске критике, у објективном оживљавању и изазивању прошастих векова хладним али живим и уметним цртањем истинитог ондашњег стања, у овоме реализму историјскога цртања, одликовало се у исти мах више људи у великим европским народима. Што је Огистен Тијери учинио за Француску, оно је још с бољим успехом Л. Ранке извршио у Немачкој. Л. Ранке је мислио да је историја колико наука толико и уметност као год и Огистен Тијери; с тога му је највећа брига била да истину што може поузданије нађе, и да је искаже што може живље, лепше и

разговетније. „Свак је задовољан — говори Ранке на једном месту — ако у ком појетском делу нађе у садржају духа, а у облику чистоте и савршенства. Од научнога се дела не тражи ништа друго, него да свој предмет скроз проникне и разговетно га изложи. Али је задатак историје и књижеван и научан у исти мах, историја је колико уметност толико и наука. Историја мора испунити све што тражи критика и наука исто онако потпуно као ма који филолошки посао; али у исти мах у историјским делима ваља образовани људи да нађу исто оно уживање које се налази у најбољем чисто књижевном производу.“ Немачки критичари исте школе, озбиљни и у историјској науци цењени људи, признају Ранку да је ово постигао потпунце. „Он је од историје начинио дело уметничко, освојивши јој у неку руку место у лепој књижевности, ничим ни мало не окрњивши његину научну вредност. Ранков је стил заокругљен и увек одговара предмету; стил је тај жив, провидан, измерен, тачан, стегнут и прост, крепак и сабијен, јасан и кад говори о заплетенијим стварима, равномеран у току, без сувишног накита и без ватрености. Те се особине, показане најбоље у „Историји папа“, виде увек кад се год по природи предмета могу показати. Његово излагање знатних догађаја и његово ненадмашно цртање портрета осигурали су Ранку место међу немачким класицима. Некада се забављало штошта стилу Ранкову, и мислило се да он по недостатку карактера и по дипломатском увијању пише мирно и суди умерено, а причајући истиче црте и тренутке којима привидно подређена вредност припада. Али то што је названо равнодушношћу није ништа друго него савршена умереност и праведно оцењивање повољних и супротних обзира. Историк неће да каже шта мисли он сам, него излаже чињенице, остављајући њима да пресуду образложе. Тим је Ранке одступио од начина гдекојих прет-

ходника, али је крочио велики корак напред к истинитости представљања, којој се личним схватањем лоше служи.“ [1])

Да би видели читаоци како Ранка суде и критичари противне му, мање умерене школе, изнећемо шта о њему говоре Готшал и Ј. Шер у својим књигама о историји немачке књижевности. Р. Готшал такође слави Л. Ранка као првога историка Немачке, који је вештину груписања, излагања и прагматичнога развијања у писању историје дотерао до вештине у Немачкој недостигнуте. „Ниједан немачки историк — каже Готшал — није умео да тако као на шаху расправи како се у кабинетима ради за или против неке ствари, нити је знао да с оноликом бистрином комбинације следује коњичким скоковима дипломатије. С ретком вештином доводи он у везу и иставља у праву светлост интересе и лица; и само сликање свакидашњег живота код њега је обасјано светлошћу опште историје. И кад нас води по Ватикану или по Ескуријалу, ми не само што смо ту као код куће, него из тих простора гледамо пред собом у знатној перспективи судбину Европе. Ранке никада не помиње што није суштаствено; он осећа добро где је што знатно за узрочну плетеницу историје, било то крупно било сићано. Што је без значаја, неће доћи под његово перо, али ће он говорити о свему са равнодушношћу. Та равнодушност изгледа као потпуна објективност у излагању; али је баш та објективност субјективни недостатак, недостатак пуноће и топлоте уверења, недостатак моралне мисли, без које нема ни Тацита, ни Тукидида. Историја није ни шаховски ни рачунски задатак, она није само дипломатски срма-вез. Ранков је стил гибак, гладак, одличан, али му оскудева она снага и племенитост којом Клио за вечност пише. И живост његовога излагања није свагда једнака; он није дома где се масе крећу, где велика дела

[1]) Historisches Jahrbuch. München 1886 VII Band, 4 Heft. 675.

грме; он је снажан кад јасно иставља побуде, рачуне, интересе. Али историк треба згодним начином да покаже не само којим колутићима машина ради, него и како се витла и како ломи и разбија. Тек у томе је научничка мајсторија што му се допада да мине познато, а да навлаш се правећи знатан, тражи оно што је ново, што је тајно, што је неразмршено, — тиме се пак уметничка целина историјскога дела не постизава. Тако нам Ранке, истина, показује у највишем савршенству једну од суштаствених страна историка, и оно што нема ни он, на жалост је тешка пукотина која историјографију немачку још двоји од идеала. Ранке је архивски мађионичар, као архивар Линдхорст у Хофмановом „Златном Лонцу“. Под његовом се руком мртви акти заблиставају вилинским осветљењем, као људи с човечанским физиономијама, а мисли његове се између њих врзмају као злаћано-зелене змије; али архивска историја, и кад је најсавршенија, још није права историја“, и т. д. Писац управо дели новије немачке историке на школу Ранкову, објективну и прагматичну, и на школу Шлосерову, патетичку и осетљивију.[1]) У истом смислу суди Л. Ранка и Ј. Шер. „Нема никакве сумње — пише он — да је Ранке за историју великих заслуга стекао. Познајући европске архиве као мало ко, он је историјску грађу својим изводима знаменито обогатио. Начитаност је његова заиста огромна. Својим познавањем и критиком извора, он је истакао у нову и истинитију светлост не само поједине слике и догађаје, него и целе периоде средњевековне и савремене историје. Најомиљеније му је оруђе дипломатска кореспонденција, и најлепше своје успехе ваља он да захвали фином погађачком чулу којим уме да расплеће конце дипломатских извештаја. Али уз највећу снагу Ранкову, ту се управо налази и њего-

---

[1]) R. Gottschall, Die deutsche Nationalliteratur des neunzehnten Jahrhunderts. Vierte Auflage. Breslau 1875. IV, 354—356.

ва највећа слабост. Он не уме исто тако ни да се исплете из дипломатских назора и дворских чаробних кругова. По њему се историја света и не збива нигде на другом месту већ у владалачким кабинетима, министарским канцеларијама и дипломатским текама — — Хвалиоци Ранкови хвале овај потпуни недостатак моралнога осећања, ову ужасну равнодушност у погледу разликовања правде и неправде, врлине и порока, заслуге и злочина као „историјску објективност". Потоњи ће свет разумевати без сумње друкчије и правилније, и ако неће толико дворски."[1])

Што републиканац и радикалац Шер из Цириха овако говори о монархисти и консервативцу Л. Ранку из Берлина, није никакво чудо, и не треба ни у чем да збуни наше читаоце. Поред свега тога разметања за карактерност и за осећаје моралне, остаће опет у вечитој вредности проста истина, да је боље да историк читаоцу мирно и непристрасно нацрта време које описује, поставивши га у положај да сам суд изриче, него ли да се сам начини судија или партизан лицима и покретима које описује. Објективни (по моме мишљењу једини научни) или морални правац писања историје разликоваће се и стајаће један према другом увек онако као реалност и идеализам у појезији и у уметности, с том само разликом, што ће се реализам увек више слагати с историјом поради њене научне стране, као што се уметност тешко може са свим лишити идеализма. Научност историје остаће увек у критичности описа, у сигурности навода, у потпуности и у истинитости података. Вештина или уметност груписања, описа, излагања остаће увек душа историје, а вредиће онолико више колико је поузданија научна страна, критична зграда истори-

---

[1]) Др. Јов. Шера Општа историја књижевности. Превео Стојан Новаковић. Књига трећа. Германски народи. Београд 1874 стр. 487. до 491.

је. У делу које се овде износи пред Србе, најбоље се може видети истина ових речи. Какве бисмо ми користи имали да се Ранке бацио на страну којега год од наших нових радника историје, да је једнога напао у име „моралности“, другога у име „човечности“, трећега само да покаже како он сам није неосетљив или бескарактеран? Сваки зна да бисмо ми с тиме били изгубили, ма како иначе били задовољни гдекоји немачки критичари. Напротив, колику корист можемо ми сви при сти из мирног излагања онога што се збило, из непристрасне деобе чињеница повољних и неповољних, како која коме припада, из објективности којом писац пред нас износи све шта је ко радио као суд у пресуди — остављајући делима да она сама изреку коначну похвалу или осуду! Овакву историју, бар у главном прегледу, Србин би тешко и могао написати. С тога ми дугујемо великом светском историку дубоку благодарност за то, и с тога нас у толико више интересује да сазнамо како је велики историк дошао на мисао да изради ово дело и да се бави српским стварима. Томе ћу посветити одељак што следује.

II

У казивању о своме животу и раду, Л. Ранке је сам испричао како је дошло да се заинтересује и српским стварима.

Први Ранков историјски посао о романским и германским народима од 1494 до 1535 довео га је на професорску катедру у Берлин. Мислећи како даље да настави то своје дело, баци се на проучавање неких рукописних података и извора из XVI и XVII века који су се налазили у библиотеци у Берлину, и зачуди се обиљу грађе коју је ту нашао за државе и за владаоце XVI века. По тој грађи напише он неколико глава из историје XVI века (Fürsten und Völker von Südeuropa), и изда их 1827 године. Али тај

га је почетак само повукао даље. Лако је било помислити да она берлинска збирка, и ако је била доста велика, није ништа спрам онога што се морало налазити у италијанским библиотекама и архивама. Тога ради Л. Ранке пође на пут, и прво се устави на дуже време у Бечу, за то што је у тај мах, после аустријске окупације Млетака, већи део млетачке архиве у Бечу се налазио. Познати Метерников саветник Генц, који је много познавао источне послове, помогне Ранку те му Метерник допусти да се архивом послужи, јер у оно време није то тако лако било. Л. Ранке се бавио у Бечу од Октобра 1827 до Октобра 1828 године. У дворској библиотеци позна се Л. Ранке с Копитаром, и ту нађе такође мноштво млетачких извештаја о Турској и о Немачкој. Сваки дан је наилазио на понешто ново, неочекивано, поучно. Занимљиве ствари о Турској и о словенским земљама које је налазио у нештампаним списима, пробуде Ранкову радозналост да што више сазна и о садашњем стању тих земаља, и он се упозна с Вуком Стеф. Караџићем, без сумње (и ако се то не каже) преко Копитара, пошто се ниже говори о тешњим везама са Копитаром. „У Вуку — пише Л. Ранке — најученијем тадашњем Србину, нашао сам пријатеља који ми је саопштио своју збирку грађе о српској историји. До дна душе и срца дирнула ме је та историја живим приповедањем о покрету најширега историчког и политичког значења. Лети 1828 године склопим по томе историју револуције у Србији, у чему ми је незаборављену помоћ указао Копитар, тадашњи посредник немачке и словенске учености.[1])“ Баш у то време, Вук се и сам бавио историјским својим пословима о новој историји. Јер тада је штампао биографију кнеза Милоша (у Бу-

---

[1]) Zur eigenen Lebensgeschichte von Leopold von Ranke. Herausgegeben von Alfred Dove. Leipzig 1890. Казивање од новембра 1885, стр. 63—64.

диму 1828), тада је, у Даници за 1827 штампао „Географическо-статистическо описаније Србије“, тада је у Даници за 1828 штампао „Прву годину српскога војевања на дахије“. То је та грађа којом је, уз усмено приповедање, послужио Л. Ранка. У осталом о овом послу говори Л. Ранке и у једном ранијем казивању. Ту помиње како је у Бечу књижевни покрет био много скученији него у Берлину, пошто је ондашњи легитимизам јаче притискао духове; говори како је тај анти-револуционарни правац нарочито заступао Фридрих Генц, с којим се Л. Ранке чешће виђао и разговарао, и ако се види да није делио његове погледе. Свакојако хвали Генцову духовитост, којој се, у осталом, и од противника свагда правда одаје. Ту Ранке помиње како је грчки устанак, заштићаван од Енглеске, нагонио на нове мисли, и како он сам није имао додира ни с Грцима ни с њиховим заштитницима „Међу тим имао сам веза са Србима — наставља даље — који припадају истој системи, само на други начин. Било је и веома занимљиво и веома поучно за ме, да по непосредноме казивању, и без обзира на оно што се о том мисли у Бечу, познам како је постао српски устанак. Италијанске студије, започете у Берлину, наставио сам са све већом ревношћу. Али у исти мах задубих се у елементе словенскога покрета у Турској; почех учити српски, и ако не са Бог зна коликим успехом, јер су ми сва саопштења чињена немачки.“[1]) Има још неколико бележака из тога времена из кореспонденције Ранкове. У једном писму од 8 (20) августа 1828 пише Хајнриху Ритеру ово: „Надам се да ћу вас скоро моћи изненадити малим списом којега је градиво ново и изврсно. Израда ми је чинила много задовољства. Желео бих да се и теби допадне. Теже је него што се мисли, бити на ви-

[1]) Zur eigener Lebensgeschichte von Leopold von Ranke, стр. 48—49. Казивање од декембра 1875.

сини своје грађе. Једва се допрети може до дела лепог, савршеног.“[1]) Ако се и не каже, нема сумње да се ово тиче дела о српској револуцији, пошто је горе наведено да га је Ранке први пут радио лети 1828 године. Отишавши из Беча, писа своме брату Хајнриху 8 и 9 (20 и 21) новембра 1828, ово: „У Бечу сам на послетку познао се с једним народом, који је у ропству живео патријархалним уредбама и песничким мислима, да то обоје претвори у сушту збиљу и рат, кад је настало време да се ослободи, са Србима, којих си песме сигурно видео. Из хартија Вуких покушао сам да склопим новију историју тога народа. И онај исти дан, кад ћу отпутовати, цело сам после подне с Вуком провео[2]).“ Из ових писама види се да је Ранке негде пред крај лета 1828 довршио своју књигу, јер је она била готова у штампи с крајем 1828, или баш првих дана 1829, пошто 17 (29) јануара 1829 пише из Млетака Хајнриху Ритеру да је књига изашла.[3])

Преда мном је та књига, прво издање. Потпун јој је наслов Die serbische Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen. Von Leopold Ranke. Mit einer Charte von Serbien. Hamburg, bei Friedrich Perthes 1829. 253 стр. на малој осмини. У предговору те књиге писац каже како се историја учи или из штампаних или из рукописних дела, али како има и трећи извор, у казивању оних самих који су радили, и како увек вреди бележити то што они знају, јер с њиховом смрћу може пропасти. „Подаци који су послужили за овај наш српски мемоар — пише он даље —

---

[1]) Zur eigener Lebensgeschichte, 308.

[2]) На истом месту 209—210.

[3]) Zur Lebensgeschichte, 215. Мало после наводим писмо Вуково од 19 јануара 1829 Л. Мушицкоме, где јавља како је читао 15 табака — а то је цела књига.

црпени су из уста самих посленика. О стању и о догађајима пре покрета казивали су што треба стари и искусни људи као што су: Јован Протић из Пожаревца, прота Радојица Жујовић из Ваљева,[1]) кнез Сима. О пословима устанка саслушани су поуздани и поштени људи, у исти мах од најзнаменитијих и најумеренијих онога времена, као што су: прота Ненадовић, Лука Лазаревић, Стеван Живковић. Сва се та имена у књизи помињу. О неким догађајима дали су обавештења први поглавари народни: Младен, Петар Добрњац, Јаков Ненадовић. О устанку под Милошем питани су: Благоје, Димитрије и архимандрит Мелентије, који су много у том устанку радили. Те и остале сведоџбе, писма и документе тога времена, прикупио је верни скупљач српских народних песама Вук Стефановић Караџић. И он сам може собом послужити као један од најбољих сведока, пошто је 1804 ступио у јавни живот, био најпре писар код Ђурчије и код Јакова Ненадовића, а после у служби државној под Совјетом већином све до 1813.“ То се говори при првом издању о изворима. А знатно је и како Л. Ранке завршује прво издање. „Сваки зна — вели он ту — како је тешко писати историју. Али је та тегоба двострука кад смо при предмету с једне стране, као вековима, одвојени различитошћу историјског света који описујемо, од свију наших појмова, а с друге стране опет везани за њ живим везама садашњости, које би нас могле навести да пристанемо уза њ или да се окренемо против њега. Од тога пак права историја мора бити далеко. Њено је само да види, да проникне, па да каже шта је нашла.“ То Ранке обележава и као свој задатак у тој историји. При поправкама штампарских погрешака тога дела још се чита белешка како у месту где је дело штампано и у околини није

[1]) У оригиналу је: Peter Schujowitch von Waljevo. Овако сам поправио по казивању г. Младена Жујовића саветника у миру.

било никога српскоме језику вешта, како је и професор Л. Ранке на путу у Италији, те су за то табаци послани у Беч једном ученом Србину, који је онде наведене погрешке побележио. И ту опет видимо Вука. Вук сам у писму Л. Мушицкоме од 29 јануара 1829 из Беча пише: „У Липисци штампа се књига под именом Revolution in Serbien (mit einer Karte); мислим да ће вам врло бити по вољи (15 табака ја сам већ читао наштампани.“ [1]) Цело то прво издање и не износи више него 16 табака мале осмине. Један од ученика и пријатеља Ранкових сачувао нам је белешку, да је то дело у Немачкој нашло врло лепа одзива, и да се повољно одазвао и сам творац критичног писања историје, славни историк Нибур.[2])

На петнаест година после првога издања, године 1844, издаде Ранке друго издање свога дела под истим насловом, без предговора и без икаквих назначења, али простором два пут веће од првога горе наведеног. У једноме писму Ђорђу Вајцу од 24 маја (5 јуна) 1844 помиње да ће то друго обновљено издање „књиге о Србији“ изаћи у Августу те године.[3]) Кад се упореди прво издање с другим, види се да је раширен приступ, који је у првоме издању био много краћи, да су унесене две нове главе (11-та и 14-та) о вези српских догађаја с европском политиком, да је у седам нових глава описано време од 1815 до 1844 године. Не каже се ништа о томе откуда је за тај додатак грађа црпена. Тако је из првог издања, које је имало приступ и дванаест глава, изашло друго, које има свега двадесет и четири главе. Како је у опште цео овај посао, и у првом и другом издању рађен — а та му је последња израда и у трећем издању без ве-

---

[1]) Гласник Српског Ученог Друштва 75, стр. 309.

[2]) A. v. Reumont, Historisches Jahrbuch, VII. 627, München 1886

[3]) Dove, Zur Lebensgeschichte, 327.

ликих промена остала — види се из предговора к трећем издању. „Имао сам срећу — пише ту Л. Ранке године 1879 — да напишем историју преврата и ратовања за ослобођење Србије, онда још кад је било и живог памћења тих догађаја. О томе се види што треба из предговора к првоме издању (1829). Тада сам узео за основу оно што ми је казивао Вук, али сам сваку чињеницу, сваку реч подвргао испиту, те ми је Вук наводио од кога је што сазнао, тако да су саопштења тим начином постала потпуно поуздана. Распоред и склоп дела остављен је мени. Никада нисам познавао човека, у простоти рођена, који би имао толико велику пријемљивост за дубок и научан рад на науци о језику и о отачаственој историји. На тој се особини оснива његова слава; а његова је највећа заслуга што је прибрана добра грађа, употребљена при првом и при другом издању ове књиге. Ја нисам пропустио да приберем и оно што се после могло додати из руских и на послетку и из аустријских архива, али сам свагда имао на уму да је језгра покрета измерена још при првој обради, онда када је првобитно историјско предање, што је могућно критичније испитано и обнародовано.“ Тај је посао доиста писац свршио што у првоме што у другоме издању ове књиге, и оно што је *о историји Србије до 1842* (први део ове књиге) написано, на тај је начин постало. У том одељку је писац у последњем трећем издању мало шта поправио, додао или изоставио, употребивши донекле при спољним политичким везама позније издану грађу, или изоставивши гдекоја своја размишљања (нарочито на крају) према новоме склопу целе књиге.

Као што су у годинама 1842—44 унутрашње српске мутње и промена династије привукле на ново пажњу великог историка на његову књигу о Србији, тако су велики догађаји од 1876—78, који се згодно подесише с издањем скупљених дела Ранкових раније започетим, још један пут привукли

пажњу Ранкову на Србију и на његово дело. И ако већ у дубокој старости, Л. Ранке се ни у овај мах не устави на ономе на чем се затекло. Он додаде читав нов одсек о *Србији под утицајем европских сила*, од 1842 до 1867, унесе у књигу још два своја раније састављена списа, о босанској буни против султан-Мехмедових реформи и о еманципацији Египта, и завршивши тако, у своме вештачком прегледу, цео развитак васалне Србије, даде књизи натпис *Србија и Турска у деветнаестом веку*, који је сад на њој.

Ево шта при трећем издању писац сам говори о томе своме послу.

„Спремајући ово издање — пише он — нисам никако остао при садржини пређашњих издања. Боље ће се разумети догађаји што сам бацио поглед на само турско царство онога времена, које ни у свом мусломанском насељењу није остало на миру поради предузетих преображаја. Грдна је разлика у томе да ли преображај врши самовласно народ дотле покорен, или да ли га наређује сама врховна власт. Оним првим кораком избијало је на видик начело хришћанско; ово друго се тицало мусломана самих. И разви се призор ванредно занимљив; на преображаје султанове устадоше мусломани, потурчени урођеници, стара властела босанска. Није могућно наћи штогод томе покрету слично, али се баш за то у историји покрет превидети не може. С новијим добом нема никакве везе; то је, како изгледа био ропац једнога земаљског начела тамошњег, које је с тим покретом и умрло. О томе говори расправа што се чита на другом месту, коју сам написао 1834. Ово што сам мислио онда, мислим и сад кад се та расправа на ново штампа."

Нас се и та расправа тиче осим по предмету још и по томе, што је грађа за њу искључиво од Вука, како писац сам у приступу напомиње. При првом издању Л. Ранке каже, да

је ту грађу Вук скупио по његовој, Ранковој, молби. Он каже да та грађа није била ни потпуна ни довољно опширна, али ју је он употребио, те по њој израдио онај чланак. Та грађа, као и предмет сам, дадоше повода, те је иста расправа већ два пут до сад превођена у нашој књижевности. Најпре ју је превео М. П. Шапчанин у „Гласнику српског ученог друштва“ књ. XXI, стр. 171—226. Тај је превод по првом издању, али није баш потпун. У другом издању писац опет није оставио све по првоме издању. Додао је нов приступ, избацио је неке ситнице (и један цео мали одељак о рату с Црногорцима) и променио је свршетак. Прилози к томе чланку у трећем су издању ушли међу прилоге целога дела. По том другом издању превео је на ново ову расправу др. Мил. Р. Веснић под насловом „Босна у својим одношајима к реформама султана Махмуда II.“ Тај је превод штампан у „Београдскоме Дневнику“ од године 1886, бр. 167—198.

Трећи део ове књиге, о еманципацији Египта, штампан је уз ово треће издање први пут. Један Ранков ученик и биограф вели да је у томе спису обележен прави зачетак онога источног питања, које свет држи у запетости ево већ педесет година. Л. Ранке сам говори о томе у свом предговору овако: „Горе наведени поглед на Босну изнео ми је пред очи и другу једну историчну страну свију ових питања, а то: како су се према тако ускомешаном турском царству силе европске поставиле? Исте реформе, које су наилазиле на отпор међу јањичарима и код босанске властеле, био је већ сам по својој потреби и срећније извршио велики васал султанов, вице-краљ Мехмед-Алија у Египту, у другоме средишту турске силе. Имало је огромнога значења како ће се један према другом понашати ова два реформатора, султан и вице-краљ, и у један мах изгледаше да ће Египат надвалити. Али тиме питање, све дотле чисто турско, поста опште. Стало је било да се зна како ће

се Европа понашати према тој борби. И тада се сукобише две велике западне силе, Енглеска и Француска. Енглеска пристаде уз Цариград, а Француска уз Египат.“ Утицај тога спора на унутрашњу политику и историју француску изазвао је најпре историка да расправу још онда напише, али му је све до трећег издања ове књиге нештампана остала.

О последњем и најзнатнијем одељку трећег издања налазимо помена у једном писму Ранка његовом ученику и биографу Алфреду од Рајмонта 3 (15) априла 1879: „На скоро ћете имати — пише ту Л. Ранке — опет ново издање моје књиге о Србији, с додацима који већ јаче додирују политику XIX века. Сам сам се зачудио кад сам разгледао акте (нарочито писма Меронија, пруског генералног консула у Београду) и кад сам у њима нашао читаву непознату историју из педесетих и шездесетих година нашега века. Чини ми се да сам нашао неко благо, али опет ми ни на ум не пада да мислим да ће свет нови мој посао примити с онаком љубављу с каквом је стари примио.“[1]) У предговору трећега издања, долазећи на тај последњи део, Л. Ранке напомиње како су му и други и трећи одељак требали као приправа за овај четврти. „Тај четврти део много је већма у вези — вели Л. Ранке — с утицајем сила и с њиховим унутрашњим сукобима него што је то пређе било. Али кад сам приступио к послу, нашао сам се у највећој неприлици. Да сам хтео да од почетка до краја начиним извод по новинама, не бих добио до бедну и непоуздану компилацију, јербо дневна штампа, према својој природи, сваки покрет представља или по интересу појединих уредника, или по интересу оних људи који су иза листа. Тако на свет излази грдна гомила противуречности и обмана. Штампа нам не износи дела или чињенице саме, него само различита мишљења о њима. Она је по својој природи пристрасна, те

---

[1]) Dove, Zur Lebensgeschichte, 545.

исто тако наводи читаоца да и он сам буде пристрастан. Штампом се већ и у Цариграду врло вешто служе. Хвала за то доброј вољи управе пруског државног архива, која ме је послужила неколиким свескама писама о српским пословима. Одатле сам црпао податке многостручне, нове и поуздане. Било је за неколике године извештаја прускога консула у Београду, Меронија, који се живо старао да се са свога гледишта извести о стварима које су пред њим биле, и да јавља својој влади оно што је сазнао. Ти извештаји иду који пут одвећ у појединости, али се из њих нигде не опажа да је писац рад био да догађаје представи другојачије него што су доиста текли. Свагда се само опажа, како је консул имао пред очима једино свој Београд, и како је пазио на супротности међу тамошњим консулима, старајући се да по њиховом понашању сазна и шта која сила мисли. Али за ме је било од превелике вредности, што сам међу послатим актима нашао и документе о дипломатским саопштењима између самих великих сила. Ту сам открио одјек који су послови сваки час изазивали не само преко посланика него и преко министара самих.

„И где се управо налази моћ која у нашој Европи господари? Та се моћ налази у споразуму великих сила, којим се искључује господарство које год појединe силе, а обезбеђује господарство заједничко. Где се год не може да дође до споразума, настаје рат. Али нови и нови случаји непрестано потресају споразум. И та вечита стрепња чини управо интерес тако названог источног питања, јер до општега сукоба баш за то лако може доћи, што су источне прилике колебљиве, и што су непосредно испреплетане са свима осталима. Који пут се успело да се тај сукоб избегне, који пут је несугласица међу силама доиста букнула, или су се међу собом и сукобиле. Све су то ствари и саме по себи врло знамените, али та знаменитост још већма расте са самосталним тежњама које се на истоку

јављају. А те се самосталне тежње не виђаху нигде у такој крепости као у Србији, која је уз то улазила у нову једну мену своје историје. Властитим поуздањем у своју снагу, па ипак и утицањем општих светских прилика, Србија је очврсла и доспела до положаја који ју је мало по мало извео до њенога потпуног ослобођења. Што сам ја рад био, баш је поглавито намера да опишем како су заједнички или удружено радили с једне стране мален али чврст народ, а с друге европски утицаји. Знаменита је појава у историји XIX века прегнуће и усталаштво које је српски народ развио у васпостављању своје автономије: у суштини Срби су се развили сами из себе, али се њихова дела нису могла признати ни утврдити, докле се за њих нису заузеле силе европске. У суделовању тога двогаваља тражити и узрок који је учинио да се оснује династија Обреновића. У томе је језгра онога што моја књига износи. Преда мном нису били свуда подаци под једнако богати: ја знам да ће моме послу требати и поправака и допуна, али ме то не може уздржати да пустим у свет оно што сам могао урадити.“

Тим речима се опростио велики историк с публиком овог дела. Тиме и ја завршујем ове белешке о постању и о изворима ове књиге, поцрпене из разних изјава и бележака самога писца.

III

На послетку да додам две три речи и о овом преводу.

Оно што је Л. Ранке издао у другом издању, а што је овде сад у првоме делу ове књиге под насловом „Историја Србије до 1842“ ја сам превео и почео био штампати још 1864. Неке оцене о унутрашњој радњи кнеза Милоша (највише о поступању према приватним правима) нису се свиделе тадашњој цензури. Тражено је од мене да их или променим

или објашњавањем узбијем. На прво нисам могао пристати из поштовања према делу тако чувенога историка, друго нисам могао чинити без нарочитог својега изучавања. Овоме последњем пак није било ни прилике, ни времена, ни грађе. Гдекоје моје напомене, које сам могао ради ублажења навести, нису биле повољне ни цензури ни влади. Тако се посао свршио тиме што је пуштен у свет само први део до краја 1813 године, а остало је по разним околностима одложено ево на непуних 28 година.

Сад се у првом делу (Историја Србије до 1842) штампа мој превод из 1864, али са свим упоређен с најновијим Ранковим издањем, дотеран према последњим Ранковим исправкама и допунама,[1]) и свуда поправљен. То прегледање одузело ми је доста времена. Остали су делови књиге преведени сад.

Као и при првом издању, ја сам се и при овоме ограничио само на задатак преводника, не упуштајући се ни у исправке ни у допуне ни онде где сам знао да је која појединост погрешна. Ретко где да сам одступио од тога. Не може се казати ни да има много ни да има знатних погрешака. Па ипак сваки треба да зна да је главна знаменитост овог дела у општем склопу, у целини, којом су вешто прикупљени, прегледани и на својим местима, по мери и знатности својој, распоређени и изнесени догађаји. У томе је главна вредност дела, у томе су му стране које никад неће застарети.

Међу прилоге додао сам са своје стране два. Један је чланак о руском ратовању у Србији 1806—1812, који сам био наштампао 1864 уз издање првог дела, из руског издања исте ове књиге. Други је писмо кнеза Михаила српским саветницима од 2 јула 1853. Вредно је забележити што савременици

[1]) Ни те допуне нису значајне. Главно је у њима што се писац на два три места користио Калајевом историјом српском и неким позније издатим дипломатским актима и белешкама.

памте да је то писмо много допринело к ономе обрту расположења које је довело до догађаја о свето-андрејској скупштини 1858. Међу тим два Ранкова прилога, који су као прилози изашли уз прво његово издање још 1829 године, први: *К старијој историји* и други: *Географске напомене* изоставио сам, пошто су или застарели, или су им подаци другим начином у нашој књижевности довољно познати.

При првом издању од 1864 пустио сам био у предговору ове речи: „Оно мало још живих сведока времена и догађаја, о којима је реч у овој књизи, мислим да ће и без молбе и без позива примити као свету дужност према народу да кажу што није могло бити погођено или што је, ма којим начином, може бити и без ичије кривице, изврнуто. Не сумњам да ће им тај посао много лакше ићи кад овако имају у рукама праву систему којом ваља писати историју оног времена.“ Данас већ остају још за многе партије само писани или још неиздани извори, али се и опет ове речи могу упутити и при овоме целоме издању Ранкове историје, за познија времена која су у њему описана.

I.

ИСТОРИЈА СРБИЈЕ ДО 1842

Овај део изашао је немачки најпре 1829 под насловом: Die Serbishe Revolution. Aus serbischen Papieren und Mittheilungen. По том је издан по други пут 1844 под истим насловом, али раширен и прерађен. У делу Serbien und die Türkei im neunzehnten Jahrhundert, Leipzig 1879 штампан је тај спис на овом првом месту под горе наведеним насловом и опет с неким допунама, као што се и овде српски штампа у преводу који је исправљен и допуњен према том последњем немачком издању.

ГЛАВА ПРВА.

НЕШТО О НАЈСТАРИЈОЈ СРПСКОЈ ИСТОРИЈИ.

Није ни једно доба било толико знатно и од толиког замашаја за унутрашњу историју словенских народа, као друга половина деветога века.

Сељање народа беше свршено; пространe земље и крајеви беху заузети: већ се по нешто знало историјски и географски о оним силним народима, које само побројати по имену онако беше до очајања мучно старима. Туђа насилничка господства, као што беше аварско, бише на ново сатрвена; време беше дошло, у које је и Словенима ваљало огледати да се самостално подигну и да се у политичким творевинама окушају.

У другој половини деветога века налазимо велико-моравско царство, које се ширило чак иза Кракова и овамо покрај Елбе, јер у њ припадаху и Чеси у Чешкој: тамо се још и данас прича и спомиње велики краљ Сватоплук. У том крају поникоше међу Лесима око Гњезна и Познања први владаоци по старом племенском уређењу, а то су Пјасти. Под норманским владаоцима саставише се у једно словенско-чудска племена и одатле поста руска држава, која одмах у постању узе одсудан правац према доњем Дунаву и Цариграду. Међу тим пројђоше цело Подунавље апостоли словенски Ћирило и Методије, мисионари другојачији од многих, који су пре њих били, тим, што се прихватише да елеменат народног словенског говора изобразе за црквену књижевност.

Налазимо да су Срби у тај мах најпре огледали да се уреде налик на државу.

Да оставимо старинарима нека свезују језик и приче с оно мало истрганих извештаја, не би ли испитали откуда су Срби,

кад су и којим путем дошли: ми их од почетка налазимо онде где су и данас.

Ако хоћемо да прегледамо где је била првашња Србија, ваља јој узети језгро у средини високих планина што се пружају од Алпа према Црном мору заузимајући цео крај између Дунава с једне и између Јадранског Мора и Архипелага с друге стране, испуњајући га својим бреговима, својим рекама и потоцима, пресецајући долинама, које се око тих река и потока састављају. Срби су од вајкада становали по височима планинским, који се један с другим надмећу — по зеленој горици, као што вели песма, у којој се у мрачној планини по гдегде само забели стена или устајан снег; одатле су се пружали покрај Дрине и Босне према Сави, покрај Мораве и једне и друге, према Дунаву, а на јужни крај до горње Маћедоније: становали су најпосле у приморју Јадранском. Стотинама година су живели под својим жупанима и старешинама, и никада их се озбиљно не дотакоше покрети народа, који су већ имали места у светској историји.

Па у поменуто доба они не саставише своју државу као остали Словени; само се опажа да су признали врховну власт источно-римског цара — јер је дабогме земља, у којој су они становали, била од старина римска, па пошто се римско царство било поделило, она је онда, кад је Карло Велики обновио западно римско царство, остала у источном. У тај су мах Срби примили и хришћанство.

Али опет није то било тако, да су се они потпуно покорили грчком царству или грчкој цркви.

Кад су наумили да признаду цариградску владу, то учинише само под том погодбом, да никад не буду под управом која ће се из Цариграда постављати и коју су презирали с тога, што је само харала и цедила људе. Цар им допусти, да њима могу управљати само домаће старешине, и да их они сами бирају, па нека и даље остане начин патријархалне управе[1]).

[1]) Constantinus Porphyrogenitus de vita Basilii: Theohpanes continuatus ed Bonn. p. 291: τοὺς ὑπ' αὐτῶν ἐκείνων ἐκλεγομένους καὶ οἱονεὶ χειροτονομένους ὡς αἱρετοὺς ἄρχοντας καὶ πατρικὴν πρὸς αὐτοὺς διασώζειν ὀφείλοντας εὔνοιαν ἄρχειν αὐτῶν ὡρίσατο.

И наука хришћанска је дошла међу њих на народном језику и писму, нити се толико питало јесу ли то писмо изумели где на истоку или на западу. Обрадовали су се служби божијој јер су је разумевали. У почетку десетога века налазимо мноштво словенских свештеника по свима епархијама. Њих беше понамештао владика из Ноне, опет Словенин[1]).

А кад су један пут на свету завладале силе, које теже да опште идеје, у којима је живот целог човештва, остваре, у себи покажу и даље рашире, као да већ није више било допуштено ни једном народу да се развија сам за се, слободно покрећући своју снагу и своје моћи развијајући у свом правцу; шта више ту се већ образованост мери само по оном одношају, у којем се затиче приновљено племе према народима већ образованим.

Лако је увидети да је ова околност дала правац целом развитку историје у различних словенских народа, како је где на образованост имао утицаја један или други правац.

Племена на западу, Моравци, Чеси, Корутанци и у неколико и Пољаци, прионуше уз западно царство, које обновише Немци, и уз латинску цркву: тамо су мало по мало ницале форме јавног живота и мењале се, и они су увек у свима тим променама и сами учествовали.

Племена на истоку прионуше уз источну цркву, која им беше одобрена онако у народној форми њиховој: али је и међу њима било големе разлике.

Пошто се у Русију населило и ђерманског племена, она се веома осилила, а у исти мах је била и од средине грчког живота толико удаљена, да се у Цариграду није могло ни мислити на то, да се и тамо оснује црквена потчињеност, како би се после на њој подигла и светска.

Напротив Србима, пошто се населише на земљи грчког царства, пошто у опште признаше над собом владу истог царства, ваљало је напрегнути сву снагу да се одупру намишљеном ширењу грчке владе.

Преко оног свог обећања потегоше Грци у једанаестом веку да Србију узму у своју непосредну управу, и да је пот-

---

[1]) Копитар Glagolita Clozianus XIII.

чине под своју финансијску систему; појави се у Србији и један грчки намесник: али је баш то и постало повод Србима да се са свим отргну. Српски поглавар Стефан Воислав (Доброслав), који се већ налажаше у Цариграду, досети се, те некако измакне одатле и врати се у своје отачанство. Ту му је лак посао био скупити народ око себе: а грчки старешина заједно с нижим чиновницима, за које казују да су били као и он поткупљиви и насилници, морао се уклонити из земље. Воислав као да је имао столицу негде у Приморју: њему падну у руке цариградске лађе богато натоварене благом, а бејаше начинио савез с Талијанцима, који су били као и он под грчким царством, и хтели се отргнути. Најпосле године 1043 пошље Костадин Мономах силну војску, која огледаше с приморја не би ли како продрла унутра, да поврати изгубљено господство. Срби је сусретну у својим планинама, као што су толико пута сусретали на тај начин своје непријатеље Тиролци и Швајцарци, те свуколику грчку војску потуку по планинским теснацима.

Овај је догађај одредио судбину целој будућности. Не само што се поставио близак крај господству цариградског двора, које је радо било да се непосредно укорени, него се основала и владалачка снага великих жупана, а хоће ли бити њих, стајало је до тога: хоће ли се одржати народна самосталност. Као да су осетили на обадве стране колико је одсудан овај тренутак. Цариграђани тумаче овом несрећом у Србији злуслутњу, што је изашла некаква комета[1]); а најстарија српска историја у попа Дукљанина[2]) говори опет о томе догађају китећи га гаткама.

Као што се Срби од то доба непрестано мораше одупирати Грцима, згодно се показа што бејаху насељени на међама западних хришћана, те су у њих имали увек поуздана

[1]) Гликас налази да је он по τὰς μελλούσας κοσμικὰς συμφορὰς прорекао: ὅρα γὰρ ὅτι μετ' οὐ πολὺ στάσις ἐν Σερβίᾳ γέγονε. (p. 594. ed Bonn).

[2]) Schwandtner III. 497. Доброслав и Војислав без сумње ће бити једно исто лице. Како каже поп Дукљанин, грчки су чиновници побијени сви у један дан.

заклона, ако не баш и праве помоћи. Велики жупани су се радо женили из западних владалачких кућа, и летописци увек помињу таке женидбе с особитим задовољством; драго им беше бити у савезу с Млечићима, који су стајали према грчком царству као и они; и они су се одупирали, у колико су могли, кад Михаило Комнен огледаше не би ли како повратио и целокупно господство западних земаља; цару Фридриху Риђобради показали су се преко очекивања наклоњени, кад се он идући с крсташима дотакао њихове земље у години 1189. Понудише му да приме од њега Ниш у феуд, па да се по томе као васали придржавају немачког царства[1]). Фридрих, који није хтео ни за тренутак прекидати пријатељства с грчким царем, до којега је стајало хоће ли преотети Палестину, одбије ту понуду. Али се види већ и по томе, колико је та сама мисао значајна. Па не само цару, Срби се понекадшто обраћаху и римском двору који још никако није напуштао својих права на илирске области. Први је папа Гргур VII поздравио као краља једног великог жупана.

Зар се по томе није могло очекивати, да ће се и српски народ, онако као његови други рођаци, мало по мало обрнути са свим западној системи? Гргур VII назва оног владаоца не само краљем, него и сином, а у оно доба по обичају већ то двоје није ни ишло једно без другога. И који из њега између' наследника није могао мислити, да има основа надати се, да ће мало по мало Србе са свим привући к себи?

Што су српски владаоци често налазили повода, да се показују наклоњени римској столици, не може се управо рећи, да ли је чињено само из политичких обзира, или што се доиста тако мислило; тек је толико јасно, да од те мисли није могло бити ништа у ствари.

Србе су научили хришћанству грчки учитељи, који дођоше из Цариграда. То беше баш онда, кад се развијало цепање међу грчком и латинском црквом; и Срби су већ од самог

---

[1]) Ansbert de expeditione Friderici imperatoris p 32: Pro ipsa, terra de manu imperatoris percipienda hominium et fidelitatem ipsi offerebant ad perpetuam romani imperii gloriam nullo quidem timore coacti, sed sola ipsius teutonici regni dilectione invitati.

почетка усисали у себе ону одвратност, коју су имали Цариграђани против западних промена у цркви, а где се та одвратност један пут укоренила, оданде је није било лако истерати. Немања је био склоњен, да пристане уз немачко царство; али га то опет није задржало, да утврђује грчку цркву, подижући онолике цркве и манастире. Ни да је помишљао, да се угледа на Ватикан, но се угледао на планинске светогорске манастире као средину праве вере за верне хришћане, коју су поштовали сви цареви на истоку. Он је подигао Хиландар, а славе га међу обновиоцима Ватопеда; у Хиландару се и сам као православни калуђер скончао.

Међу тим латинска црква није одступала само у вери, одступ се показао у читавој системи живота и управе, које је све долазило једино од различности што беше међу црквом и државом. Црквени сабор, који је 1199 скупио у Дукљи Инођентије III, између осталих својих закључака један је основао изреком на претпоставци корените противности између те две снаге, на противности између цркве и државе[1]).

У Србији се образовало са свим друкчије стање.

Немањин син, свети Сава, настави очино дело из хиландарске самоће, где се најрадије бавио, настави га правцем, што бољим бити могаше — народним. Цариградски патријарах даде Србима право да бирају себи архиепископа увек између свог домаћег свештенства. Сам свети Сава беше први архиепископ; он постави своју столицу у српској Меки, у Жичи, и својим свештеним угледом освешта силу владалачку друкчије но што је у народним очима икад могаше освештати папа. Свога брата круниса за краља, и као што видимо сад на то приста и источни цар; круниса га пред великом скупштином светског и црквеног реда, која је сва за њим очитала символ вере по источном начину.

На западу се изметну међу црквеним и светским властима борба на смрт и живот, црквени поглавар гоњаше као изрод од гуја и шкорпија, мржњом што се не даваше ничим примирити, онако славно колено духовитих и снажних владалаца,

[1]) Concilium in Dalmatiae et Diocleae regnis: can. VIII почиње овако: cum duae sint potestates a deo constitutae. Mansi XXII. 703.

а у Србији беше непрестано међу црквом и државом слога готово превелика. Колико је било српских владалаца, који су из раније и зла чинили, па се најпосле обрнули добру, и по смрти су их као свеце поштовали!

Није овде место побрајати дела тих краљева како су се они ширили према Угарској или Бугарској или Цариграду и Латинима у приморју: доста је да напоменемо у ком су положају били у четрнаестом веку кад су до онаке силе доспели.

Русија беше потпала под монголску владу, њом завлада златна орда и управљаше је из даљине својим посланицима; из тог истог узрока се Пољска привијаше западу под последњим Пјастима, не би ли имала закриља да и она не прође као Русија; Чешка опет и све земље наоколо ни да су главе помолиле испод владе Луксембуршке династије, а Чешка беше готово главно станиште правој западној образованости. Само владаоци у планинама, српски краљеви, што беху слободни, што имаху понос да су сами за се.

Они одбише нападања монголска онако крепко као и словенско-немачки народи у Шлеској и на границама аустријским, а и она су до душе била већ прилично попустила од силе своје. Поврх свега је у Србији подизао народ на војску архиепископ, призивљући своје претке Саву и Арсенија, који су се обојица посветили, па је и одбио незнабожачке гомиле. У овој земљи појмише тако рат овај на невернике, који је цео свет узрујао.

Латинско царство у Цариграду никако не могаше да задобије признања у Србији и ако је потезало своја права на њу. Балдуин II., пошто је већ био протеран, у некаквом уговору још располагаше Србијом као и Арбанијом;[1]) али то располагање није било без опасности, јер Балдуин пренесе своја права на кућу Анжу, а она задоби женидбом, удадбом ли, круну угарску, Угарска је пак сама на ту земљу тражила нека права; него опет није дошло ни до какве збиље, да би

---

[1]) 1267 код Бишона. Recherches et marériaux, I 33: ita quod etiam in regnis Albaniae et Serbiae liceat nobis, nostrisque heredibus ujusmodi tertiam partem eligere.

могло бити сукоба, што још и Млечићи учинише савез са Србима, ако би дошло до какве отпора.

Па и кад на ново завладаше грчки цареви, не смедоше се понадати да ће опет раширити своју власт над Србијом. А будући се видеше на невољи да утишају непријатељство са стране Латина, те то почеше примичући се мало њиховој црквеној системи, изгуби их из воље цркви одани народ и под непосредном њиховом управом: где ли би их још Србија слушала?!

Мало ова борба међу Латинима и Грцима, мало цепања изнеђ' себе, која опет букнуше на све стране тако, да се приморје и сав крај међу трачким Босфором и Јонским Морем напуни феудима, којих ради не могаше никако да се утврди трајашна државна управа, учини се Србима прилика да се и сами лате какве засебне политике.

Кад их почеше опомињати из Цариграда, где једва могаху сами себе бранити, да се стишају, они са свршетком XIII века стану још ударати на Грке и отму најпре земље на горњем Вардару, где су од старина Срби становали. Којекакви раздори у Цариграду, који један други сустизаху, и међусобни одношаји грчких странака, олакшаваху Србима да непрестано даље замашају: они у првој половини XIV века не само да посташе најјача сила на троуглу илирском, него им се отворише изгледи да могу имати утицаја и на догађаје светске историје.

Њихова је природна политика била, да су се увек држали оних странака у грчком царству, које су биле противне двору. Они су били у савезу с млађим Андроником против Старијег; а снажни настојници из области, као што је био Сиргијан из Маћедоније, Сфранцо из Беотије, који се не могаху сложити с млађим Андроником, нађоше код Срба уточишта, са српском се помоћу они повраћаше у Грчку. Врло јако пада у очи што је Јован Кантакузин, исти онај који је године 1841 турио на се владалачки пурпур, онда, кад га не могоше одржати ни његови рођаци и пријатељи, ни латинска помоћ, коју је око себе скупио, прешао преко планина те гледао да наговори цара Душана, којега нађе код Приштине на његову летњиковцу, не би ли се примио савеза с њиме.

Ако је истина што каже Никифор Гргур, да су учинили таки савез да нигде не иде један другога срећи у против, да варошима, које би биле у непријатеља и једног и другог, пошто их освоје, оставе на вољу коме ће од њих двојице пристати, онда је међу њима као некакво побратимство било учињено[1]), по српском народном обичају.

И уз овог частољубивог и окретног претендента одоше двадесет и четири војводе српске да заузму грчки престо.

Као што је казано већ, међу Србима и Грцима било је, што се тиче вере, осећање неке заједнице, уз то пак осећање да су они нешто неподударно с осталим, а нарочито с латинским светом. Па почем већина становника беше од словенског племена, и ако не увек од српског, ничим се није вређало осећање Грцима, што су знатна места, која узе Кантакузин, као Мелик и Воден (Едеса), припала српском краљу.

Свакојако Кантакузин није могао пристати на овај ток ствари, чим се оснажио и смео понадати да ће моћи извршити што намишља.

На скоро се завади са Стефаном Душаном; он могаше на душу прегорети, да позове у помоћ невернике, османске Турке, који су се баш онда показивали у Малој Азији, поуздано очекујући да они неће умети штедети његових противника[2]).

Ласно је пак опазити да је тако набусито поступање могло српском краљу бити најпре од користи. Што се његови људи бише с неверницима, то му стече код народа лепа имена; хронике га славе за победе над Агарјанима; покрај тога се уздржавао и поносио се после тим, што се није никад са својим побратимом непосредно борио; нити се опет икоји од његових војвода смео усудити да удари на њ. Али докле

---

[1]) Llb XIII. ed. Bonn. II. p. 656. μηδέτερον μηδετέρῳ ποτὲ γίνεσθαι κώλυμα πρὸς εὐτυχίαν ἡντιναοῦν καὶ συγχωρεῖν ταῖς τῶν Βυζαντίων ὑπηκόοις πόλεσιν ὅτῳ βούλοιντο προσχωρεῖν.

[2]) Cantscusenus III. p. 47. βάρβαροί τε ὄντες καὶ ἀπ' ἐναντίας ἡμῖν περὶ τὸ σέβας διακείμενοι οὐδεμίαν φειδὼ ποιήσονται. За веру тих варвара он напомињаше да се у њиховој вери највећа награда обриче за онај свет ὅστις πρὸς ἡμᾶς πολεμῶν ἢ πίπτοι μαχόμενος ἢ ὡς πλείστους ἀποκτείνοι (III. 298).

је Кантакузин у Тракији којекуд наоколо око себе излетао и отимао, Стефан Душан мишљаше да ће бити у потпуном праву да покори пода се сву Маћедонију. У његове руке падоше вароши, које су готово обојица желели, као Сер и Бер (Караферија). Његову силу Грци су успоређивали час с ватром кад отме мах, час с реком кад дође па поплави и у дужину и у ширину; јер нити се може одолети једном ни другом, обоје је дивље.

И сад Стефан Душан заузе врло знатан положај.

Од постојбине Немањића, од крајева на горњој Рашкој, од које се воде и земља прозвала Рашком, ширила се Душанова држава до Саве. Како се беше под Лудвиком I осилила Угарска, удари на Србију и он, али Душан изиђе Маџарима на сусрет с благословом својега свештенства, те их срећно одбије: а врло је прилика да је био у њега и Београд макар само за неколико времена[1]). Босну отме од упорног њена бана и покори је под своју власт. Године 1347 налазимо га у Дубровнику, где га примају Дубровчани с европским почастима, припознајући га за својега закрилника. Шкипетари су из Арбанаске ишли под његове заставе; под његову власт падоше Арта и Јањина. Његове војводе, којима се прилично могу распознати окрузи, шираху се одатле преко целе грчке области на Вардару и на Марици до Бугарске, коју је такође могао сматрати као област својега царства. Кад је већ имао толику распрострту снагу, усуди се да се и назове именом, око којега се још једнако свађаше исток са западом, нити га могаше који са свим освојити: он пак као српски краљ прво и прво није могао од Грка ни тражити ни очекивати покорности: за то се назове императором ромејским, христољубивим маћедонским царем, и почне носити круну; на новцима почне се сликати са кругом земаљским у руци и с крстом на њему[2]). Ако је игде, оно је у православном византијском царству покоравање црквеним и светским властима, које се у идеји готово није никако ни разликовало, зависило једно од другог, ма да је црквено начело имало своје независно представ-

[1]) Engel, Geschichte von Serbien 356.

[2]) Zanneti de nummis regum Mysiae p. 24.

ништво. Било би крајња неподесност: имати царство а слушати са стране патријарха. А и томе се могаше помоћи о мало муке. Свештенство се Душанова царства скупи на сабор у Серу, и ту изабере засебна патријарха себи за поглавара.

Ако је била природна тежња српског народа, да се у сукобу хришћанског истока са западом одржи самосталан у црквеном смислу од једне, а у политичком од друге стране, онда се то у овај мах за цело постигло.

Како су се љуто варали у Риму што су мислили да је Душан наклоњен западној цркви! У законику је оне који хоће кога да обрну у латинску јерес, осуђивао на робију у руднике[1]).

Као што се види, са свим је на свом месту, што стара прича казује како је он на светог архистратига Михаила, на своју славу, питао војводе своје на коју ће их страну повести, на грчку или на алеманску? Они му одговорише: „Онамо ћемо славни царе, куд нас ти поведеш!“

Не излази одатле никако да је могао икад помишљати да подигне своје оружје на земље, које су стајале под немачким утицајем. Прича казује само оно поуздање које се обично осећа кад људи дођу до самосталности.

Могло би се запитати, да не беше овако понашање по чему од штете развијању образованости, макар колико се издавало за славно и поносито? Народ, који се непрестано противи народима који су пред њим измакли, само да њих ради не изгуби своју слободу, неће попустити утицају тих народа ни онда, кад би му њихов утицај од користи био.

Србија пак није била затворена утицају са запада.

Рудници, који су у Србији били и који су онда добре приходе доносили, најпре довукоше у земљу дубровачке трговце, који се населише у Новом Брду, Призрену и Смедереву и непрестано стајаху у свези с далматинским приморјем на

[1]) Ни законика Душанова онда није било у правом издању, кад је ово дело писано. За то се тим правда све што се не би подударало. Бар у овом погледу Душан упућује увек на каноне а сам не одређује казне сматрајући ту ствар често као црквену и узимљући је само у закриље. Пр.

којем је напредовала талијанска образованост[1]). Српски краљеви имали су у то доба доста новаца да у своју службу наимају час француске, час талијанске кондотијере[2]) — јер су само ови двоји они, што их Грци зову келтичким — час опет немачке чете војничке; и овима су четама они може бити и били претежнији оружјем у оним крајевима.

Око године 1355 видимо једног Немца међу великашима у царству као војводу код цара Душана. Као год што су на целом западу, тако су и овде градили на неприступачним врхунцима, на изласку из клисура на рекама или гдегод насред језера, замкове и градиће. Ено и сад цркве код Пећи од белог мрамора, коју је сазидао оцу Душанову неимар из Котора са свим према величанству оног века[3]). Краљеви нису жалили блага, и још су много цркава и манастира за њихове новце поградили неимари из Србије. Морало је бити повише црквених књига и закона, те се уз то почело нешто и књижевности. Од Стефана Душана има законик, али на жалост познат још врло слабо[4]). Ипак се из њега види, да је у Србији било скупштине од реда и светског и црквеног, којој бејаху глава цар и патријарах, а она да је била законодавна власт; да се та скупштина трудила да обезбеди и имање веће и мање властеле, да га не захвата већа власт, и да опет властела сељаке својевољно не може наметима претоварити. Свуд се опажа стање насиља и суровости, које још бејаше по земљи и народу, и које се и сувише јасно види и из историјских чињеница, али се опажа и жива тежња да тога свега нестане.

Србија је била почела прелазити онај прелаз, који је у животу сваког народа између најзнаменитијих корака, прелазити прелаз из оног што је заостало још од тамних почетака,

---

[1]) Апендини, Notizie sulle antichità etc di Ragusa I. p 229 доводи с тим у свезу што су најлепше старе грађевине у Дубровнику подигнуте за времена овога обрта.

[2]) *Кондотијери* су се звале четовође над четама у средњем веку, које су ишле којекоме у службу под најам. Пр.

[3]) Ami Boué La Turquie d' Europe III. 464.

[4]) Шафарик Wiener Jahrbücher LIII Anzeigeblatt p. 38.

од патријархалног и на оно место где се ко родио ограниченог живота, у живот образован духовном свешћу, која одговара развићу човечанском, у живот према законима удешен; она није тај корак огледала, да се баш ни за ким не поведе и никакву форму ни од кога не прими, али га је огледала по правом народном духу. Између свију словенских права, српско је највећма народно по мишљењу људи зналаца[1]).

А да ли би српски народ наставио овај почетак, да ли би доиста заузео неки ступањ међу европским народима? То већ није толико стајало до тога, је ли се он кадар био развити, колико до положаја његова према другој некој сили, која је силно нарасла, па јурнула на іужну Европу.

[1]) Maciejowski Slawische Rechtsgeschichte B. I. Th. II. Abschn. V.

ГЛАВА ДРУГА.

ПРОПАСТ СРПСКЕ СЛОБОДЕ.

С које му драго стране кушао човек да схвати развитак новијих векова, готово се увек изађе на римско царство; оно ј) покорило пода се стари свет, а њега је савладао нови, па тако је оно постало средина целој историји.

Вајкада поплавише азијске области грчко-римског царства Арапи, који се прихватише вере што је пола света отргла хришћанству, и то беше под оном истом владом, под којом су, као што вели историјско предање, и Словени примљени у Подунавље, под царем Ираклијем. Срећа те они раније још не ударише на Цариград. Али је сад ислам имао у Малој Азији, баш врло близу главне вароши своју војну силу, жешћу од свију пређашњих. Од како их Кантакузин уведе, Османи познаше трачко полуострво. Поља код Калипоља где су они у то доба — године 1357 — први пут самостално ногом ступили, зову се још и данас по првим Турцима, који су се онда с најјачим фанатизмом мусломанским борили с хришћанством и ту тобоже мученички изгинули.

Могаше изгледати као срећна нека судбина, што се баш у овај мах саставила с ове стране српска држава, која је исто тако била крепка за ратовање и победоносна на све стране.

Слаба влада, на коју паде име и наследство римског царства, до сад мишљаше да се једнима одупире помоћу других; али сад не би на ино него беше дошао тренутак, да се обе те силе сударе.

Србима је било од преке невоље одупрети се свом својом снагом Турцима. Морали су их или одбити или чекати сами своју пропаст.

И сад се деси, те баш у тренутку, кад се ово могаше предузети, умре силни српски цар Стефан Душан: а није још био ни довршио града, који беше почео градити, и ако смемо у овом успоређењу и даље, није још био посвршавао најпотребније и најпрече што је, тек за одбрану већ подигнутих бедема.

Српска се држава разликовала од турске поглавито у томе, што је у Турака било веће јединство, што су они били тесно свезана војничка чета, а сви слуге једног господара; а у Срба што је већ више ишло по западном начину, и што су војводе увек имале по нешто удела у власти.

Нису ли те војводе саме поставиле пре времена на престо Стефана Душана, може бити и преко његове воље? У свима корацима, па и у политичким, које је он предузимао, увек су они имали одсудног учешћа. Он је још и успео у томе да угуши непокорност, без које није било: а по смрти његовој букнуше странке у његовој кући, међу његовом женом, његовим сином и његовим братом. То поруши највишу власт и даде прилику војводама те одбацише од себе сву покорност.

Тако су мало нешто пре тога и босански великаши мислили да подигну властеоску неку републику. Онда се у целој Европи и показивао живот у распрама око наследства и у томе, што су се моћни сталежи силили и отимали испод власти.

А међу уређењима османског царства, она су баш највише учинила да се избегну забуне од оваке руке, која су иначе најжешће била жигосана варварством, а то су харем и братоубиство.

Није се дуго могло сумњати која ће од ових двеју сила победити кад се сукобе.

Турски летописи описују неке бојеве, којих нема у летописима западним, а српски опет помињу неке, којих нема у турскима; једни узимају победе за крајњу пропаст, други крајње пропасти за победе: али и колико су нам непотпуно познати догађаји, из њих излази то, да је још Душанов син изгубио грчке области што су их били освојили његови стари: велики васали покорише се Турцима.

Тако се нису могле дуго још одупирати ни старе српске земље.

Неколико великих удараца би, па се већ показа судбина, која се сад није могла избећи.

Турска система, постављати војничка насеља по освојеним земљама и одводити људе оданде те их насељавати којегде на другим местима, године 1389 изазва силан отпор народни.

На висинама планинским, у којима је била најодличнија столица српског царства, на пољу Косову, стадоше још један пут заједно, насупрот Турцима, Срби, Бошњаци, који су опет постали самостални по смрти Душановој, и Арбанаси. Али су Турци били јачи од свију њих заједно. Приче и осећање народно завише у таму и сам почетак овог боја; али се о свршетку не може посумњати: од тог дана поче српско име дворити турскоме.

И турски султан и српски цар погибоше у боју; њихови наследници, Бајазит и Стефан Лазаревић, поравнаше се на лепо, и то поравнање утврди потчињеност Срба под Турке. Лазаревић даде султану своју сестру за жену и обрече му у свима ратовима његовим помагати с војском[1]). То је и чинио поштено док је био жив. У великим бојевима на Никопољу и Ангори, у којима се одсуђивала судбина турског царства, он је био уза свога зета. Као што се види, био је свезан заклетвом за ту кућу. Као свака крвна родбина, заузимао се Стефан да се уклоне распре, које се на послетку беху изметнуле у османској породици. Дабоме да се само по себи разуме, да је свима тим делима само утврђивао потчињеност свога рођеног народа. Док је он био жив, ствари су стајале како тако, барем се могло сносити: али по његовој смрти не бише Турци лењи позивати се и на наследна права на Србију, која су изводили по сродству са Стефаном, а на скоро се подиже и супротност међу вером, која се не да никад поравнати, и која се до то доба мање и помињала. Турци рекоше да за то не допуштају да један хришћански владалац има тако богате руднике и тако јаке градове, што ће се он њима кад тад послужити да смете напредак пророкове вере. Тако се у њих и заради вере подјежеже лакомство. Око године 1438 налазимо у Крушевцу подигнуту џамију; турске посаде беху заузеле подунавске градове Голубац, Смедерево и најзнатнију српску варош Ново Брдо,

---

[1]) Као што каже превод Дуке, који је доста слободан: volse che Stephano sotto 'l suo imperio esercitasse la militia, et in qualunque loco fosse l' imperatore, se trovasse la sua persona.

близу најобилатијих рудника. Од Скопља су били прошарали Босну; а од Аргирокастра и од Кроје ширило се турско господарство преко јужне и северне Арбанаске.

Тад је већ било дошло дотле да је могло бити спасења само туђом помоћу, и то помоћу са запада.

А зар се није могао дићи на Турке свет римске цркве, на који су Турци у самој Угарској већ били ударили, којему су претили и у самој Италији?

Није било сумње да су силе западне цркве биле јаче на мору; а баш се у то доба саставила на истоку у Европи сила на суху, која се могла мерити с Турцима. То су били Јагелони, који су саставили Литавску с Пољском, и од којих је један и у Угарској краљевао. Српски и босански владаоци нису ни тренутка оклевали, одмах начине с њима савез.

И колико је силан изгледао савез на тај начин састављен, а нарочито после покренут одличном трудбом Ђурђа Бранковића, који је у свој својој несрећи одржао име поштена и разборита човека не штедећи блага стечена у боље дане — толико је било успевање његово срећно и одсудно, а нарочито успевање велике војне, у којој је Јован Хуњад (Сибињанин-Јанко) божићевао на освојеним снежним пољанама у Балкану. Турци се поколебаше, и повратише на сегединском миру (године 1444 месеца јула) сву Србију[1]).

Да су у овај мах силе са запада помогле она мала деспотства, што су била на овом крају, и међу која је већ и само цариградско царство припадало, па смеле султана у исто доба на мору и задале му страха, може се мислити да би се још имало кад повратити стање, које би се како тако могло сносити, па макар се још које време почекало за приликом, којом би се могле све те ствари потпуно у свој ред довести.

Али су у Италији желели да се опросте те опасности од Турака на један пут, и то новим напрезањем источних држава, које су већ биле једном надбијене; папа римски потеже свој углед да њим раскине утврђени уговор: против тога је било свако боље осећање, али опет папски посланик није оставио ништа чим би само могао извршити свога господина заповести,

---

[1]) Aeneas Sylvius de statu Europae cap. IV. Consternati ac perculsi metu, perinde ac totus oriens conjurasset, pacem petiere.

те ако није побунио Србе, који не хтедоше у то веровати, побунио је Маџаре и Пољаке да на ново почињу[1]).

Па да је нешто она морска сила што се одиста показала на Хелеспонту задржала султана у Азији, који је био тамо отишао док се то збивало! Тек била то непажљивост, или страшљивост, или издаја, султан се врати мирно и спокојно[2]).

Тако се деси, те на маџарско-пољску војску удари из ненада и на незгодну месту, код Варне, сила много претежнија. Чинило им се да на њих нагрће непријатељска коњица на крилима: а пешак, што се био начетио око султана, чинило им се да се не може никад надвладати. Хришћани пропадну са свим (у новембру 1444).

И никад није било боја који би имао тако несрећнога значаја за читаве векове, као што је овај. Народи ови живе и данас под законима, који су им наметнути после овог боја.

Једно за другим покорише Турци деспотовине у Арбанаској и Грчкој, које су припадале царству. Њихов отпор могао је само за који тренутак задржати неизбежну пропаст. Како су могле дакле опстати словенске краљевине? Изгледа као тужна каква судбина што им је већ и само скончање претрпано црквеним задевицама. У једној се српској песми пева, да је Ђурађ Бранковић питао Јована Хуњада (Сибињанин-Јанка) како би он с вером да нешто победи: и Хуњад му не хте затајити, да је он намислио да тада сву земљу полатини: — за тим запита Ђурађ исто тако султана; а он одговори, да би поред сваке џамије саградио цркву, па оставио сваком нека чини како хоће, воља му се клањати, воља крстити. Барем се у опште мислило да је боље под Турцима остати у вери у којој се сваки затекао, него се латинити[3]). Ђурађ се стално противио колико год му пута

---

[1]) Aeneas Sylvius онде: (Papa) novum instaurari bellum cum precibus tum minis extorsit.

[2]) Ducas. Come la bona fortuna de Morat volse, trovó spatio libero de le galie appresso lo stomio.

[3]) У исправи својој којом опрашта грофове Ајлејске од њихове феудалне дужности према царству (1 августа 1443) цар Фридрих наводи за основ да они: „Gen den Bosnern, Turken und andern Ungleubigen, die Chrisstenheit an denselben Orten teglich und schwerlich anfechten, gross zu schaffen.“ Бошњаке, Турке и друге невернике!

напомињаху да се полатини, а то су чинили још у деведесетој његовој години. Што су се из његове породице некоје од женскиња по његовој смрти полатиниле, само је ускорило њихову рођену пропаст. Последња владалица Јелена Палеологова покори своју државу римској столици; али за то скочи на њу њена околина; Срби позову сами Турке у своје градове, само да не виде како их заузима кардинал римске цркве. И краљ босански, који је намишљао оженити се од српске владалачке породице и обе земље саставити под закриљем папиним, исто се тако изјасни да ће бити покоран папи, па исто тако и прође. И патаренска секта, које је било пуно у Босни, на коју су из Рима већ од неких више векова нападали, и којој је толико пута на ново проповедан крст, мислила је да ће и њојзи бити лакше под турском владом него под римском[1]). Кад Турци после тога прво ударише, патарени се нису хтели ни бранити од њих: за осам дана падне у руке Турцима седамдесет градова, ухвате и самог краља.

Може врло лако бити да би се могла ова судбина избећи, да су се ове земље још из раније приљубиле уза западну систему: али би у таком случају све другим путем и отишло. И саму су Угарску Турци на скоро по том готово сву освојили, а она се од постања држала запада.

Него и Срби и Бошњаци, ако и јесу волели покорити се Турцима, нису ни слутили шта чине и која их судбина очекује под овом владом.

Последњем владаоцу босанском подјемчише живот, али фанатички шеих, који изрече да није од потребе држати реч задату неверинку, одмах га убије онде сам својом руком[2]).

На скоро опазише земаљски великаши, које одмах почеше сатирати, а и краљевска кућа исто тако, да им је једино спасење остало у турчењу. Тестаменат последње владалице која је утекла у Рим, те ту на смрти своје наследно право оставила папи, који га је и примио дотакавши се донесена му мача и обуће, осниваo се на томе што су се њена деца, син и кћи, потурчила, те тако јој зарад тога не могу бити наслед-

[1]) Schimek Geschichte von Bosnien 145, 147.

[2]) Нешри код Хамера Geschichte der Osmanen II., 552.

ници. Видеше на првим великашима колика је опасност, ако се не потурче, а како их, ако се потурче, чека удео у јавној власти, па се једна за другом поведоше и потурчише све најодличније породице. Њихове куле осташе им и даље као наследство, и у целој су области задржали највећи утицај док су били у слози: по некад им је одобравано да буде и везир између њих. Али се тим одбише од народа, који преко свега тог оста веран старој својој вери, а како беше искључен и од власти и од војске, онако је исто постао раја, као и сви остали хришћани у Турској.

У Херцеговини је била ова система у толико блажа, што се тамо одржало неколико хришћанских главара с оружаним народом. Они су по каткад добивали бератима од Порте и законито признање, и тако су се паше морале према њима мало обзирати.

У правој пак Србији, наМорави, на Колубари и на Дунаву увела се та система потпуно, ма да је била толико оштра. Туда, куда је султанова војска готово сваке године пролазила на војну к угарским границама, туда се није могла одржати никаква самосталност: шта више, по тим крајевима налазимо да су сељаке испод Београда одводили у Цариград, да кулуче на султанским ливадама и на сенокосу. Земља беше подељена међу спахије, а становници су били дужни најтеже служити спахијама и лично и у давању. Оружја нису смели носити никаква; кад су се по неки пут побунили, видимо где су оружани само дугачким моткама. Један путник из XVI века означава их као сиромахе заробљенике, који ни главе дићи не могу. Сваких су пет година Турци одводили дечаке, те тако је узиман у султанову службу цвет и надање народно, тако су на кукавни народ обртане његове рођене силе.

Мало по мало судбини се у свету поче превртати лист.

Савез Угарске с Аустријом, и на тај начин с царством и с ратном снагом Немачке, која турском насртању постави јаку границу, учини да се ова земља на послетку ослободи од Турака. У овој ствари било је баш жива учешћа и од протестанатских владалаца, јер су верозаконске распре истина поцепале, али у исти мах и развиле снагу и духове. Отму тада са свим од Турака велики део српскога народа, који се

још пре био населио у стару Угарску. Њихова браћа с оне стране Саве једва дочекаше такве изгледе. Цару Леополду понуде помоћ, за коју се и данас зна колико је много била од користи напредовању царског оружја: на пожаревачком миру остане у царским рукама велики део Србије, и влада се старала да подигне у земљи образованост и тим што је ослободила народ од војнице и ишла на руку немачким насеобинама.

Не припада овамо да развијамо рашта ово предузеће не само да заста. него још пође назад, и то тако, да су се сви освојени окрузи српски опет морали повраћати; познато је и онако свакоме да је то више било сплеткама политике европске но ојачањем турске силе: али ипак смемо напоменути да је ова нова промена у многоме обрнула на горе стање тамошњег хришћанског народа.

Турци се сад нису само светили људима, који од њих пре одусташе и сад се не беху уклонили из земље, и нису само велике комаде земље подавали другоме у руке: најзнатнија и најдубља штета осећала се с црквене стране.

До то доба се и под Турцима још одржала српска патријаршија, и још бејаху српске владике. Тим је народ барем с црквене стране имао неког удела у јавној власти; тим је раја према султану имала неко представништво, које се баш није смело са свим презирати.

Цар је Леополдо, кад узмемо тај његов намишљај сам по себи, имао врло удесан план, да ову силну црквену власт задобије за се, да је узме под своје закриље. На тај је начин цео народ у Илирику долазио у неку руку под царево окриље. Што се народ подигао године 1689 онако драговољно по вољи царевој, узрок је у патријарху Арсенију Чрнојевићу, који је предњачио у тој ствари. Он се удружио с царевим станом с једно две хиљаде својих верних, који сви беху на се приденули крст[1]).

Само је требало да су се ти планови извршили у целом свом пространству.

---

[1]) Речено је онда војводи у Кањижи, да се немачко царство донде неће смирити докле му не буду граница „два мора, црно и бело“. Neu eröffnete ottom Pforte. Fortsetzung, p. 527.

Али је већ Арсеније Чрнојевић био принуђен да остави стару архиепископску столицу и да одлази у Аустрију. То је учинио као велики главар народни. За њим одоше тридесет и седам хиљада породица и населише се у Угарској, где им је цар подјемчио привилегијама независност у вери.

Није никакво чудо, што Турци никако нису хтели трпети, да се у њихове области меша црквени главар, који им се тако јавно показао непријатељ. Стараше се да спрече савез с њиме; они сами поставише Србима патријарха у Пећи.

До каквог је унутрашњег комешања после овог дошло, види се из једног догађаја, који поста одсудан за Црну Гору. Турци ухвате црногорског митрополита Данила Петровића из племена Његуша, којега је замитрополитио патријарах Чрнојевић, чим се помакао из Црне Горе, и једва су га за голем откуп пустили. Ислам је под закриљем владиним продирао већ и у Црну Гору. Данило наговори Црногорце да се силом опросте своје истурчене браће, не би ли се од Турака бар код своје куће смирио. У један дан кидишу Црногорци из ненада, те поубијају све, који се не покретише или не утекоше. Нека се нико не вара: ни тамо се хришћанска вера није могла на други начин одржати недирнута. Од то доба постане владика старешина свему народу, и имао је право за свога живота поставити себи заступника — као што је тамо наследно и достојанство свештеничко и протојерејско.

Свештенство народно такође се јако одунирало народним крвницима.

Кад Аустријанци године 1737[1]) на ново ударише на Турску, подигоше се Срби и Арбанаси, њих до 20.000, на сеобу: али их Турци стигну на Колубари и све исеку.

Не прође много, па се показа, како нису потребни тако големи покрети као ови ратови, да се међу овим народом заподене од црквене стране то народно одметање.

Варалица један издаваше се за Петра III, па је могао

---

[1]) У животу ђенерала Секендорфа, израђеном по добрим изворима, тврди се како су патријарах пећки и архиепископ охридски изјавили жељу, да би они ради били и светски главари у својим епархијама, па имати место и глас у немачком сабору великашком.

у Црној Гори задобити поверења и угледа, које се обоје и у Турску на далеко раширило. Припознаше га многе владике: и тадашњи патријарах српске цркве у Пећи пошаље му на поклон скупоценог коња. На то зарате на њ везири од Босне и Румелије и стесне његову знатност на Црну Гору, где је морао утећи и патријарах пећки.

Од то доба науми Порта да Србима више и не допушта бирање патријарха, његово достојанство она састави с цариградском патријаршијом, над којом је без сваке сумње имала власти[1]), а цариградска патријаршија пошље одмах грчке владике да управљају српском црквом.

Народ је пак ту много изгубио. С црквеном независношћу пропало је народу и оно последње, што му беше остало од удела у јавном животу, у чему је поврх свега било још покретача и за веће изображавање. Сад је тек народ био са свим покорен под потуркомањени Цариград.

[1]) У берату за цариградског патријарха, који износи на видело Мираџа Досон у књизи Tableau de l'empire ottoman V. p. 120. помиње се хатишериф, којим је то извршено. Данак од 63.000 аспри на годину који је плаћала пећска патријаршија, предузме на се патријаршија цариградска.

ГЛАВА ТРЕЋА.

ОСНОВЕ ТУРСКИХ УСТАНОВА У СРБИЈИ.

Каквој историји о верама био би задатак да покаже не само начин мишљења, обичаје, и хијерархичне заводе, него и политички утицај који је вера имала на овај или онај народ.

Ислам и хришћанство стајаху толике векове међу собом у борби, развијајући се напоредо. Па погледавши с политичке стране, које је најодличнија разлика у стању што се склопило под њиним утицајем?

У току ствари, којим је пошло хришћанство на западу, ваља у овом обзиру много одвојити и мимогред прећи: али се ни на који начин не може порећи да је црква много и врло много учинила, те су поникле и постале народности.

Да узмемо само један пример. Код онолико различних елемената, што су били заузели стару Галију, код оноликог упадања и освајања, што је прегрмело преко ове земље у средњем веку, како би се могло и замислити постанак онако крепког јединства народног, као што је Француска, да није било утицаја од вере хришћанске и од цркве?

До душе налазила се хијерархичка сила, која уједињује, али је било и отпора њезину надмоћству; истина је било утицаја с поља, али је било и слободног кретања изнутра; била је покорност, али није гинуло ни противљење. Кад се пак народност један пут ујединила и стала на ноге, онда је није могла никако разрушити каква год разлика у мишљењу. Самој тој разлици у мишљењу основа је то јединство у народности; без њега не би ни било оне разлике.

На истоку је све то ишло друкчије.

Као што је некад било под калифима, и у монголском

царству и у Индији, тако налазимо и по пространим областима, којима обладаше Турци, свуда супротност међу вернима којима вера даје право на господарење, и невернима који су опет исто тако зарад вере осуђени на робовање.

Поврх тога ислам снажи право тих војника господара и том маштом: да је њихова вера једина права; па као што се већ у свету затекло, те се није могло бити и без покорених народа, преко све своје жестине, ислам је опет задовољан с њима у главном, јер у корану стоји: „Кога је и Бог пустио да се вара, онога не можеш ничим обавестити, ни на прави пут извести“. Па као што кажу, султана су одвратили, кад је један пут био намислио да искорени своје хришћанске поданике, само тим, што су му казали како се без њихове службе не може бити. Па у тој супротности међу вернима и невернима и излази нам на видик цела државна система: њене две језгровите основе вечно ће се измеђ' себе трти, нити се ту икад дâ и мислити на образовање уједињеног народа.

Нећемо дубље испитивати откуда да је то у свези с начелима обе ове вере, те је хришћанство само по себи више популарне природе, те је оно, кад се сударило с државним властима незнабожачким, најпре у народу корена захватило, и откуда то што је ислам још од почетка мачем рашириван; откуда ли је обоје састављено с основном истином једне вере, која непрестано продире, и с неистином друге: доста да је тако и да отуд обадве системе имају свој карактер.

Хришћанство иде за тим да обрати за собом народе: ислам хоће земље да освоји. „Земља је божија, и Бог је даје коме хоће“.

Што у римском царству изгледа више као нека правна претпоставка, да је земља царева или државна у основу, а појединог да може бити само државина и уживање[1]), то је у турском царству права збиља, основана на вери. „Сва је земља калифова, а калиф је сенка и заменик божји на земљи“.

Још пре кад је извршивао вољу божју и пророкову, те

---

[1]) Гај: in eo solo (provinciarum) dominium populi Romani est vel Caesaris: nos autem possessionem tantum et usumfructum habere videmur.

ишао ширити чисту веру, освојио је калиф ту земљу и поделио је међу правоверне војнике, који му помогоше: некима у наследство, а некима као наплату у спахилук.

Па ма колико да је и могло настати у мирно доба омањих промена, у главноме је увек остајало онако како је први пут уређено.

У XVIII веку, исто као и у XVI, било је цело царство подељено на тимаре и спахилуке: и тих спахија је износило на 132.000 људи[1]).

Јаничари, којих је било на број опет на неких сто педесет хиљада, и ако многи између њих не бејаху Бог зна шта, састављаху као некакву општину, која је свезивала све области царства. Орде из одељења џемата, које су имале то право од вајкада, бејаху по градовима поред паша. Њима су паше биле дужне поверавати и кључеве од градова.

А дочекати и дворити правоверну војску кад гдегод падне, које је право војсци по вери припадало, и у Србији и у свима осталим областима, била је дужна раја: она је била дужна земљу радити и терете државне сносити. Да видимо и те терете који су.

По корану плаћа султану поданик порез на главу (харач), а ко би се успротивио, губи главу, или допада робије. Тамо стоји о невернима: „Гњечите их докле не дадну порез и не укроте се“. Турски су се султани, ако је било потреба доводити у ред данак, на ове коранске речи изреком позивали, као султан Ахмед II.[2]) Свака мушка глава, од седме године па до смрти, била је дужна плаћати тај порез. И тескере, признанице с печатом, које су слали из Цариграда, биле су у једно и исправе о поданству, с њима је био миран свак од буди какве напасти, и на путу су му биле место путног листа.

По српским крајевима било је још неких округа, који су били под српским кнезовима. Тако је Крајина била под

---

[1]) Eton, Survey of the turkish empire 1798., „from the concording testimony of several persons who had the most intimate acquaintance with it“ казује тај број.

[2]) Претписи Ахмеда II. у Хамера: Staatsverfassung, I. 332.

Карапанџићима, који су били наследни и вредили су као неки владаоци, па ако и нису имали онаке повластице, као што кажу да није смео ступити на њихову земљу турски коњ поткован, опет су имали право не трпети спахије или да се који од рођених Турака насели на њиховој земљи. Што је припадало данка, они су плаћали једноме бегу, који је седео у Кладову. Тако су некако с маленом разликом држали и Рашковићи Стари Влах. Пределом Кључем управљали су исто тако кнезови који су се мењали. А у правом београдском пашалуку, у тако званом Серф-вилајету, сматрале су се спахије као господари селима. Из најпре су имали то у корист, што им права мало по мало посташе наследна, али отуда је могло долазити и то, да су та права постала и јасније означена. Спахијама је припадало десето од свега што је родило у пољу или у винограду, њима је ишло десето од кошнице и по нешто од сваког грла марве. И они су од своје стране узимали данак — који се звао главница — по два гроша од ожењене главе. Да се не би око свакојака незгодна распитивања мучили, бројали су у главницу и од десетка по неки део. Било је крајева, у којима су били у договору са спахијом, те му се плаћало од ожењене главе 10 гроша на годину у име свега; па била кућа богата или сиромашна. То се лепо допадало и спахијама, јер су тако знали на чему су. Сматрати спахије као племиће врло је незгодно. По селима нити су имали својих кућа, нити каквих год других добара; нису имали никаква права на суђење ни на кулук; поданике не само да нису могли они протерати, него им нису могли ни забранити да се одселе и населе где било. Оно што су они имали, била је као год нека наследна плата, која је трајала непрестано и за коју су они били дужни војевати. Нису им никад била одобрена никаква права на праву својину: за услугу им је давана корист.

Неки је број села султан сам за се задржао.

Поврх тога ваљало је издржавати и пашу, а почем је била у пашалуку и управа, били су потребни за све то укупни приходи.

Кулуци су из почетка били врло несносни. Налазимо да су сељаци у Србији из сваког села морали кулучити паши сто дана у години. У Цариграду су држали списак од кућа

у царству што су биле дужне кулучити. А на измаку прошлога века већ не чујемо ништа о тако тегобним дужностима. Беше изашло из обичаја и оно што се давало паши сваке године о Божићу у природи. Место тога је он узимао сваке године од народа нешто у новцу. То је било у главноме одређено по обичају, али је паша могао тај данак и повисити, ако је нашао за добро. Тај данак је разрезиван у договору с кнезовима на округе, па после се у округу разрезивало на села и на куће[1]). Пописа није било никаква, него су радили од прилике и по казивању.

Од тога се дохотка један део слао у Цариград, а у главноме су њим подмириване потребе у областима, а између осталог, одатле се плаћало и јањичарима; њима се пак дадоше и неке повластице у наплаћивању увозне царине[2]), те они стану трговати и на скоро постану најбогатији и најзнаменитији људи у држави.

Али султан није само глава у рату, он као калиф пророков извршује и коран, у коме је преплетена вера са законима. Кад се године 1784 морао одрећи светског господарства над Кримом, духовно је задржао, па је и даље он слао тамо муле и кадије. У Србији је у Београду седео мула другог реда; а по мањим варошима биле су кадије, те судиле и хришћанима и Турцима. Кадије су се издржавале поглавито од хришћана, од онога што им је припадало по административно-правним повластицама кад умре старешина кутњи, или кад буде која судска куповина или продаја, или од којекаквих ситница у разним догађајима што долазе на суд. Опажало се како им је мило кад се десе какви нереди. Покрај кадије био је муселим, којега су постављале паше; он је извршивао пресуде, и био је често у већем угледу но судија, јер је у њега била власт.

О пословима вере старао се међу хришћанима владика,

---

[1]) Отуд и долази име овоме данку: пореза од речи: порезати, у рабош сећи, разделити; упореди Вуков: Српски рјечник стр. 607. (по првом издању, а по другом је на стр. 544 та ствар. Прев.)

[2]) Портер Observations sur les Turcs у немачком слободном преводу II. 127 приписује те повластице и промене Махмуду. I.

само су владике, од како насташе Грци, биле у тешњем сношају с државним властима но са својим повереним народом.

И по својој спољашњости се владика више некако прилубљивао Турцима. Јахао је окиђене коње, а носио сабљу и буздован, знаке власти који су му допуштани султанским бератом.

Новчани је интерес био главно што је владичански положај постао овакв ог карактера.

Цариградска је патријаршија, света црква, уједно као нѐкакав кредитни завод, у који радо улажу капиталисте своје новце. Од доходака, на тај начин добивених, плаћају Порти данак, био редован или не био, одатле чине и оне знамените поклоне, којима је обичај куповати милост чланова државне управе. Доходак пада истина и којеотклe с друге стране, али поглавито од прихода што дају владике. Сваки владика кад се завладичи мора пристати да дугује неку суму, која се одмери према величини његове епархије, и јемчити, да ће интерес на њу редовно отплаћивати[1]). Исправе овог дуга, назване исправе дворског дуга (Hofschuldscheine), иду од руке до руке као државне хартије, и јако су у вредности, јер заступник владичин или патријархов, на којега име те исправе гласе, не сме никад пропустити да интерес на време плати. Не би ваљало световати владике да плате главни дуг свој, који су пристали да дугују: они би тим управу свете цркве већма у неприлику довели, но је помогли; а по њиховој смрти дуг тај остаје на цркви. Почем је пак владикама и преко тога ваљало још много трошити, како би се међу господом у достојанству одржали, те њихова управа поста несносна и самој грчкој раји, онда је јасно колико је притискивала српску рају, којој су ове владике били још и туђинци. Не само да су они од попова наплаћивали кад су их запопљавали, упућујући их, да се за то наплате од свог поповскога што народ даје; него су у Србији ударали и они на сваку кућу за се порез: димницу,

[1]) Цалони: Essai sur les Fanariotes p. 158. „des obligations qui supportent l'intérêt les dix pour cent par an, et qu'on désigne sous le nom des avlikies-omoloyes.“ Упореди Мауjерово: Das grie chische Volk I 398.

по неком ферману, који је допуштао да се тај порез може купити преко оружаних слугу и који га је узимао у обрану од спахија и њихова каква правног потраживања против њега.

Познато је како је и у постављању паша на пашалуке дуго време новац био главна ствар; како су богати фанариоти или јерменски сарафи имали највише утицаја на то постављање што су јемчили за онај навац, који је од сваког округа Порти припадао, па како су после слали уз паше своје секретаре, који су над пашиним управљањем надзиравали. Ти су богаташи куповали од шеик-ил-ислама патенте кадинске стотинама, па их после са знаменитим добитком продавали онима, који су свршили правне школе колико се изискивало. С владичанским местима била је поглавита разлика у томе што су њих фанариоти могли продати хришћанима.

Кад се сад промисли, како се и паша и кадија и владика могло постати за новце, и како је у те три службе састављена управа (администрација) и судска и црквена власт, и како су људи, који те службе на тај начин добиваху, били упућени, да издатке своје накнаде средством права својих, која су им на народ давана, па како и спахилуци осташе као плата за услуге; онда по државној привреди изгледају народ и земља као какав голем капитал, на којега интересе има влада највеће право и од којих она неке уступа у наплату за обрану, а неке даје чиновницима готово као под аренду.

Раја је лишена сваке јавне власти, и још се показује само као оно чим се управља, као средство да буде држава, и то држава, која је њу исту подјармила, јер раја издржава тој држави војску, чиновнике, па и сам двор.

Него се није увек ни ово стање ствари потпуно показивало у животу.

Виђамо често Турке где се између себе поцепају. Спахијама, који су у земљи остајали, није ишло у интерес оно што и пашама, који су ту тек неко време пробављали; а јањичари, који беху јаки свезом својом, раширеном по целом царству, чињаху супротност и једнима и другима; и срећа је кад једни друге могаху држати на узди! Где пак тога не би било, грабио је сваки своје потраживање, мислећи да је то неко лично право, колико може већим насиљем.

И с хришћанске се стране не хоћаше сваки покорити. Ко није могао изаћи пред кадију, коме су Турци стали претити смрћу или ради какве његова преступа, или без икаква правична узрока и само за то што су му хтели ићи о глави, онај се хваташе планине, одлажаше у хајдуке. Хајдуци се могу успоредити с талијанским бандитима (fuorusciti) и с бандолијерима по неким шпанским провинцијама. А како су хајдуци устајали на државу неверничку, то је у њих било много више осећања да право раде. Хватали су заседе око друмова куд иду Турци, особито с благом у Цариград, и то им није сметало ништа поносити се поштењем и верношћу. Чим их је било двојица, одмах је један изабиран за харамбашу; а често их се скупљала читава чета. У њих су били јатаци, код којих су зимовали, те им надничили или ишли за говедима. Како би грануло пролеће, одмах би нагли у планину, скупили би се у чете, па ако који није био на броју, сви су се други заверавали да га освете.

Нема сумње да је ово хајдуковање у народу увек будило неко кретање, да је будило успомене и није давало замрети јунаштву: али још се непрестано није ни до чега долазило. Обично су на хајдуке устајали и хришћани, које они нису много штедели, а који су хајдучку штету свагда морали накнађати.

Него покрај тих нереда опет је у главноме остајало један пут удешено стање: Турци су господарили, а хришћани су били потчињени.

Разлика у вери већма је падала у очи још и тога ради што племе у обојих није било различно. Барем спахије, ако и нису биле потомство старог земаљског племићства, већином су биле од српског колена, и говориле су српски.

А нико није сматрао за неправичност, својевољну или ради какве личне ћуди, што су хришћани били изузети од државне службе, рата и јавног живота. Тако је било вазда; то је било у свези с исламом, као што већ рекосмо.

У књизи султанских заповести, коју је саставио у петом веку после Хеџре неки врховни судац у Багдаду, ређају се дужности ђаурске, али се не ређају и мусломанске[1]). „Они

[1]) Mawerdi bei Hammer, Verwaltung des Califates p. 112.

се морају разликовати оделом; њихове куће не смеју бити веће од турских; њихова се звона не смеју чути; и не смеју јахати ни коња ни дромедара". И у XVIII веку је понављана Омарова заповест, у којој се забрањује неверницима учити књижевни арапски језик или обучавати децу у корану. А највише им је поврх свега, као што се разуме од себе те ни помињати не треба, забрањено носити оружје [1]). Они су неоружано стадо, раја, и дужност им је да се покоравају и да буду понизни.

Тако је било у главноме друге половине XVIII века у Србији.

Турци, и одличнији и нижи који су се око одличнијих мало по мало скупљали, држали су за се да су господари раји. Онако као рат задржаше они себи у право и занате што су с ратом у вези, као што су чинили Ђерманци, или исти стари Турци на истоку, међу којима је један син ковачки подигао читаву династију.

Могао си их видети где засукују свилене рукаве да коња поткују; па су опет мислили да су неки племићи. Неке су занате с презирањем остављали хришћанима, ниједан на прилику Турчин не хоћаше бити кожар. Што је год било боље и угледније, накићено оружје, богато одело, велике куће, све су то они без зазора присвајали: зелено је било само турска боја.

Сусретање лично најтеже је кињило. Србин није смео ујахати у варош ни по што, смео је ући у варош само пешице, а Турчину се морало послужити сваком који зовне. Ако сретне Турчина где иначе, мора стати, сићи с пута, и ако је носио пиштољ за обрану од хајдука, морао га је крити. Да трпи увреде била му је дужност; а љут преступ да на њих одговара.

Срећа те је земља била уређена тако, да су обе народности биле одвојене. Који је странац прошлог века походио Србију, није му морало ништа тако пасти у очи као разлика

---

[1]) Турски је законик ипак у d'Ohsson Suppl. I, 106. изреком Code militaire: Il doit s'interdire le port des armes, l'usage des chevaux et de toute autre monture.

међу варошима и селима. По варошима већим и мањим, по градовима и паланкама живели су Турци, а по селима Срби.

Као што паша није трпео своје користи ради да поједини Турци врљају по народу, ни Србима се, према стању ствари, није никако милило у вароши. Неки је проживео и 60 година, а никад није вароши видео.

Таким се само начином и могаше живот створити, који је одржао жив и неподјармљен дух народни.

ГЛАВА ЧЕТВРТА.

СТАЊЕ, НАЧИН МИШЉЕЊА И ПОЈЕЗИЈА У СРПСКОГ НАРОДА.

Српска села растурена су далеко по гудурама, по долинама око река и потока, или по густим шумама; ако је у коме тек четрдесет, педесет кућа, обично заузме место колико сав Беч са свима својим подграђима.

Куће су на само, раздалеко; свака је некако као особита општина. Права је кућа од плетера, олепљена блатом а покривена сухим лубом и сеном, на средини је огњиште, где гори ватра, а около су вајати (клети), изнутра искићени оструганим даскама и без огњишта. У кући станују обично отац и мати; по неки пут има у њојзи и соба, где њих двоје спавају; а вајати су за ожењене мушке главе. Сви чланови породице (чељад) састављају једну задругу, раде и једу заједно, а зими се вечером скупљају око ватре. По смрти очиној браћа изберу између себе највештијег за старешину и остану дотле заједно, док се толико не намноже, да већ не могу а да се не раздвоје. Често је од једне задруге читава улица.

Ту са стране слабо чије помоћи треба. Људи начине себи кућу сами, плуг и кола граде како су научили од старих, они здељају за волове јарам, а опанке секу од неучињене коже. За остало се одело старају жене, оне преду лан и вуну, умеју откати и обојити броћем платно и сукно. Што им треба за храну, оно роди; тако им није од потребе ништа куповати, ван једине соли. Од заната је селу потребит само ковач, да скује што треба од гвожђа. Воденицу има по неколико кућа заједно, а свака зна свој редни дан.

Тако задруга, подмирујући сама све своје потребе, беше основа непрекидном народном животу. — Турци су је подржавали и за то, што је на њу обично понајвише терета падало. — Према њој је долазила личност некако у присенак. Нити је ко славио именог дана, ни дана у који се родио: свака је кућа имала свога светог, па је његов дан славила гозбом и свечаношћу.

У старих Ђерманаца се јако ценила и истицала материна родбина, и то је јаче свезивало породицу[1]): тако је по старинским обичајима много вредио ујак; али у српско-словенском племену има некако већу важност одвећ живо осећање између браће и сестара. Брат се поноси што има сестру; сестра се заклиње свога брата именом. Мртвога не оплакује љуба: мати и сестре оплакују га и обилазе му гроб. На неким је местима остао чудан обичај за једномесечиће[2]), да, кад један умре, онда метну у путо једну ногу живога и једну мртвога, па онда онај живи дозове момка каквога, те га он пусти и остаје му после место брата, те се зову побратими.

Овоме одговара и онај најособитији обичај српског народа, братимљење. У Србији није у обичају, да то бива баш у цркви; али се опет братиме у име Бога и светог Јована, да ће један другом бити верни и помагати се за целог живота. Мисли се да је најбоље побратити се, кад ко у сну, у какој невољи рече коме: „да си ми по Богу брат!“ Тако побратимљени зову се после: по Богу браћа, побратими. У старој Оршави и Неготину обичај је на побушени понедељник (дружичало) из јутра побушавати гробове мртвима од оне године, а после по дне стече се ту младеж, те плете венце. Увек се мушко с мушким, а женско са женским ижљуби кроз ове венце, па се измењају њима, и после су мушкарци међу собом побратими, а женскиње друге. Али њихово побратимство, за то што су још млади, траје само за годину; ту се није све свр-

---

[1]) Тацит: Sororum filiis idem apud avunculum qui ad patrem honor etc. etc.

[2]) *Једномесечићи* се зову они, који су се родили једноѓ истог месеца. (С. рјечник стр. 251). Пр.

шило, узима се више као неко кушање, и пошто су се познали, или овако побратимство понове, или га напуштају и мењају.

Ова свеза тиче се само онога, који је везује, али друга једна сматра се као ствар заједничка целе породице, а то је женидба. Њу свршују оцеви обадвеју страна међу собом, и то не бива без поклона, који често изађу знаменити, јер се не може без куповине стећи тако знатан члан у породици, као што је одрасла девојка. Невесту предаје брат сватовима, који су дошли да је одведу у туђу кућу; а ту је дочекају сестре и јетрве. Да накити дете (наконче), да удари преслицом у сва четири кутња дувара, међу којима треба да буде толико пута на раду за преслицом, да узме хлеба, вина и воде под пазухо и у руке, па да се тако попне на сто, о којем ће јој се ваљати толико пута бринути, све су символички обреди, којима се млада уводи у другу кућу. У уста јој метну комад шећера, јер она ваља да говори мало, ама ваљано. И још је једнако туђинка, читаву годину дана зове се: мла̂да. Обичај је, да се дотле непрестано стиди, па то је чисто и од мужа туђи. Кад су у друштву и пред другима, једва да проговара с њим коју реч, а од шале какве не сме бити ни спомена. Тек годинама, пошто јој већ и деца поодрасту, изравна се она с осталом чељади породице у коју је доведена.

Како је јако осећање према крвној родбини, за чудо је како се свуда међу Србима није задржао обичај крвне освете, који није ништа необично међу народима у оваквом стању, који и међу једним српским племеном, међу Црногорцима, стоји у голему значењу. Ово може долазити отуда што у опште међу српским народом нема братстава, племена, што може бити због насиља, у ком се живело, или не могоше постати, или се не могоше одржати, а чим се породице састављају у какву јачу заједницу, већ треба политичке основе, и за то није довољно само заједничко обично сродство. У ком би се селу десило убиство, Турци су га осуђивали на накнаду, која се звала крвнина[1]) и

---

[1]) Таких наређења има још у законику Душанову §§. 32 44 (ако се смемо и дотле држати Енгелове редакције). Што се тиче турских наређења, ваљало би испитати, колико су управо турска, а колико се међу људима задржало још од старине.

износила је увек 1000 гр., али су они то више сматрали као штету, но као какво злочинство. Пошто се то веѣ платило, онда се убилац могао слободно повратити у општину. Било је доста да се он помири само с родбином оног убијеног, а то није било ништа тешко, јер је стање било тако, да би освета општини нанела нову штету.

Међу тим свеза, којом живи село, била је врло јака.

Село је имало право да само себи бира одборнике и сеоског кнеза; они су уживали под једнако поверење и углед у својих сељака. Пореза је била на свима, а разрезивали су је сви у договору измеђ' себе.

Као што свака кућа има свог свеца, тако и цело село преславља једнога. На тај дан скупи се цело село гдегод на пространо место, на какву пољану близу села. Дођу свештеници, те свете водицу; па онда они напред, а за њима народ — прођу с крстовима и иконама кроз њиве, а на неким местима иду тако од куће до куће.

По начелима турске владе нису смеле бити цркве у много села, и тако се тај недостатак у неколико накнађао на овај начин.

Може бити за то, што није било цркава, попови, који нису имали никаква другог посла до крстити, венчати и опојати из требника и казивати из календара кад је који празник, не имађаху ни из далека онаког утицаја међу народом, као што га је имало свештенство на западу.

Што се поповима давало за крштење, венчање и погреб, није их могло ни хранити; беше срећа, ако им се у њихову селу десило штогод очевине, па онда су као и други косили, секли дрва и радили земљу; иначе су могли доста зло пролазити. Оче, упита једно дете попа, зар и ти чуваш говеда? Мој синко, још да су моја, одговори му поп.

Напротив опште поштовање припаде калуђерима и манастирима. Увело се некако да су се исповедали само код калуђера — а између свију верозаконских обичаја овај без сумње може највише да одржи поштовање према свештенику и да му набави утицаја на светске људе. По планинским гудурама, где су манастири осамљени, на неке дане бивају сабори. Али ту се не мисли само на веру, то су дани, у које се свечано скупља цела околина код манастира. Често долазе у очи саборског дана, те преноће онде крај ватре. Пошто се сврши исповест

и испричешћују се, после по дне се тргује и промеће, свира и игра — ту момак бира девојку — а старији поседају гдегод те се међу собом разговарају.

Али ни калуђери немају самосталности, нити јаког утицаја. Нешто су мало ученији од попова, али опет нису бог зна колике науке, нити имају свезе с каквим већим старешином, нити су опет у каквом год тешњем и јачем уређењу; живе од онога што им народ даје, а кнезови се за њихове цркве старају да су у добром стању. Готово нема нигде више до у Србији тога што кнезови, који су по постању своме обично само прости сељаци, имају од старине право, да манастирске старешине између калуђера бирају и постављају, па био тај старешина игуман или архимандрит.

Да то не буде још она идеја о народној цркви, која се истакла под старим краљевима, и која се још и до сад у овим круговима одржала?

Има мноштво историја, у којима су се подсмевали оним силним задужбинама српских краљева, манастирима њиховим: — али пошто се срушила држава, коју су они подигли, ове су задужбине највише учиниле, да се одржи у један мах и народност и вера онако, како се већ међу њима створила нека узајамна веза. Нису промашили они, који су рекли, да су Бошњаци и за то прешли у ислам, што је у Босни било мање оваких задужбина.

Пошто је пропала пећска патријаршија, манастирима старих краљева припаде поштовање, које је међу собом свезивало сва српска племена, а особито манастиру Дечанима близу Пећи, где подиже отац Стефана Душана ону цркву од мрамора. Покадшто су Турци баш за то и наметали тешке намете на манастире — јер су они и веру сматрали као некакав извор својих прихода — знали су да ће то све издржати подашна рука побожнога народа.

Народност српске цркве доказује и то, што су се међу српским народом старинска домаћа имена још до сад одржала, а место њих су међу осталим словенским племенима одавно већ имена из календара.

С тим ваља састављати и ту ствар, што ни онај поглед на свет црквено-хришћански није овде могао задобити потпуну снагу.

По свима европским крајевима има у народном мишљењу трага од старинског обожавања природе, али је то растурена развалина, нема свезе, не разуме се и не да се разумети.

Међу Србима се сва година проведе обичајима, који одводе мисли на ону тајанствену свезу, у којој човек стоји састављен с природом, живећи тако просто и на селу. Један тренутак ћемо се и око тога забавити.

Зими пред велике посте дају се задушнице: сваки светкује спомен својих умрлих; а кад дођу Цвети, сваки се радује обновљеном животу. На Лазареву Суботу се скупљају гдегод на брег девојке, те певају песме како је васкрсао Лазар; а сутра дан на Цвети, у сам расвитак, скупљају се на место одакле носе воду; ту играју коло, и певају песму како јелен роговима воду мути, а очима бистри. То су, као што се види, напомене, тек се почиње. Пошто се снег и лед отопио, вода је први гласник подмлађене године.

У очи светог Ђурђа жене већ беру цвећа и биља; хватају оне воде што слеће с кола воденичног, побацају у њу оно цвеће и биље, па оставе да тако пренoћи, а у јутру се у тој води купају. Зар се ту не каже како је човек рад да и сама себе већ преда побуђеној природи? Они држе да ће бити од тог боље здравље.

На скоро приспеју и Тројице, и по селу иду краљице. Десет до петнаест девојака зађу играјући и певајући по селу од куће до куће, међу њима је једна барјактар, једна краљ, а једна заличена и краљица, и њу двори једна која се зове дворкиња. Оно што се пева у највише њихових песама, о женидби, просидби, срећну састанку, радости око деце; и што се уза сваку врсту њихових песама припева „Лељо!“ реч, за коју се држи да је име љубавном богу старословенском; песма, коју певају идући, о вилама што играју под воћком која расте, о Радиши — на сву прилику некаквом мушком духу, као што је вила женски — који испред њих стрес росу с цвећа и лишћа и једну вилу проси говорећи јој:

Код моје ћеш мајке
У ладу седити
Танку свилу прести
На златно вретено,

све су знаци да је дахнуо нови дах пролетњи, знаци затајане и лепе љубави, која се запојила сродним осећањем према природи што се сад тако дивно расцветала.

Година пролази и наступају већ дужи дани, долази доба кад превањује дан, које су некад светковали сви народи у Европи[1]). Из тог узрока мисли се у Србији да је Ивањ дан тако велики празник, да се сунце три пут од страха устави. Чобани повежу брезове лиле у машале у очи Ивања дне, па после обилазе оборе, где се овце затварају, обилазе око торова где су волови; после се пењу на брегове, позадевају у земљу машале, а они играју свакојаке игре док се машале не погасе.

У то доба је жетва већ дошла до руке, и још јој може наудити само голема суша, да изгори, и град, да је побије. Кад већ суша преотме мах, једна се девојка свуче до кошуље, па се онако гола увеже и обложи различном травом и цвећем, да јој се и од лица нигде ништа не види. Кад она иде, као да иде и она трава на њој; она се зове додола! Домаћица саспе на њу кабао или котао воде; друге девојке што прате додолу моле се Богу у песми за кишу. Држи се поуздано да ће оне донети кишу, и у песми оне и не певају ништа друго, него да удари росна киша и да покваси жита и винограде.

За кишу се моле Богу; а олује су у рукама великих светаца. Илија, за кога пише у старом завету да се вазнесао, овде је постао на неку руку громовник; огњена Марија просипа муње; а свети Пантелија пушта ветрове. Свечаници, на које се светкују ови свеци, падају између 20 и 28 јула.

За тим настаје и у пољу и у башти посао око прибирања летине; чим пак настане зима, почиње се мислити на другу годину. И за цело и јесте тако, да до оне снаге, која се у то доба прикупља, стоји, хоће ли бити напретка другог лета. У очи свете Варваре кува се у лонцу варица (свакојако жито помешано), па се остави те преноћи покрај ватре, сутра

---

[1]) Једна наредба нирнбершког савета од 8 јуна 1653, — коју наводи Грим Deutsche Mythologie 351 — забрањује ово као стару рђаву навику незнабожачку, као празноверицу

дан се гледа на којој је страни наврело, па се на ону страну оре угарено поље.

На тај начин народ осећа како зависи од природе. Још се куну Срби сунцем и земљом; рећи: Тако ми сунца, тако ми земље! врло је у обичају.

И при том се ни мало не сумњају, како све само Бог располаже: нити ће се лако почети какав посао, да се божје име не помене. Чисто би се узело за грех ако би се обрекло штогод а не рекло се уз то: ако Бог да. Према томе се развио сам језик, и опажају се прећуткивања врло чудновата. Путника нико не пита: куда ћеш, нити: куда ћеш ако Бог да, него му се рече са свим просто: ако Бог да, те се тако право питање прећуткује. О молитви, која бива три пута на дан, рано, о вечери и кад се полази спавати, нико се не моли по старинским формулама, и за трпезом се не помиње напредак и наспор, него се сваки стара да оно шта има, и своју нарочиту жељу, сам каже превисокој сили. Напија се увек: „У славу божју!“ нити на каквој части сме сести ко у врх чела, ако не уме очитати какву молитву. Међу тим сваки мисли увек, да њега нарочито брани његов светац. На славу се позива речима: „Божја кућа и ваша, поздравио је отац (или брат) да дођете довече; што буде свети (који био) донео, нећемо сакрити!“

Кад човек живи свакојако се мучећи, и кад у толико већма зависи од непредвидљивога и онога на што се не може рачунати, у колико мање познаје природу, онда је њему прѣко потребно замишљати што бржу непосредну помоћ већих сила. Па ипак уз то стоји и не изгледа ни мало немогућно ни то, што се мимо ту празноверицу и погрешку не губи ни живост ни јасноћа оне чисте мисли о највећем бићу, коју свак поштује и обожава. Налазим да је вредно посмотрити, како се та оба два елемента састају у Срба о божићној слави.

На бадњи дан, пошто се сви послови посвршују, домаћин отиде у луг, те осече какав церић: бадњак. Уноси га у кућу с поздравом: „Добар вече и честит вам бадњи дан.“ Поздрав му прихватају речима: „Дао ти Бог добро, срећни и честити.“ И говорећи то поспе га који мушкарац житом. Потом меću бадњак на ватру. Сутра дан чим сване, мећу пушке, а у кућу долази полажајник, којега обично напред избирају;

он понесе у рукавици жита, па кад назове с врата: „Христос се роди,“ поспе житом из рукавице. Из куће поспе когод њега, па му одговори: „Ва истину роди!“ Онда полажајник приступи ближе, скреше бадњак. т. ј. удара по њему, где гори, ватрањем, те скачу варнице, а он говори: „Оволико говеда, оволико коња, оволико коза, оволико оваца, оволико свиња, оволико кошница, оволико среће и напретка“ и још тако. Пошто седне, огрћу га жене губером или поњавом; што остане од бадњака, однесу у башту. У цркву се не иде; а кад седају за ручак, покупе се сви око совре држећи свако упаљену воштаницу у руци. Тако се моле Богу и ижљубе се говорећи: „Мир божји! Христос се роди, ва истину роди, поклањамо се Христу и Христову рождаству!“ Као да се хоће тим да покаже како су тесно један с другим у свези сви укућани, домаћин покупи све оне свеће онако још непогашене у руковет, па их усади онако све заједно у чанак, који је натрпан свакојаким житом измешаним, а ту буде и колача, и пошто ту донекле погоре, онда их погасе оним житом. Чесница је као погача, онако како су је вајкада месили; у чијем се комаду, пошто је изломе, нађе онај новац, који је умешен у чесници, онај кажу да ће бити најсрећнији оне године. Трпеза се не диже, нити се соба чисти, ту је постављено за свакога који наиђе. До нове године кад се сретну, називају један другом: Христос се роди, и одговарају: Ва истину роди.

Тако се светкује божић. Нећемо расправљати да ли неће бадњак, који све по мало сагорева, бити по чему штогод супротно ватрама о Ивању дне на бреговима, и да ли не буду и једно и друго символички знаци о току годишњег времена и о сунцу, за које се пева у песми, да није на речи те не сија зими онолико колико лети; нећемо испитивати ни то, да не буде жито којим дочекују домаћина и свеће гасе, и којим полажајник навешћује свој добар глас, знамење свију добрих дарова: али је опет врло значајно, с које се год руке окрене, што човек своје малене потребе, или своје барем земаљске жеље доводи у свезу с највећим догађајем у којем вера показује једно према другом Бога и свет. Па опет тиме се чисто достојанство светковине ни мало не побија. Усред тога ограниченог малог света јавља се светковина с некаквом

простотом и величином. Не долазе ништа необично жеље у оној кући, у којој сваког госта са стране радосно примају; што се јавио Бог, то кућане некако свезује, те једнодушно поштују тај појав, и буди међу њима сложно обожавање.

А покрај сила што одржавају и које се поштују, не заборављају се ни противни утицаји, мисли се и на зле силе.

Врло јако пада у очи, како се ове зле силе код толиких народа представљају у људском виду, како се приписују немирним душама покојних и како се доводе у свезу с којекаквим аветињама и вештицама.

У Србији се верује у вампира. Без сумње је то у свези са старинским веровањем, које се одржало у источној цркви, да тела проклетих црквом не могу иструнути, и да после уђе у њих зао дух, те се показују на пустим местима и даве људе. Али се у Србији на то тумачење није мислило ни најмање; па ни на то, да сам вампир пати за свој преступан живот, као што је ту мисао развио један песник, него се мислило само на зло, које може живе снаћи од вампира. Држи се да вампир излази ноћу из гроба, па улази у куће и ту сиса крв из људи поспалих, те се тако храни. Од тога се одмах умире, нити се ко може спасти, и ко год од те смрти умре, повампири се и сам: казују да су тако по читава села пропадала. Људи одмах прете да ће село раселити, ако им не допусте да се они на свој начин обезбеде. А то не мисле да учине опроштајем од цркве повампиреном, као Грци, — старешине сеоске заповеде да се гробови раскопају, те прободу срце, које се није још крви наситило, глоговим коцем, тело спале, а пепео баце у реку[1]).

---

[1]) Curieuse und sehr wunderbare Relation von denen sich neuer Dingen in Servien erzeigenden Blut-Saugern oder Wampyrs, 1732, мали спис који се оснива на двама званичним извештајима од године 1725 и 1732 што су онда поднесени аустријској управи у Србији у Београду. У последњем, који је поднесен кнезу Карлу Александру Виртембершком, ондашњем губернатору београдском, та се ствар потврђује врло кратко и с потписом једног пуковника, заставника и три наредника. Како се кнез Карло онда бавио у Штутгарду, прочује се та ствар по целој Немачкој, и већ се неких налажаше, који се почеше плашити да се и ту не покажу вампири.

У тихом и безбедном току живота тесно свезаног с природом ништа толико не обрће пажњу, колико изненадно умирање кад нагло учеста; људи одмах помишљају да то изјасне утицајем с оне стране гроба.

За вештице се мисли да излазе из тела као духови, и кад полећу да се сијају као ватра. Вештицу не може нико видети, а она се привуче човеку у сну, којему је намислила смрт, некаким га штапићем лупне, те му се отворе прси с лева, и пошто му намени колико ће још живети, извади срце, те га поједе. Прси се срасту као што су и биле: изедени може још онолико живети, колико му је вештица наменила; а онда му више нема спасења, нити се може чим повратити.

Срби и кугу замишљају у човечијем виду исто као Литавци и Новогрци. Болест носе женске прилике белим превесом заличене из места у место, од куће до куће, и многи се кужни заклињу Бог зна колико и Бог зна како да су их видели, па и разговарали се с њима; те жене и јесу куга. Али кад се те жене покажу, нити је то од њихове зле воље, нити од удеса какта год, него се верује да њих шаље из далеке земље сам Бог кад где грехови сваку меру преврше.

И још се у једној прилици позива у помоћ чудо, у прилици где се ток природе прекида нечим необичним, ђенијем или крепошћу. Најособитија прилика српског изумевања остају увек виле. Оне су брзе и лепе, с косом која им се витла по ветру; оне станују по големим шумама и на рекама. Управо се не зна могу ли или не могу умрети; него су снажније од људи, а знају шта ће бити. Има виленика, који се могу с њима дружити, њих су оне знаменовале још на рођењу, и таки знају више од осталих људи. Који изучи дванаест школа, њих оне још покрај све науке свештају на врзину колу, па после могу ведрити и облачити. Народне јунаке налазимо где имају виле посестриме. Осталим се обичним људима њих ваља клонити. Наљуте се врло кад ко нагази на њихово коло, где играју или једу. И од оних ђака, што их оне освештавају, њихов је дванаести, и њега још о том освештавању одмах узму.

Све је ово у истину празноверица и занос, али је у једно и осећање народно и врло значајно песничко мишљење.

И тако се већ налазимо у колу српске појезије, и ред нам је да о њој говоримо; на овоме до сад казаном она се подиже, она казује те мисли.

Као што су те мисли живот, тако је и народна појезија у Срба са свим у народном духу: изгледа као да и не помишљајући на то, пева опште стање и правац онако сама од себе. И најновијим песмама нико не уме казати онога, који их је спевао; а што је још више и ономе је самом неповољно да га прочују, па тако слабо ко за тим и распитује. Песме непрестано иду од уста до уста, па ни онда, кад се деси те нека песма, коју је певао певач мање даровит, у устима бољега и даровитијег певача, у коме је дух и осећање народно јаче, живље одјекне, па већма заноси, не мотри се толико на то [1]). Опазило се да међу Србима у Угарској имају као год школе, у којима уче слепци ове песме, али то већ није тим песмама прави извор. По планинама у Србији и Херцеговини није их потребе дуго ни учити, сваки их зна и без науке, још од детињства.

По планинским местима имају готово у свакој кући гусле, Кад зими у вече поседају око ватре, жене преду, а ко уме најбоље певати, онај удеси гусле, те песмом разговара дружину. Старци, који имају одрасле синове, те не морају радити тешких послова, уче унучад песмама, а она то једва чекају, јер се ту најпре уче познавати свет. Ни самом игуману из манастира није срамота запевати уз гусле. Та песма у осталом наличи више на казивање него на певање: и једнак глас од гусала тек се на крају стиха мало мења спуштајући се. По планинама, где су људи простији, снажнији и дивљачнији, јуначка се песма пева онако, како је остала од старина, у своме стиху од пет трохеја с одмором после четвртог слога. и у сваком се стиху мисао свршује; али што се човек већма

---

[1]) Што се у Омировим спевима на неколико места опажа не тако обилата појетска жица као што је свуда другде, — према ономе што се дешавало скупљачима српских песама — можемо извести да је отуда што се у онај мах, кад су се те песме скупљале и пописивале, не могоше наћи за та места онако ваљани певачи као за остала. Певач није декламатор; он песму, која је прешла на њ, ваља да у себи прекува, па да је некако чисто својом појетском снагом на ново изведе.

силази с планина к Дунаву и к Сави, што су села сабијенија кућама, а људи пријазнији, мекши и мањи, тим већма нестаје гусала, а излази на видик љубавна песма, нарочито пак поскочица, све јаче витка и лагана, дактили се на много начина мешају с трохејима; па опет није ни ова песма ни мало мање народна од оне.

По крчмама се још не зна за картање. На већим скуповима отима мах јуначка песма, и то је најодличнија забава, а пева онај, коме првом гусле дођу у руке, или који уме најбоље гудети уз њих. О славама, кад су код манастира сабори, излазе с певањем они, који су се на то са свим дали, а то свагде слепци, па и у Србији, у осталом они песме више разносе, но што их сами изумевају; кашто су и они, као што је био Филип Вишњић из Босне, људи с правим песничким даром. Око њих се скупи гомила, па често дође и до плача.

И сами они Срби, који се истурчише, још се ни до данас не могоше одвојити од љубави према овој појезији. Бива песама једних истих и у Срба и у потурчењака, само сваки пева она јунаштва за свог јунака. Истина се господа не би никад прихватила да певају сама, али им је мило слушати песму; у Сарајеву су једног хришћанина роба само за то измолили од кадије, што су им се допадале његове песме. Појезија надвлађује разлику у вери: она саставља јаким свезама цело племе, живи у целом народу. Од песме се оре планине, по којима дете стадо чува, равнице, где се жито жње, шуме, кроз које путник путује. Све се уз песму ради.

Па шта се пева у песмама, које су тако са сваке стране уплетене у живот, које готово незнано како из њега полећу?

Што се преживи, оно се казује песмом. Где није ни мислити на какав углед са стране, унутрашњи се живот душевни, од кога долази сва радња и правац, и казује речју онакав каква га је Бог дао. Према светлости оне опште мисли, која је основа свему животу и која је свима под једнако урођена, појевија схвата појаве из живота и на ново их црта онакве какве су, само у чистијим облицима и разумљивије, у исти мах и индивидуално и символично.

Српска је песма најближи пут, који ће нас упознати с кућевним животом народним и увести нас у њ.

Ратару песма чини његову почаст, „црне су му руке, али бео хлебац једе;“ врло јој је по вољи старац, у кога се брада као у свеца таласа, и у кога је душа кад иде из цркве тако чиста, да се може упоредити с мирисом од цвећа, с дахом његовим; а најдраже јој је бавити се око онога у души, што породицу саставља и одржава. Певачу је мила девојка, која се још игра, и у колу је, па је цвет; он је почиње пратити чим кога запази од самог почетка кад се загледала, те своју тајну сме поверити само венцу што га у поток хита, па докле већ и пред самим момчетом не призна како је њега гледајући одрасла танка и витка; по том се задовољство састанка описује тако, да се не да никад надмашити. Слике су пуне дражи, и изведене су светло, као испред лако нацртаног какввог предела. И баш овде, где се сам живот чини суров, појезија износи брижљиво на видик оне сакривене тренутке, које човек не сме чисто ни сам себи да призна. Али нам она не крије ни то, да све то бива и друкчије: како домаћица киту цвећа, коју је иначе вечером у воду метала, даје сад детету, па је оно баца на сметлиште; како су зле маћехе; како се гложе јетрве, те ласта вели кукавици да је срећна, што не мора тога чуда слушати. Има читав ред, у коме стоје једна према другој те различне наклоности. Драги се готово више цени но брат; а брат више но муж. Љуба је толико често непогодна према својој заови, да долази до страхоте, до самог убиства. Како је свето побратимство, живо нам се казује: тешко оном, ко хоће да на зло наведе своју посестриму, или хоће да преко кумовања дође до чега рђавог, јер је и кумовање од тих светих свеза! Све што има у животу необичније, свадба и дарови свадбени, слава у селу, кад људи старији седе те пију, младеж се баца камена, а девојке коло играју, све нам се то у песмама изводи. Кућу и уређење њено народна је појезија пренела и међу саме небеснике, међу свеце.

Па кад се песма из овог кола вине да узноси јунаштво, то јунаштво према свему не може бити никоје друго до хајдучко, другога песма ниједног и не познаје. Хајдуковање је довољно

оправдано тиме, што се хајдукује само Турака ради, који нису само неверници, него су и непоуздани, хоће да преваре, хоће свашта да заузму неправим начином: за њих се каже, да је отмица њихово благо стекла, а да ће га отмица и растећи. Хајдук живи на крајини, као соко, који лети по ваздуху; казују се о њему све оне муке на хиљаде, с којима се мучи и живи, стêње иза којега заседу хвата, склоништа у којима се често дотерује до скапавања од глади, па се најпосле казује како с победом искаче. Пушка је певачу онако исто угодна за његову потребу у певању, као што беше старим Немцима лук; отуда и бива те се описује, како је хајдук по средини хвата, како поклекне на десно колено, а на лево пушку наслања, како га око неће да превари; кад пева о ранама, говори о њима са свим немилостивом анатомијом; песме су те пуне простог природног посматрања. Него у њима није само то. Где се пева о љубави, не бива никад, да се не покаже покрај дубоке нежности према верном и највећа одвратност према неверном, одвратност, којој није никад омало клетве; напоредо с љубављу стаје мржња, а напоредо с нежношћу дивљачност, само што је дивљачност много јача, те би се могло обрнути па рећи: да напоредо с дивљачношћу долази нежност. Врло је лепо што се често живо пази на ово што ће сад доћи. Господар пази свога роба, изводи га на сунце да се огреје, па га пушта — тако се пева — на цигло јемство Бога истинога, нек иде скупљати за се откуп. Невеста, кад дође двору младожењину, неће пре сјахати с коња, док јој не дадну кључеве од тамнице, да пусти сужњике нек иде куд је коме драго. Јасно нам се изводи пред очи са свим у голој, нагој истини она мисао, која саставља у себи супротности, — тако побратими забадају у један мах нож у срце Туркињи, коју обојица милују, само да се ње ради не посвађају. Вичући: „Благо мени данас и до века!“ издише с миром старац, кад преда њ донесу мртву главу онога, који му је сина убио. Какав је човек у овом стању свога развитка, какав је човек у овоме народу, какав је јунак, онакав је и певач његов. Као нешто са свим сродно увија се појезија око живота, а живот се у њој огледа, не са свима својим појавама него с онима, које су саме по

себи узвишеније, које су мање помешане са споредностима, те су по том према својој језгровитости и значајније.

Врло је значајно овде и то како је песма заузела историју народну, те како је тиме тек историја постала народно имање, како је тако живим споменом спасена од заборављања.

Старија су времена готово заборављена: опомињање почиње с последње славе народне, оно је крепко о пропасти народној, о којој смо и ми неколико у главноме проговорили. Та нам се пропаст пева у неколико повећих кругова од песама.

Најпре нам се показује Стефан Душан, и то исто онако као што нам га показује историја — око њега је неколико великих породица, о којима цар врло добро мисли. Те породице одмах излазе у ономе карактеру, у којем нам их изискује даљи развитак: Југовићи су поносити и силни, Мрњавчевићи су у свези с duховима, с вилама. Ови се последњи одмах по смрти Душановој, како видимо, и дочепају највише власти. У историји стоји да је томе криво, што је цар Урош био невешт; а у песми се пева да је он био нејако дете од четрдесет дана, које је иза оца остало. Али ни од тога племена нису сви насилници. Баш од њега је народни јунак Марко Краљевић, који се не боји никога до Бога. Он не даје царство ни оцу, ни стричевима, но даје коме се пристоји. Зар се може јунак у радњу увести сјајније? Тога ради пада на њ и клетва и благослов, па се обадвоје стече, и тим нам се из далека напомиње потоње развијање[1]).

Марку прете да ће Турке дворити. Други круг од песама, Лазарица, пева нам како је било те земља допаде у њихове руке. И песма помиње исто као и историја унутрашњу неслогу и издају, од које дође ова највећа несрећа. Али у исти мах је преко тих песама превучено болно осећање, како је све то суђено, те није могло друкчије бити. Најлепши, најбољи и најплеменитији од Лазаревих јунака, Милош, он ово прориче; цару то дају на знање небески гласници те он пред бојем причешћује војску; — па опет како се величанствено пева јунаштво оних бораца, како се проклиње издај-

[1]) У овај први ред броје се песме из друге књиге Вукове збирке под бројевима: 5, 6, 8—10.

ник! Погибија се пева на најтужнији начин[1]). Марко није у боју, а остаје нам сакривено чега ради; њему иде трећи круг ових песама. Њега песма не описује као човека, као штото бива с другим јунацима: он живи 160 година, толико и коња јаше. Тога коња поји Марко вином из леђена, одакле и он сам пије; на њему Марко седи, змај на змају. Марка нити сече сабља, нити бије буздован; за вилом, која му је побратима на смрт устрелила, скаче Марко на том коњу неколико копаља у висину, па је стиже буздованом, нити је пушта докле га не узе за побратима, не обећа се да ће му бити свакад на невољи и док му пријатеља не извида. И пошто је песма овог јунака тако чудновато окитила, шта чини с њиме? — Тај исти јунак двори Турке. У онај исти мах, у који га султан позива на војску, налазимо, где га и други околни краљеви позивају на гозбе; али се Марко опомиње своје феудалне дужности, па иде на цареву војску. Него он није ни ту као остали, ни ту не трпи неправду. За то, што му је соколу крило сломио, Марко убије везира и дванаест његових војвода; освети очеву смрт посекавши његова убицу, после изврати на себи медведину и онако љутит с буздованом упадне у чадор султану, који се препадне од Марка, па стане узмицати гледајући не би ли Марка речима и поклонима одљутио. Него како било да било, он двори Турке: то нам се на ново казује у више догађаја. Час је ту какав Арапин, који од султана иште блага и ћер, час је какав Арбанас, који је ђаволски опремљен, те из куле нити да лађама пролазити нити хаџијама ићи на хаџилук док му се благом не откупе, и с њиме Марко мора мегдан делити, јер нико други не може. Марко иде чак у земљу арапску с царевом војском. Изгледа чисто као да је народ хтео да у овом јунаку покаже

[1]) Бројеви 17—21, 23, 24. Милош је остао једнако врло славан. Дука га спомиње као славна по историји. Године 1578 налази Герлах где су га се Бугари живо сећали. Кад је Курипешић 1530 путовао преко Косова, толико је о њему слушао, да има у њега о њему читава приповетка (Itinerarium Wegrayse etc. 1531 табак под Е), у изводу, по песми. У њој се како мислимо може познати најстарији траг српске појезије кад је у цвету била. Приповетке у попа Дукљанина биће из ранијег времена.

свој живот под Турцима из оног времена, кад је српска војска после боја на Косову за цара Бајазита готово сваке године ишла на војну под својим поглаварима и тако, да није готово ни тренутка било, да није Бајазиту и страха задавала. Народ је био пун неизмерне снаге, духа необорена, па је опет служио другога. Све то нам показује народ на свом јунаку, на њ он придева све црте народног мишљења, па готово и ону варварску грозовитост, помешану с лакомством за благом; око њега је народ прикупио може бити и сву славу својих старијих јунака. Догађај иза кога је дошло те је народ потпао под другога, народ је могао показати начином ближим к историји; али робовање, које се врло отегло, није могао народ показати друкчије но митски. Неколико њих певају, како је најпосле Марка, кога не могаше ни сабља ни пушка, уморио Бог, „стара убојица,“ и ту се показује у песми пуно простоте и узвишеног осећања самоће. Други се надају да је Марко још у животу и да се уклонио у неку пећину у планини, кад је опазио прву пушку и видео колико може; како ту виси његова сабља, како му коњ пасе маховину, а он спава: па кад сабља отпадне, а коњу маховине нестане, како ће се и Марко пробудити и повратити се.

Цело то причање не налазимо у скупу, нити у реду, него у више песама; свака је песма цела, и има своју средину; њих никад није дух једнога песника са знаном мишљу прерадио и посастављао. Али је опет у свима један правац, један смисао и један исти поглед на свет како појетички тако и народни, опет се не може превидети у целоме како читава та прича има свога јединства. То јединство саставља у себи опомињање овог народа на своју величину, на пропаст народне самосталности, опомињање које је увек живо и непрестано прелази с једног на другог.

И понеки је од каснијих догађаја на овај начин у овај ред додаван. У неколиким песмама сачувао се спомен пун досетљиве приче о делима Сибињановим, за којега Срби веле да је њихов земљак; нису заборављени ни најстарији хајдуци. Ускоци, колико су се с Турцима борили, помињу се такође а њихова хајдуковања на мору не сећају се песме нигде; историју је песма пратила све до победа црногорских.

И ако је свуда био мир по земљи, опет се види, где се дух народни бавио непрестанце сликама ратовања с онима, којима је управ тада народ потчињен био. На послетку дође и то доба, да је овај ратнички дух био позван из нова на свој самосталан рад услед догађаја, који имају свезу са свим с другим стварима, а нарочито за то, што се стање Турака променило и само по себи и према осталом свету.

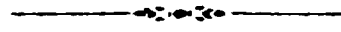

ГЛАВА ПЕТА

ОТКУДА ДОЂОШЕ НОВИЈИ ПОКРЕТИ У ТУРСКОЈ

Већ дотле колико се пута мислило и од кад су се и кад људи надали, да ће видети, где ће се турско царство распасти на пашалуке!

Па доиста је тога и бивало почесто; силне паше у Багдату, у Акри, у Видину, или у Јањини одметаху се не хотећи плаћати данка, или се баш и побуњиваху. Неки су се крајеви умели још дуго време одржати и неколико у независном уређењу, као Египат и Босна. И као да су за тим, што је чинио понеки варварин, дабоме далеко, или у другим којим околностима, морали поћи и остали.

Међу тим је увек бивало још и то, да је султан налазио начина те стишавао те побуне одржавајући јединство у царству.

Ту је био углед династије, која је трајала од памтивека, и с којом се, од како се памти, није могао нико надметати; ту је било јединство црквене и светске снаге, која је сва стајала у једној руци, нити је дала где год каквоме противљењу и помолити се; ту је била уједињена крепост војничких установа, раширена с једног краја царства до другог; ту судски и црквени чинови удешени опет према општем један пут образованом утицају; ту и утврђење чисто наследног уплива од неколико великих улемских породица: — а све то је чинило, те се нису лако могле раскинути оне свезе, које вежу области међу собом, а све са средиштем царства.

И унутрашња могућност какве корените промене у Турској више је зависила од другог нечега.

Кад погледамо Србију, видимо најбоље, колико је много противних међу собом ствари било у том царству. Ту су били

с једне стране народи с неизгладљивим осећањем својега бића, који се особито тврдо држаху онога што мисле, живо се опомињући прошасте величине, народи изузети из државног живота и највишим државним начелом осуђени на робовање — а с друге стране је била вера, која је давала право владе својим верним, која је у сваког улевала охолост с презирањем, а сваког нукала на насиља.

Истина подјармљена раја сама по себи није могла на то мислити да се ослободи: била је и сувише нејака и поцепана. На њу су непријатељи, који су јој уједно били и господари, и сувише на сваком месту пазили.

Али како беше онда кад прегоше да пруже руку хришћанима у Турској хришћанске силе, што су се непрестано надметале, која ће коју претећи у развијању снаге и што се мало по мало беху подигле до са свим поуздане преваге над Турцима?

Отуда је било Турцима онако страховито подизање руског царства. Само за то, што се јавила на свет сила православна испред које је полумесец бледео, покорност се у раје почела колебати.

Кад се године 1770 показа на егејском мору прва руска флота, устану Грци и на суху и на острвима, што беше само врло јако пренагљен и дрзак почетак. Дотле су за Атину знали само људи вешти старинама, а од то доба ово име поста из нова знатно за политичаре и савременике.

А рат, који букну 1788 године, отвори још шире, а за хришћане Словене на северу много знатније изгледе.

Аустрија, код које се била преселила српска патријаршија и која је под толерантним Јосифом избегавала сваки притисак, који је донде често чињен Србима ради уније, ступи у савез с Русима да заједно ударе на Турке, и онда се за то нападање није крило да смера учинити крај турскоме господству у Европи и по речима цара Јосифа „осветити се за људски род овим варварима,“ па како је која војска полазила, та се намера развијала све страшније.

Ни у овај мах Грци не осташе мирни: под Ламбром Кацоном показа се на мору флота с војском и оружана већином

од самих Грка; по Арбанаској и у Маћедонији се осећало покретање; а Срби прегоше на борбу највећма од свију.

Добро је мислио цар Јосиф, што је састављао од Срба, који су пристајали уза њ, онај његов „фрајкор“; тај фрајкор на скоро ојача, те поста јака гомила пешака и коњаника, који су у војевању били од врло ваљане помоћи одмах још кад је опсађиван Београд 1789, а још више кад је Београд освојен и земља била заузета. Пуковник Михаљевић, који је овоме фрајкору, својевољцима српским, заповедао, заузме положај код Ћуприје и Јагодине; путевима, којима још никада донде нити је војска прошла нити топ провучен, прође он под Карановац, те га отме од Турака; у јануару 1790 покаже се пред Крушевцем. Кад је наређивао војску у бојни ред, свирала је и српска и турска свирка, еле отме и ту варош; старе цркве, које су сведоци негдашње славе под царем Лазаром, који је у Крушевцу седео, и у којима су после Турци своје коње држали, одмах народ очисти, те се из њих на ново заори хришћанско појање[1]). Она хвала у извештајима царских људи, да су освојили велики део старе српске краљевине, није претерана. Људи су се по Србији за цело надали, да ће у овај мах остати под владом бечкога ћесара; свуда су се с вољом удруживали с царевом војском, по многим окрузима су чинили праву поданичку верност и на више места су бранили заједно с царском војском освојена места од непријатеља, који је сад био заједнички.

Него ни у овај мах не дође донде, докле су се они надали.

Чим би прилика, да ће се намере руског и аустријског двора извршити, забрину се остала Европа, да се како не поремети општа равнотежа тим, што ће се област тих дворова, као што беше у изгледу, јако повећати; стара супротност, која је увек против оног који добива, устаде у корист Турака, те се на скоро показа, да их неће бити лако упропастити.

---

[1]) Ausführliche Geschichte des Krieges zwischen Russland, Österreich und der Türkei. Wien 1791. 2. Свеска V. стр. 30. стр. 61.

Сумњало се и о томе хоће ли се Турцима оставити њихове старе границе. Пруска, која је најживље устајала против тога, да се Аустрија ма где повећава, није барем била за промену. Идејама ондашње пруске политике, која је под Херцбергом непрестано терала правцем који јој је дао Фридрих II, припадало је и то, да се сила аустријска на Дунаву рашири само с том угодбом, да се и Пруској уступи нешто на пољској граници, и да се с овим у свези учине још неке промене у областима, па за тим је Пруска допуштала нека Аустрија заузме Влашку и Молдавску, или ако не њих, а оно барем оне српске округе, које је већ била заузела после пожаревачког мира[1].

Али Пруску овде не потпомагаше ни сами њени савезници, Холандска и Енглеска. Подуго су се кабинети бавили, хоће ли се повратити све онако, како је најпре било, или ће се допустити и неколике промене[2]; али како је опасност од Француске, која је претила свима европским државама, сваки час била страшнија, на послетку сврше тако, да се прво и прво начини мир, промена да не буде никаквих, а Србија да се сва поврати Турцима.

Они су мислили само на питање: како ће силе једна према другој стајати, а што се један хришћански народ показао вредан, да се и за њ заузму, није ником ни на ум падало. Би доста, што утврдише амнестију за оне, који су се у Србији, или у ма којој другој области одметали од султана, те прелазили на цареву страну. Могли су се мирно вратити на своје имање.[3] И тако се Србија са свима градовима поврати у руке султану.

Али опет нико неће мислити да се тим заиста повратило старо стање.

Кад су турски комисари, који дођоше да приме земљу, видели где из једнога града, који је такође требао да им се преда у руке, изађе српска чета под оружјем, те стаде цело војничко вежбање вршити као и царева војска, врло се зачудише и онако зачуђени забринуше погађајући шта се одатле

[1]) Упореди: Précis de la carrière diplomatique du comte de Herzberg. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft von Ad. Schmidt I. 28.

[2]) Упореди Die deutschen Mächte und der Fürstenbund, на нав. м. стр. 348 и д.

[3]) Traité fait à Sistowa 4. Août 1791. Martens V. 244.

може исплести. „Комшије“, рећи ће један од њих „шта ви то начинисте од наше раје?“ Не знам хоће ли бити истина што кажу, да су се Срби мислили под једним официром из фрајкора још и подићи на Турке, или га себи за кнеза измолити; и да су младу неку Српкињу, коју је онај запазио, као од шале звали својом кнегињом — тек је то јасно, да се није одмах могао угушити дух народне самосталности један пут пробуђен, и који су год носили победно оружје на Турчина, све је њих сећање на те дане гајило крепком свешћу.

А кад је и Русија са своје стране градећи мир у Јашу на ново опоменула Турке и укрепила своје уговоре у корист хришћана у Влашкој и Молдавској и на Архипелашким острвима, лако је видети да је то све учинило, те су после тога рата у хришћанских народа у Турској силно прирасли елементи отпора и независности.

Међу тим је тај рат имао и другог много јачег утицаја, који је, да тако речемо, са свим противан овоме.

Од неко доба почела је турска влада осећати, како је надмоћство њезиних суседа отуда, што су Турци невешти да се боре с њима. Али је чисто и сама очајавала да ли ће помоћи сама себи. Мустафа III рекао је: „Царство је пропало, и не мислите да ће се опоравити за нашег владања.“ Везир Абдул-Хамид, немајући куд преже те рече, како и у Азији има хладовитих долина у којима се могу саградити летњиковци.

Народ пак у Цариграду није хтео тако у брзо да напусти стару срећу. Све несреће што је царство препатило, он је доводио отуда, што војводе собом нису ваљале ништа, те с пуним надањима очекиваше наследника Селима, у којега је налазио све врлине што их прописује коран[1]), и по јавним местима могло се чути да је он онај, који ће царству повратити његову некадашњу славу.

И доиста, Селим, чим ступи на престо, пође за том мисли. Надмоћство његових хришћанских суседа, које се баш у тој 1789 години показа јаче него икад пре, тим га је самим

[1]) „che sia valoroso, attaccatissimo alla sua religione, intraprendente et avido di gloria militare. Zulian Relatione di Constantinopoli 1789.

опомињало, да је потреба помагати се чим му драго већа него што је икад пре била. Само што је он ту ствар потерао са свим другим путем, а не како је његов народ мислио.

Народ се надао да ће њега видети где као стари султани полази пред јањичарима на војску и све непријатеље сатире, као што је у светим књигама и као што мисле правоверни Мусломани. А Селим, који је видео да је узрок несрећама у томе што је у непријатеља боља опрема за војну и што су за рат боље извежбани, науми да најпре и турску војску онако уреди, па кад се пође војевати, да се може боље поуздати у њу.

Европске силе, које су мислиле наћи у султану корисна савезника против Аустрије, а особито против Русије, кад би се он колико толико могао њима одупирати, одавно су помишљале да то мора бити. А особито се Француска радо бавила о тој мисли.

Овде нећемо никако ни помињати огледе Бонвалове или Тотове, који дођоше у Цариград у свити француског посланика; много је знатније што ту налазимо 1785 мноштво француских официра непрестано под платом свога двора, где се журно баве око увођења војничких реформи.[1])

Они лише топове Турцима и учише их како ваља њима управљати и палити их; ту су копани шанцеви, те се на њима огледало, како ваља ударати и бранити се; грађене су нове лађе на француски крој, али је задржано и оно, што је од турских могло служити. Лако се опоменути, с коликом се вољом онда заузимао Гази-Хасан, капудан-паша, у оно време готово најславнији човек у Леванти, око свега, што је могло помоћи турској флоти. Почем су Французи још онда тежили највећма

---

[1]) Relatione di Constantinopoli del bailo Agostino Garzoni contenuta in due dispacci del medesimo del 10 Nov. 1785. La Francia, che sempre ha preso cura per la sussistenza di questo impero, se avvidde che tolto il principal baloardo della Crimea dovevasi riconoscer come vacillante il suo destino. Allarmatasi perciò spedì a questa corte un copioso numero di officiali tutti pagati dalla corte stessa d'ogni genere e professione per introdur ordine disciplina e scienza tra li Turchi per renderli atti ad resistere alli attacci delli loro nemici.

за тим да руску морску силу стесне на само Црно Море, они озидаше Турцима два градића с обе стране Босфора у Килији и Риви — предстражама цариградским — а на самом уласку подигоше батерију. Намишљали су да преобразе цео турски начин утврђивања.

Чим наступи мир, султан Селим почне своје поправке од ових огледа.

За морску силу купи лађа из Енглеске; а његови су бродари већином били Французи; у кратко да речемо обале у Синопи, Роду и Цариграду оживеше.

Што се тиче топова промени све; начини топове према француским, особито пољске.

Обрану граница старали су се да спреме поправљајући градове, као што у Исмаилу видимо у послу неког енглеског ђенерала, а још већма обучавајући инжинире. Селим III често је сам собом походио школу у Сулици, која је била томе намењена; преда њ су износили планове и инструменте, и он је једнако потицао вољу у питомаца. Превођена је на турски по нека од добрих књига француских, између осталих и један Вобанов спис, па се то и штампало, али су поставили и учитеља за француски језик, и у библиотеци беше између осталог и енциклопедија.[1])

Па колико је то све било са свим противно старинским појмовима муслиманским, опет им се допадало, јер није са свим у преко вређало установе, на којима се држава оснивала.

Кад султан поче реформисати своје артилеристе, тобџије — чету, која је стајала онако некако, као што су стајали јањичари — већ се на то обрати много већа пажња, а на скоро се показа, да ни он не мисли само на том остати.

Приповедају да је некакав руски заробљеник, родом Турчин, који је прилично схватио руску војничку службу, први пут на задовољство великом везиру обучио чету потурчењака на европски начин; на послетку је дошао и султан да види, како се то боре неверници, и кад је видео, јако му се допало.[2])

---

[1]) Juchereau de S Denys: Revolutions de Constantinople en 1807 et 1808 I., p. 78. Макфарлан уверава да су њему за све то потврђивали како је доиста тако.

[2]) Survey of the turkish Empire 1798. p. 99. Cf Ohsson VII. 371.

Томе турском Лефору било је име Омер. Неко време је заповедао оној чети „туфегџија“, коју је Селим уредио.

Омер-агин напредак још већма утврди Селима у намишљању, да у турској војсци заведе европско војно вежбање, и то прво и прво код правилних пешака, код јањичара. Млетачко једно писмо поуздано уверава, да се о томе диван озбиљски договарао године 1793.[1])

Сад се пак јасно видело, на што све то иде.

Јањичари су сматрали своја места као црквена добра, те су само у онај дан, кад им се издавала плата, излазили у ред и у врсту, а по варошима, у којима су били на посади, у једно су и заповедали и радили занате. Њих повратити у војничко стање и стерати их на оно, што прво и прво јесу, увести их под стегу европске војничке службе, био је посао не само тежак претежак, него и политички од највећег значаја.

У ком је царству цело стање основано освајањем и насилним заузимањем, а царством влада војнички сталеж, у том је царству свака промена у војсци уједно и политичка.

Баш су јањичари од најглавнијих колута у ланцу старих турских установа и за мирно и за ратно доба.

Па се још мислило и по свима осталим гранама на основне промене. Они наследствени велики спахилуци ваљало је по новом уређењу да престану, а њихови доходци да по смрти тадашњег старешине одмах почну утицати у државну касу, те да се од њих по том друга војска плаћа. Више није могао бити паша господар у својој области; могао је бити постављен само на три године, нити је могло бити да на месту и даље остане, ако се не потруди да задовољи народ у својој области. Показа се и још једна мисао, која би, када би се извршила, целој државној турској управи дала са свим други вид; та мисао беше да се закупљивање царина и скела укине, па да се приходи од њих купе у државну касу преко државних чиновника.

Везирска сила била је већ ограничена и диван је био

[1]) Никола Фоскарин: Il divisamente pure di rendere addestrati i Gianizzeri negli esercizi militari occupava i pensieri de consiglio.

некако постао налик на европски тајни савет државни.[1]) У њему је било дванаест већих чиновника, с којима се везир морао световати у свима знатним питањима. Видимо где је једноме члану из дивана особито било наложено, да прибира неке изванредне намете, који су трошени на држање по новом уређене војске. Иста је мало по мало умножена и коњицом, и износила је поприличну силу.

Даље се нећу упуштати у казивање, како су напредовале ове установе. По времену, па ће се читати у свету дело царског историјописца Нури о тим годинама, у којему је, колико чујемо, поглавито говор о поменутим новим установама (низамипедид). Онда ће се моћи увидети јасније свеза у целој тој ствари, него што се може само по извештајима европских путника и посланика.

За нас је доста да напоменемо како је предлозима Селима III, склопљеним према искуствима последњега рата, силно уздрман и чисто мусломански део турскога државнога уређења, корпорација религиозно-војничка, најсилнија у држави.

Дух реформовања, који је оживео XVIII век, обузео беше и Турску.

С те стране се може Селим слободно упоредити с владаоцима, као што су: Густав III, Клеменс XVI, Јосиф II, или с државницима, као што су: Помбал, Аранда, Струенсе, који су му мање више били савременици.

А кад поменемо овака имена, ништа нам даље не треба изводити колике су опасности с оваким предузецима свезане и за државе, у којима бивају, и за људе, који се одлуче те их почну.

Те су опасности у Турској биле два пут јаче. Када се на све стране уздрма она класа, што је на влади, то мора одмах изазвати тежње за независношћу у покорених народа. Отуда су морали изаћи и изашли су заплети са свим нови.

На томе се оснива цела нова историја турскога царства. Отуда је и покрет у Србији.

---

[1]) Фоскарин: La prima ed essentiale (innovazione del Sultano Selim) fu quella di diminuire la somma autorità del visirato con

ГЛАВА ШЕСТА

ОТКУДА СУ ДОШЛИ НЕМИРИ У СРБИЈИ

Међу свима јањичарима у царству нису били ни једни онако противни султану као београдски.

Осим свакојаких осталих злоупотреба, које су и овде као и свуда на другим местима беснеле, јањичари се у Београду упустише још и у некакав рат с Турцима и спахијама, и као да су ишли на то, да господарење над земљом преотму од Турака и спахија, и присвојивши га себи, да га заведу још с већим насиљем него што је било. Своје вође су звали већ дахијама, према оним берберијским дејевима, јер су и тамо јањичари делили мегдан с пашом и отели се, па измеђ' својих бунтовних чета недавно у Триполису господаре — дејеве — изабрали.[1]) Паша није радио ништа покрај ага јањичарских, као што је био Ахмет, којега због претеране смелости прозваше Дели-Ахметом, и који је над 1000 људи заповедао: познато је, да је цар Јосиф волео увек уговарати с агама но с пашом. Баш пред сами рат Ахметови јањичари убију Мехмед-Алију Заимовића и још 14 спахија, нити се ко усудио да их за то на одговор узме; шта више Ахмет се показа у тур-

l' istitutione del nuovo consiglio di stato, in seguito — aumentato dal numero degli individui che lo comongono e che lasciai in uno stato di somma attività. ed abbenchè possa dirsi che l'istitutione di esso consiglio abbia prodotto un essenziale cambiamento nella constituzione di quel governo, pareva a tutti probabile che sarebbe per continuarsi.

[1]) Вал Encyclopedie I. XXIV., 351. напомиње, да је та реч још некад у старој републици Мекaнској а и после међу Исмаиловцима значила старешину.

ској војсци код Ћуприје, која је била одређена да Београд ослободи опсаде.

Међу тим нити Београд он ослободи, нити га хтедоше бранити његови другови.

Пошто је Београд опет повраћен у турске руке посредовањем европских сила, султан је прво и прво помислио да се ослободи ових досадних учесника у власти.

Ебу-Бећиру, новом паши, који је постављен у Београду, даднy ферман, који је јањичарима налагао да не може ни један становати ни у Београду ни у пашалуку београдском. Али су они одмах већ у први мах тако снажно били продрли, да се та заповест могла извршити само лукавством и силом. Ебу-Бећир није смео ни обзнанити фермана, док се није опростио јањичарског старешине. Кад је приспео у Ниш, на границу свога пашалука, спахије похиташе преда њ да га дочекају. И остале пређашње старешине земаљске дођоше да му се поклоне, а међу њима и Дели-Ахмет. Око њега је било толико пратилаца, да нису смели одмах ударати на њ. Истом кад је други пут пошао паши и с омање пратње, поуздаше се у се да ударе на њ, али и тада нису смели друкчије но из потаје; пашин један каваз који га је вребао, убије га с леђа. Онај ферман одмах по том обзнане те се тада и изврши. Спахије се вратише да купе своје десетке и главницу; Срби, који се бејаху уклонили из земље, сад могаху боље поверовати да ће се извршити оно што је било уговорено у њихову корист, те се вратише на своја добра; јањичарско имање сматрало се од тада као државно, а они се сами поуклањаше у околне области.

Друкчије није било; правица се могла извршити само лукавством и крвавом силом.

Тога ради није ни мало за чудо што су и ови укроћени гледали да се опиру и што су тражили потпоре и наслона код својих једномишљеника. Јањичарима је тада била врло добро дошла буна Пасван-оглова у Видину.

У тврдо се не може рећи за ту буну да је она баш и поникла ради гоњења јањичара.

Колико ми знамо, Осман-Пасван-Оглу прво се одликовао

у рату године 1788, па онда силом заузме своје наследство, из којег су му оца протерали.

Најпре је стао у савез с другим војницима, — с војничким четама крџалинским, које су биле отпуштене из Портине службе кад је углављен мир, па нису биле вољне да одмах напусте војевање, те узнемирише сву Маћедонију и Бугарску. Где је год устајао паша на султана, или народ на пашу, крџалије су му биле на руци, а и онако су на своју руку харале и палиле. Кад у Маћедонији порушише повећу варош Москопоље, остале вароши похиташе да их се откупом како-тако ослободе. Била им је дика јахати добре коње, носити оружје све у сребро оковано; пратиле су их робиње, ђувендије, у мушком оделу, и оне их нису само веселиле песмом и игром кад је мир, него су ишле за њима и у бој, те им на прилику коње држале ако су се они тукли пешке. Крџалија је могао бити сваки, и хришћанин и Турчин, јер се у њих није никаква верска служба служила. Као и друга војска, крџалије су биле уређене лепо под бимбашама, које су биле старешине над хиљадом, и буљукбашама, омањим поглавицама; ко је год хтео отрести се насилна господства, они су му били добро дошли, а и они су њега једва дочекали.

С овима је Пасван-оглу, као што налазимо, поглавито био у савезу; он им је рекао: ваша пљачка, а моја слава. И пошто је неко време трпео пашу поред себе, отера га, и поиште сам од цара три коњска репа. Најми к себи у Видин 10.000 крџалија.

Уз то пак не треба ни помињати како се он показивао противник сваком новачењу. Он, који је наследни свој феуд натраг потраживао, прими к себи из Србије протеране јањичаре и лати се њихове ствари; своје име даде увести у њихове спискове.

Може бити да је с овим у свези и то што је заповедник јањичарски у Видину био међу свима јањичарским серхатагама[1]) први, за спомен Турнаџи-баше, којега је још Бајазит I

[1]) Мислим да ће то да значи: покрајинским или крајинским агама, јер серат значи турски крајина. Особита уредба крајишта позната је данас из студија о старом српском животу. Превод.

метнуо на то место заједно са шездесет-осмом ордом из џемата. Тако је после тај назив и остао у тој орди.[1])

Него је и ван овога било отпора реформама. Турци на скоро почеше помишљати да су реформе против вере, те то све веома уздизаше овога частољубивога насилника. Особитим се неким списом морало доказивати како бајонети и лака артилерија нису против корана.

Оливије, који се онда находио у Цариграду, уверава, да су царски јањичари просто одрекли султану, кад их је позвао да војују на Пасван-огла.[2])

Године 1798 посла на њ Порта другу војску од азијских и европских чета, али узалуд. Веле да је он рекао да воли победити с 10.000 макар имао 100.000 војске. За цело је и било њему у корист тако. Међу пашама, које су шиљане на њ, слабо је било слоге; и Пасван-оглу се могао увек најсилније послужити угодним тренутком. Кад један пут потраја киша, те љуто измлави непријатеље, који су били у пољу по колибама и чадорима на опсади, крџалије из вароши свачим обилате, ударе одморне и спремне, па их онако уморне куд кога растерају. Од то доба Пасван-оглу оста страшан својим суседима на далеко и на широко. Неки пут је освајао и Чернец, Никопољ и Краљево; па ако их је после и губио, морали су се Турци и Власи јако напрезати, да му их преотму. Многи утекоше из Мале Влашке у Ердељ, на многе подозреваше, да су с Пасван-Оглу у савезу, те их за то гонише[3]); у Бугарској се све помете и огорчи једно на друго: док на послетку не преже Порта, да начини мир и да Пасван-оглу доиста пошље три репа.

---

[1]) Ohson VII. p. 310.

[2]) Voyage dans l' empire Othoman. Les soldats disaient hautement, qu'ils ne feraient jamais la guerre à un Musulman qui n'avait selon eux d'autres torts que celui de vouloir empêcher que l'on ne portât atteinte à leurs droits.

[3]) Engel, Geschichte der Walachei II. 67. За Пасван-Огла он упућује на Сецена у Цахсовој месечној кореспонденцији 1803 у августу, него су извештаји тога Сецена врло непотпуни.

А с овим је догађајима у различноме односају стајала судбина српске земље.

Ебу-бећир и Хаџи-Мустафа, који дође за њим и који не пушташе у Србију јањичаре, владаше земљом са свим супрот јањичарског насиља. Раја је мировала, срећна један пут, што је под правичном и благом владом.

Земља процвета, и сточарством се обогати — поглавито свињама, које су биле главно и у Енглеској и у Немачкој, док се нису велике шуме исекле и поправио начин земљорадње; рачунало се да је извоз стоке само из Аустрије доносио на годину преко 1,300.000 форината. Хаџи-Мустафа се толико бринуо о народу и тако за њ добро мислио, да су га Срби прозвали српском мајком. Онима, који су у фрајкору аустријског цара служили, ни да је длаке из главе нестало. Алекса Ненадовић је био у фрајкору официр, па је после и овамо постао обор-кнез. И када Пасван-оглу поче насртати и на Србију, те оте Кладово, може бити највише по јањичарском наговору, огледајући да освоји и острво Пореч, Хаџи-Мустафа се ни најмање не омишљаше, да и Србе позове на оружје. Он им каза, како је боље за њих да нешто стоке и продаду, те да покупују оружје, него да им све упропасте непријатељи. У народу се затекло иза последњег рата још много оружја, и људи једва дочекаше да га изнесу. И тако дух, који је под Аустријом пробуђен, сада поткрепи сам турски паша својим предвођењем. Сами кнезови опремише војску, и бимбаша Станко Арамбашић прослави се. Срби победише Турке на ново, још истина напоредо с осталим Турцима, али ови Турци нису над њима заповедали. Станко не хтеде у овој војни ни за длаку попустити турским заповедницима; један му посече роба, али му Станко не оста дужан, и он посече његова. Паша и народ одбише заједнички Пасван-огла и јањичаре с којима је био у савезу, јер је тако тражио интерес и једних и других.

Али је тога ради у толико већег значења за Србију имало, што се Порта не само склони, те се на лепо споразуме са Пасван-оглом, него приста још и на неку угодбу која је ишла у корист протераним из Београда јањичарима! Турски се понос налазио увређен и на саму помисао, да су из једнога паша-

лука уклоњени стари православни мусломани, и да ту почињу да се дижу хришћански поданици. Муфтија протумачи, како је са свим против закона верне протерати из њихова имања у корист раји. На то диван заповеди паши, да јањичаре опет прими, макар да су једним ферманом протерани и макар да су и бунтовнику помагали у буни против државе. Да се хтео у томе противити Хаџи-Мустафа, дошао би у супротан положај са својом законитом владом и пао би под тежак укор. Јањичари се врате.

Може се догледати какве су се даље неприлике из овога излегле.

Истина, с почетка јањичари нису толико наваљивали код паше, да им се њихова добра врате, нису претили силом, и задовољише се, што су им дата места код царине или код двора. Не прође много, а они се опет почеше миголити по свом обичају. Као што је природно, раја то осети прва.

У шабачкој нахији, у Свилеуси, бејаше обор-кнез у својој кнежини Ранко, човек без икаква приговора. Кад се један пут разрезивала пореза, јањичар из Шапца, по имену Бего Новљанин, потражи од Ранка, да порезу повиси њему у корист с једно двеста гроша. Какво је стање било, види се већ по том искању, а Ранко га не хтеде послушати. Јањичар опет није хтео то оставити без освете. У селу није смео потражити кнеза, а чим кнез дође у Шабац, отиде за њим још с неколико њих, па га убије. Паша није био ни мало склоњен, да ово трпи и да напушта да опет овладају стари нереди. Јањичар се међу тим докопа града Шапца, и његови се приврженици множаху сваки дан, а паша пошље на њ чету војске, једно 600 момака, те опседне Шабац. Бего Новљанин утече у Босну, те се тако спасе. А на Хаџи-Мустафу подигну се и помаме сви јањичари у Србији, за то што се он упирао да Бега казни.

На сву прилику ће јањичари бити повод, што је Пасваноглу стао опет задевати непријатељства с пашалуком. Паша је био принуђен да пошље своје најбоље људе између Срба и Турака да бране границу, и пред њима свог рођеног сина Дервиш-бега. То су баш и хтели јањичари. Улуче сад згодну прилику, те се докопају Београда, а пашу затворе у горњи

град. Ту би се паша могао добро држати док му се не би вратио син, којему је одмах истог часа послао глас, да не би неког крџалиског буљукбаше (јер је паша неке од њих узео од јањичара под свој најам), који јањичаре проведе у град некаким јарком. Баш онај исти дан, у који је Дервиш-бег стигао близу Београда у Гроцку, јањичари ухвате његова оца. Најпре га натерају, да ону војску што је са сином ишла својом заповешћу уклони; па тек што беху Турци отишли к Нишу, а Срби се разишли својим кућама, они пашу у граду убију. Јањичари јаве Порти како Хаџи-Мустафа није био прави Турчин, него је шуровао с рајом, те је сад и нашао оно што је тражио. Замоле да им се пошље други паша.

Али то нису чинили за то што су мислили другога боље слушати; они су и онога убили само тога ради, да на се власт пренесу. Четири вођа јањичарска, Фочић Мехмед-ага, Аганлија, Мула-Јусуф и Кучук-Алија разделе између себе највишу власт и назову се на ново дахијама. Свакоме је допао по један део земље; него су они седели заједно у Београду и одатле су заједно владали — а стари Фочо, отац Мехмедагин, умејаше увек уталожити распру, која се често међу њима заметала. Новом паши Хасан-аги само су онолико власти остављали, колико су они нашли за добро: они стану одређивати и подизати порезу и остале намете, и уведу са свим нову владу.

Њима није било доста јањичара, који су били око њих: они скупе око себе нову оружану силу. Кад се прочу како су се они подигли, нагрну листом Бошњаци и Арбанаси, пола наги људи, који су донде лађе вукли. Сад у један мах појахаше арапске хатове, оденуше се у кадиву, злато и сребро, понеше се силно од свакога, слушајући верно само своје господаре. Они нису били потребни ни за какво војевање, но тек да се преко њих може држати господство.

Своје одличне другове, а особито јањичаре, шиљале су дахије по окрузима под именом кабадахија, те су боље притезали узде управе на њихову страну, јер кадија није смео ни један ни речи проговорити. По селима се показаше субаше као извршиоци судске и врховне власти: махом од оних босанских гладних и издрпаних гомила. Они су сад вршили право

над животом и смрћу, сељаци су их хранили и богатили, а они су на први миг полетали својим заповедницима. Уведоше уређење од прилике као у Египту, где су се Мамелуци у Каиру сложили те поделили земљу између' себе по окрузима и дали јој за поглаваре своје ћашефе, не марећи ни најмање за пашу, који им је шиљан из Цариграда.

Него се овде терало још и даље. Може бити да је у Србији била то највећа промена, што су јањичари тежили да се угњезде као баштиници. Као читлук-сахибије (баштиници) стадоше они потезати права на својину земаља по селима; по негде су зидали по селима велике летњиковце. Преко осталих терета они стадоше потраживати и деветину од доходака и натеривати људе на кулучење. Који се год од спахија није хтео с њима сложити, протеривали су га.

Сад постадоше и људи и земља имање појединих у потпуном смислу, баш оно, што се до сад према старим уређењима у царству брижљиво избегавало. Некако је изгледало као да се хтела по овим областима завести нека отмичарска (usurpation) система. Исто се тако утврдио и Пасван-оглу. Од њега су прво и постале субаше. Тако је почео и у Босни Али-бег Видајић из Зворника. Он је пролазио кроз села те везао људе, да му онако повезани даду само писмено како су земљу њему испродавали: па кад се тако с правне стране обезбедио, излазио је сам као читлук-сахибија, те постављао по селима субаше. И савез самовољних ћудљивих поглавица, који се сад Србије сам докопао, био је у најбољој свези и с једним и с другим. Дахије су служиле код Пасван-огла, а Али-бег Видајић дође у Београд да у њихово друштво стане.

Супрот султановим реформама, које су ишле на то да сву државну власт у једној руци усредсреде, као да се овамо састављала друга система на основу злоупотреба и личнога насиља, против којих је баш султан и предузео реформе и које је хтео искоренити. Тешко ономе у области ових насилника, који би се њима хтео противити!!

Али-бегу позавиди рођена његова својта, те побуни на њ жупу Спречу. Него је он с малом помоћу од дахија био толико јак, да се могао одржати и казнити бунтовнике. Тамо је тада сваки дан било паљења, затварања и вешања.

У Београду је помишљао да се са својим пријатељима и спахијама — а ту на сваки начин није била заборављена ни помоћ од раје — подигне на дахије неки Асан-бег, од старине чиновник Хаџи-Мустафин, а некада тефтер-ћаја, деловођа у благајници: већ је био набавио и муницију, те је поделио међу народ, али један његов повереник, брат му рођени, почне прерано буну, те од целе ствари не буде ништа. За тим буде оно, што обично бива кад буна не испадне за руком: притисак настане још јачи. Спахије се морадну сви до једног уклонити из земље, и само се на границама тек по гдекоји усуђивао, да дође у своје село као бегунац. Субаше су чиниле насиља каква је који хтео. Узимали су толико пута од људи стајаћу хаљину, те њоме коња покривали; нису давали с миром ни службе божје отпојати; натеривали су жене да им пред кућом коло играју, па су најлепше одвлачили.

Освета је још већма успалила урођену суровост у оних који су пређе били протерани па се сад опет силе дочепали; ствари су стајале као у каквом грађанском рату, где се не зна ни за какву већу власт.

Спахије су истина, онако како се разбегоше, тражиле помоћи у Цариграду; и кнезови су још имали срца, те се скупише негде у манастиру и саставише писмено султану. Тужише му се, како су их дахије са свим похарале, и већ у лику опасале, па насилницима није ни тога доста, налећу им се на душу, веру и част; муж није господар својој жени, ни отац ћери, ни брат сестри; просипље се грдња на манастир, на цркву, на попа и калуђера. Па ако си нам цар, цвилели су људи, ходи нас опраштај насилника; ако ли не ћеш, а ти нам бар подај гласа да знамо, па да нагнемо у планину, или да скачемо у воду, те да се давимо. Те тужбе не осташе са свим пусте још и тога ради, што у тај мах бејаху утекли у Цариград Видајић Ибрахим-ага, којега је ранио његов синовац Али-бег, и онај Хасан-бег што је почео био дизати буну на дахије, па му се није дало, те они потпомогну тужбе народне. Али је то учинило само још већу штету. Као да султан није могао ништа друго чинити у корист својим поданицима до претити; он поздрави дахије, ако не окрену управ-

љати друкчије, да ће на њих војску послати, али не турску, јер се правоверноме жао тући с правовернима, већ војску друге вере и народа, те ће им бити како није било никада ниједном Турчину. Дабоме да су се на то дахије питале између себе: коју ли војску то мисли султан послати на нас, или Аустријанце, или Русе? Ко би и помислио, да ће он звати у своје царство туђинце! „Тако нам Бога“, повичу они, „то он мисли рају.“ Помисле да је он то наумио да пошље Дервиш-бега, да предводи против њих Србе под њиховим кнезовима и старешинама. Науме да томе стану на пут, да иду у унутрашњост, и да побију све који би им могли бити опасни.

Беше на искрај јануара 1804 године кад они пођоше свакк у свој крај, да овај страшни намишљај изврше. Чим би дошли у село, они или њихови пандури, обично им сељаци излажаху на сусрет, да их послуже јестивом или им коње прихвате. — Тако су имали угодну прилику, да лако похватају које су хтели. Није им било доста кнезова и кметова, него ко је год био чувен ма по чему, било по јунаштву, или по речитости, или по богаству, свакога су хватали. Првога су убили кнеза Стевана из Бегаљице, а за њим Марка Чарапића Станоја из Зеока, Теофана из Орашја близу Смедерева, све кнезове; Јанка Гагића и Матију из Крагујевца, некадање бољубаше, игумана манастира Мораваца Хаџи-Ђеру, јер ни свештенички чин није код њих ништа вредио. Архимандрит Рувим из манастира Боговађе био је још мало попре утекао. а Алекса Ненадовић, како се на њега подазревало због некаква писма у Аустрију писана, у ком се жалио како се већ беда и невоља не може сносити, обори кривицу на Рувима, који је као био безбедан, јер се уклонио. Али Рувим погоди те се врати у најгори час, у тај мах, Алекса га опомене на какву је муку дошао и да је смрт пред очима. Рувим одговори: како Алекса не зна ни шта је туђа земља, ни туђа кућа: ред је да и он то сад научи. Надали су се да ће проћи обојица, Алекса за то, што су га уверили, да се већ више и не мисли, да је он писао оно писмо; а Рувим за то, што је његов некакав синовац, молер, шарао собе некога дахије. Али погину обојица; Алекса од Фочића, а Рувим од Аганлије, на страшним мукама.

Кнезови Илија Бирчанин, Петар из Ресаве, Раица из Забрђа и још много њих — ко ће их све именовати? — изгибоше исто тако. Сва се земља препаде. Није се знало коме је намењено гинути, а гласало се да хоће да истребе цео народ. Поплаши се за живот и најсиромашнији. По селима сусретаху Турке само старци и деца; а што је снажно и одрасло, побеже у гору и у хајдуке.

———◆———

ГЛАВА СЕДМА

УСТАНАК НА ДАХИЈЕ

И кад који народ у ропство пада, не пада од један пут, но мало по мало. Видели смо Србе како су по смрти Стефана Душана све мало по мало падали, како су губили своју спољашњу политичку самосталност, па за тим удео у јавном унутрашњем животу, најпре у држави, а после у цркви. Како је којег делића слободе нестајало, сваки је са собом по нешто односио. Доиста, човек може поднети много: за злом је долазило горе. А сад, пошто се народ мало опоравио под Аустријом и пошто је неко време трајало стање, које се могло сносити, на један пут су насилници и отмичари стали претити смрћу или робовањем коме су год хтели. Знамо како је у овом народу било правог живота народног, било је осећања о себи, пробуђеног у последњим ратовима, и што је још више, пробуђеног нарочито ратовањем против тих истих јањичара, који сад бејаху наумили да све посатиру.

Кад се већ дошло на границу међу смрћу и животом, или се то осећање морало тргнути и подићи, или га није никако ни било.

Каснијим посматрањем моћи ће се разумети како је то баш дало новога скока народноме развијању.

Сељаци и чобани, који сад побегоше у планине од својих кућа, прво су мислили како ће се моћи вратити својим кућама а да се немају чега плашити за се и за свој живот. А ако су то хтели, онда се није имало друго шта чинити до почети рат на све стране, те силом учинити крај насиљу, које се вршило тако без обзира.

На то прегоше сви до једнога.

Земља, како се спушта према Дунаву и Сави, дели се на три стране. Најзнаменитија је средња страна: Шумадија. Остале две стране деле од Шумадије: једну моравска долина, коју често Морава плави, а другу Колубара, која је изнајпре плаховита, а после тече кроз нека баровита места. На све три стране почели су покрет други поглавари.

У Шумадији се најпре састану три поглавара народна: Ђорђе Петровић, назван од Турака Кара-Ђорђе, Јанко Катић и Васо Чарапић. Кара-Ђорђе се измакао баш у онај мах кад су га хтели ухватити. Трговина са свињама пролазила је најбоље и била је у земљи највише цењена, а њу је и Кара-Ђорђе радио. Тако је истом био наумио да потера свиње, које је био покуповао да их у Аустрији прода, а опази Турке који беху дошли да њега потраже. Свиње пусти нек иду куд им драго; а с чобанима, које је био најмио за трговину, утече у планину. Он је служио у фрајкору, био је после и у хајдуцима — ми ћемо се с њим касније ближе упознати — и ценили су га у народу као човека, који је био међу најотреснијима и најразборитијима, као што је и имањем био од најбогатијих. Кад се војевало на Пасван-оглу и јањичаре, Катић, други поглавар, био је буљукбаша, те је познао јунаке, људе и војевање; а био је паметан, речит и јунак. Васо је пламтео да освети свога брата Марка Чарапића. Њих тројица се договоре да не чекају џелате и сеизе дахинске да их вежу и погубљавају, него кад је већ мрети, да изгину као слободни људи. Уз њих приста још много њих, све махом људи, који су мислили да је грехота умрети а не заменити се непријатељем; сви прегоше да се не даду без мртве главе. Хајдуци то једва дочекаше, те присташе и они, а међу њима су били највише на гласу Главаш и Вељко. Оне зиме је Вељко у некога чувао овце и оженио се. Сад потражи оружје и хајдучко одело. Кад га види жена, цикне: „Тешко мени, где пођох за хајдука!“ А он је утеши рекавши јој: „Не бој се, сви су сад хајдуци,“ па отиде тражити своје другове. Повелика гомила које хајдука које одметника удари најпре на село Сибницу у београдској нахији. Одатле су били родом Катић и Чарапић. Запале субашине дворе, попале их и побију оно Турака што се затекло, а Србе, који су били за оружје, поведу са собом.

Гласници полете на све стране: „Ко може само понети пушку, нека потрчи у чете; палите дворе субашке, а жене и децу кријте у збегове." Тако се стане и чинити. Ко није хтео, морао је силом.

На тај глас подигне се народ с оне стране Колубаре. Најсветлије се ту показа Јаков Ненадовић, о коме песма пева како га је брат Алекса на смрти заклео да га освети. Лука Лазаревић, брат Ранков, није хајао за тим што је поп и што носи браду, већ се и он прихвати оружја. На овом крају између хајдука није ни један био страшан тако као Ђурчија. Један пут је убио у нишан, кад је први пут у животу потегао из пушке у нишан, где Турци после силна пуцарања не могоше убити, те га они од то доба омрзну и стану му радити о глави, па га тако натерају да бежи у планину. Сад се сиђе с планина, и кад је Јаков најпре започео устанак, он понесе пред њим заставу.

У исти мах се покрену и с оне стране Мораве. Карађорђев познаник од војевања на Пасван-огла, Миленко из Кличевца, био је од природе миран, али опет није толико јако да не опази у каквом се мучном и страшном положају налазио ради свога угледа и богатства. С њим се подигне и Петар Тодоровић Добрњац и онда, а и после за дуго свезан за Миленка неким заједничким интересима.

На све три стране очисте Срби с места села од Турака. Мало за тим ударе и на паланке. Ни ту не нађоше никаква отпора. Најпре отму Рудник и попале га, па онда редом остале паланке једну за другом; Турци похитају да се склањају по градовима.

Тако се почне српски устанак; за тренутак је била цела земља са свих дванаест округа са селима и паланкама у рукама оних, који су у исти мах смрти били намењени.

Између себе се Срби разговараху: свака кућа има старешину, и народ мора имати главу, коју ће слушати. На скупштини од најодабранијих људи из Шумадије помену најпре неко Главаша, који се готово најбоље показао прогонећи Турке; али он проговори: да хајдуку, као што је он, који нити има куће ни кућишта, нити има шта изгубити, неће народ никад веровати. Падне ред на кнеза Теодосија из Орашја, из кра-

гујевачког округа. „Бог с вама људи, повиче он, шта је вама пало на ум? Хајдуку могу кнезови којекако израдити опроштење: али ко ће кнезовима помоћи, ако се врате Турци?“ Кад није у хајдуцима било довољно вере, што је било са свим умесно, и кад кнезови не хтедоше бацити на коцку свој мирни позив, морало је старешинство пасти на некога, који је био и у хајдуцима и радио миран посао, као што је и војска сва била које од хајдука које од мирних људи. Такав је човек био Кара-Ђорђе. Њега предложи Теодосије. Ђорђе се стане изговарати, како он неће умети владати; али му реку, да ће га они световати; — Ђорђе настави, како је прек и љут, па не може много разговарати, него хоће одмах из пиштоља, а кнезови му реку, да њима таки човек и треба. Тако постане Кара-Ђорђе „комендант Србије“ [1]), истина и без праве владалачке власти над народом и без војводске над војском, јер је око њега било много једнаких с њим, и само су га у Шумадији признали управо као господара, него, како је тај крај био највећи, тако му тим припадне највећи углед и у осталој земљи.

Сила дахинска још је била више увређена и потресена него сломљена; у дахија су још били градови, из којих се могло увек владати народом и који су њих саме лично обезбеђивали. Они су још и то мислили, да ће се раја задовољити обећањима, и по томе, да ће се све то на мирно свршити. Али раја беше већ осетила, колико је јака, и покори су били толико претерали меру, да тако што није никако било могућно.

Одмах још о првом састанку у Дрлупи побију се пратиоци између себе, док су поглавари преговарали, те је и крви потекло. Касније је Фочић огледао срећу, али и он узаман. Кад најпосле пошаљу митрополита Леонтија, на којега су Срби готово исто онако мрзили као и на Турке, Срби кажу одрешито, да нема ни помисли од мира док је дахија у Србији.

Међу тим искрсне на мах на граници чета од хиљаду крџалија са својим вођем Гушанцем Алијом, намамљена првим

---

[1]) Те је речи „комендант Србије“ имао на печату, а тек после се назвао „врховни вожд“.

гласом о нередима. Они не би били с раскида тада и да уза Србе пристану, али Срби нису никако марили гледати покрај себе Турке; готово им се чинило да поред тога имена увек мора ићи и господарство. Али дахијама није било до оклевања. И ако није могло изгледати врло разборито узети к себи у варош човека о којем се није баш најлепше говорило и који је био колотер, ипак их је на то невоља нагнала, и мислили су, да је за њих у томе довољно безбедности, што су му одредили стан испред праве вароши, на Врачару.

А већ им пође јавно много поузданија помоћ. Њихов пријатељ из Босне, Али-бег Видајић, бејаше рад да им врати оно, што су они њему годину пре учинили: и он пође с војском, која нити је ма и најмање сумњала сама да ће тај покрет потпуно угушити, нити је остављала какве сумње Али-бегу. Кад су пролазили кроз Лозницу, запиткиваше по гдекоји: да ли су то они исти Срби што'но покривају гуњем пиштоље и силазе с коња кад опазе Турчина, а овамо их иде педесет оружаних с невестом у сватовима; ако су то, онда ће и сад бити доста један Турчин на њих педесет. На таке рђаве непријатеље држао је Али-бег да није вредно ни у бој излазити. Он по везирском обичају остане у Шапцу, а остави на субашама да предводе војску против бунтовника, те да их науче памети. Али Срби већ бејаху огризли ватру, умели су их срести. Баш су Срби правили шанац у Свилеуси кад су приспели Турци, али још није био готов, да би се могли у њему држати, те они смисле за паметније да шанац оставе, а Турци, мислећи да је то било од страха, одмах га с места заузму, на које се Срби поврате, те их опколе. Тиме је била победа оног часа обезбеђена. Турци се затекоше опкољени, без хране, на муци да ће са свим пропасти, јер пушкарање не престајаше, а све нове гомиле насртаху, тако да на послетку мораше рећи, да се они нису ни мислили тући, него су били дошли само да се увере, како стоје ствари. На то Бошњаке пусте нек иду, али не хтедоше Београђане, који су били с њима дошли. И како су хтели једни с другима да се измакну, није изнео главе ни десети. Оно што претече Турака, мишљаше сад о Србима са свим друкчије но кад су се кроз Лозницу враћали. Приповедали су како је сваки Србин испред себе

носио широк проштац налик на штит, па га све пред собом у земљу ударао, и како је иза прошца тукао пушком тако без престанка и поуздано, као да је стајала уза њ врећа танади, па их он руком само хитао на непријатеља. Турци из Подриња опреме своју нејач преко Дрине.

Том срећом охрабрени Срби више се ни мало не омишљаше потражити и по градовима своје крвнике. Господар од Шумадије удари на Београд; с оне стране Колубаре опседне Шабац Јаков Ненадовић, а с оне стране Мораве Миленко падне око Пожаревца, који су дахије на брзу руку биле утврдиле.

На Србе под Шапцем још један пут се замрачи од Босне.

Неки кабадахија дахински по имену Ножина био је још пре устанка отишао у походе својој породици у Босну; с оних осамдесет дивних крџалија, који су били уза њ, није се могао вратити за живу главу, те за то скупи до хиљаду људи не само да продре, што је мислио за цело, него и да ону гомилу око Шапца растера. Прво му је ваљало надбити око 200 хајдука, који су са Ћурчијом стајали пред манастиром Чокешином. То је било врло мало, па и кад је Јаков довео нешто помоћи, још су били тако слаби, да је Ћурчија мислио једва да ће се икако моћи одржати манастир. „Попаљен се манастир, рече он, може опет подићи, али мртва глава никада.“ Јаков је боље опажао, како ту није стало толико за манастиром колико за даљом непрекинутом опсадом око града, који је био од најзнатнијих. „Зар ти мислиш, одговори он хајдуку, да ће у теби семе људско пропасти?“ На то се Ћурчија naљути, па окрене леђа, те у планину. Ни остале не могаше Јаков ни по што наговорити да бране зидове: били су сви научили тући се у планини и у шуми; нису хтели као што су они говорили, да чекају смрти затворени као жене. И доиста они прегоше да чекају Турке на једном вису онде близу, непријатеља пет пута јачег. То су термопиле српских хајдука. Једва да ће им се веровати да су они чекали смрт без игде икаква изгледа на помоћ. Јаков се беше подигао да још помоћи доведе; али док се он могао повратити, све је било свршено. Хајдуке опколе онде на вису, где се они бише јуначки од јутра до мрака. Већ им поче по мало нестајати барута, пушке једва

могаху пуцати од силног боја вас дан, многи изгибоше, а гдекоји, попадали од рана, опет још покашто иза бусије паљаху. Пред само вече приспе Турцима одморна помоћ, они ударише озбиљски, и јунаке све до једног исекоше. Али они су имали за што погинути. Ножина истина беше отео вис, ама је толико изгубио, да се није смео надати да ће што учинити под Шапцем.

Јаков Ненадовић беше некако набавио топ, истина скупо, али га то беше јако изнело на глас, и он баш у тај мах Шабац толико притеже, да је то био први град који је ступио у преговарање. Још се није био Јаков ни вратио из Чокешине, а Шабац се преда његову синовцу Проти, сину Алексину. Погодба је била да се морају чистити из земље насилници и учесници у дахинској власти; а остали да могу остати, само да не излазе у села.

С оним топом и с народом што се могао одвести испод Шапца и што за први мах није потребовао под Београдом, отиду после тога Јаков и Кара-Ђорђе, да помогну Миленку, под Пожаревац. У том месту чим посада виде где је опкољена, с места замоли да јој се да, да може слободно отићи, али их Срби не хтедоше пустити, док не дадоше вођу српском своје најбоље арапске коње и своје најлепше ханџаре сребром оковане. Одатле се с победом крене војска на Смедерево. Турци се и ту мораше обећати да неће излазити у села и да ће се владати са свим према ономе што се у Београду сврши. Па после се слегну Срби под Београд са свом својом силом. Њихова војска прекрили цело поље од Саве до Дунава. Одмах до Саве је био Јаков, до Дунава Чарапић; а између њих Кара Ђорђе и Катић; сваки у своме шанцу. И Ћурчија, који се био помирио с Јаковом, па се опет на ново с њим завадио кад је дељена пљачка у Пожаревцу, дође под Београд, него он начини шанац за себе, и удари на њ своју заставу. Али се и ту није дуго смирио. Учинило му се врло несносно и досадно што је врховни вожд казнио некога његова другара; те за то оде.

На скоро за тим Србима дође на Ћурчијино место у опсаду човек са свим другог реда. Хајдук отиде од њих, а дође им у помоћ босански паша.

Што је он дошао, то Србима није било са свим из ненада. Толико су познавали ствари, да су могли знати како дахије нису ни на који начин пријатељи султанови. Протеране спахије непрестано су их обавештавале, како је то и услуга султану, што су они устали на њих. Уз њих се већ борило неколико поузданих Турака, неки је Хаџи-Мустафин бимбаша делио међу њих муницију и батрио их да добро гађају: сваки ће метак оборити по душманина. Међу њима се показа некакав стари турски хоџа, и за њ кажу, да је изумео онај ферман, који је ту целу ствар одобравао, и који је био обешен на шанцу. У осталом се зна да тај ферман није никад дошао из Цариграда.

Па и да се није диван онако јасно о овој ствари изјаснио, тамо људи опет не би могли дуго не познавати колико се необично јако тиче владе та борба. Та то је био почетак саломљавања силе јањичарске, а та сила и јесте била сметња да се ма какви главни кораци у држави предузму. Велики везир је добро смислио да тај устанак народни доведе у ред тим, што ће се у њ умешати сама врховна власт, па да тако и целу ствар оконча. Хасан-бег се још бавио у Цариграду око ствари протераних спахија. Њему велики везир допусти да те спахије око себе покупи. Кнеза Јована Рашковића, који се тада десио у Цариграду купујући потребе за српску војску, постави он за царинара — базрђан-башу — у Београду, а у исто време издa налог босанском паши Бећиру, да узме под своју руку целу ту ствар око изгоњења дахија и повраћања мира.

О ономе шта су учинили Хасан-бег и Рашковић нема се шта много рећи. Што је дошао Бећир из Босне с 3000 људи, било је знатније од свега. Срби га дочекају са свима почастима. На границу послаше преда њ кнезове, а свуда му спремаху ноћишта; у стану га лепо поздравише плотуном, и он се смести покрај осталих војвода на Белој Води близу Врачара.

У осталом он нађе цело стање ствари мало друкчије него што је мислио. Баш је он био приспео у Шабац, кад је тамо стигао Ћурчија са својом заставом. Неки старац Турчин кад чу по имену разглашеног хајдука, који је сад носио заставу, повиче: брада ми је ево обелела и тек сад дочеках

да први пут видим очима хајдучку заставу. И на другима се опазило како су се некако немило зачудили. Место покорне раје затече везир у Београду војску спремну сваког дочекати, а војводе где се сијају у накиту и оружју од Турака упљачканом.

Али он шта је мислио да мислио, дахијама од њега би нека језа, јер видеше где се паша с рајом сложио, и где се баш стекло што'но њима прећаху, како ће да дође на њих с царским људима војска друге вере. Најгоре је било у свему што је њихов исти најамник Гушанац Алија јавно водио преговоре и с једним и с другим непријатељем. Један његов поуздан слуга, који се претвараше да се с њим завадио, дође те каже њима како му је господар наумио да опсаднике пусти унутра, али је на сву прилику све то наместио сам он, и дахије су мислиле да су на добитку ако с оно блага, што је претекло, утеку. На једној шајци спусте се дахије низ Дунаво у Нову Оршаву. У онај мах кад су дахије измакле, улучи Гушанац згоду, те се он сам дочепа правога града. Није пропустио опљачкȁти одличније људе под изговором да су у пријатељству с дахијама. Султана се пак толико бојао и поштовао га, да је пашу босанског одмах без оклевања пустио у варош.

Дахије су биле кукавице тирани, и узалуд им би што утекоше. Будући се Срби нису хтели задовољити никако без мртвих глава дахинских, паша наложи заповеднику у Оршави да Србима изда непријатеље султанске. Об ноћ пусти у град неколико Срба и Миленка пред њима. Заповедник им покаже кућу у којe су се светлили прозори. Унутра су биле дахије. Срби ударе. Пукне неколико пушака. Миленко на скоро донесе у српски стан главе четворице дахија.

Бећир на то каже како је сад све учињено што су Срби желели, и они се могу повратити с миром кући к својим плуговима и стадима.

ГЛАВА ОСМА

КАКО СЕ РАЗВИО СУКОБ СА СУЛТАНОМ

Срби нису почели свој устанак из жудње за превратима, нису ни због какве макар колико нејасне замисли о буди каквом савршенијем стању, које би ваљало извојевати; њих је натерала на устанак невоља и што је већ до живота дошло, до ноката догорело: они су били устали на очигледне непријатеље свога господара.

Па ипак је било врло много тражити од њих да се поврате у своје старо стање, пошто су те непријатеље победили.

Ни сам рат не беше још окончан.

Дахије и ако су изгинуле, њихова система није била још уништена. Још су се држале по јужним градовима у пашалуку њихове субаше и кабадахије. У Ужицу су били себи присвојили исто онако неограничену и неправичну силу неки Омер-ага из Видина, који је дошао тамо из Пасван-оглове службе. и познати нам Бего Новљанин, који је дошао из Босне; у Карановац (Краљево) су се опет у пожешком округу стекли били све највећи насилници између свију субаша.

И Бећир се варао, ако је мислио, да је он и у самом Београду господар.

Гушанац Алија, који му је отворио варош, ама задржао за се кључеве од горњег града, сад је као помаман тражио да му се да плата, коју му дахије нису платиле, њему, који је цело лето бранио град од раје. И заиста Бећир се није смео маћи из Београда све донде, докле Срби не присташе на његову молбу, да они сами измире један део оне плате, која је у војни против њих била заслужена.[1])

---

[1]) Суседи нису умели разабрати како су ове ствари стајале, Они приповедаше о некаквом правом уговору између Бећира и Срба

Па ипак крџалије не хтедоше изаћи из града. Они се поцепаше измеђ' себе, те се стадоше бити око удела, а нити их је ко на то навраћао, нити их од тога одвраћао; синовац заповедника из Нове Оршаве Реџеп и Гушанац Алија, надаше се обојица да ће се некад дочепати пашалука, те се за то гложише, а најпосле Гушанац протера свога супарника. Исто тако се и ред није ни у колико му драго повратио, нити се могло уредити стање, које би ма на који начин могло и даље опстати.

Па баш да је и све то било, опет се Срби не би никако могли повратити у своје старо стање. Зар су хтели да и од јако силазе с коња и сакривају оружје пред Турцима, којима су још дедови пре стотинама година над њима један пут победу одржали, и зар то да чине они, који су сад ево већ и по трећи пут одржали победу над њима? Зар је могло подносити да и од јако буду дужни слушати свакога и вршити сваки посао кад дођу у вароши, које су они сами већ освојили? У кога је у рукама победно оружје, онај ће се увек позивати на своју снагу. Сад су држали за праве старешине, више но паше и спахије, оне, који су ону силу у себе сами задобили, који су имали око себе толике момке, готове њима на сваку услугу, који нису били ни мало вољни напустити оно задовољство заповедања, које је од скора било у њиховим рукама. Ако ови људи у почетку и нису мислили састављати себи са свим ново стање. самим је током ствари на то испало.

Што се тако осећало с обадве стране, учини те се заврже неповерење и сумња и према онима, с којима би требало иначе да су били у добром споразуму, на прилику с пашом

и како је најпосле Бећир и прешао к Србима. Ти гласови се после распространише. Bredow, Chronik des 19 Jahrhunderts. 1804 стр. 347. Што се о томе приповедало иначе, било је онако истина, као оно што се говорило о Бећир-паши, како је поткупио некаква Турчина да убије Кара-Ђорђа из потаје и како се тај примакао врховном вожду под изговором, да има да му каже знатне тајне, па онда опалио на њ из пиштоља и окрзнуо га по образу. Толико је истина, да је Кара-Ђорђе имао масницу на образу, остало је у овоме: Некакав је игуман носио неки буздован уљачкан од Турака; а момци га Кара-Ђорђеви узалуд молише да им да, на повичу најпосле господара у помоћ, који нареди да се буздован отме од игумана. Игуман рече: нису од Жарковца (тако се звао) ни Турци ништа добили на силу; и потегне мач, те убоде у образ Кара-Ђорђа. Онда га момци исеку онде.

Сулејманом, који је још од пре заостао. Српске старешине почеше на њ толико подазревати да нису смеле, ни кад су у друштву, ићи у Београд; и кад један пут случајно одоше, опазише, или се то њима учинило, да их он хоће онако све да устави и побије, те куд ће шта ће, него се издаду, да су бајаги дошли да однесу из вароши тескере за харач, те да по њима покупе порез. После су они мислили у тврдо, да су се измакли из турских руку само том лажју за невољу.

У тај мах показа се са свим у близини начин којим се могаху расправити све те несугласице.

Као што се пре раширило отмичарство у босанске округе с ове стране Дрине, тако сад пређе тамо и устанак. То је учинио Ћурчија. У шабачком округу, где смо га оставили, одоли он својој мржњи на Јакова тим, што је сметнуо све оне чиновнике, које је туда Јаков поставио; па одмах за тим отиде преко границе. Чим попали дворе Али-бега Видајића и распе своје момке онуда по Јадру и Рађевини, народ одмах скочи на оружје, те са свију страна оданде истера Турке.

Ово све дошло је главе њему самом, истом Ћурчији. Јер кад се Турци мало по том вратише, те им не би доста што Јадар опустише, него нагоше и на Шабац, а Ћурчија их не могаше уставити, Јаков то све начини као његову кривицу, урачуна ту и нека насиља његових људи, и изради да се Ћурчија осуди на смрт. Да ту пресуду изврши, Јаков позове хајдука, изговарајући се како хоће с њим да се договори о одбрани граница, у Ново Село, а Ћурчија, не сумњајући се ништа и не мислећи много на старе распре, дође само с четворицом момака к Јакову, у кога је било онде више од хиљаду људи. Вечерали су и разговарали се; а сутра дан ударе најпре на једног момка Ћурчијина. У тај мах Ћурчија спаваше. Кад се пробуди, опази на мах где му је коњ у рукама непријатељским, па с пушком у рукама нагне кроз њих да се докопа једне колибе онде близу, не би ли себи леђа заклонио. Кад тамо дође, онако већ израњен, истера из ње све на поље, седне и брањаше се непрестано, док му не истече крв те издахну. То је прва жртва унутрашње распре, јунак, којему се земљаци његови чуде кад га се год опомену.

Њему дакле није дошао главе нико други до његово предузеће, а оном крају би оно од помоћи, јер и онуда завлада законито стање. Неки знаменит старац из Зворника, Мехмед капетан, који је био од вајкада противник Али-беговим превратима, истина човек од седамдесет година, али још у снази и убојица, дође међу Србе са својих пет синова, и каже им како је готов да сам пође на Турке са синовима. Он на послетку и сам смотри како људи за њим не иду тако радо, али његовом помоћу и трудом ондашњих старешина Антонија Богићевића и Јевтимија Савића, начини се мир и на тој страни. Истерају субаше и читлук-сахибије; паша обећа да ће спахије долазити међу народ само један пут у години да покупе своје, а иначе неће ту смети приступити ни један Турчин, па и кад пођу на Србију, удараће другим путем. Између себе дадну једни другима таоце. Људи обећају, да ће плаћати порезу и харач, а њима се за то да право, да они сами владају својом земљом и да сами себи суде, како у малом тако и у великом. Тако се уредило за Јадар и Рађевину.

Па зар се не могаше узети, да се не би могли и Срби у београдском пашалуку задовољити с таким повластицама? Међу тим они на то нису мислили, и то не треба да је за чудо.

Срби су у београдском пашалуку устали те војевали са свим другојачије но људи у Јадру и Рађевини, у врло много већој опасности и с врло много већим напрезањем. На њих се много и много више којечега свалило. Они су били заплетени већ тим у највећу несрећу, што је врховна власт била непоуздана, те допустила да се у њихову земљу поврате јањичари, које су они сами истерали. Власт се та врховна без престанка колебала, и покрај таквог стања, ко је њима могао стати добар како људи, који су били њима крвници, неће опет доспети до надмоћства, те уназадити оно мало права, што им је допало?

Њима не може нико примити за зло што су помишљали на какво поузданије обезбеђење своје будућности.

И тада им падне на ум мисао, која је задобила врло велико значење, како сама собом и по себи, тако и начином-

на који је извршена, мисао, да се позове у помоћ посредовање какве хришћанске силе.

Неко време су ради тога застајкивали, хоће ли се обратити Аустрији или Русији.

У Аустрији је живело толико родне браће; она је изнајпре увек давала повод к народним покретима; она је тим земљама већ један пут владала, и у последњем рату је она била узрок, те су се људи у Србији извештили оружју. Много их је онде било, који су служили Јосифу II, или који су за његове владе носили аустријско оружје.

Али су се опомињали и тога, како Аустрија није никад и одржала оно што је заузимала, како је увек земљу и народ повраћала Турцима. И у то доба Аустрија збила беше сву своју пажњу на запад; на тај се крај обратила била њевина целокупна сила због нове војне с француским царством, која бејаше на прагу и коју је ваљало водити на смрт и на живот у Италији и у Немачкој.

С друге стране је у прошастом веку задобила голема гласа Русија код свију православно-источних, а поглавито што се Русија према Влашкој и Молдавској већ од неколико десетина година налазила у одношају који су и Срби ради били себи задобити. У многим конвенцијама с Русијом Порта је обрекла обадвема кнежевинама слободу вере и одсечан умерен данак. Још се свак живо опомињао хатишерифа од 11 октобра 1802 године, у којем је Порта дала и тамошњој влади већу јачину, и обећала да не може кнеза сметнути без договора с Русијом, и да више у Влашку и Молдавску неће моћи долазити Турци осим трговином.[1]) Нови је кнез мало пре тога извршио оно ослобођење од данка, које је израдила Русија на рачун пустошења и паљења Пасван-оглова. Срби, кад су видели, колике је значајне услуге починила тада Русија њиховим суседима, науме да се и они к њојзи привију. Већ Августа 1804 године дигну се у Петербург њихова три посланика, Прота Ненадовић, Јован Протић и Петар Чардаклија. Године 1805 у Фебруару врате се с одговором који је у главноме

[1]) Извод у Енгела N. Geschichte der Walachei p. 73.

био врло повољан. Руски је двор позвао Србе, да они кажу шта желе, прво у Цариграду, и обећа да ће их он тамо потпомагати.[1])

Што су тако задобили закриља у велике хришћанске силе, улије у Србе са свим ново уздање у њихову ствар; њихова потраживања после нису била тако малена.

Априла 1805 године била је у Остружници, или боље у Пећанима близу Остружнице, нека као народна скупштина. Дођу и Турци из Београда, дођу и посланици од господара Влашке и Молдавске, и то у име Портино, и као што се говорило, с тим још налогом, да обреку поглаварима обор-кнешке берате.[2]) Срби су морали наставити војевање против Гушанца у Београду и против дахијских привреженика у јужним градовима; они су морали у земљи створити стање које може опстати, и за то изађоше са захтевима којима се обухватало цело стање, и садашњост и будућност. Пре свега они заишту да се преко једног Портиног комисара (мухасила) опросте посаде у Београду и с њоме уједно и старих баштиника спахија. По томе су били вољни да на век остану верна раја султанова. Харач, порезу и остале данке вољни су били плаћати и даље, али да се Турци у купљење не мешају, него да се плаћа одсеком и да се у то урачуна и спахијско. Удесивши ово што им је требало да се опросте Турака, захтевали су још и да им се допусти земаљска управа из њихове средине, и тражили су да буде дванаест обор-кнезова, по један из сваког округа, и један главни кнез, и да их све бира народ, а султан да их бератима потврђује. Главни кнез да сме држати одређен број момака за одржање реда. Ако би се он због неподобности или из ког му драго другог узрока уклонио, једино и искључиво народ има право изабрати другога на његово место.[3])

---

[1]) Тако приповеда и сам прота Ненадовић у Мемоарима о своме путу, које је Калај на стр. 434 лепо извео. Одатле се још види да је Чардаклија био Србин из Аустрије и да је служио у фрајкору онда када су српски устанак Русија и Аустрија заједнички потпомагале

[2]) У Цариграду се једнако држало да је између двојице господара над кнежевинама барем један био добар пријатељ Кара-Ђорђу, а то Ипсилантија, и да га је пре световао да не уступа. (Juchereau II p. 36).

[3]) Види извод из чланка српскога часописа „Голубице“ код Калаја, Serb. Geschichte. I. стр. 455.

Све су то предлози знатнога замашаја. Земљи би се тиме дала стварна самосталност, која се као стешњавала јединим обећањем верности султану. Али нити су Турци што су онде били, нити господари из Влашке и Молдавије имали пуномоћства да оваке захтеве одобре, нити су их могли имати. У Цариграду се увек преговарало господарима, да су том приликом Србе само утврдили у њиховом упорству. Да су ти захтеви одобрени, онда би најстарији српски кнез имао од прилике положај какав су и господари у Влашкој и у Молдавији имали. У помоћ к својему потраживању спреме Срби својим посланицима и особит један докуменат, у ком су били побројани сви трошкови учињени у прошастом рату за султанов интерес. Урачунају ту што су у три маха дали Гушанцу Алији, Бећиру и Сулејман-паши, и што је за њихов рачун давано, урачунају колико их је стало, што су три паше седеле у Београду, а исто тако и то колико је њих стала опрема; свега је рачун засецао преко два милиона гроша. Хтело се да се на тај начин заклопи барем свако намиривање оних данака који нису били дати, ако би се дошло до поравнања.

А да би то потраживање било јаче, одлуче Срби у Пећанима и то, да ни тренутка даље не одлажу ударање на оно мало крвника њихових што су били по јужним градовима.

Кара-Ђорђе изађе најпре под Карановац (Краљево). Браниле су Карановац врло добро не само субаше. које су се у њ повукле, него и помоћна војска из Новог Пазара и још војника који су се на позив стекли. Ђорђе удари јуришем, али га одбију, и враћајући се изгуби своју дугу пушку. Али се овде сврши ствар преговарањем. Новопазарскога пашу поздрави Кара-Ђорђе како он има посла само с Турцима из београдског пашалука, и паша одмах пошље у српски стан свога силихтара, да понуди Кара-Ђорђу одлазак свију Турака. Срби лако пристану на то, једнако се старајући да сакрију колико их је ту изгинуло. Турци изађу сви. Кара-Ђорђе добије натраг не само своју пушку, него и на поклон лепа арапског хата покривена скерлетом.

Јаков Ненадовић дигне се тада на Ужице. Кад је пролазио мимо сокоску нахију, подигне му се у помоћ архимандрит манастира Раче Мелентије. Истина нису смели јуришити на

горски градић Соко, по коме се и сва нахија звала, јер је за чудо високо и дрско на стенама озидан. Него лако туда и побунише земљу. Помогнут Мелентијем и Миланом Обреновићем из Рудника, крене се Јаков с 3000 људи војске и с два топа, јер је осем оног пређашњег још један набавио, са силом за српску земљу већ врло сјајном. И Омер-аги се учинила врло страшна. Двадестина старих Турака, који нису мешали руку ни у један од свију почињених покора, изађоше војсци на сусрет, да је утишају ако се могне. Сусретну се у планини Црнокоси. С прва не хтеше никако веровати да Јаков вуче са собом одиста и топове, као што је пукао глас, и кад их видеше очима, још су мислили да су од дрвета. А кад приђоше ближе те опипаше, и већ видеше да се нема куд но су истински топови, ударише им сузе на очи. „Куд си пошао — говорили су Јакову, — рашта је пошла султанова раја да удара на градове цареве?“ Јаков одговори да он није пошао на царске градове него на царске бунтовнике, на Омер-агу и Бега, и да су му и топови од цара; нити ће кога од њих и глава заболети, само нек му се зликовци предаду у руке. Они одговоре да њима не допушта закон да своје људе издају у руке неверницима.

На то Јаков удари на њих. Чим му изађе за руком да баци ватру у варош, — а дрвене кућице на сухо годишње доба плануше за час једна од друге — Омер и Бего Новљанин одмах утеку, а остали се предаду (1805 20 јула). Даду реч да неће излазити у округ, а округу Јаков постави свога војводу. За допуштење што су смели остати у вароши дадну они победиоцу 50.000 гроша и 80 арапских коња.

Тиме је и југ доведен у онако стање у каквом се цела земља налазила. Градови су се били свуда предали, али још нису били заузети. Турци, одати султану и старом реду ствари, у томе што је сила дахинска била уништена видели су као и сами Срби корист по земљу. Али се сад тек и изврже јасно и видно питање, како ће од јако њих двоје једно према другом. Турци су били искључени из земље, али они не бејаху напустили својих права на њу; а Срби почеше тражити да и градови допадну њима у руке.

Те две међу собом противне тежње и јесу биле оно што је дошло пред султана да он расправља — јер међу тим

српско посланство већ беше стигло у Цариград и предложило му шта траже Срби.

Кад узмемо на око целокупно стање османског царства, смемо рећи да овај тренутак припада међу најзнатније, који су икад долазили у унутрашњости његовој.

У то доба је донекле била саврела и она тежња за реформовањем, којој смо постанак горе видели.

Године 1804 тобџије се сл свим изузеше измеђ' јањичара: два су се низами-џедид-ескадрона с црвеним и белим заставама вежбала; пешаци су имали пушке с бајонетима са свим по француски; измеђ' паша је макар један Абдурахман у Караманији радио све онако као што је султан први почињао.

Кад су гонили хајдучке чете, које су биле разасуте којекуда по Румелији, она нова војска послужи што бити може боље, те Селим III прегне у марту 1805 на одсудан корак: изда једну наредбу да се истраже најјачи и најбољи свуда између јањичара и младића по царству, па да се попишу, те да служе тај низами-џедид.[1])

У исти мах кад је сила рајина на једној страни сломила јањичарску силу, која беше у дахијама и кабадахијама и која беше огледала не би ли се на једном месту укоренила, деси је озго и други удар, који је смерао да је свуколику упропасти.

Оне хајдучке чете, на које је војевао низам-џедид, као и крџалије Пасван-оглове на које војеваше Срби, више су биле у савезу с јањичарима но против њих.

Али су они још имали да окрену против султана и ону привржeност народа према свему што је уобичајено.

Зна се да су удавили некога кадију, који је огледао хоће ли моћи извршити велико-везирску заповест; све се Дренопоље на то узбуни; и у јањичара је било снаге, да четама султановим по новом извежбаним, изведу на супрот војску од десет хиљада.

Опажа се јасно, да би се султан могао држати за срећна, да му је свуда и по осталим областима радила на руку онако храбра каква раја, као што беше српска; те тиме је постало

[1]) Juchereau de S. Denys II. 26.

два пут јасније питање, да ли ће он бар ту рају к себи привући, да ли ће се с њом збиљски удружити?!

А и како су се икад друкчије и помагали владаоци који су допали борбе са сталежем осиљеним многим повластицама, но заузимањем и помоћу нижих сталежа?

Несрећа је Селимова и турскога царства сва у томе што он то није могао, што му то није допуштао његов положај.

Он није био као какав други владалац, коме припадају сви подједнако: он је најпре и најпре био врховни поглавар Турцима.

Јер ова држава, као што мало више спомињасмо, није била подигнута на основи различних спојених и помешаних елемената, него на супротности две народности, од којих једна беше одређена да влада, а друга да робује.

Да раја хоће да се наоружа, па тако да се изједначи с правовернима који владају, раја која треба да робује, било је несносно чути не само Турцима обадвеју странака, и староЂољама и напредњацима, него је било против основних земаљских закона, противу појма о калифату и о самој највишој власти.

Ми смо помињали како се Хаџи-Мустафи рачунало као кривица, што је Србе водио у бој на Пасван-оглу; на разлици се између правоверних и неверних оснивала она фетва муфтијина, која је досуђивала да се јаничари опет у Београд приме; па на Турке, иначе мирне, није ништа учинило толико голем утисак колико хајдучка застава и топови, које је раја са собом вукла.

Није се могло султану ни под који начин, да на све пристане што су Срби у Остружници тражили. Имао је и доста узрока одрицати им уступ градова на граници. Али нема сумње да им је дужан био одобрити остало што су тражили, а које је ишло тек на њихову безбедност. Или је ваљда требало да им узме оружје, које су они у његову корист носили, које га је својом снагом опростило најопаснијe узурпације?

Па ма колика да бејаше несугласица у такоме поступку, султан је Селим опет тако учинио.

Баш као да су Срби насилници и злочинци према његову величанству, место икаква одговора, он метне под стражу њихове

посланике, и изда налог паши нишкоме Афису да рају обезоружа. Непријатељство је ово са свим различно од дојакошњих. Оно је било од сама султана, допало се јако Турцима, а и спремано је са сваком збиљом.

Као што приповедају овде сад није мало припомогао да се могло стати на отпор Афису један између посланика, неки Стефан Живковић имућан трговац, који је добро знао грчки и турски, и који је својим земљацима још из раније знамените услуге починио набављајући им муницију. У Цариграду каже Живковић, како ваља Србима дати на знање, да Афис иде доиста по Портину налогу, јер ће само тако проћи, да се крв не пролије, и изради, те њега тога ради пусте. У Србији каже истину само старешинама, а осталима каже лепо како је Афис добио налог да иде у Србију, али сам с три стотине људи, и да је слободно одупрети му се ако би навалио с већом силом. Најпосле Гушанцу улије у главу, да је преко свега што се за њ радило опет не он но Афис задобио пашалук и то поткупом. Гушанац одговори: „Па лепо, ви га истерајте!“ те пристане да остане у Београду са својим крџалијама на миру, а нека је око њега и мало опсадне војске.

Тако је било, те се Србија могла спремати, ако дође до невоље, да Афиса одбије и оружјем. На крајњим границама у пашалуку, међу Ћупријом и Параћином, наместе се Миленко и Петар Добрњац с 2500 људи и с једним гвозденим топом. Начине и два шанца, један већи, један мањи. Иза њих је на левој обали моравској, у бреговима око Јагодине, стајао Карађорђе са Шумадинцима.

Него није одмах дошло до боја чим се Афис показао. С почетка су Срби само тражили да и он удари обичним путем преко Јагодине, којим су и дотле све паше пролазиле, јер су се само тим путем они састарали за дочек. Афис је могао лепо знати, да га баш на том путу чека друга српска војска, те остане при томе, да се низ десну моравску обалу сиђе на Дунаво. Срби одговоре да је земља на том путу ратом у корен сатрвена и неће моћи исхранити војске. На које одговори Афис: „Зар ћу ја хајдуке питати, којим ћу путем у Београд?“ Говоре да је био понео уза се ужета да повеже старешине, а за остале људе сашивених капа (абењача) и бритвица за хлебац, да им

да место сабаља и лепих на турбан налик фесова, за које им је Афис замерао, јер по његовој памети то није било за њих. Најпре огледа срећу с мањим шанцем и узме га доиста, макар да је био на њему онај гвоздени топ, из којега су Срби пуцали. Али кад се други шанац држа цео дан тако, да се Турци поплашише збиља од штете која их снађе; кад стигоше гласови да иде Кара-Ђорђе с целом силом, а има најмање 10000 људи — он се био сишао доиста с 5000 људи с планина у долину — Афис намисли да се враћа. Оне заставе, које је био посадио наоколо по отетом шанцу, поскида ноћу, а да не би Срби осетили да то он одлази, позабада на њихово место лиснате гране, и измакне се у Параћин.

Сутра дан дође Кара-Ђорђе. Кад види где је стан остављен, пође у напредак до на један вис пред Параћином, и јави се непријатељу с неколико топова. Поручи му: ако је јунак нек изађе у поље, што би се палиле куће јадним мештанима, ни кривим ни дужним?

Кара-Ђорђе се хтео опростити ударања на Параћин и за то, што је Параћин био паше од Лесковца, према коме је он имао неких обавеза.

А Афис се, богме, стаде освртати и иза тих зидова. Није већ било ништа од посла, за којим је пошао, за то пође натраг у Ниш, најеђен врло што се морао уклонити испред раје. Казују да је од овога једа и била смрт, која га је мало после затекла.

И ту се једном изврши оно, чега су се до сад клонили. Више се није могло рећи: султан се држи с рајом, јер је војска, коју је он у Србију послао, силом одбијена с границе.

Рат, који се почео на дахије, узе други ток. Из простих смутњи, без великога значаја, изби на видик стара народна супротност!

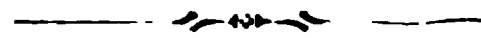

ГЛАВА ДЕВЕТА

СРПСКО РАТОВАЊЕ ЗА СЛОБОДУ 1806 и 1807

Већ је с крајем године 1805 букнуло на све стране непријатељство међу Србима, који су држали земљу, и међу Турцима, који су, по оним пређашњим уговорима, остали у градовима. Кад је једном отишао у Смедерево војвода нахије смедеревске Ђушо Вуличевић, посвађа се с Турцима, који нису хтели трпети га онако лепо одевена и оружана, као што је био и као што се поносито држао, те га ту они и убију. Срби онај час скоче да се освете, и то не злочинцима, но целој вароши. Ударе на варош, бомбардују је и отму. Сад наместе унутра посаду по свима формама, тако пак годину пре нису чинили. На то се Турци по осталим градовима и наљуте и поплаше; прво и прво гледаше да се обезбеде, па да се освете. У Шапцу побију више Срба, који су седели изван градских бедема, приме у помоћ неких босанских чета и утврде се; у Ужицу су чинили исто тако; и у Београду је дотле Гушанац Алија живео са Србима под извесним уговором, који је ћутећи примљен с обе стране, а то да њему Срби дају храну, а он опет њих да не узнемирује: али сад стаде излетати час водом на српске шанчеве у Остружници, час сухим на српска села Жарково и Железник, а около нове године 1806 дође међу њима и до правих бојева.

Међу тим захуја ратна вика и из даљине. Султан беше збиља наумио да Србе укроти. Што су се Срби осврталн за страним гарантијама, то је баш њега нагонило, да их згњави свом силом пре но што тај посао, који су они започели, постане страшан за њега. Налог, који паша из Ниша не могаше извршити, претури сад на силније поглавице, на везира од

Босне Беќира и на Ибрахим-пашу од Скадра, да они упорну рају у Србији једном обезоружају и утерају у ред. Ваљало их је чекати с две стране, а уза њих је била најодабранија војска целог царства, с Беќиром Бошњак и Херцеговац, а с Ибрахимом Арбанас и Румелија.

Срби не пропустише да се дотле и сами спреме.

У главном је код њих било са свим војничко уређење. У Србији није било никаква војничког сталежа, сваки је био војник. Кад је било невоље, ишао је на бој из сваке куће ко је год био за оружје; у мањим потребама је ишао један од двојице, двојица од тројице, тако да су се могли и кућни послови вршити без прекидања. Ако је у којој кући био човек инокосан, он се мењао са суседом, па је ишао један једне, други друге недеље. Није било никоме ни на крај памети тражити плату или је примати; сваки је носио своје оружје, сваки полазио у својем најбољем оделу; храну су слале за њима жене од кућа. У сваком је селу било по неколико људи изузетих од војевања, и они су били дужни на коњма на самару носити ту храну два пут преко недеље где је била војска, близу или далеко.

Радич Петровић, стари војни другар Кара-Ђорђев, који је оставио своју капетанску пензију у Срему, те дошао да пријатељу послужи, подигне се у јужне планине, да сусретне непријатеља, и рашири устанак из места у место тако, да се смео надати е ће моћи с омало људи бранити оне теснаце. На другој страни заузме Миленко острво Пореч, које је тамо глава, јер онде Дунаво дере кроз Ђердап. Са стране нишке је она равница, у којој се слива јужна Морава са западном, најлакши улазак у земљу; тамо оде Петар Добрњац, заузевши сад Параћин без икаква омишљања; баш на путу на десној моравској обали подигне он шанац Делиград, а иза његових леђа Младен освоји и заузме Крушевац. Бошњацима је истина био затворен уговором, на који су и сами пристали, Јадар и Рађевина, али им је стајала отворена Мачва; ту Јаков Ненадовић између осталих начини и у Црној Бари један шанац.

Тако су Срби били прилично опремљени, али нико није ни слутио, како ће се љуто и упорно развити војевање.

Чим пролеће, ево Бошњака на Дрину, и још су њихова

прва насртања била мале ствари. Повише Јадра и Рађевине Осман Џора пређе Дрину попут Сокола и попали много кућа; него на њ навале Срби из ненада, те погине с већином својих људи. Стари Мехмед капетан, који се одавна помирио беше са својим супарницима, те тако више Србима није био пријатељ, био је много жешћи: он упадне у Мачву. Срећа те је ту био бранилац Стојан Чупић, човек на месту што боље могаше бити. Чупићеви су људи били са свим у његовој руци. Истина је он с њима живео у љубави; није то ништа било, да узме једноме из уста лулу, па да пуши даље, али се могло чути где и то каже: како се не ваља ни једноме шалити, сваком он смрћу суди; и вршио је своје казне неумољиво, сурово, смешећи се. Он је био стари Ћурчијин другар, врло окошт човек, за дивно чудо слободан, мило му је било мноштво момака, мио добар глас о војничким делима. Надмоћну силу Мехмедову сретне он врло ваљано у Салашком Пољу близу Ноћаја, одакле је био родом. Приповедао је како је сам он већ био стигао Мехмеда, кад се старац обрте, те му некако преваром оте на највештији начин копље и одлете од њега у скок на коњу. Кад му је за ручком певао певач песму о тој победи, он нешто и нешто поправи, и поклони певачу турскога коња.

Него је то све био само лаган почетак: на лето ударе Турци на ново са свим с другом силом. Пут Сокола пређе код Сребрнице Хаџи-бег; главна пак сила, 30.000 људи јака, одмах се за тим покаже у Мачви. Истина ту војску није предводио везир, али је послао двојицу, који су га могли добро одменити, серашћера Кулин-капетана, младог војводу, који колико беше суров с једне толико беше јунак с друге стране, и старог Мехмеда.

Та војска постане већ несносна и страшна Јадранима, и ако је по уговору требало да у њих нико не дира. Кулин је палио мирна села, из којих му је храна довлачена, убијао је кметове, одводио у ропство неоружане људе. Неће се никад заборавити кнез Иван, који је дао своје цело имање, те искупио своје земљаке. После се морао увек бојати Турака, док није најпосле и утекао, те се надничењем захрањивао.

А колико се више ваљало бојати те војске другим познатим и јавним непријатељима? Јаков Ненадовић, врло слаб да их сусретне у отворену пољу, није знао шта ће, но пошље свога синовца Проту и Стојана Чупића у непријатељски стан, да чине какве преговоре. То није било понајбоље. Кулин није хтео да чује ни о каквој погодби. „Видиш те небројене гомиле, рече он Проти, између свију, што их видиш, нема ни једнога, који би се поплашио да с голим шакама не удари на замахнуту сабљу." Место да пристане на преговарање, стане тражити да се шанац на Црној Бари поравни са земљом, а кад то посланици не хтеше одобрити, он не хте ни њих пустити. И то је већ за њ била поприлична корист. Почем су Турци имали у својим рукама двојицу српских војвода, могли су поузданије продирати у српску земљу. Народ се међу тим збуни, није знао шта чине поглавице; што се огледало, да се почну као преговори, то се народу чинило, да не значи ништа друго, него да се хоће предаја. Кад се Турци раширише по шабачком и ваљевском округу, народ се с тих страна није дао задржати на војсци; сваки је грамзио кући, да обиђе жену и децу; све се на један пут растури. За тим се на Сави натрпа мноштво бегунаца, који су у чуновима бежали на аустријску обалу; а по српској се земљи на све стране палило и убијало, неоружано је све одвођено у робље, стока је одгоњена. Многа села савише врат те примише кнезове из турских руку. Народ је из свега грла викао на старешине: што су починали рат, кад су знали, да се неће моћи одржати? Овамо су говорили: не бијемо се са султаном, а овамо султан спремио толику војску, којој није ни помислити на отпор. Старешинама се било бојати да их народ не побије: морали су се са својим момцима по шумама сакривати. Кулин дође до Ушћа путем београдским, близу Колубаре. Распаљен толиким напретком огледа Хаџи-бег неће ли од Сокола кудгод преко планина моћи даље поћи.

Колико је јако страшно било, што је у тај исти мах и Ибрахим-паша скадарски, с војском која је бројала на 40.000 људи, навалио с друге стране, од Ниша!

И није ли доиста изгледало као луд посао, што се хтела једва наоружана раја из једне једине области да одупре сили,

ако не читавога царства, а оно сили тако силних и ратничких турских поглавица?

У овој је муци Кара-Ђорђе заслужио име и достојанство врховнога вођа.

Великој бошњачкој сили стави Кара-Ђорђе на супрот једно 1500 људи под Катићем, а овима са згодна нека места испадне за руком те уставе Турке, макар да их је то стало скупо, стало и живота самог врлог Катића; а собом се дигне готово с толиком истом силом на Хаџи-бега, који је ишао од Сокола. Деси се с њим код Пецке, и тако га сузбије да му није било више ни мислити ни на какво враћање у српску земљу. За тим пође Кара-Ђорђе преко планина у округе, које су Бошњаци били заузели. Кнезове поубија, које су они понамештали, није ни оних штедео, који су световали да се народ предаје; што је било утекло, и могло носити оружје, све призове к себи. Међу тим оне подигне, који и усред тога страха не изгубише духа. Између осталих дође тада к њему и Милош Стојићевић из Поцерја, који је био неки писар код Илије Марковића буљубаше у Поцерју, младић, одгајен код попова, омален, плав, умиљат, али срца слободна. Господар му се предао Турцима, матер му беху одвели у робље, он сам што беше утекао с неколико момака у планину. С њима и изађе пред Кара-Ђорђа. Кара-Ђорђе му каже; ти си ми посинак, бићеш ми од јако војвода над Поцерјем. Име га је Милошево опомињало на старог Милоша од Поцерја, побратима Краљевића Марка; а често су имали радо у оно време поредити младе војводе са старим јунацима. Заједно пођу даље, те стану дизати народ на све стране: и скоро Турцима би страшно и с леђа и с бокова, те морадоше помишљати, да је кориснијe повлачити се Шапцу. Од прилике један сахат од Шапца стигне пред њих и Кара-Ђорђе са 7000 пешака и 2000 коњаника и одмах, по народном војничком обичају, ископа онде према њима шанац. Имао је са собом једну бомбу и три топа.

На том је месту морало доћи до одсудног боја. Турци су били још доста охоли да траже да им се Срби покоре и да оружје положе, Срби им одговоре: „Ако хоћете наше оружје ево га, дођите и узмите га сами.“

На то се покажу Турци. Два јутра су једно за другим излазили из свог стана под Шапцем, ударали на српски шанац и тукли се по цео дан, а у вече се враћали натраг у стан не свршивши ништа. Истина су се били томе зачудили, али се још не хтедоше сумњати да ће моћи надбити са својом грдном силом. Поруче Србима: „Два дана сте се добро држали, али ћемо још једанпут огледати с целом силом; па онда ће се видети или ћемо ми земљу до Дрине очистити, или ћемо вас до Смедерева терати.“ Дали беху глас и на ону страну Саве, те су многи прешли да с висина с дрвећа гледају бој; сада ће се, говорили су Турци, и њима показати шта се ради с хајдуцима.

Тај је бој био у почетку месеца Августа 1806. Ону ноћ пред бој пошље Кара-Ђорђе своје коњанике онде близу у шуму да ударе на непријатеља с леђа, чим с његове стране прва пушка пукне, али никако пре. У шанцу заповеди да се не пуца док се Турци не примакну тако близу, како неће моћи већ ни једна пушка промашити. Чим сване зора, сераскер пође с целом силом из свога стана под Шапцем. Најсмелији су бегови босански носили пред војском заставе; Срби их чекаше мирно са запетим пушкама. Истом кад су Турци дошли на домак српским пушкама, дâ знак Кара-Ђорђе, те сви предњи редови опале из пушака; зрна одоше све у месо, као што вели народ; заставе попадаше, топови начинише најгору забуну. Како још сад коњици страга навалише те стадоше сећи, а Кара-Ђорђе шанац отвори па улети с пешацима у Турке, за један је тренутак постао потпун неред међу Турцима; њихова је пропаст била свршена.

Изгину најзнаменитије војводе, Синан-паша из Горажда, капетан из Дервенте, и сам сераскер Кулин; ту падне најпосле и Мехмед-капетан са своја два сина. Око застава је изгинуо цвет целе Босне. У Срба готово није ни било никакове штете; само неустрашиви поп Лука Лазаревић би рањен, али и јест непријатеља гонио сувише смело. Турци су пак одвећ рђаво прошли, тако да оно што оста војвода одлучи још ону ноћ, да нешто војске остави у шабачкоме граду, а остало да креће одмах преко Дрине. Али их то узмицање није стало ни мало јевтиније но и сам бој: како су у четама ишли, у Китогу

стану ударати на њих са свију страна; узму им богату пљачку и поотимљу све робље, које још нису били претурили преко Дрине. Ту упљачка Милош Поцерац сабљу Кулинову, најсјајније знамење оне победе; отме од Турака и своју матер и поврати је натраг у свој завичај.

Док је задобивена ова велика победа, још су неки, а нарочито Петар Добрњац, учинили земљи ваљаних услуга. Сила, коју је водио Ибрахим-паша од Скадра била је још јача од босанске; али је и она ударила на отпор ако не исто онако сјајан, оно исто онако јак. Баш им је био на путу, на месту врло срећно изабраном, онај шанац Делиград.[1]) Њега је шест недеља бранио Петар Добрњац, и то му је најславније дело његово, а неколико онде близу понамештаних гомила под Младеном и Главашем без престанка су ударале на пашу и задавале му посла. Није се могао напред ни корака маћи.

Тако би оно што се једва и очекивати могло: бој између Срба и Турака свршио се на срећу српску. Непрестани немири по унутрашњости царства ишли су истина Србима у корист; али је ипак бојна снага турска, која је на Србе излазила, била далеко претежнија од њихове. Отуд и јесте сваког поштовања достојан отпор који су они онда учинили.

И није много прошло, па их за то и награда стиже.

Кад се Карађорђе после оне победе на Сави, доцкан већ у лето 1806 године, примаче с једним делом народа к источној граници, Ибрахим понуди мир, као што је на то пуну власт имао.

Без сумње се њему чинило, да је већ и Турцима прека потреба пристајати да се та ствар изравна. Код оноликога напрезања, па су у борби са Србима самим подлегли: а колико би исти Срби постали грђи за Турке, да се нешто отвори рат

---

[1]) Овде се уздржавамо појединости што немамо никаквих опширних извештаја о догађајима на овим границама Die Chronik des 19 ten Jahrhunderts приповеда како су тамо три паше Бим, Делије, Сакси имали насупрот заповеднике Jacob Levich und Stanoila Alas (1806. p. 429.). На сву прилику мисли се ту Станоје Главаш и Јаковљевић војвода Левачки. Паше су опет никле из бимбаша, војвода над хиљадом, и делибаша, војвода над делијама.

с Русијом, који се у тај мах баш очекиваше, и да са њима Русија начини поуздан савез?

На скоро се Срби састану с Турцима у Смедереву, и дође ствар дотле, да пошљу у Цариград своје посланике с предлозима — пошљу два кнеза и уз њих једног Бугарина, вешта у тима светским пословима, Петра Ичка.[1]) —

Свак ће наћи у реду што су Срби остали при своме и после оних славних победа. Они просто понове своја пређашња потраживања. И Петар је Ичко вешто упутио био њихову ствар, да се у један мах могаше сматрати све као одобрено. Некада је Петар Ичко био тумач код некаква турског посланика у Берлину; ту је научио главне језике европских народа и познао њихове интересе; па пошто је за тим у Београду радио око послова европских трговаца, изађе јако на глас, те тако је имао некакво посредничко место; без његова уплива и савета Хаџи Мустафа није владао; а кад дахије помоћу турскога паше падоше у опсаду, његов се чадор све виђао покрај Кара-Ђорђева у београдскоме стану. Али његов посреднички таленат никад није имао ни већег значења, нити је кад већег напретка учинио но сад. Он је у Цариграду умео тако живо показати Турцима, како се бојати да се не договоре Срби и Руси, јер су ови тада тек почели били улазити у Влашку и Молдавску, да су они доиста почели били пристајати на неке уступке које беху са свим противне оштрини њихових начела владавине, и могу се као нешто са свим изванредно обележити. С крајем октобра врати се већ Петар Ичко у Смедерево, и каже Србима како Порта оставља сваком своју земљу нека је његова, допушта владу, па шта више хоће да допусти и да буде српска посада у градовима; само задржава себи за знак и даље своје владе над њима да може у Београду седети мухасил са 150 Турака; место свега досадањег давања да се даје на годину 1800 кеса, које чини 900.000 гроша, око 600.000 фор.; па да одатле Порта измирује и оно што има с досадањим

[1]) Било је неке сумње о времену кад су ови преговори почели (Kallay. Geschichte der Serbien, aus dem ungarischen vom Schwicker, стр. 578). Ја се држим усменог српског предања. Не би било за веровање да су Турци пристајали на веће уступке, а да нису или пре тога били потучени, или да им није припретила нова каква опасност.

баштиницима и са спахијама. У свему оно што су Срби и потраживали. Још да буду слободни од досаде, која је била уз купљење данка у томе што су морали по пређашњем обичају купљење Турци надгледати; она земља, коју су пре другоме радили, да од сад буде њихова; да су слободни носити оружје и чувати градове само под турским врховним старешинама. Био је то велики тренутак за обадве стране. Тим се путем могло избећи да не постане непосредан савез међу Србима и Русима. Срби се нису дуго предомишљали да пристану на таку погодбу. Одмах онај час диже се Петар Ичко с друга два кнеза да изради потврђење диванско. Ко се могао што тога ради посумњати? Заједно са посланицима је одмах дошао у Смедерево и мухасил одређени за Београд.

Али се међу тим Порта беше предомислила. На сву прилику је томе крив ток европских ствари. Колико се он у чем Порте тицао, ми ћемо даље посматрати, турску пак бригу рад' Русије као да умањише особито победе којима је Портин савезник Наполеон касне јесени 1806 корачао на Пруску, и као да оне подигоше међу Турцима поуздање у стару срећу. А на сваки начин су се морали кренути још један пут новом снагом сви супротни интереси, чим је ствар дошла већ дотле, да се коначно прекида. Изгледало је некако као крајња неправда, спахије, које нису ником ништа скривиле, упутити место њихова безбедног имања на ону једну суму, на коју се и тако нису могли тврдо поуздати, јер према рђавом стању финансије Бог зна куд би се она девала. Томе се очевидно и јасно противило и оно муфтинско изречење, којим су јањичари повраћени у Србију. Мислим да то не би хтеле лако ни улеме допустити. Па кад би се баш дали градови Србима у руке, ко би стао добар за њихову верност? Зар опасност, у коју су падали, није била може бити још већа од оне, из које су се хтели измаћи?

Доста да је диван улучио прилику, кад је ваљало потврдити уговор, да се на ново договара о њему и да га одбије.

Међу тим мир Петра Ичка није се заборавио: био је увек као некакав идеал договора између Срба и Турака. Тако су га сматрали.

А што се он није извршио, учинило је те се ствари окре-

тоше развијати даље онако како су могле, почем се не сврши ништа што би их упутило и повело.

Договарања су више подстакла но уздржала Срба да се јаве под градовима; те године се рат и почео под градовима, а као што грамзи свака почета мисао да се доврши, тако и победа. Најпре се јаве са својим мухасилом под Београдом и Шапцем за знак да је начињен мир, тражећи према томе да се та места предаду. Али сва њихова уверавања не учинише никаква утиска код Турака ни у ком погледу. Ни Беһир не учини никакве наредбе, да његови Бошњаци иду из Шапца, као што су Срби тражили. Ако су хтели имати градова, а хтели су како нису, јер се већ људима додијало у опсади под градовима зимовати — није се имало куд, него их на ново отимати.

И Кара-Ђорђе науми најпре да озбиљски прионе око Београда, који је са својим пријатељима Чарапићем, Главашем и Милојем држао опкољен од Дунава до Саве.

Међу крџалијама је Гушанца Алије изнајпре неки Арбанас Конда, православне вере, много учинио око обране Београда од Срба; а кад се рат изметну у рат међу Турцима и хришћанима, он пређе на српску страну. Многи су други учинили исто тако; али је био од свију најкориснији Конда, тако се вешт и храбар показивао на све стране; већ је био постао и бимбаша. Он се понуди да отме варош једним смелим кораком. С Узун-Мирком, Србином, који је био исто онолико велик и јак колико Конда омален и окретан, и с још петорицом њих, који им нису уступали у јунаштву и смелости, дигне се он 30 новембра 1806 год. одмах пред зору на шанце, а друге одбране није варош ни имала. Знао је куд се може промаћи кроз прве страже, које су биле свуда разметнуте, и прође срећно с друштвом, нити их је ико смотрио. Да не би што пало у очи, ако одмах са шанца дође на капију, пође мало у варош, а после се врати, па право на капију. Сусретне их истина једна стража и упита: ко су? Конда одговори: момци Узур-бегови (то је био неки старешина крџалински). Одговорио је турски, и ником ни да је што најмање на ум пало. Тако дође без сваке сметње за леђа стражи на капији, па онда одмах без оклевања удари на њу. Било је лицем први дан

бајрама; кад у вароши пушке запуцаше, мислило се да се пуца о празнику. Конда је имао кад да стражу савлада, макар да се она врло јуначки бранила и убила му четворицу од друштва, па за тим да и капију развали, рањен и сам с Мирком рањеним и с још једним Србином, коме није било ништа. У то јурне Милоје. У оној забуни, што се изметнула тим ударом, онуда близу пређе преко шанца и Кара-Ђорђе. Турци се избуде и полете да се бране. Заметне се очајнички бој. Пуцале су пушке из свију кућа, а није се могло јуришати на сваку, те Срби куће запале, а изнутра браниоци излете из оне ватре на голе сабље својих непријатеља. У овом боју погине Чарапић, који је ударио на Стамбол-капију; до 10 сахата је варош била освојена, а језгра се турске војске склони у камени град.

Узети камени град свакојако није био посао, који бива за тренутак. Али, како се нико није омишљао, хоће ли заузети јужну страну неутралног ратног острва на Дунаву, за које онде и сами Аустријанци нису умели казати да доиста неће бити турско, Срби могоше пресећи сваки довоз хране граду — с тог је острва некад и султан Сулејман најпре освојио Београд — и Гушанац Алија још декембра месеца би принуђен да се преда. Са својим крџалијама на осам великих лађа сиђе Гушанац у Видин.

Отуда је била прва последица, што је Сулејман-паша постао господар у своме граду; Срби су га својевољно оставили унутра.

Онако у главном, чинило се с почетка да ће Срби бити врло благи. Кара-Ђорђе се тако тврдо држао забране пљачкања кад је узео Београд. да је двојицу непокорника погубио, па њихова тела исекао и извешао по капијама у вароши. Пријатељски је примао оне, који су из града долазили њему под закриље.

Међу тим је Турцима свима до једног још тада била наређена смрт. Кад је Гушанац Алија са својим лађама пролазио мимо Пореч, опали на њ оданде Миленко из батерије топова, те се Гушанац једва измакао брзом водом. Али су Срби били тако пуни једа, да су га на шајкама јурили, и бегунце, који би изашли на аустријску земљу, и тамо гонили, па још

се и тукли с њима. Ту их је Гушанац јако осрамотио! Макар да су му и на момке, који су му сухим коње терали у Видин, напали, опленили их и побили, он опет пошље у Београд здраве читаве таоце, који су послани уза њ.

Срби међу тим напредоваше у свом послу. Нити су хтели Турке трпети у граду, јер би им непрестано остали на врату непријатељи и издајице, нити су их хтели пустити да беже. Зар то нису били све привръженици истих дахија, од којих су се они онолико силно напатили, којима се још нису били ни осветили довољно? Зар није све оно поотимано од народа што је у њих, онај накит, оно богатство?

Сулејману јаве да му се више неће довозити храна, а кад их замоли, да може слободно отићи, допусте му истина и још му дадну пратњу; али тек се он (23 фебруара 1807) са својих 200 јањичара и с породицама, које се с њим удружише био измакао неколико сахата, нагази на заседу; пратња место да га брани, пристане и сама уз оне, те од свију ни да се један спасао. У часу се покољ распламти по Београду. Два дана су тражили Турке, који похиташе да се сакрију, те их убијали. Што је претекло и у трећи дан — већином сиротиња и просјаци — оно пошљу у Видин. Неки се искрстише. Тај крвави дан обогате се пљачком Младен, Милоје, кнез Симо Марковић, Вуле Илић и други. У тако страшним се покорима излила најпосле она пламена мржња на Турке, тако дуго устезана а непрестано потпаљивана увредама и с једне и с друге стране, још већма пак оснажена ратом.

О томе нема ниједне песме. Стари су кнезови вртели главом, говорећи, како то није добро учињено и како ће кад тад доћи кајање. Него су и они то говорили кришом; јер се ваљало бојати, да их ко не чује, па не помисли да они Турке бране. Тада би се и њима ваљало обзирати за живот. А њихови млађи земљаци, као да није ништа ни било, потакнути срећним напретком, похиташе да наставе рат.

Још у фебруару падне Шабац. И тамо су били исти таки покори.

Сад удари Кара-Ђорђе са Шумадинцима на Ужице. Турци, пошто су се опростили уговора са Србима, били су поправили око вароши шанцеве, које је ваљало прво на јуриш отимати.

Ту је најпре изашао на видик Милош Обреновић; и ту се тешко ранио у прси. Ужице је било после Београда најнасељенија варош у свему пашалуку, и није била мала ствар ни корист, што оно паде Србима у руке у јуну 1807. Више га нису хтели ни на веру давати Турцима.

Па победиоци већ нису били задовољни ни са својом рођеном старом облашћу.

Јаков, који је без по муке заузео крајеве Јадар и Рађевину, што су се сад већ и онако у Србију рачунали, не хте мировати да не огледа може ли се побунити и Босна с оне стране Дрине. Најпре пошље двојицу посланика с прокламацијама; али му људи нису били добро изабрани: један је био хајдук и пијаница, њега пијана ухвате; а други је био калуђер, који се после није смео сам даље усудити. За тим Јаков пусти, те пређе неколико наоружаних те они убију некаква, који је купио харач и побуне два села; али чим Турци дођу, мир се поврати као што је и био. Најпосле начини Јаков лађу, којом се могла лепо држати свеза између обадве обале; претури на ону страну око хиљаду људи, и одмах покрај воде ископа шанац и намести на њ топове; али ако се он и надао да ће тако с утврђена места међу хришћанима у Турској потаћи покрет, Турци похите те покрет сусретну. Најпре ударе опсадом на онај шанац, а после и они пређу на српску обалу. Место да је што с овим ударањем напредовао, сад је Јаков морао мислити како ће да се брани и како ће да утврди Ловницу.

Кара-Ђорђе не пропусти притећи му одмах у помоћ. Он му пошље од Ужица нешто своје војске, све добра и одевена коњика с храбрим војводом Милојем, који је казивао свакоме како су му Турци ништа и да их мисли на гомиле у робље хватати. Него посао не изађе тако за руком, много је којешта оскудевало; а словенски су и арбанаски усломани људи за чудо јуначни. Одмах с првог боја врати се Милоје без капе, и једва се на свом брзом арапском коњу и сам спасао: место славе стигне га подсмех. Остало оно лето тукли су се на том крају час по пољу, час око шанчева, које су Турци били ископали, по читаве дане без икаква напретка и без ичије среће. Пред јесен се Турци врате преко Дрине.

Међу тим је Миленко био бацио очи на Крајину, где се такође није могао одржати стари мир, чим се на све стране почело крхати и ломити, а Карапанџићи беху утекли. Миленку се тамо одупр'о Мула-паша, који је дошао после Пасван-огла, па и кад му стиже помоћ од Кара-Ђорђа, а нешто и од Руса, који се под Исаијевим најпре на том крају показаше с помоћу, није могао ништа одрешито свршити: морао је бити задовољан што је држао у рукама планину Мироч између Поречa и Крајине.

Међу тим је на оним крајевима учинио знаменит напредак други, од кога се чисто нису могли ни надати, а то Хајдук-Вељко. Молио се да му се да само застава и допуштење да може купити својевољце: ништа му више није требало да ослободи свој завичај Црну Реку. Знали су да га не може ништа одржати кад нагне кудгод, па му дадну што је искао. Није много потрајало, а дођоше о њему гласови. Колико је у почетку имао мало људи, опет се усуди те опседне неког бега у Подгорцу; повисоко наслаже око куле бегове мноштво буради напуњене сламом, па онда запали, да је све пламен у кулу унутра лизао, и тако га натера да се преда. Бега пусти с пратњом у Видин, само се најпре измења с њим коњем и хаљинама, и узме му благо, које је нашао код њега. За тим скупи своје људе. Макар да је и сам био тек млађи војвода, он постави међу њима заставнике, буљубаше, па и бимбашу.

Од оне пљачке Вељко половину подели међу своје људе, а половину пошље у Београд, и како је, место да иште новаца, он још слао, тако му и оно величање пропусте. Њему је опет било доста што се могао одржати. И кад Турци навалише из Видина на њ са силом неисказано већом, тако да се ни поредити не може — он опет оста, нити би се и пошто уклонио. Умео се од њих одбранити, а ево како дрско. Ноћу се са својим момцима увуче усред њихова стана. Ту викне турски: Ето Вељка, разби све — па ожеже одмах на оне који су се будили, онако поплашене, те их доиста разбије све куд кога. Та су дела, држао је Вељко, доста, да ко може бити господар, и од то доба је он и судио као сваки господар у Црној Реци.

Тако велики посао беше у главноме испао за руком преко

сваког очекивања срећно, и ако није све, што се год започело, одмах напредовало.

Турци су били из београдског пашалука истерани; ослобођена и оружана раја држала је земљу и градове; и преко оних граница имали су од других пашалука Јадар и Рађевину, планину Мироч и Црну Реку.

Уједно је тим у ствари било прекинуто старо поданство, у ком се стотине година провело. Знаменито је што су баш у онај дан, кад је био онај покољ, у Београд стигле тескере за харач. Њих беше донео из Цариграда Петар Ичко место потврђења свога уговора, и султан се још један пут надао да ће му се платити харач. Међу тим су и Срби толико далеко били отишли, да су мислили, да неће никад више морати харач плаћати.

Природна тежња хришћанских народа да се ослободе Турака, у њима се на један пут покаже са свом силом и победом.

Да промотримо сад како су они сами своју управу уредили, пошто су већ оборили турску владу.

ГЛАВА ДЕСЕТА

КАКО СЕ УРЕДИЛА СРПСКА ВЛАДА

Од првог устанка на насилнике и отмичаре дотерали су Срби до својих властитих потраживања код врховне власти, а кад је врховна власт за њихова потраживања изрекла, да иду против старинског уређења међу Турцима и хришћанима, да их не треба испунити, као што се хоће, но народ још њих ради казнити, онда су они отишли још даље, те су се оружаном руком одупрли султану и силом истерали Турке из Србије. Сад су били потпуно своји, и земља је била у њиховим рукама.

Могло се тада мислити, да ће из оног мирног уређења, села са својим сеоским кнезом, и кнежина (срезова, жупа) с оборкнезом, начинити се са свим на природан начин уређење на то налик и за округе и за целу земљу — на име: влада старешина, кметова и судија, као што је може бити и била у старо време, кад се народ овамо доселио.

То би још могло бити, да је турска влада пресечена на један пут, на прилику да ју је пресекла и поништила европска сила, па да је она после оставила народу потпуну слободу, али није могло никако по ономе како су одиста ствари ишле.

Како су се латили оружја у бурноме покрету, како су народ стале предводити слободне и боју веште старешине, те и побеђивати с њим, на њих пређе и сва власт. Тако се од мирна уређења затече у Србији на један пут уређење војничко.

Ми смо помињали, како се по селима све дало на војну; како су се људи сами опремали и издржавали, те тако излазили у бој као слободни људи, који се за своју рођену ствар боре.

Али они у бој нису излазили сл својим кнезовима, нити су себи бирали старешине, већ су поглавари, који се свуда подигоше, сами постављали после народу веће и мање буљубаше.

Појаче старешине војничке, које се зваху војводе, нису биле само поглавари окрузима, оне су имале увек са собом своју пратњу, момке, који су били једина коњица у земљи. Момци су били све кућани људи из добрих кућа, они су се код господара хранили, он се бринуо те их је одевао и набављао им добре коње. Плаћао им, истина, није ништа, али им је давао поклоне, и они су с њиме увек делили пљачку, те су му за то били дужни и смрћу и животом, и никад се нису одвајали од њега. Они су били уза њ како против Турака, тако и против ма кога другога. Понеки су их имали и по педесет.

Лако је опазити, да је та околина давала војводама више неку господарску но само старешинску вредност. Покрај њих је слабо што вредио икакав кнез. Понеки присвојише себи самовољно пограничне царинарнице, које су биле у њиховој области; други опет узеше за се добра, која су пре била турска; кад су разрезивали порезу, која се покашто још узимала, увек су наметали по штогод и за свој рачун; истраживали су од људи десетке, и још су нагонили народ и да им кулучи. Како се већ почело сматрати њихово достојанство готово као лично имање види се отуда, што је по смрти наслеђивао пређашњега син или брат му, ма они не били ни најмање за онај посао.

Али те војводе ипак нису биле са свим самосталне. Где се год поремети једно грађанско стање, па се састави какво друго, увек ће власт прионути за сама дела. Тако је силних било само мало њих, само онолико, колико их је још у почетку устанка стало народу старешовати и све му с победом предњачити.

Јаков Ненадовић је подигао ваљевски округ и освојио Шабац; Лука Лазаревић, који је после био војвода у Шапцу, отргао се од њега само полагано и све мало по мало. Кад је Јаков први пут узео Ужице, он одмах постави онде војводу; године 1807 без ичијег противљења узме он босанске кне-

жине Јадар и Рађевину, па је држао да је он господар и ту, као и по оним осталим земљама.

Миленко и Петар Добрњац подигли су пожаревачки округ, истина је онда Миленко био сам на главноме старешинству. Одатле је Миленко освојио острво Пореч и округ поречки, а Петар онај крај око Параћина. Ресава је особито била у свези с њима. С оне стране Мораве они су вршили са свим самосталну власт, и њих и Јакова Ненадовића свуд је народ дочекивао као господаре.

Таки је старешина био у Шумадији Кара-Ђорђе. Од како погибоше Катић и Чарапић, који су с њим делили силу у почетку, њега су се бојали у Гроцкој и у Београду исто онако као и у Крагујевцу. Пожегу је он освојио. Могли су се с њим мерити у вредности само Милан у Руднику и Вујица у Смедереву, брат и наследник убијеног Ђуше.

Зар није морало изгледати, као да хоће да се све распадне на та господарства, налик на капетанства међу клефтама,[1]) као да ће лични интереси отићи један на једну, други на другу страну, те тако се заметнути семе блиској пропасти?

Што углед Кара-Ђорђев некако свуда не само претезаше, јер је он био над најјачим крајем целе земље, над Шумадијом, но се још у неколико и преко целе земље простираше, и то на онај исти начин, на који се онда у Србији поглавито и подизала свака сила, то се може узети као срећа.

Ако је пре Кара-Ђорђе и наилазио на јавно противљење, тако, да је Јаков Ненадовић један пут у опсади пред београдским градом добовао против њега и без сваког околиша огласио како његова вождовска власт престаје на Колубари, опет се то мало по мало промени. Догађаји од 1806 године набаве врховноме вожду одсудну превагу. Кад је на ново заузео Поцерину, постави у њој и војводу, а то је далеко преко Колубаре; за тим се покаже са силном помоћу и с оне стране Мораве, те стече и тамо утицаја; кад је освојио Београд, то му задобије угледа на све стране. У Београду су стали држати владом

[1]) Клефте и арматоли звале су се војводе грчке, које су се, пошто је било освојено византијско царство (1453), по планинама у северној Грчкој са својим четама одржале у некој самосталности, а у новије се време одушевљено бориле за слободу. Пр.

његови пријатељи, и сва плаћена војска у Београду — све бећари, махом оне крџалије што су од Гушанца прешле к Србима — сматрала се као њему непосредно потчињена. Кара-Ђорђе је заповедао и топовима, који су или покуповани или их је неочекиваном својом вештином излио неки Милисав Петровић [1]) — оно што су затекли по градовима ваљало је тек оправљати. Око њега је било највише момака, он се највише прославио на војни. И ако су други непрестано још стајали више напоредо с њим, но што су му били млађи, опет је он године 1807 био најстарији.

За најзнатније ствари била је скупштина. Сваке године о малом Божићу долазиле су све војводе са својом пратњом на скупштину. Ту се није само одређивало, шта ће се на пролеће почињати, него је сваки показивао шта је потрошио на муницију, на уходе, на неговање рањених, и полагао је ту рачуне; ту се углављивала нова пореза. Ако су на кога дошле тужбе, ту се испитивала ствар, и није мало пута војвода и затворен бивао. Скупштина је сама свршавала најглавније послове, који су се тицали рата, финансије и суда.

Ако је слободно упоредити тако удаљене и по свом значењу тако различне ствари, ово уређење опомиње на мајске зборове фрушких (франачких) старешина, јер су се и на њима састајале војводе са својим људима, да се договоре и одлуче, како ће с ратом и државом.

У неколико се овим и опште стање војвода уредило. Да

---

[1]) Увек ће остати чудно за тога Милисава: историја проналазака често почиње на ново од појединих људи. Он је био у Банату чизмарски шегрт, па је од једнога саџије, у којега су кући случајно седели, тако увежбао тај занат, да је отишао одмах у друго место, па је живео од саџилука. Одатле дође у Србију, па се понуди да лије топове, само да му се метал истапа. У почетку не пође посао срећно. Маса није била довољно растопљена, те кад први пут почну лити, запне; други пут је истина текла материја добро, али је не би доста; и Милисав мало што не дође до тога, да све покаје животом као варалица; трећи пут испадне срећно. После је он у својој кући имао на једном месту јаме за ливење, на другом дрвеће и алат за точкове, а на трећем наковње, где је ковао сам што је требало; он је градио све до најмање ситнице; него је преко свега у соби, где је спавао, имао мноштво сахата: тога се заната није могао никако оставити.

боме да никако нису престајали спорови и поцепаност међу најсилнијима, међу врховним вождом и господарима; како је који био силан, онако је и саветовање испадало, више или мање по његовој вољи, што је на скупштини излазило најсветлије на видик.

Али се то све никако још није могло звати влада. Војводе нити су имале воље, нити су могле расправљати распре, које су постајале сваки дан. Највише се њихова времена пробављало у ратовању с непријатељем.

А зар нису имале право на удео у јавним стварима и мирне задруге по селима, кнежинама и округима, на којима се све оснивало? — јер није могло бити да је рат био све и сва.

Није нам потребе доказивати, како се није могло бити без правилне добро уређене владе. За то је, колико се могло, још одмах у почетку учињено. Кад су пролазили кроз Харков они посланици што су ишли у Петербург, нађу ту једнога Србина из Угарске, доктора права Филиповића. Како је он био ненавикнут на климу, а и онако болешљив, желео је да се врати на Дунаво, те пристане уз посланике. Он је Србе први опоменуо, како им је од преке потребе стална каква власт за суђење и управљање, те за то прво и прво придобије помоћу Протином Јакова Ненадовића. И Кара-Ђорђе, који је био мало задахнут редом и правилом у аустријској служби, био је склоњен на то. На скупштини у Борку они и сврше, да се така нека власт састане као што је предложено.

За тим се још на искрај 1805 године састави најпре у Благовештењу, а после у Боговађи манастиру, за српску земљу нека власт ради мира и реда, названа Синод или Совјет. Кад освоје Смедерево, Совјет се пресели тамо, а кад освоје Београд, он пређе као у столицу ту, те се и стани.

У Совјету је било дванаест чланова, колико и округа. За цело је била идеја то, да се сваки члан у свом округу бира па да свој округ онде представља, или бар да се зна, да је његов. Совјетницима је ишла нека мала плата из народне касе, само им се морало на ту плату накнађати, јер им се давало и онако у природи за потребе, али је то чињено са свим на патријархални начин: ако је у округу родило вино, доносили су га и совјетнику; међу тим увек је сваки округ дотеривао

своме совјетнику о Божићу по две краве за пастрму; кућа у којој је совјетник седео, била је као окружна, па је имао право ту одсести и ноћити сваки човек, који је из округа послом долазио пред Совјет. Међу тим је била дужност и свакоме совјетнику, да се особито брине за послове из свога округа да се не забаце, колико је само допуштао главни позив, јер је свакоме била дужност посветити се са свим народним пословима.

Човек, који је дао прву мисао за Совјет, Филиповић, прими се и да га руководи као секретар; то је вршио како ваља, и оставио је иза себе светао спомен.

Совјет је неке и неке знатне ствари урадио с Филиповићем. Уредио је продају непокретних добара, која су Турци имали по варошима; тражио је да се одвоји десетак на издржавање војске. Има једно писмо, у коме Совјет озбиљски опомиње Петра Добрњца да се остави скеле пожаревачке, јер ће на њу Совјет поставити свога чиновника; а Петар је војвода, треба да му је доста што предводи људе, и треба да с таких ствари дигне руке! Чинио је и друга финансијска уређења: утврдио је данак и поставио таксе за црквене потребе. А од свега му је најважније што је радио око уређивања школа и судовâ.

Пре су по народу биле једине школе по манастирима и код попова, које су биле више спремање за свештенички чин но праве школе, и у којима се учило читати колико је за преку потребу. Ђаци су били дужни слушати све, као год шегрти на занату мајстора, и обично су више времена пробављали чувајући говеда и на њиви него учећи. Сада се подигну не само мале школе по свима окружним местима, у којима су се учила прва знања, него Југовић којекако наговори и натера те се састави у Београду и Велика Школа с три учитеља, у којој су се училе историјске и математичке науке и помало права. Југовић је био пре професор у Карловцима, те је сад и сам неко време предавао у Великој Школи; и он и његови помоћници били су Срби из Аустрије. Преко свега недотупавнога, ова је школа имала знаменита утицаја на касније доба.[1])

---

[1]) У њој су учили: Протић, Максим Ранковић (саветник), Лазар Арсенијевић, Бошко Тадић.

Још је знатније за тај мах било што су постављени судови. Сеоским кметовима остане на суђење врло мален круг; у свакок окружном месту, где је од пре седео кадија, сад установе магистрате у којима је био један старији и један млађи члан и по један писар. Тако је Совјет људе упућивао магистратима, а себи задржи апелацију.

Ваља упамтити како су тим одмах присађиване клице образованости у земљи ослобођеној од Турака, присађиване истина према установама суседне Аустрије, али у народноме духу и у народним облицима. Совјет узевши на се гајење те образованости, био је у једно и неко јединство власти. Изгледало је да он заступа земљу онако као што је у њему сваки совјетник заступао свој округ.

Па није ли тиме уједно постављена нека преграда и самовољи војводској?

Могло је тако изгледати: али није било тако. Није то могло бити већ по самом постанку тих совјетника Истина је стајало у уређењу да се сваки совјетник слободно изабере у своме округу; али где би се игде ко смео усудити да одбије оно, што би господар предложио! Од господара је зависио избор, и почем је до њега стајало и то, колико ће он пријатељу дотурити од онога што округ за совјетника снесе, види се јасно, да је угодно стање совјетниково и иначе зависило од њега. Је ли сад могао такав човек бити против користи онога који га је изабрао и непрестано га заклања? Валда је могао на Јакова Ненадовића ударити његов синовац Прота, који је био неко време и председник у Совјету. Јест истина у самим пословима било као изазивања на мало ширу радњу; на то је давало Совјету права већ само то, што је био централна власт, али је оскудевало много којешта да се то право увек призна. Преко свију одлука совјетских, неке су војводе задржале и даље пограничне царине и турска добра; совјет није могао никако да учини да магистрати буду независни од војвода. У војвода је било неко самостално осећање, које лако долази у људи иза срећних војничких дела; војвода не да, да њему заповеда грађанин. Добро је познато како је Кара-Ђорђе још одмах у почетку, кад су учињене неке наредбе, које се њему не допадоше, изашао на поље из Совјета, скупио момке, па наперио пушке на

прозоре у ону собу, где се већало. „Лако је писати законе у врућој соби, повиче он тада: али ко је јунак да буде први кад Турци навале?“

Само су онда војници припознавали драговољно Совјет, кад су сами очекивали какве помоћи од њега. Од Совјета је Вељко добио ону заставу, с којом је освојио Црну Реку.

И још је једно зло искочило из начина на који је био састављен Совјет.

Господари су се надали да ће им Совјет бити на руци да ограниче врховног вожда; а Кара-Ђорђе се надао да ће му Совјет помоћи да савлада своје супарнике: па како су с том мишљу и бирани совјетници, онако је и распра, која је већ била међу господарима, морала прећи и у Совјет и показати се. Да погледамо само и на ону смутњу која се одавде излегла.

Од совјетника држали су се Кара-Ђорђа Иван Југовић, који је заменио прерано преминулог Филиповића у секретарству и био је у вештини и знању готово једнак с њиме, само није онако у ваљаности, и уз Ивана Младен Миловановић, који је био изабран за Крагујевац. Младен је био у љубави с врховним вождем једно што су били земљаци, друго и што су били доста једне судбине, јербо је и он војевао у аустријском рату, а после био у хајдуцима, — а треће и што су један рад радили; најпосле што је оженио свог синовца ћерком Кара-Ђорђевом. По кашто су му давали у војсци да предводи повише омањих војвода; али некако рат није био његов посао. Био је човек висок, јак и гломазан: кад је он био пред војском, слабо је што ишло за руком. У Совјету је пак био на свом месту. Умео је казати своје мишљење тако речито и да тако увери, да му се после није нико усудио одупрети се. Године 1807 стајали су сви послови са свим у његовим рукама; говорило се онда: Младен је сам Совјет. Али се он том силом није увек служио само за чисте намере.

Био је у врло тесноме пријатељству с Милојем, такође негдашњим другом у трговању: и њих двојица преко својих бећара и момака, како су још седели заједно у једној кући, владаху целим Београдом. Као што им је још о пљачкању допао најбољи део, тако су они непрестано и даље грабили по вароши све побоље куће и дућане, све најкорисније магазе

и њиве ван вароши. Једнако држећи царину у Београду и Остружници, узму у своје руке већину целог страног обрта. Јест, истина, да су они царину закупљивали, да су оне куће и њиве куповали, али све по то по што су они хтели, те је њихово насиље само изгледало мало мање. Често су нагонили сељаке да им кулуче; није нико могао лако започети какву год већу трговину, да се нису и они умешали.

Све је то поступање, које опомиње, како је земља била скоро под нечијом врло насилничком владом, и као да су хтели неки да се угледају на њу. Врло добро би, што изађе једна странка, којој је готово било у личном интересу да се овоме успротиви.

Аврам Лукић заступник рудничког и пожешког округа, пријатељ Милана Обреновића, и Иван Протић из Миленковог пожаревачког округа, заузму се против тога врло живо, те израде одлуку да се Младен мора уклонити из Београда. Сви совјетници потврде то исто својим потписом или печатом; и Кара-Ђорђе одобри. Младену издаду налог да води бећаре на Делиград, и он се одмах дигне на пут. Осим њега је био совјетницима омрзао и Југовић; и он се морао уклонити између њих.

На скоро пак помисли Кара-Ђорђе, и то ради неких прилика, које су још већма наваљивале но она Младенова насиља, да ће бити разложно ако и другима не остану са свим слободне руке.

На жељу српских посланика, а после савеза углављеног с Русијом, дошао је био у Београд руски државни саветник Родофиникин. Још у почетку се то није ни мало допало Кара-Ђорђу: говорио је како је Родофиникин Грк, — Срби пак никад не верују Грцима, увек их готово мрзе, међу тим су баш онда били некако у врло рђавом расположењу према ондашњем митрополиту Леонтију, који је такође био Грк. Али је цело Кара-Ђорђево предомишљање било доцкан: посланици су се већ били кренули на пут с истим Родофиникином.

А кад Родофиникин, који тешко да је што о свему томе и слутио, одмах чим дође, доиста не само ступи у пријатељство с Леонтијем, него и Србе стане за којешта кудити, као што држе оне њихове момке, што је тако насилничка власт у војвода, за коју је световао да се ограничи и под плату стави, онда то буде многима неповољно, и стану којешта по-

дазревати на њ. Кара-Ђорђе је мислио, да ту није ништа друго, него да је Родофиникин у свези с његовим супарницима; Младен и Југовић улију њему у главу, да се на њих двојицу удара само за то, да се он обори; да су за то у договору с домаћим противницима и Леонтије и Родофиникин. Па обадва та Грка не мисле само то: они су ради да Србију баце под грчку владу, као што је у Влашкој и у Молдавској, и на то су њих фанариоти за се задобили. О томе је Југовић знао много приповедати. Од оне двојице посланика из Цариграда, који су бајаги дошли да понуде мир, а којима је заповеђено, да се врате одкуд су и дошли, један је, и то по имену Никола, опет остао у Београду и стао у службу код Леонтија; после се митрополит с њим дигао у народ у по зиме, изговарајући се, да хоће да купи димницу, а овамо је пошао да буни против старешина; он је говорио народу: „Што би се он за њих тукао? За људе, који су наумили да се обогате, па после с оним благом да утеку, а народ да оставе Турцима? Боље би било покорити се.“ Не сме се ни помислити, још је додавао Југовић, да није ту умешан и Родофиникин; рашта би иначе набављао себи налог, кад су нови посланици из Цариграда приспели у Крајину, да и он с њима може преговарати? Он је к њима отишао с Леонтијем и Николом; али ту није било никаква на свету преговарања: тада су се они потајно два и два договарали о тајним којекаквим намерама.

На то је Кара-Ђорђе готово као прву дужност отачаствољубља сматрао да утврди своју власт — јер шта се могло десити земљи несрећније и горе, но да падне под разбојничку владу фанариотску? Онога Николу одмах с места уклони, а и Леонтије је осетио, како је Кара-Ђорђе незадовољан. Поглавито се бринуо да не би такав дух обузео владу у Совјету, те учини да се поврате на своја места обадва његова пријатеља, и нико му се није смео успротивити. Истина је Младен долазио у Совјет тек кад и кад, али је имао више утицаја, и бојали су га се више но икад пре.

Тако су непрестано којекакве супротности ово државно тело још у постању његову колебале; час су то били сукоби мирне управе с ратним поглаварима, час господара с врховним вождом, час опет свакојаке забуне рад спољашњих и унутрашњих послова. Међу тим сва ова колебања не могоше

раструрити државнога јединства. Оно се одржало влашћу врховнога вожда, која је истина била умерена, али се већ ширила на све стране, имала је превагу у скупштини, и увек је одсудно претезала у Совјету. Ту је власт основала срећа у оружју победама; а није се могла одржати без вештине и без природних дарова. Кара-Ђорђе не само што ће остати незаборављен међу народом, јербо се борио с Турцима, но и за то, јер је у народу основао развијенију владу народну. Имали су право што су га сматрали као главу свега народа. Заслужује доиста, да који час пробавимо и о њему самом.

Ђорђе Петровић, прозван Кара или Црни Ђорђе, родио се између 1760 и 1770 у крагујевачком округу, у селу Вишевцима. Отац му је био сељак по имену Петроније, који се, с Кара-Ђорђем заједно као дететом, преселио више у планину, у Тополу. Још у првом покрету народном, који се дигао 1787, онда, кад су се надали да ће упасти Аустријанци, али пре но што су они доиста ударили, Кара-Ђорђе се умеша, и то му некако да правац целом животу. Морао је бежати, па како није хтео оставити оца[1]) међу Турцима, пресели се са свим, и потера и стоку: те тако дође на Саву. Али што су се већма води примицали, оцу (који се још с почетка волео предати као и толики други) бивало је све необичније, па је често говорио да се врате. Још један пут проговори и то наваљујући са свим, баш кад се већ испред њега помаљала Сава; говорио је: „Ми ћемо се покорити, па ће нам опростити, немој, сине, у Немачку, тако ти мој хлебац био напредан, немој!“ Кара-Ђорђе се није дао умолити; а и отац је опет своје био тврдо наумио. Каже му: „Па иди сам, ја нећу одавде никуд, остајем!“ „Шта, одговори Кара-Ђорђе, зар да дочекам, да ти Турци живот полако на мукама цеде? Боље да те ја на месту убијем.“ Потегне из пиштоља, опали на оца, и замоли после једног друга, те га са свим убије, да се не мучи. У првом селу поручи људима: Ено ми оца, па га тамо закопајте и подајте му даћу! На то им поклони стоку што је дотерао, па пређе преко Саве.

[1]) Говорили су да му је то био очух; али смо се ми од најбољих Кара-Ђорђевих познаника известили, да му је истина био отац. И она измишљотина не ублажује дело нимало; што је мања љубав, тим дело остаје суровије.

Ово дело бележи почетак крепких мушких година, и оно га је избацило из колосека обичног живота. С фрајкором се врати у Србију као наредник; али на скоро оде у планину у хајдуке, кад су делили неке колајне, па њему није дата ниједна. Мислио је да није по правди учињено. За тим се опет помири са својим пуковником Михаљевићем, и пошто буде углављен мир, пређе с њим у Аустрију на ново, те постане шумар у манастиру Крушедолу. Али није ни с Аустријом непрестано био задовољан; под Хаџи-Мустафом се није имао чега више бојати у Србији, те се врати, и почне трговати свињама. Насиља дахиска одвукоше га опет у покрете, у којима му је допао тако знаменит удео.

Био је врло необичан човек. Више пута би преседео по читаве дане ни речце не прозборивши, и само грискајући нокте без престанка. Кад су хтели што говорити с њиме, по кашто је само обртао главу, ништа не одговоривши.

Од вина је постајао разговоран. Ако се развеселио, онда је имао вољу и коло повести.

Нимало није марио за сјајност и за величанство: кад је најбоље стајао, и онда је носио старе своје плаве чакшире, изношен кратак ћурак и добро познату црну капу. Његова је ћерка ишла с котловима на воду, као и остале сеоске девојке, макар да је у оца била владалачка власт. Па опет, за дивно чудо, није био немарљив према злату и његовој дражи.

У Тополи би свак помислио од њега, да је сељак. С момцима је искрчио један крај шуме; одвео је воду на једну воденицу; после је имао обичај с њима заједно хватати рибу у Јасеници. Орао је и радио земљу; свој руски орден је покварио једаред набијајући обруч на буре. Тек је у боју био прави ратник. Срби су се одмах храбрили, чим су спазили где иде он међу својим момцима — било га је лако познати, човек је био висок, сухоњав и плећат, на лицу му је била нека голема масница, а очи су му биле ситне, дубоке и светле. С коња је силазио, јер се најволео тући пешке. И ако му је десна рука била мало искривљена од неке ране, кад је био још у хајдуцима, опет је могао ваљано владати оружјем. Где се он показао, Турци су одмах обртали леђа; мислили су да није друго, него је с њим победа.

Као што смо видели, у мирно је доба некако био склоњен, да све иде својим редом, и јако је марио за канцеларије и ако није умео писати; пуштао је ствари радо и позадуго нек иду својим путем; а кад већ један пут дођу близу њега, и сама му је правичност била страховита и силна. Рачунајући на своје име, брат му се поприлично изметао из реда, а Кара-Ђорђе га је дуго трпео: али кад он силова неку девојку, и њезина родбина стаде на глас викати, како се тога ради и на Турке устало, Кара-Ђорђе се тако наљути, да је свога рођеног брата, којега је јако пазио, за то недело обесио о врата кућна. Матери није дао плакати за њим.

У осталом је био врло добричина; лако је веровао, ако му је ко штогод рђаво за другим говорио, па нека је и сам био уверен о противном пре два три тренутка; а кад се већ расрди, па прсне, онда га ниси могао ничим утишати. Није хтео ни толико дангубити да каже момцима: убијте га! Он је убијао сам, и није жалио никога. Макар да је кнез Теодосије био узрок, те је он дошао у достојанство, он га је опет убио. После му се обично ражалило, те би му и сузе удариле, и онда је имао обичај рећи: Бог убио онога, који је крив кавзи. Али осветљив није био. Ако је коме један пут опростио, после се није никад више ни сећао оних увреда.

Тако је Кара-Ђорђе био природом необичне силе, која саму себе ни познавала није, и у себи се кувала и кључала, докле је није тренутак који одгушио; а онда је радња избијала за чудо енергична како у злу тако и у добру.

У њему има нечега сроднога с оним народним јунацима, што се у песмама певају.

Ма колико да је могао бити у првом природном стању, Кара-Ђорђе је опет у свету у истину нешто вредио. Он је изнео на видик начело ослобођења хришћанских народа под турском владом испод турске силе и државе; и свак живи беше у њ очи упр'о.

У осталом није било још ништа утврђено; рат се водио непрестано, час већма час мање, како је кад ондашње европско стање са собом доносило. Мало по мало стање је то постало тако, да су се за напредовање српско отворили најбољи изгледи.

ГЛАВА ЈЕДАНАЕСТА

КАКО ЈЕ СТАЈАЛА СРБИЈА ПРЕМА ОПШТЕМ СТАЊУ ЕВРОПЕ И ТУРСКЕ

Велика борба у коју је Европа увучена пошто је старо краљевство у Француској оборено, истина се није дотакла турског царства уставним симпатијама и антипатијама, јер је оно стајало на основима са свим друкчије скројеним, али је ипак променама у рату и политици морала имати силна утицаја на спољашње одношаје и на унутрашње стање Турске.

Сама по себи промена државна у Француској била је врло добро дошла дивану. Турска је рачунала на то, да ће сада Француска против Аустрије, која је онда Турцима била непријатељ, почети радити много одсудније, но што би се то смело под старом владом.

У осталом деси се некако, те се онај освајачки дух, који спопаде узбуњене Французе, баци и на исток. Народни велики ђенерал Бонапарта смисли да подигне на истоку царство, освоји Египат и упадне у Сирију. Одатле је морало испасти да се и Порта обрнула против Француске и удружила с другом коалицијом. На италијанским се обалама покаже сједињена турско-руска ескадра, и калиф од Рума, као што се султан називаше, упињао се да поврати папу у Рим.

На послетку смисли и Наполеон да је боље бранити и држати Француску, него се по туђим земљама тући с целог света војницима, којима би, најпосле, тако оцепљен од отаџбине морао и подлећи: напусти и Египат и Сирију, те се почне спремати да подиже западно царство место источнога.

На то се одмах поправи пријатељство између њега и Порте. Кад Наполеон призна целокупност Турске, и Порта се не хте ни најмање омишљати, да обнови старе повластице

што су биле дате Французима за њихових краљева, и још им допусти слободну пловидбу по Црном Мору. Могла је то Турска учинити без икаква устезања, јер је, до душе рат међу Холандском и Француском још трајао, али се иначе у Европи држао мир, или се све чинило да се мир сачува. Тако је било стање кад се најпре показао аустријски и руски утицај на српске послове, као што смо пре наговестили. Док је спор био међу дахијама и Србима, Аустрија се држала на српској страни. Неколико је пута Аустрија посредовала у корист Срба, и њих је то навело на мисао да ће се њих Аустрија с пуном снагом примити, ако они уз њу потпуно пристану. Кара-Ђорђе је цару Францу нудио да му преда српске градове, па и Београд, ако га освоји, и да целу земљу потчини Аустрији. Али се то чинило у време, кад је сва пажња бечкога двора обраћена била на Наполеонове упаде у Немачку и у Италију и кад се спремала основа за трећу коалицију. У другој је учествовала и Турска; при овој трећој требало је уредити само толико, да Турска на миру остане и да се нема ришта од ње страховати. Цар Франц одбије Кара-Ђорђеву понуду, али се том приликом користи, да пажњу Портину обрати на српске тежње за самосталношћу и да је позове да их предупреди утишавањем тамошњих немира.[1]) На одбијање српских предлога Аустрију су навраћали још и разлози чисто унутрашње њене политике.

Покрет Срба у пашалуку београдском веома је живо узбудио оне Србе који су се у години 1690 и другда у Аустрији населили. Карловачки митрополит Стратимировић, иначе по изгледу у најбољим одношајима с бечким двором, смисли да се оснује словено-српско царство под закриљем Русије, која је на такав савез била упућена самом природом. То би царство било у потпуној црквеној и народносној независности и наспрам католика и наспрам Грка. Те Стратимировићеве мисли изгледале су као политичко сањање, али су имале снажну стварну подлогу. У том смислу је митрополит саставио мемоар,[2]) и

[1]) Мемоар цару Францу од 13 (25) маја 1804. Калаји, стр. 422 (Швикерова превода).

[2]) Мемоар Стратимировића од Јуна 1804 у Калаја I, страна 430 и д.

преко руског свештеника који је тада живео код госпође угарског палатина Јосифа, достави га у руке рускога министра Чарториског, али га овај просто врати. У тај мах се није могло ни мислити на комбинације такве врсте. Ове су идеје давале нешто правца, и кад је изашиљан прота Ненадовић у Русију, што је горе споменуто. У томе посланству учествовао је и неки капетан, који је прешао к Србима, а који је преко жене имао веза с двором велике кнегиње у Угарској, а утисци о којима је говорио прота Ненадовић по своме повратку с пута, били су махом о сјајности вере што је беше видео у Кијеву и у Москви. Ко хоће да разуме саме догађаје, неопходно му је да проучи ове тежње, ма да су се оне кретале испод површине. У тај мах барем, нису те тежње имале никаква особита утицаја. Аустрија је сама извештавала руски двор и о својим односима према Србији и о ономе што јој је из Цариграда јављано о српским пословима.

У Русији се што се тиче Србије мислило као и у Аустрији, да српским нередима треба учинити крај. Рускоме двору није било право што се у Аустрији говорило о српским жељама да се ослободе, јер се тиме узнемираваху Турци, и изазиваху се да са свом снагом на Србе ударе, што није било желети тога ради, да се не би тиме Срби нагнали да ступе у врло незгодан савез са Французима. Ваљало је, дакле, употребити све што се могло, да се постигне лепим начином какав год споразум међу Турском и Србијом, да се Срби задовоље, а и Турци да се не озлоједе. Наравно да све то тада нису знали ни Срби ни Турци; али се опажа како су обе силе на оба места дошле до великог утицаја. Турци се бејаху умерили; српски захтеви постајаху све смелији. Срби у један мах беху отишли предалеко, и то онда кад се све спремало на европски рат, и Турци не могаху њихове захтеве одобрити. Турци се и Срби опет показаше једни према другима у потпуној спреми, кад стиже глас о боју на Аустерлицу. Веома је било по вољи народу у Цариграду што су Руси били побијени. Сад се и Порта почне више уздати у Наполеонову звезду; истом сад призна га она за падишаха Француске. Посланику турском који је послан био Наполеону, овај одговори да су у њих једни непријатељи и да је срећа и несрећа иста обадвома, да је султан његов најстарији

и најкориснији му савезник.[1]) На својим заставама напише сад Наполеон и реч: целокупност Турске, коју је рад био да изведе са свим у другојачијем смислу него што су то Руси радили. Јер и Руси нису ради били дирати у целокупност Турске; из њихових поверљивих саопштења Аустрији види се, да су они одржање Турске сматрали као потребу европског мира. Руси су ради били да у њиховим рукама остане утицај који су они дотле вршили на хришћанске народе у Турској, и под том погодбом примали су целокупност. Међу тим Наполеон је то баш хтео укинути. С тога се разви међу тим двема силама разлика, о којој се говорило и у њиховим преговорима са Пруском. Може се слободно рећи да су послови из Турске исто толико колико и немачки допринели да букне рат од 1806 године. Иза дугога колебања Пруска пристане уз руско схватање. Пруској се чинило да Русија има потпуно оправдан повод за рат с Портом, ако би Порта тргла натраг дотадашње руске повластице наспрам хришћана у Турској, и ако би тога ради дошло до рата међу Француском и Русијом, Пруска је изјављивала да ће стати уз Русију.[2]) Утицај који је Русија вршила на хришћане по турским областима, у овај се мах тицао и Срба. Уступка самосталних правица, као што су их Срби тражили 1805 године, била би са свим у духу руске политике. Али се томе противио утицај француски. Она велика предузећа, која у лето 1806 Турци на Србију окренуше, била су управљена и против руске политике; победе опет што их задоби Кара-Ђорђе биле су исто тако и у корист Руса. То искочи још више на видик, кад Французи услед пожунскога мира заузеше и Далмацију, те тим и сами задобише непосредан утицај у околним турским областима. Енглеска и Русија намислиле бејаху да им то не допусте.

Та два савезника бејаху рада, да се како тим приморјем користе, те да ударају згодније на северну Италију, која је такође била онда у Француза. Руси су држали Крф и одатле

---

[1]) Réponse de l'empereur à l'ambassadeur extraordinaire de la Sublime Porte, Paris 5 Juin 1806. Correspondence de Napoléon I. № 10, 315, rsl XII стр. 529.

[2]) Denkwürdigkeiten des Staatskanzlers Fürsten von Hardenberg I, стр. 578, 608.

ступе у савез с Црногорцима, да освоје залив Которски. — Црногорци се дигну листом на Французе који су били навалили, те ако их и нису били довели у опасност, оно су их опет јако збунили. Онда Енглеској није било ништа противно да је Русија заузела и сам Београд.

Али ове тежње, које не могоше остати сакривене, помогоше само боље ђенералу Себастијанију, којега је Наполеон у Цариград послао, да диван обрлати са свим на француску страну. Од најзнатнијих разлога којима се послужио било је и што је обрнуо пажњу на везу Русије с хришћанским поданицима у Турској. Знао је он врло добро шта је радио кад је подговорио Порту да збаци господаре у Молдавској и Влашкој, које су окривљавали између осталога и тим, да су са Србијом у договору. Почем је у трактатима јасно стајало, да то збачење никако не сме бити док се и Русија не запита, морао се тога ради заметнути јаван рат с Русијом. Само да упамтимо колике су грдне користи тиме задобивене. Не само да је тако Русија забављена, те није могла развити потпуно у корист Пруској своју ратну снагу, почем је одмах у Молдавску послата голема војска; него се том радњом саме Русије по областима на доњем Дунаву, подбуњивало и супарништво у Аустрије. По документима, који су сад познати о тим стварима, не може се више сумњати, да је у томе био онај најглавнији повод, што се Аустрија није хтела онда удружити с алијанцијом међу Пруском и Русијом.[1]) Онда је Аустрији предлагано да ступи у савез с Француском и Турском, које такође ни толико није могла примити. Међу тим су одношаји међу Французима и Турцима бивали све тешњи. Наполеонова победа код Јене изгледала је као корист и за Турску. Тако је Наполеон сам схватао светски положај, који је у тај мах задобио. Ликујући над Пруском, он је довикивао Турцима, да сама судбина помаже њиховоме царству и да је његов, Наполеонов, задатак да спасе Тур-

---

[1]) Мисли оно писмо у Historical memoir of a mission to the court of Vienna in 1806 by S Robert Adair p. 104, p. 108. Јер се више никако није веровало да ће Фокс икада хтети оставити Наполеону Сицилију. Упореди и Denkwürdigkeilten des Staatskanzlers Fürsten Hardenberg, I, стр. 629.

ску.[1]) Из свога главног стана код Познања извештаваше он султана да су се побунили Пољаци и да хоће да поврате своју самосталност, па позива султана да и он своју самосталност повраћа. „Изјури“, говори ту Наполеон, „господаре које си огласио за издајнике; одреци Србима уступке које ти с оружјем у рукама траже.“ [2]) У томе је смислу добио упутства и Себастијани, који се тада налазио у Цариграду као господар; њему је наређено да обрече султану целокупност царства у смислу како су је они разумевали, с нарочитом напоменом о Молдавији, Влашкој и Србији.[3]) Тај силни обрт у догађајима и политици учинио је, те је Порта преко све претње од стране Енглеске, огласила Русији рат са свима верозаконским церемонијама, с потпуном свечаношћу, Декембра 1806 године. Турци су сами себи ласкали да ће срести француску војску на Дњестру, или још и на Дунаву, па су се надали, да у том општем заплету поврате себи Крим. А кад Енглези и учинише оно чим су претили, те се показаше пред Цариградом с поприличном флотом, диван је био доста сталан, те је одбио сва потраживања. Они исти, који су Турке на то навраћали и подржавали их да не клону, а од свију особито Себастијани са својом војнички образованом пратњом,[4]) потпомагаше, или управ рећи, сами стадоше уређивати обрану, тако, да су се Енглези, иначе свуда победиоци, одавде морали повући са својом морском силом. После овога

---

[1]) Les destins ont promis la durée de votre empire; j'ai la mission de le sauver et je mets en commun avec vous mes victoires. Au Sultan Selim. Berlin, 11 november 1806. Correspondance de Napoleon I-er № 11232 vol. XIII стр. 638.

[2]) N'accorde pas aux Serviens ces concessions qu'ils te demandent les armes à la main. Camp impérial de Posen, 1-er décembre 1806, Corr. № 11338, vol. XIV стр. 5.

[3]) Vous êtes autorisé à signer un traité secret offensif et defensif par lequel je garantirai à la Porte l'intégrité de ses provinces de Moldavie et de Wallachie, et de la Servie. Posen. 1 er décembre 1806. Corr. № 11337, vol. XIV, стр. 5.

[4]) Бињон т. VI, p. 193: L'ambassadeur de France est en même temps le premier ministre et le connétable du Grand Seigneur. Адер 23 марта 1807: General Sebastiani is completely master at Constantinople, presides over the deliberation of the divan, and directs all their measures.

налазимо у извештајима Наполеоновим, где се напредак турског оружја против Руса спомиње као његов. Кад је била реч о неком конгресу ради мира, Наполеон је тражио да се приме и турски пуномоћници. У градићу Финкенштајну изведу преда њ 16 (28) маја 1807 турскога посланика. Наполеон му је рекао да су он и султан сад нераздвојни као десна и лева рука.[1])

Кад потражимо сад какви су услед свега тога односи настали међу европским силама и међу унутрашњим пословима у Турској, неће нам бити тешко да их сазнамо.

Већ смо напоменули како је Русија долазила све у тешњу везу са Србима, тако да им је на послетку и нешто војске у Крајину у помоћ послала. Има једно писмо с бојног поља на тој страни, у коме Кара-Ђорђе с радошћу приповеда: „како је Турака на месту 1500 мртвих остало, како је узето осам шанцева са свима топовима и бомбама, како је уљачкана пуна каса дуката, како је изобила сад у њих арапских коња и богате коњске опреме; па и од оних што су утекли, како нико није ништа ван живота изнео и како се сам паша на некаквој влашкој бедевији једва измакао.“ Ту не уме довољно да нахвали руско јунаштво.

Исто су тако помогли Руси Црногорцима у пролеће 1807 при нападу на турске градове Никшић и Клобук. Црногорци су показали према цару руском оданост која је баш и у таким приликама неочекивана: они су се на једној својој молбеници потписали као његови поданици.[2])

Добро су стајале с Русима и грчке клефте (арматоли), које су из године у годину све више опажале колико вреде, исто тако и онај Ентимије Влахава, који је још онда мислио како ће сву Грчку ослободити.[3]) У тај мах су Руси по други пут спасли Паргу од Али-паше.

Међу тим Наполеон је стајао с Али-пашом у непрестаној свези, а Али-паша се добро слагао у тај мах с оном системом,

[1]) 77-me bulletin de la grande armée Finckenstein le 28 mai 107. Истина ту пише само: on assure али је у томе доста сведочанства. Упореди Тибадо Empire.

[2]) Sujets fidèles de V. M. Rapport de Stroganoff à l'empereur Alexandre. Lebensbilder II, p. 194.

[3]) Емерсон History of modern Greece II, 500.

која је владала у Цариграду. Има негде где се Наполеон хвали како је он дао и топова Али-паши;[1]) и по томе потпунце изгледа као да су они намишљали да заједнички ударе на седам Јонских острва. Црногорци уверавају, да су Турцима дошли у помоћ Французи из Дубровника, кад су они (Црногорци) ударали на Клобук. Кажу, да су француски официри руковали оним војевањем Турака Бошњака на Србе у 1807 години; то су Срби нагађали нарочито по томе, што се око бошњачких топова онда много живље радило и што су много више штете чинили но пре. Поуздано се не може ништа рећи о овоме; а по стању ствари могло је бити веома лако.[2])

После оне војне у Египту Наполеон је имао висок појам о врсноћи турских војника, он је позивао султана да остави сарај, па да стане војску предводити, и тако да на ново започне славне дане турског царства. Наполеон је мислио да је ово могуће само оним путем војничког реформовања, којим је Селим почео, и крепио га је колико је могао да онако наставља. Та Наполеон је и тако мислио за младости, да се он прихвати тога војничког препорађања у Турској, мислио је онда, кад у Француској још нису биле околности угодне за њ. Има једна белешка, коју је он у то доба писао и која је основана на мисли, како је за Француску политичка прека потреба, да се подигне војничка снага у Турској и да се Турска начини страховита својим суседима: то је та иста мисао, коју је он у овај мах изрицао. Та баш су у исти час и француске тобџије и инџинири били у Цариграду и учинили, да се Цариград може бранити од Енглеза; ту се и показало шта се добром управом може учинити од Турака.

Тако су велике силе европске биле са својим симпати-

---

[1]) У једном писму Наполеонову, Osterode le 7 avril 1807. Corr. № 12777 vol. XIV. стр. 17 пише се султану Селиму: Déjà des canons ont été mis à la disposition du Pacha de Janina.

[2]) Бар у главноме стану Јакова Ненадовића нису никад ни чули ни видели да је ухваћен какав француски тобџија, о којима неки измишљен војнички извештај Бог зна колико приповеда (Östreichische militärische Zeitschrift, 1821). Јесу истина и Срби нагађали да има међу Турцима француских официра по томе што су турски топови боље погађали но обично.

јама и за једну и за другу од оне две супротности, које су се у самој Турској међу собом бориле: савезници су били за народе, да се подигну и развију, а Французи су били за војничку реформу.

Али знамо да је осим тих двеју супротних тежњи била у Турској и трећа, која је ишла за тим, да се одржи стара турска система без икаквог реформовања, да господарство над рајом буде без ограничења — и та се странка у овај мах још један пут подиже.

Знамо како је још много којечега требало Селиму III, да изврши ону своју заповест, по којој је требало, да се сви јањичари по европски у дисциплину ставе. То је могло бити само кад би се уништиле њихове упорне поглавице и кад би се започео прави рат на оне области, у којима су они најмоћнији били. А за тај посао он није имао оно што је пре свега од потребе владаоцу који уводи реформе, није имао никаква саучешћа међу нижим неповлашћеним класама, које не само да су биле изузете од повластица, него се још султан, по верозаконској природи своје власти, с њима и даље морао борити; а Турака поданика, које доиста беше мало уредио, није било довољно, да се та ствар извојује. Баш пред сами руски рат, кад су му се већ почели надати, крџалије и јањичари заједно сусретну на неком згодном месту у Баба Ески — на Јени — караманску (уређену) војску, која је била пошла на Дунаво, и потуку је тако страховито, да се више никако није могла опоравити.[1]) Што је султан утврђивао престоницу помоћу Француза, то је правим Турцима, у осталом, могло бити мило, али им је дирало у понос и бацало их у бригу, да султан не остане у напредак вазда наклоњен туђинцима и њиховим уређењима. И доиста султан се усуди, да још један пут озбиљски огледа, неће ли што моћи бити од уређивања јањичара, јер бејаше ослобођен и од Енглеза и од Руса, пошто се и руска флота била уклонила, а Французи су га и помагали и обрицали му да ће га и даље помагати. Али се сад тек подиже дух старог ислама у крепком дивљем и охолом

---

[1]) 29 јула (10 августа) 1806. Juchereau des St. Denys Revolutions de Constantinople II, 30.

отпору какав се само у мусломана налази. Први корак, који је султан учинио с Лазима и арнаутским Јамацима у градићима на Босфору, побуни на њ целу престоницу: јањичари поизврћу своје казане, у знак да више неће примати никакве хране од овог султана. Ништа ни најмање не беше спремљено чиме би се могли на дужност натерати. На султановој страни не бејаху ни тобџије, око којих се султан толико старао, ни муфтија, којега је он сам био поставио. Најпре платише животом министри, који су те нове промене одобравали; за тим би збачен и сам султан, што се одао хришћанским пороцима и што је повредио свете заповести коранске. Он је прошао као и толики други владаоци, који су уводили реформе а нису имали никакве ванредне силе да их одрже, подлегао је силама, на које је ударао. Ови су немири после више од годину дана, у неколико се мењајући, колебали Цариград. Селимов привржених, неки Мустафа Барјактар, који се сам подигао на велико везирство, предузме опет за неко време реформовање, али штедећи мало више стање, које се затекло; него јањичари скоче и на њега; улема окриви и њега, да хоће да од правоверног народа начини народ налик на невернике, па да га најпосле и покори њима; и после дуге и много пута сумњиве борбе подлегне најпосле и он са свима својим пријатељима. Староњска религиозно-војничка система са свима својим наследним правицама и злоупотребама ојачала беше сад већма но што је икад пре била том троструком победом, победом над караманском војском, над султаном и над напредњаком везиром. Махмуд, једини још који је био претекао од османског колена, и ако је био већ напојен мислима својега стрица Селима, морао је добро крити своје склоности за реформу. За дуго још није било ни помислити на реформе, које је Селим смишљао.[1])

Међу тим се политичко стање беше променило и у Европи. На тилзитском миру Наполеон напусти турску ствар. Не

[1]) Juchereau de St. Denys II, 238. On renonça à jamais aux institutions militaires des Francs, — on prononça anathême contre ceux qui eu parleraient, — l'ancien ordre des choses fut rétabli: les janissaires et les oulémas reprirent leurs droits et leur influence politique.

може се узети само као го изговор што се Наполеон позивао у томе на пад савезника му Селима као на узрок. Јер је истина да су власници који су у Цариграду завладали показивали Француској противне тежње. Пошто се променом расположење заоштравало и против Руса, изазивана је извесна истоветност међу интересима руским и француским. Ни они, који се највише диве Наполеону, не пристају ипак да је то био повод у тој ствари; за повод сви држе више то, што је Наполеон мислио да би повољније било ако би могао да како год привуче на своју страну Русију против Енглеске.[1]) Главно је, што Наполеон беше у толико развио своју снагу, да је са свим оставио предања старе француске политике, напустивши старе савезнике њиховим противницима, пошто је његова властита корист у тај мах тако изискивала. Сад је помишљао прво и прво на то, како ће неколико области од турског царства у савезу с Русијом сам освојити. Један пут су звали и Аустрију у друштво да то царство поделе; за тим је опет смишљао да пусти Русију нека осваја у Турској, с том погодбом, да се он накнади у Немачкој, а био је бацио око на Шлеску; а на скоро му се частољубивост обрне другим ширим путем, на Шпанију: задовољавао се, да га ту пусте с миром, а није се омишљао ни мало да остави Русији потпуно и Влашку и Молдавску, нек буду њене. Услед мира тилзитскога начињено је примирје, али се с преговарањем покрај толиких потраживања није могло ништа коначно постићи. Године 1808, 31 септембра (12 Октобра) обећа Наполеон у Ерфурту, да се он донде неће мешати у рат, који би се повео ради Влашке и Молдавске, ако баш до рата дође, докле год узратује Порта сама, а чим се умеша друга која сила, да ће и он пристати уз Русију. Изреком је било одобрено, да се руске границе размакну до Дунава; и с Енглеском да се никако не чини мир, ако не

---

[1]) Биньон (VI, 346) посматрајући мир тилзитски испитује, да ли је основан „le reproche fait à Napoléon d'avoir sacrifié la Turquie.“ И одговара: Tout se reduit à savoir, quel était en 1807 le parti le plus utile à la France ou de procurer à la Turquie une complète satisfaction ou de faire entrer la Russie dans le système continental. Le choix alors ne pouvait pas être douteux.

призна Влашку и Молдавску и Финланд као земље с Русијом састављене.[1])

Овде нам не може бити намера да макар и с погледом на саму Турску пратимо планове и промењиве тежње, које су ницале у овом чудном тренутку, у коме је изгледало да постоје само три силе: Енглеска, Француска и Русија, у толико мање, што од свега није било никаква послетка. Наша је потреба само да обухватимо погледом прилике у наоколо као констелације, међу којима су и Срби наставили свој рат с Турцима.

Према пређашњем стању и Срби су сада стајали много друкчије.

Онај раздор између султана, који рад беше реформама, и између бунтовничких политичко-војничких покрета, није могао више ничим помоћи Србима. Тај раздор је и био први повод устанку. Али њега више није било. Пред њима је сад била стара, са свим турска влада, коју су хтели да и њима наметну, и којој се њима ваљало одупирати.

Међу тим кад се поче на ново рат 1809 године, као што се није ни могло друкчије очекивати, Руси им постадоше одрешитији савезници него ли пре. Колика би им још и то била потпора против Турака, да су подунавске кнежевине остале у руским рукама, као што беше утврђено у Ерфурту?!

Али, ма да то и није било одсудно прекинуто, било им је од користи и то, што се нису имали бојати више ничега са стране Наполеонове, који је држао приморје; нису могли ни помислити, да ће више икад француске тобџије управљати бошњачким топовима.

[1]) Article 5, 10 трактата у Бињона Histoire de France depuis la paix de Tilsit т. II гл. I.

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

РАТОВАЊЕ ГОДИНЕ 1809 И 1810. ДОКЛЕ СУ СЕ НАЈДАЉЕ РАЗМАКЛЕ СРПСКЕ ГРАНИЦЕ

Одмах у песми, којом се пева буна на дахије, прети се Босни, како ће и то време доћи, кад ће се Дрина прелазити и Босна полазити.

То се започињало још 1807 године, али како видесмо с маленом срећом. Године 1809 почне се то исто на ново, и то с бољом опремом но пре, још и с неколико чета по европски уређених. Прилика је била угодна, изгледи много бољи, а у почетку ствари беху пошле и с великом срећом.

Кнез Сима, којега беше поставио Кара-Ђорђе на Јакова Ненадовића место, јер Јаков боловаше од ране, пређе преко Дрине на три места, па одмах опколи и озбиљски нападне утврђена места, која су била прва на мети, Бељину, Јању, Сребрницу и повише горе Вишеград. С одабраном силом маши се кнез Сима босанских планина. Турци се одупру живо, али заман. Морали су узмаћи. Тада је погинуо онај Мехо Оругџић што се у песми пева. Лука Лазаревић је често после показивао мач Мехов, на коме стоји написано: Каролус VI. Докле су год Срби стизали, на све стране се подизала босанска раја, а пред њом бејаху све на гласу људи, као онај кнез Иван, који је од Кулина робље откупљивао.

А Кара-Ђорђе прегне још смелије нешто.

Има једна дивна и појетична похвала ондашњег владике црногорског јунаштву и слози Срба у Србији, који својим оружјем обарају турске богомоље и разгоне хоџе. Ту се хвали Кара-Ђорђе, који је опет развио цара Немањића заставу, којега је вила ловориком венчала — награда, која се не купује зла-

том но само великим делима. Даље се говори како јунаку није доста те стечене славе, него се подигао да Турке истера и из Босне и Херцеговине, па да се после састави с Црном Гором, која већ толике године и од старина борави између католика и Турака са својом слободом крвљу искупљеном.

И доиста је тако баш у пролеће 1809 године Кара-Ђорђе и намишљао, ца се у песми пева радост, којом је очекиван.

Код Сенице пређе Кара-Ђорђе преко планина, да најпречим путем стигне у старо гњездо српског царства на Рашкој и на горњем Лиму, међу своје даље једноверце.

Турци му се одупру с јаком силом на високој равни Суводолу. Положај им беше врло угодан. Ту су голема равна поља, на којима се могла развијати турска коњица како је хтела; а Кара-Ђорђе, који се, као без коњице, непрестано клонио равница, на један пут опази са страхом да је опкољен. Војску по новом начину уређену прикупи Кара-Ђорђе око топова; али га ни топови не би одатле избавили. Срећа те се и у њега десило коњаника, и од њих један, Вуле Илић из Смедерева, избави све превећ смелим војничким лукавством. Он се на брзом свом арапском коњу залети на Турке једнако вичући турски: *Побегоше Турци!* те тако начини толики неред да су пашу онде до ноге потукли.

Пошто се ту тако свршило, Кара-Ђорђе је могао поћи даље. Сеницу узме на јуриш. Развалине су од ње, како је тада била порушена, показивали касније путницима, који су онуда пролазили. За тим пође у Васојевиће и Дробњаке. Хришћани устајаху на оружје свуда; а на скоро их сусретоше и први Црногорци, који дођоше да поздраве добродошлицом своју браћу победиоце. Највише се они чуђаху топовима, које су Срби са собом вукли. Неки их не бејаху никад ни видели. С њима остане један српски војвода, и тако се у истину састави свеза међу Србијом и Црном Гором. И Босна онуда близу и Херцеговина одмах скочи на оружје: у Босни се већ помишљало, да све листом, што је Србин и што у Христа верује, скочи на Турке. Кара-Ђорђе се најпре крене на Нови Пазар, који је на оном крају средина обрту и путовима земаљским и готово једина свеза међу Босном и Румелијом. Ту одмах отера

посаду у горњи град. Изгледало је да му се ни горњи град неће моћи дуго противити.

Али га баш ту стигну гласови с Мораве како могаху гори бити.

Дунав се беше јако излио, те за то Руси не могаху прећи у Србију. Ту прилику улуче Турци, па навале из Ниша са свом силом на српске шанцеве код Алексинца.

Петар Добрњац је толико пута срећно и славно бранио границе на том крају: он је и сада био на бојишту с повеликим бројем својих људи. У овај мах пак Кара-Ђорђе беше поверио главно заповедништво, по препоруци Младеновој, Милоју, човеку, којега Петар није могао слушати, а који ни сам није умео савладати мржњу своју према Петру и Петровим пријатељима. Она борба, која се дотле показивала само у Совјету, сад се на тај начин пренесе и на границу и то на ову, која је најопасније стајала.

У јуну 1809 године Турци ударе прво на шанац код Каменице, који је бранио ресавски кнез Стеван Синђелић, пријатељ Петров, с 3000 људи. И колико се Синђелић јуначки бранио, опет му требаше помоћи, и Милоје беше толико заслепљен, да не поможе. Кад већ Турци мртвим својим телесима напунише ровове, па се на шанац попеше и већ у ономе покољу и рвању стадоше отимати мах, Стеван виде где се не може бранити; а у турске руке није хтео ни жив, ни мртав, те запали барут, и сав се шанац и са Србима и са Турцима разлети у ваздух.

Мртве главе Срба погибалаца на том месту Турци после покупе и узидају их с каменом у нарочиту кулу коју онде на путу начинише.

После тога је Турцима пут био отворен. Оног истог Милоја, који се хвалио и сам себи ласкао, да ће освојити Ниш, те тамо себи узети станиште, натера сад претежнији бројем непријатељ, те уступи из својих шанцева, остави онде и топове и пртљаг, па утече у Делиград. Петар Добрњац је био негде наоколо, те обилазио места, а кад се врати, затече ствари у том стању. Ни он није имао воље, да се туче за Милоја; каже онде својим људима: „Избављајте што можете,“ па их пусти нек иде куд је коме драго. Таки гласи дођу Кара-Ђорђу

пред Нови-Пазар. Опасност унутра у самој Србији прекинула је свако даље продирање у Турску. Брже боље позове кнеза Симу из Босне, Миленка, који је међу тим с руском војском опсађивао Кладово, с оном онде силом, на Мораву; он сам напусти и опсаду, око које се био забавио, и своје положаје у Сеници; те на врат на нос, и не сећајући се онога војводе, што га беше послао у Црну Гору, крене се натраг. Још је за рана стигао на опасност, те одмах пошље неколико војске у Ћуприју. Тим се местом може барем увек одржати снага на десној обали моравској, па обезбедивши њега пође на Делиград. И ако већ беше приспео и Миленко, опет су сви бојеви испадали на штету српску, и не имадоше куд, но да се врате у Ћуприју. Ту се опет било више чуло за њихову штету, но што беше у ствари. Прочуло се беше да су они разбијени са свим, па да су с оно мало војске што је још остало, отишли другим путем у Шумадију, те војводе у Ћуприји Радич и Јокић, иначе честити људи, нађу да ће бити најбоље порушити утврђења. Још се Радич бавио превлачећи топове и војничку опрему преко Мораве и бацајући у Мораву, што се није могло превести, а Јокић рушећи шанцеве, кад стигне Кара-Ђорђе. Кара-Ђорђе је морао гледати где пламен прождире онај шанац, у који се баш уздао, да ће њиме моћи одбранити десну моравску обалу. Онако ражљућен потегне из пиштоља на Јокића, али га не погоди. Ноћу је морао прећи у Јагодину, те се тако помагати.

Тада се није могао држати ни Вељко у Бањи близу Алексинца. Један дан опази Вељко заставе српске војске, која му је у помоћ долазила, и толико је био смела срца, да је прошао кроз сред турскога стана у српску војску, те учинио договор да заједно ударе. Вељко се врати како је и дошао, али је све било заман. Помоћ је била веома слаба, и Бања се није могла одржати. Вељко беше и с тим задовољан, што је протукавши се кроз Турке извео из Бање неколико јунака.

После тога паде под Турке цео крај с десне стране Мораве до Пожаревца: цела та равница огрезе у бежанији, убијању и свакојаком покору и страхоти. Што није могло стићи у Шумадију, оно утече у Омољске и Печке планине. Родофиникин је мислио, да није већ ни у Београду безбедан, те га

Петар Добрњац испрати преко Дунава. — А Турци се већ спремаху да прелазе и на леву моравску обалу. Особито беше рад Гушанац Алија не би ли се обистинило, што је он претио Кара-Ђорђу, да ће га походити у Тополи.

Ни у чему нису Срби оклевали, чим се год могло ово смести. Доле на Морави према Пожаревцу стане Младен, кнез Сима и Вујица, а Кара-Ђорђе се стане утврђивати на брду Липару код Јагодине. Али би се преко свега могло посумњати, да ли би они сами могли што год учинити, да им на послетку нису дошли у помоћ њихови савезници.

Руска војска пређе преко доњег Дунава у августу 1809; и градови почеше један за другим падати Русима у руке, те Турци бише принуђени, да нешто од своје силе у Србији врате. Тада Срби на ново одахнуше. Гушанац Алија беше застао, да удара даље на Србе и да задржи отети крај, али Србима не само да пође за руком, те срећно одбише његова нападања, но га још истераше из свију отетих места; покрај тога су опет били толико у снази, да одбише и Бошњаке, који беху ударили на Лозницу. Што су имали штете у људима, оно им се попунило Бошњацима, који су уза Србе у Босни скочили на Турке, па кад су се Срби повлачили натраг, с њима прешли у Србију. Њима дадну земље у Китогу.

И тако је лепо све било спасено. Одржаше нешто и од оних земаља, што су били преко старих граница заузели, али је оно стање, у којем су одмах после тога стајали, било веома непоуздано.

Срби су најпре војевали само с дахијама, а после с војском, која udараше на њих по царској заповести, али сада, огледавши да продру у околне пашалуке, задели су некако бој и засебице с целом снагом у пашалуцима; сад су паше и лично прихватиле спор и заметнуле расиру са Србијом.

А рђаво напредовање у последњим војнама и међу самим Србима је још већма раскинуло унутрашњу слогу.

Супарници су Кара-Ђорђеви пришивали кривицу њему; и што су Руси послали само онолишну помоћ, тумачили су они, као да ће бити с тога што Кара-Ђорђе не мари много за Русе.

А што је још много знаменитије било, Кара-Ђорђе се

на ново беше поплашио договора међу његовим противницима и Русима. Тада је он стао размишљати како би било, да се покори Аустрији, и чинио је код те силе и формалне предлоге за ту ствар.

Нећемо рећи, да је ово у Бечу прошло без икакве пажње. Пошто је Аустрија године 1809 претрпела нове тешке губитке, па се видела принуђена да стане у савез с Наполеоном, било је у њој људи уверених, да ће опет на скоро доћи до раздора па и до боја међу Русијом и Француском, и они се још напред домишљаху какву улогу треба тада да узме Аустрија. Узимајући за могућно, да се поврати Турцима Бесарабија и Крим, није им се чинило немогућно, да сами себи нађу накнаду на средњем Дунаву за губитке у Галицији. Како су стајале ствари, тада би њима дошло још у најбољи час да се Србија драговољно Аустрији покори.

Него да ли се то могло извршити међу Србима?

Годину дана пре о томе се већ озбиљски говорило; Кара-Ђорђе и Младен, страхујући једнако да не буде како руски утицај у помоћи њиховим противницима, бејаху склоњени на то још тада; али се није могло ништа чинити за то, што се народ с Русима бејаше чисто војнички побратио и што је у Србији био један руски чиновник. Сад тога чиновника није било. Морали су издржати највеће опасности и издржали су их, а нигде ни да се помолила руска помоћ, те сада је то покоравање Аустрији могло бити пре могућно, и Кара-Ђорђе, који је 1808 године држао ту ствар за немогућну, сад стаде сам мислити о њој.

Разуме се да би Аустрија морала показати одмах озбиљску вољу и одмах са свим пресудно понудити своју заштиту. Али су оне мисли биле само посматрања овог или оног државника; и још за дуго нису биле ствари дотле сазреле, да би царски двор могао у тој ствари корачати одсудним кораком, или да би се могао наканити да прими Кара-Ђорђеву понуду.

Руси су се међу тим већ старали, да прекину свако даље и пресудно обртање те наклоности на коју другу страну. Нови руски главни заповедник Каменски, назива у прокламацији, којом је огласио војну 1810, Србе не само руском браћом, једноплеменицима и једноверцима, обричући им своју помоћ,

њего Кара-Ђорђа изреком назва *врховним вождом.* Сад није много требало да се Кара-Ђорђе потпуно умири, јер је видео да су га у неку руку признали. Сада му не могоше одрећи покорности ни они, који су се нарочито издавали за руске привврженике. Преко тога, колико се и јесу о којечему глођили између' себе, на пролеће пожелеше сви на ново, да се бију с Турцима.

Тако 1810 године дође дотле да се рат у савезу с Русима на ново почне. Срби су намишљали прво и прво да озбиљски прионý те да освоје Крајину, како би тако ухватили тврду везу с Русима.

У Крајину се крене одмах најбоља војска, 4500 пешака и 1500 коњика, све одабраних, да би савезници, с којима се тамо ваљало борити заједно, имали по чему добро мислити о Србима. Петар Добрњац изради, те њега поставе војводом над овом војском. Руси већ беху тада прешли с војводом грофом Цукатом, те ствари пођу веома напредно. Освоје одмах Неготин и Брзу Паланку, а Кладово опседну.

Међу тим и Турци довршe своје опремање. Макар да су се јако морали бранити од Руса доле на Дунаву, ипак се постарају те и на српске границе ударе с две стране.

На Мораву се крене нови нишки паша Хуршид,[1]) с војском, у којој је било око 30.000 људи. Он је био опасан двоструко, јер је радио друкчије но паше што су биле пре њега. Није се он дуго задржавао на шанцу Делиграду, који је пређашњим пашама задавао толики посао; код Делиграда остави нешто војске да га опколи, а он узме Крушевац и шанац на Јасици, па почне на све стране пустошити земљу. То је без сумње било најжешће непријатељство, које је могао учинити Србима. Срби из оних крајева, које је он палио и робио, узнемирише се; нису хтели више бранити шанцеве, који не бејаху ни од какве помоћи: сад су се бринули само како ће бранити жене и децу, па се разиђоше кућама. Кад се разиђоше Крушевљани и Левчани, кад се страва поче већ примицати и крагујевачком округу, те се и Крагујевчани, који су

[1]) Од наших писаца овога пашу зове Вук: Рушић-паша, а Сима Милутиновић: Рушид и Рушит. Ја сам остао при ономе што сам нашао у немачком оригиналу. Прев.

бранили Делиград, стадоше бринути о кућама, забрину се Кара-Ђорђе да не буде опет као прошасте године. Има његово писмо, којим поручује Петру Добрњцу да дође, од прилике овим речима: „Да дође или он с целим народом што је крај њега, или да склони Русе да они пошљу које одељење од своје војске. Или једно, или друго! А брже боље ма које! Јер кад пропадне све амо, шта ће нам онда Кладово помоћи? Нека не чека и другога писма, него нека одмах онај час полази, па нек потрчи и дању и ноћу. Сад до тога стоји све.“

На то Цукато није оклевао ни часа, него пошље одмах 3000 Руса и пред њима пуковника Орурка. Вељко их је проводио. Србе нађу близу Јасике у планинама, те се они крај такве помоћи охрабре довољно и сиђу се сви у поље Варварин.

То беше врло мило Хуршид-паши. „Све се тужите, говораше он Турцима, на Србе, да се не можете с њима нигде у пољу да десите. Ето вам поља, а ето вам Срба! Де се сада покажите да ли сте вредни да једете царски хлеб.“ Тако он удари на Србе и на Русе. Али се Руси одмах склопе у кару, која беше непомична као стена, а Срби се приљубе уз њу, па као год из планине стану врло срећно ударати на Турке, те им тај дан отму седам застава. У вече Хуршид беше принуђен да копа себи шанац.

Али док је то све бивало, права се опасност тек развила и показала. Сила из Босне беше прешла Дрину, а ње беше 40.000 људи. Турци најпре палише и робише земљу неко време, па после ударе на Лозницу; дванаест је дана бише из топова и кумбара, и војвода лознички Анта Богићевић, и колико беше јунак, с тешком се муком још могаше држати.

Кара-Ђорђе је говорио да није никада западао у гору тескобу, но кад су се сукобила ова два ударца. Заиште на ново помоћи од Петра, који се једнако бавио око Крајине с почетим тамо стварима: „Не оклевај ни минута — писао је Кара-Ђорђе — сваки минут вреди; и до тога је јако стало хоће ли војска на минут раније на Дрину отићи.“

Срећа би, те је Хуршид-паша, који беше на ново ударио и одбијен био, уморен узмакао. Могло је ту бити узрока и у томе, што су Руси, одбијени већ више пута, најпосле

Рушчук освојили с измаком септембра 1810, те се могао с те стране лако од њих побојати и паша нишки.

То све пак одреши руке Србима, те се одмах сви окрену на Дрину.

Кара-Ђорђе остави само онолико војске на Морави, колико је преко потребовало, а све остало: крагујевачку, смедеревску, грочанску и београдску војску и неколико козака поведе на Дрину у помоћ Лозници. Из Шапца пође Лука Лазаревић, а Јаков Ненадовић из Ваљева. Баш у очи 5 октобра стигну сви на по сахата до турског стана, и ту ископају шанац. Турци покажу јунаштво, те сутра у зору сами заподену бој; али их Срби одмах одагнају испред вароши и стерају у њихове велике шанцеве на Дрини, па још то вече одмах испред самих тих шанцева турских и они себи шанце изграде. Други дан дође до одсудног боја. Најпре ударе једни на друге из топова и из пушака: а после се измешају, те како је коме било лакше. „Није било друкчије — говори Кара-Ђорђе — но смо се измешали, те се пуна два сахата клали ножевима. Ту изгибе много Турака и одсекосмо много турских глава; њих је три пут више но наших изгинуло; жешћега боја није никад било; наша је победа.“ — И доиста су ту Турци толико страдали, да већ нису ни мислили да ће моћи још што почињати те године, па се врате преко Дрине. И Кара-Ђорђе пређе одмах за њима брже боље у потеру. Али други дан дођу пашини посланици, те понуде погодбу да се подвежу обе стране: да неће прелазити Дрине, па на томе и остане.

Еле, кад се на последетку погледа, те се године војна свршила срећно по Србе. Кад им је Орурк пошао у помоћ, освоји Бању, која је још од прошасте године била у турским рукама, а кад се враћао на Дунав, освоји Гургусовац (Књажевац). Кладово је било међу тим пало. Сва та места предаду Руси српској посади.

Истина сад нису биле ни колико толико извршене оне високе намере: да се Босна освоји и да се у савезу с Црногорцима на ново васкрсне стара српска народност — као што се у почетку намишљало; па не само то, него је и Србија долазила у највећу опасност, јер се две године узастопце морала не за што друго, но за сам живот свој борити; али

је баш за то била много јача но пре. Сада већ није била Србија само пашалук београдски. У њој је било крајева закачених од свију околних пашалука и санџака: од видинског је пашалука била освојена Крајина, Црна Река и Кључ; од нишког је био освојен Алексинац и Бања и вароши и окрузи; од лесковачког је пашалука био у њиховим рукама Параћин и Крушевац; од новопазарског славни старински манастир Студеница, по коме се одмах сад читав округ прозвао; а од зворничког пашалука у Босни беху им у рукама бар крајеви с ове стране Дрине, Јадар и Рађевина.

Био је дакле отет од ислама и повраћен хришћанима доиста велики део земље, која је родна и може се обрађивати.

Само да су се још могле утврдити унутрашње установе, не би ли минули непрестани унутрашњи раздори, јер смо видели где се они и усред бојне хуке не смириваху!

ГЛАВА ТРИНАЕСТА

УНУТРАШЊИ РАЗДОРИ. МОНАРХИЧКА ВЛАСТ

Овде нам ваља још један пут поменути војну од 1809 године, јер је она, као што смо видели, на ново потакла непријатељства господара против врховног вожда, с тога што су они почели мислити да он за Русе не мари.

Онда се заметнула кавга још у лозничком стану чим су Турци узмакли. Јаков Ненадовић упита: „Ко ће од јако бранити ове границе?“ А Кара-Ђорђе му одговори: „Онај, који је и до сад.“ „Ја нећу, одговори на то Јаков — јер је то њему припадало — боље нек огледа онај, који нам навлачи на врат непријатеља, а одбија помоћ са стране.“ На то скупи своју војску, па изведе пред њу свога синовца Проту: „Ето браћо, повиче он, ја сам послао овога, па вам је он нашао милостива цара. Али Младен и Милоје презиру тако закриље, они хоће да сами буду цареви и краљеви“.[1])

На скупштини о новој години 1810 Јаков доведе више момака но ико, доведе скоро 600 људи. Они стану викати по улицама: „Хоћемо цара!“ На скупштини навали на Младена. Кара-Ђорђе му каже: „Ако је Младен рђаво радио, ето тебе.

---

[1]) Ciпријан Робер је начинио од овога стана у Лозници diète armée. Речи које је Буе по првом издању овога дела лепо узео: „il vous a trouvé un gracieux empereur“, он је изврнуо овако: que le tzar avait daigné d'accepter la couronne de Serbie. Колика будалаштина! Па то тако пролази. Јаковљеве речи на скупштини, које Буе преводи овако: „si Mladen a mal fait, prends sa place, et fais mieux“, он узима од речи до речи; а где Буе даље врло добро има: vous voulez l'empereur, moi aussi, Сипријан наводи не тако но овако: vous autres, vous voulez l'empereur russe.

па седи ти на његово место од јако, те боље ради; ви остали хоћете цара, па добро, хоћу и ја“.

Јаков тада изради у ствари толико, да се морадоше уклонити из сената Младен и Милоје, јер су њих управ још већма и окомице окривљивали но Кара-Ђорђа, а он, Јаков, постане председник у Совјету. Изговарајући се, да се немају откле плаћати толики чиновници, поуклања он совјетнике који му се нису допадали, и некако изгледаху ствари тако, као да ће он од јако делити власт с Кара-Ђорђем. Под његовим утицајем пошљу се неки посланици у руски стан да ишту помоћи.

Али остали још нису били задовољни с тим промењеним стањем. Требало је да иде међу посланицима и Миленко, али се њему, кад су били у Поречу, учини да је доста да пошље свог секретара; а он се лепо одметне од врховног вожда и побуни своје подручје.

А други се опет господар, Петар Добрњац, наметнуо за посланика силом. Он отиде с Родофиникином у руски стан, па ту стане молити, као да је то народ њему наложио, да се Родофиникин врати и да доведе неколико војске у помоћ. Тако подбуни Русе на Кара-Ђорђа, а Србима јави: да они неће добити никакве помоћи, докле год не збаце и врховног вожда и сав Совјет. И онда кад је тамо приспело право посланство, он није напуштао својих планова. Беше вешт, те улије у главу поглавару посланичком Милану Обреновићу из Рудника, да Кара-Ђорђе грамзи за неограниченом влашћу, — дивно је чудо куда су ти људи залазили — па га намами, те пристане на неко подметнуто пуномоћство, које је Петар био начинио са својим пријатељима сам себи у корист.

Познато је пак, да им то ништа није помогло и да нису могли ништа учинити. Кара-Ђорђе улучи прилику, те преко неког свог пријатеља, архимандрита Филиповића, извести боље о свему грофа Каменског, а гроф изда ону прокламацију што је у дванаестој глави споменута, и која једина и јест узрок, те су године 1810 сви заједно прионули онако живо око војевања.

Него и то није омело господаре, они су мислили на своје међусобне раздоре баш и док се војевало.

Петар, Миленко и Милан састану се у главном квартиру Цукатову; у стану на Лозници био је Јаков са својима: тако су и једни и други имали где разговарати се између себе и уговорити, како ће се на ново. Нису могли ни помислити, да одмах уклоне Кара-Ђорђа, јер је он био врло силан, а и врло је много у војевању вредио и радио. Него су мислили, да га ограниче, и да дотле доведу ствар, да га једном после могу и збацити. Само су чекали да дође руска војска, а Милан беше отишао по њу да је измоли; у осталом су били без икакве сумње, да ће та војска. чим се помоли и дође, учинити да њихова страна претегне. И тако се они уздаху да су довољно јаки, које што су одавно на гласу, које што имају свеза у Београду, које што рачунаху на своје момке, које опет што ради бејаху побунити народ незадовољан с Младеном, па мишљаху да ће се моћи штогод одсудно учинити. Прва скупштина је морала бити од особитог значења.

Те расправе између обласних господара и врховног вожда нису биле тек од пусте самовоље, колико ми знамо, него их је све природа ондашњих ствари доносила.

Само је чудновато уображење, што неки хоће да начине од господара народне угњетаче, а од Кара-Ђорђа народног браниоца. Такав поглед није још ни на западу, откуда је узет, потпуно разбистрен, а за исток никако и не пристаје.

Колико је та расправа била значајна, могло би се лакше оценити, кад би човек замислио колико би се са свим другојачије развили познији грчки послови, да је који од њихових капетана задобио онолико надмоћство колико беше задобио Кара-Ђорђе. Требало је у народу јединства, а морало се ратовати; па се кроз то обоје изискивало и јединство у власти.

Нећемо рећи ипак, да би спасење земаљско било у томе, што би се господари покорили; шта више у њих су била и нека права на самосталност, јер је сваки био најбољи у свом крају у свачем, сваки је имао личног те јаког значења. Много би боље помогао међусобни договор. Како се опет није могло ништа учинити с договором, но су сваки дан освитале нове распре, — није чудо што је један пут морало доћи до сукоба међу обадвојим тежњама, да се види која ће бити јача.

Кара-Ђорђе је био у добитку толико, што му је за времена било познато на што иду његови противници.

Један дан пођe Кара-Ђорђе да походи Луку Лазаревића, који је још у колиби лежао видајући рану задобивену онај дан у боју пред турским шанцима. Кара-Ђорђе му рече пола у шали: „Е, тако ваља свакоме, који право неће!“ Лука то запази. И он је знао за све и био у договору, па одмах помисли да Кара-Ђорђе све зна. Сад или за то што га је текнула стара приврженост према врховном вожду, или што се побојао срамоте, ако не могбуде ствар продрети — јер је Лука био врло частољубив — доста да он каже све што је знао. Мало по том дође у стан Миланов секретар Лазар Војиновић. Кара-Ђорђе не пропусти ништа чим би га само могао себи приволети, а он му искаже све поуздано и извесно као што је било.

Тада Кара-Ђорђе науми не само да брани своју власт и моћ, него да уједно и ону сломи, која је била у његових противника. Они му сами и за то начине најудеснију прилику. Године 1811 одоцне се на скупштину Миленко и Петар за то, што су ради били да дочекају руску војску, а Јаков за то, што није хтео ићи без својих савезника, те тако је врховни вожд имао кад да задобије претежнији углед код мањих војвода, који се сами онде затекоше, у толико већма, што је умео да састави своју корист с њиховом.

И тако њему пође за руком, те на овој скупштини продре с неким уредбама, којима се цело стање у земљи промени. Прва је уредба била, да војводе од то доба не буду подручници већим господарима, но правце врховном вожду и Совјету. Готово се сва земља са свим друкчије подели. Онај крај, којим је Миленко управљао преко буљубаша, сад се подели међу осам војвода. Милош, који је држао у име Миланово два округа, један изгуби цео, а од једног две трећине. Војводе као што су били Антоније Богићевић, Милош Поцерац, и Стојан Чупић, које су дотле стајале под заповешћу Јаковљевом или Лучином, обрету се на један пут самосталне. Лако је погодити, да се то допадало свима мањим заповедницима, и да су они опет уздизали власт врховнога вожда, која је толико њима угодила. Уз ову је уредбу одмах дошла и с њом је у непрекидној свези

друга уредба, којом је Совјет из темеља прекројен. Судска се власт одвоји од административне. За судску се власт начини Велики Суд од совјетника, који нису били толико знаменити; а управљање земљом преда се најзнаменитијим људима, који су састављали као неко министарство. Они су се звали попечитељи, један је био ратни, други правде, трећи спољашњих послова, просвете, унутрашњих послова и финансије. Ишло се на то, да се покрај одатих Кара-Ђорђу привржееника, Младена, кнеза Симе Марковића и Доситија Обрадовића, нађе посла у том министарству и Јакову, Миленку и Петру. Првом је уредбом од њих већином одузета дојакошња њихова власт и били су у исти мах отргнути од својих области, а другом је уредбом начињено за њих место друкчије од старога и са свим изван оног круга, и то тако место, у ком су могли врло мало слободно радити, по томе, што је најглавнија ствар, ратно министарство, било дато Младену у руке. Ако би они на то пристали, Кара-Ђорђе је био у добитку. А били су смислили шта ће и ако баш не би пристали. На скупштини је било узакоњено и то, да се истера из земље, ко не би хтео пристати на ту уредбу. Пошто се све тако закључило, врховни вожд закуне војводе, да ће они бити верни њему и никоме другом; за тим се по његовој заповести разиђу, и сваки отиде кући у свој округ.

Кад Миленко и Петар најпосле стигну у Београд с руском војском, затеку све на тај начин свршено. Али су се они опет могли противити, само да су умели бити у слози, и та би њихова слога, према угледу који су имали, много значила. Уз њих је био и Хајдук-Вељко, којему није било право никад, ако се само што радило за ред, и који је још од прошле године био неки одметник и чинио пркос. Тада су скупштини биле дошле на њега толике тужбе зарад његових насиља и свакојаких погрешака, да су били наумили бацити га у тамницу. Вељко скупи своје момке, па им стане говорити: „Кад сам дошао амо, мислио сам да ће ме питати колико сам рана задобио, колико сам добрих другова изгубио, колико ли је коња пода мном изгинуло: а они ме ево питају, колико сам девојака пољубио; хајдемо ми одавде?“ Сад пак пристане уз Миленка и Петра са 70 добрих момака — нешто бећара,

што их је он сам плаћао, а нешто момака, што су лично били дужни слушати га — који су били готови на свашта. И у вароши су имали Миленко и Петар јаку странку. И тако су могли почети штогод са свим озбиљно. Али се њихова снага и слога поремети, што много којешта, на што су се уздали, испропада. У Милана су се могли поуздати довољно, али се он разболи у Букурешту, мало по том пошто се тамо вратио Лазар Војиновић, па на измак 1810 године и умре. Говорило се онда да је отрован, само да се уклони с пута. Још је више значило, што се Јаков Ненадовић промено. Он се прими одређеног му места у Совјету; ожени свога сина Јефрема ћерком Младеновом; и пристане са свим уз Кара-Ђорђеву странку. Дође у Београд и не доведе никога, но место силних људи дође сам на саоницама с двоје момчади. Петар и Миленко остану сад сами с Вељком.

Али се противници њихови довију, те одвоје од њих и Вељка. Кара-Ђорђе поклони Вељку доста новаца, даде му диплому на војводство у Бањи, коју је био изгубио побегавши пре годину дана из Београда Миленку у Пореч, обласка га којекако називљући га својим сином и говорећи му, да га не дели од Алексе, свога првенца, и тако га са свим придобије. А да се Вељко не би морао колебати међу старом и новом обавезом, удесе тако, да се он одмах уклони из Београда. Напишу сами писмо, како су Турци ударили од Ниша, па већ и до Бање дошли; донесе га суруџија трчећи колико игда може. Више ништа није требало с Хајдук-Вељком. Покупи бећаре, па се одмах онај час крене пут свога војводства, да га избави.

На то клону и Петар и Миленко. Стефан Живковић, најбогатији човек у Београду и стари противник Младенов, нарочито је још један пут наваљивао на те две поглавице, не би ли опет срећу огледале; он беше рад да прво и прво удари на Младенову кућу. Петар и Миленко кажу њему на то: „Немамо људи.“ А Живковић одговори: „Ја и вас два, то су тројица, а камо момци? Како пушке запуцају, слећи ће се народ, који врло мрзи на Младена, а навалиће нам у помоћ и сељаци пљачке ради.“ Они му одговоре: „Немамо џебане, како знамо почети?“ Живковић изађе те донесе пуне бисаге вишека. Али

су они обојица били већ клонули духом, што им дотле ствар не пође за руком. Кад је то Живковић говорио, они су седели мирно код оџака и машицама џарали по угљевљу.

Да би у ствари могао бити потпуно обезбеђен, још се Кара-Ђорђе морао уверити и како стоји с руском војском — у Београду је била најшлотска чета — и како мисли њезин пуковник Бала. Ако се он икад показао ненаклоњен Русима, то је било у овај мах, јер је мислио и у уши су му натрпали исти противници његови, да Руси помажу и заклањају његове непријатеље и супарнике. Кара-Ђорђе је хтео, да један пут буде с тим на чисто. Један дан су били на ручку код Младена сви, Кара-Ђорђе, Петар, Миленко и пуковник, па после ручка пођу сви да Балу, као странца, за почаст испрате до куће, и онамо Кара-Ђорђе, може бити навалице, заметне с Миленком жестоку некаку распру. Заповеди својим момцима, да му сабљу отпашу. Бала стане молити за Миленка, који је с њим у оној истој кући седео. А то је баш Кара-Ђорђе и чекао. Скине капу, па закуне Балу хлебом царевим, да му каже, је ли он дошао да брани Миленкову странку. Бала одговори: да је он дошао под Кара-Ђорђеву заповест, да помогне народу. На то му Кара-Ђорђе одговори: „Кад је тако, дај да те пољубим у руку место цара.“ Више није хтео никаква уверавања; Миленка се онај час прође са свим, задовољан је био, што је видео, да је и с те стране обезбеђен.

Али сутра дан се стане старати, да целу ствар истера на крај са свим. Пошље одмах Петру и Миленку дипломе, којима се њих двојица са својих пређашњих места постављају у Совјет. Ако их приме, њих су двојица знали добро, да ће и у Совјету остати у мањини, чим је Јаков прешао на страну њихова противника, и да неће много значити; а ако их врате, знали су да их чека прогонство. Ипак смисле на послетку да дипломе врате, надајући се, да ће им се допустити, да онако, како су се молили, живе на својим селима, као и остали људи. Њихова пак снага није толико долазила отуда, што су они били законом овлашћени, но што су је сами лично имали и задобили, те за то су се и њихови противници умели чувати, да им то не допусте. Други дан за цело освануше пресуде на раскршћима, како се Петар и Миленко изгоне из земље.

Ту су биле пobројане кривице, које су починили, или су их њима бедили; тако Петру Добрњцу, како је побегао из Делиграда, како је после отишао из Србије с Родофиникином, како се наметао да буде посланик народни, а на то га није био нико поставио, како је задржао некакве новце од царине; а Миленку, како се био у Поречу одметнуо, како је некаке руске новце, који су били послани у помоћ народу, узео те својевољно потрошио на бећаре, и још којекакве самовољности. После је стајало у пресуди: „Ево Аустрије, а ено Турске, а ено вам и Влашке и Русије, бирајте куда вам је драго!“ Они се заишту у Влашку. Дâ им се стража, од Козака и Срба, те их проведе кроз пожаревачки округ до на Дунаво. У Пореч и у Кладово били су још за раније послали поуздану војску.

Истом кад су они отишли, стигне у Београд писмо од Милоша, који је на Миланову месту наследио и политику његову и којега су такође те нове уредбе ограничиле, којим обриче помоћ Петру и Младену. А пошто су они већ били прешли преко Дунава, скочи народ у њиховим окрузима за њих. Главна је ствар већ била свршена, а Кара-Ђорђе се и ту умедне послужити најугоднијим путем. Лако је могло бити да се обична војска од народа не би хтела тући са својом браћом. За то Кара-Ђорђе скупи место њих бећаре и војводе с момцима, те тако без икакве муке стиша побуну. Како је том приликом међу осталим војводама био дошао и Милош, Кара-Ђорђу је било ласно да га позове на одговор што је писао оно писмо. Писмо је било допало у руке Младену. Поступало се с Милошем врло благо. Сви су му ишли на руку да одрече писмо, али га Милош призна. Стану обртати, да га је на то наговорио његов доглавни момак Димитрије, али Милош и на то одговори: да је оно у писму све из његове главе. Преко свега тога опет га пусте с миром; на сву прилику много и за то, што још није био тако силан да би га се морали бојати; задовоље се што онда обрече да ће у напредак бити веран Совјету и врховном вожду.

Леонтија, којему никако још нису веровали, преместе у Крагујевац, а с Недобом, новим руским пуномоћником, слагаху се врло добро.

И тако се ипак сломи сила великих господара, која се

тако дубоко беше укоренила у народу. Кара-Ђорђе остане сам на влади и управи у Србији. Војводе, које су земљом управљале непрестано осташе са својом влашћу непотпуно обележеном, а њих је без разлике понамештао сам Кара-Ђорђе, или су били у зависности од њега; доста што не беше ни у једног толико самосталности, да би му се могао одупирати. Место Петра и Миленка понамешта он у Совјет своје људе, те Совјет после није потезао никаквих права на независност, и управљао је врховноме вожду по вољи. Подигла се беше врховна власт, која се сва находила у Кара-Ђорђевим рукама. И најсилнији људи у земљи постадоше већ само за то силни, што су се били тврдо приљубили уз њега.

ГЛАВА ЧЕТРНАЕСТА

БУКУРЕШКИ МИР

И преко свега тога што је било стечено, опет у Срба није било најглавнијега основа свакога политичкога живота у новијој Европи, нису још били припознати по државном и међународном праву.

Ако станемо разматрати, како се могло дотле доћи, види се, да за то није била довољна проста султанова изјава, баш да се она и могла израдити. У турском је царству стање јавне власти стајало врло ровито, и то дато право могло се лако и узети; ни српски владар није могао очекивати да ће се с њим поступати како друкчије, но што се поступало с турским пашама наоколо. У томе је био карактер турске владе, што се њој није могло ништа веровати без јемства које велике силе.

А ко се опет смео прихватити таког јемства? И ако би се то јемство могло где задобити, најбоље би на сваки начин било, да њега прими на се сва Европа. И кад је мирно време, ове су ствари ишле обично до зла Бога тешко; те тако се у оно доба ускомешаног светског стања није могло на то ни по што ни помислити.

Мало је чему било надати се и од појединих сила.

Како се могла Аустрија наканити да тако неугодним јемством увреди турског султана, свога јединога суседа који је седео с миром у онај мах, кад се њој ваљало бранити непрестано и са свију страна једино за живот свој?

О Наполеону је већ један пут говорено. Године 1811 Турци су били прилично расположени да с неким ограничењима

у неколико признаду младу српску државу.[1]) Хуршид паша је нудио Кара-Ђорђа, да се удесе ствари, па да стоји он према Турској као господари у Влашкој, и колико чујемо пристајали су и да Наполеон то подјемчи. Онда се већ знало за Наполеона, да није више у пријатељству с Русијом. Да ли је та понуда за цело тако нуђена, не знамо поуздано; барем се после не показа никаквих последица. А зар се могла и Србија уздати толико на помоћ оне силе, којој бејаше природни интерес, да Турска према Русији ојача, особито што се тај интерес, забачен мало за неко време, баш тада опет показиваше?

Осим Русије друге силе није ниједне ни било: с њом се Срби беху удружили још од почетка, а султан је с њом непрестано војевао.

Кад је Хуршид правио онај предлог, правио га је више из војничких намера. Он је тражио да се допусти Бошњацима, да слободно могу проћи кроз Србију. И да се нешто са српске стране беше толико попустило, па да Срби остану на миру а да се Бошњаци пречим путем спусте на средње Дунаво — рачунали су Турци, како би то њима баш како ваља помогло, да отму обе подунавске кнежевине од Руса, који су и онако били повукли један део своје војске на пољску границу.

Али зар је могло поднети Кара-Ђорђу да пристане на овакву понуду?

Он није могао ни по што допустити, да Бошњаци прођу кроз Србију. Мржња Турака Бошњака на Србе, која се оним крвавим и дугим бојевима још увеличала, планула би од најмање закачке, и одатле би се одмах излегла права непријатељства. То нити је могла спречити султанска ни пашинска заповест.

Исто се тако није смео Кара-Ђорђе ни од Руса одвојити.

Руска војна 1811 године, која беше у почетку рђаво пошла, на скоро се окрене боље но и једна пређашња. Велики везир истина бејаше прешао за руском војском на леву обалу дунавску, али врло несмотрено, тако, да Русима пође за руком

[1]) Године 1810 још пре освојења Силистрије Каменски је био поставио у ултимату: une constitution pour les Serviens qui formeraient un état tributaire sous la protection de la Porte. Извештаји Норвинови о Силистрији.

те из ненада ударе на ушанчени турски стан на десној обали дунавској, начињен зарад свезе с унутрашњим царством, и освоје га. То доведе у голему опасност великог везира, па једвà се спасавши сам, озбиљски стане мислити о миру, не би ли само избавио оне Турке, што су били заостали.

То је морало помоћи и Србима. Кара-Ђорђе је био послао у руски стан оне понуде, којима га је нудио миром Хуршид-паша. Кад му отуда стигне одговор, он јави Турцима, да није намеран ништа радити сам, но да ће пристати на све, како цареви начине у Цариграду и у Петербургу.

Мора бити да су му Руси у тврдо обећали, да се неће заборавити ни српска ствар, кад се стане градити мир. А шта би боље могло и бити за државу, но да се њена ствар уреди миром, који ће се начинити међу тим двема силама? То је баш било оно јемство, које Србима онолико требаше.

На тај се начин српски народ са свим ослони уз Русију. Јасна је ствар, да се тиме ослонио како уза срећу и напредак тако и уз несрећу и опасност рускога царства.

И Русију баш тад снађе најмучнија борба, какву никад дотле не беше издржала. Она слога међу Русијом и Француском, што се почела беше у Тилзиту а утврдила у Ерфурту, од године 1810, мало по мало се, на очиглед свој Европи, прекиде. У почетку 1812 године свак је могао опазити, да ће доћи до одсудног боја из све снаге међу та два царства. Не потраја дуго, а на Русију се диже војска, какве није никад видела Европа, с војводом, који ће остати на висини и међу највећим војничким талентима свију векова. Русији се ваљало борити не за какву малу добит или штету, но за оно, за што су се већ друге државе морале борити, за свој политички опстанак и за сами живот.

Сад је Наполеон мислио не би ли како и Турке онако обрнуо, као што беше обрнуо немачке силе, да и њих повуче за собом у ту војну. Шта је могло изгледати лакше но то, особито што су Турци и онако били у рату с Русијом? Наполеон градећи уговор с Аустријом призна опет целокупност турског царства; а у једном тајном чланку тога уговора стоји: да се и турско царство позове да пристане у савез против Русије. Наполеон је сам себи ласкао, да ће за мало времена

видети где 100.000 Турака продиру унутра у Русију, ако само он обрече Порти, да ће Крим бити на ново њен.

Увек се говорило с француске стране, како је Наполеон и сувише оклевао, да учини код Турака ту понуду овако одсудно. Исто онако, као што увераваше његов министар спољашњих послова у фебруару 1812, како француски посланик у Цариграду не чини ништа против руског интереса, говори и један историк, који је прегледао многе тајне хартије и потврђује, да је то збиља и те каква истина, и да је ондашњем посланику било постављено у дужност, да се јако уздржава.[1])

Лако може бити, да је Наполеон мислио, да неће никад наћи никаква противљења ни сметње његовим предлозима макар у које доба били поднесени, јер је он истима нудио голему прилику Турцима да своју силу на ново створе. У онај мах, кад је започињао војну од 1812 године, његови су позиви били врло прешни и хитни, његова обећања веома сјајна.

Него му је ту било зло поуздање. Што су се Турци показали склоњени на мир и код оваких прилика, не треба приписивати само енглеским новцима или сплеткама оне двојице Муруза, за које казују, да је један од њих двојице у самој престоници радио за ову ствар, а други, по имену Дмитар, да је пратио реиз-ефендију као тумач: ту је било и других бољих разлога.

Не само да беше Наполеон један пут пристао да Руси могу заузети Влашку и Молдавску, него је он отварајући састанке законодавног тела са свим драговољно рекао, да то одобрава: и у Русији су почели сматрати исте области већ као прави део осталога царства. Шест година су се Турци заман мучили да те области узму; а сад им је цар Александар нудио сам те исте области, задржавајући само оно, што је преко Прута. Па зар Турци да не приме? Како би могли оставити на варљиву ратну срећу повратак тако знаменитих области у своје руке? ... Баш нека би се рат и срећно свршио, не могаше ли лако бити доцније опет онаки какав договор,

---

[1]) Бињон: Histoire de France après la paix de Tilsit IV 390. Napoléon n'a en effet auprès du grand Seigneur qu'un simple chargé d'affaires, auquel une grande réserve est préscrite.

као у Тилзиту и у Ерфурту?[1]) И Кутузов, који је барем на једном месту морао прекорачити своја упутства, морао се бојати, да ће тиме лако моћи пасти у немилост код свога господара.[2]) У писму, што га је писао цару Александру онај дан, кад су претходни уговори потписани, још 4 маја, напомиње Кутузов, да се с користима, које је задобио, тек једва може оправдати што није никаквих већих користи задобио.

Доста да су Турци баш у онај мах начинили мир с Наполеоновим непријатељима, кад се Наполеон уздао, да му они помогну у предузетом послу.

У томе је миру нешто мало и Србија споменута.

Ту се Срби још и тада помињу као народ, који је покорен и који султану данак мора плаћати; оно што се уступа, уступа се као из милосрђа и великодушја; од каква подјемчавања нема ни помена: али већ, било како било, само то, што су народу одобрена права у оном уговору, који је с Русијом начињен, била је нова ствар од неоцењене вредности: уговарање је било свечано свршено, и Русија се могла ослонити, да ће све и бити како је уговорено.

Истина сам тај уговор није давао Србима све, што су они желели и тражили, али им је ипак задобијао права, која нису била незнатна ни на који начин.

Прилике се беху промениле, и како Порти јако притече у помоћ војна Наполеонова с Русијом, тако се од ње у тај мах никакò није могло задобити баш оно, чему се Порта и јест највећма противила, а то да градове по Србији уступи српској посади. Букурешки јој мир даје право, да посада по градовима буде њена.

---

[1]) Mémoires du duc de Rovigo V. 290: Ils se rappelèrent qu'à Tilsit on les avait abandonnés aprés qu'ils ne s'étaient mis en campagne que pour nous; ils nous rendirent la pareille.

[2]) О томе има извод у Михаиљевског Даниљевскога Војни руској I., стр. 74. Тиме падаiу и приповетке оног измишљеног Homme d'état свеска XI. стр. 317 саме собом. Енглеска је политика још поодавно узела на ум основе тога мира. Још у једноме писму од 18 јануара 1808 године вели г. Роберт Адер: It is hoped that this peace may be brought about by prevailing on the emperor, to depart from his pretensions to Wallachia and Moldavia and to be content with some augemutation to the security of his frontier on that side.

Према томе и Србима беше тим миром обезбеђен не само потпун опроштај свега, као што се само по себи разуме, него им беше обезбеђено и боље стање, онако, као што је било у неких острва у Архипелагу. Дато је Србима, да унутрашња управа буде у њиховим рукама; да плаћају Порти умерен данак, па да га они сами купе и Порти предају; покрај тога да се о ономе, што зарад тога затреба још уређивати, Порта договара с народом, а да ништа сама не чини.[1])

Речи је истина мало, али вреде врло много, изгледа, као да оне Србима утврђују потпуну унутрашњу независност.

Само да су и извршене у оном смислу, у коме су изречене.

Беху ствари у почетку пошле добро и за само извршење оног чланка у уговору. Намерали су да ударе на Французе у Далмацији, и то у један мах и флотом, којој је ваљало доћи с Црнога Мора, и војском са суха, којој је ваљало проћи кроз Србију и кроз Румелију. На то је било одређено преко 20.000 војске с топовима, лаком коњицом и ковацима. Предње страже

---

[1]) Тај члан (8) букурешког трактата гласи овако: „Премда се по члану 4 прелиминарија не ваља сумњати, да ће висока Порта по својим основима поступати према Србима као према народу који је одавна у њеном подручју и данак јој плаћа, опет је зарад тога што су и они били помешани у овај рат нађено, да ће бити прилика учинити нарочиту погодбу за њихову безбедност. Услед тога Порта Србима опрашта и даје им савршену амнестију, нити ће их ико моћи што узнемиривати зарад прошастих дела. Утврђења, која су они по својој земљи поводом рата поградили, а којих пре није било, у колико нису од потребе за у напредак, порушиће се, а Висока ће Порта по пређашњему у своју владу преузети све градове, паланке и друга места, која су била од вазда утврђена, и набавити у њих топова, муниције и осталих војних потреба, поместивши у њих гарнизоне, како за добро нађе. Али да ти гарнизони не би чинили никаква угњетавања супрот поданичких права, Висока ће се Порта, побуђена милосрђем, састарати како ће Срби бити мирни од таког чега. Као што су се и молили, Порта ће дати Србима оне исте користи, које имају неки поданици по острвима на Архипелагу и по другим местима *њима истима оставивши управљање у њиховим унутрашњим пословима*, одредиће им данак одсеком, и они ће јој га *сами предавати*, а за све то она ће се још боље договорити са српским народом. — —

У Хиосу није живео од Турака нико ван кадије и муселима, али су и они зависили од првих људи имеђу хришћана. Унутрашња влада на осталим острвима наличила је на републиканску.

под грофом Орурком крену се 27 (15) јуна. Спремало се већ да се на Дрини подигну магацини, тражени су људи који би на се примили да набављају потребе и добри вођи за путовање по Босни.

Али не прође много, па се ова мисао напусти. Колико нам је познато, Енглеска није пристајала на онај део плана, који се тицао поморске војне. Цару Александру стану показивати, како ће њему дунавска војска бити од много веће користи ако се удружи с другом којом војском његовом, па стане бранити царство, но ако се упусти на посао тако непоуздан.[1]) Цар изда из Смоленска 15 јула дунавској војсци заповест да се сједини с трећом западном војском у Волинији, која је тамо имала посао да не да даље продирати Аустријанцима и Сасима, који су били под заповешћу једног француског ђенерала.

Русија је без сваке сумње имала пуно право што је прибирала све своје силе, да бије бој, о којем је сам живот њезин висио. Војска, што је била на Дунаву, борила се после на Березини.

Само је то за Србију била велика несрећа. И она руска војска, што је била настањена у Београду, отиде у овај мах из Србије; и лако нам је поверовати да се Срби нису с њом радо растали. Више није било никакве велике силе, која би из близа грозила Турцима и тако их задржавала, те сад могоше без обзира радити оно, чему су по природи тежиле њихове намере, радити да дотерају све као што је и било.

Цела турска политика окрене се одмах другим правцем. Кад у Цариград стиже француски посланик Андреоси, баш изађе на глас онај исти правац, којему је био супротност мало пре поменути мир, и којега ради су се у Европи томе миру зачудили. Заборави се брзо на онај добитак, и стаде се опажати само то, како је покрај тако необично угодних прилика ипак напуштен један део пређашње области. Дмитар

---

[1]) Валентин у својој књизи Lehre vom Krieg Bd. III Türkenkrieg p. 157. Цар је Александар одсудно наумио да ту војску поврати у Русију по предлогу ђенерала Лангерона.

Мурузи који је радио око букурешког мира, сад је то смрћу покајао.[1])

Баш кад су српски посланици приспели у турски стан, да се поближе договоре о ономе што је осмим чланком само у опште одређено, извршила се та самртна пресуда. Срби су се пак нарочито уздали баш у потпомагање истога Дмитра. Морали су с места осетити, како су се ствари обрнуле врло неповољно за њих.

Велика је штета била у томе, што је букурешки уговор о миру био удешен као кад би се имало посла с уређеном владом које европске државе, и није толико био срачунат и према особитом стању турскога царства.

По ономе како су они сматрали Турке, чинило им се да је могућно да Турци држе градове, а да опет народ буде слободан и да се сам собом управља, али се то у самој ствари сuплетало о многе тегобе. Пређе су посаде биле и посаде по градовима и господари земљи. Још су биле у животу спахије, које су се вазда и од памтивека сматрале као баштиници у селима. Па како се мислило о њима, да ли да се врате? Па кад би се вратили и стали потраживати да поврате и своја пређашња права, на коме би онда остало да Србе заклони? Би ли се и њима допустило само оно право, да могу и даље носити оружје, којим су онако славно војевали?

Не смемо прећутати, да уговором о миру нису јасно одређена баш она питања, око којих је највише запињало извршење, макар да је тим уговором српски народ узет у заштиту.

Српска влада, опремајући с налозима своје посланике, узела је, као што се може лако мислити, онако тумачење, какво је за њу било најкорисније.

Српска влада изјави, да ће Порти плаћати данак, да ће примити у Београд пашу и с њиме војске у одређеном броју; да ће пустити турску војску и у остале градове кад је рат, а у обичном стању рада је била задржати право да градове она сама чува; што се тиче унутрашње управе, за њу се тражило да буде независна од Турака.

---

[1]) Види у Велша Narrative of a journey from Constantinople to England. p. 277.

А о томе нису хтели посланике ни да саслушају у Цариграду. Упуте их на великог везира Хуршид-пашу, оног истог, који им је пре две године у Србији онолику муку задао, а који тада беше изреком за то постављен на највеће место, што је онда Србе угрејао. Кад су српски посланици полазили из Ниша у Цариград, он их је добро примио: а кад су се вратили из Цариграда, покаже им се са свим друкчије. Није им хтео дати никаква ма колико повољног одговора

Око Божића 1812 године врате се кући српски посланици не свршивши ништа. Цело договарање било је одложено на састанак, уречен да буде у Нишу јануара 1813 године.

Ту је комисар Портин Челеби-ефендија показао Србима какав мир хоће Турци.

Не само да је тражио да се предаду сви градови него и да се изда Турцима оружје и сва џебана. Тражио је да се истерани Турци врате у вароши и у паланке. Он напомене како то све тако стоји у уговору Букурешком, па сад нека Кара-Ђорђе одржи своју реч и нека се покори ономе што су два цара начинила. Коме није право, може се слободно селити.

Кад се тражило да Срби издаду оружје и да се Турци врате на своја добра, онда је требало одмах очекивати и повратак старог стања у свему. Српски посланици нити су хтели, нити су могли пристајати на то.

После тога, одмах о премалећу, поче се турска војска скупљати око српских граница. Ту су Турци имали и другог посла с Пасван-оглoвим наследником у Видину, Мула-пашом, којега султан више не хоћаше трпети, јер се беше самовољно запашио. Цела је истина да је Мула-паша једаред, само да би се спасао, нудио Србе да им преда свој град. Него на то није могао прегнути, да он, Турчин, збиља учини тако што одсудно у корист хришћанима. У осталом може бити да не би ни Срби примили понуду. Барем су имали упутство из Петербурга, у коме им се изреком напомињало, да буду на миру и да не дражe Турке. Турци у тај мах ни сами не би смели прекидати мира. У исто доба Мула-пашу притесне противници

онде у самој вароши, и морао је најпосле прегнути те предати град Турцима.[1])

Јасна је ствар, да је овај догађај у многоме на горе окренуо положај српски: и међу врло немилим слутњама започну се преговарања маја 1813 још један пут.

И Кара-Ђорђе се сад доиста у један корак примакне Турцима. Пристане да буду по градовима њихове посаде; а искао је само да буде слободно Србима носити ситно оружје, које су и онако вазда носили, наваливши јако да повратак у у Србију остане забрањен барем оним Турцима, који су били једаред истерани — јер је без сваке сумње од тога зависио мир у земљи. — Никад се не бејаху боље сложили. Челеби-ефендија, човек већ у годинама, говораше како је повише тешких послова свршио, па и тај мисли свршити. Српска потраживања пошље у Цариград и обећа Србима да ће се њихова ствар брзо окончати.

Нећемо овде истраживати је ли он баш тако и мислио: у самој ствари у тај мах није могло бити ништа од свега.

То беху оне исте супротности којих се ради и пре заметнула распра и којих се ради тај рат поглавито и започео. А зар се могло мислити да би спахије пристале да им се узме њихово наследство, оне исте спахије, од којих бејаше већи део војске што је на српским границама стајала, да би пристале у онај мах, кад је све наоколо било на руци да се опет старо поврати?

Турци су били заузели опет Влашку и Молдавску, у њиховим је рукама био Видин на ново, а држали су Бугарску. Тог истог пролећа беху ослобођени од Вехабита свети градови у Арапској. Кључеве од њих донесу у Цариград, и то Турке напуни особитим уздањем.

Па што не би силна и победама окићена султанова војска у тај мах ударила и на бунтовну српску рају?

Гласови о боју на Лицену, који баш у тај мах стигоше,

[1]) Андреоси уверава да Мула-паша није погубљен (звао се Мула што је био некад писар код Пасван-огла) нити убијен као што казују, него је умр'о од куге у Скутарима. То има потврђено још с једне стране.

гласише за Русе као да су са свим побијени, те то учини да се заборави свако обзирање на Русију. Та Турци су и онако мислили погазити Букурешки уговор. Не беше ли јасна истина, како су Срби одбили оно њихово тумачење тога уговора?

Па наумивши да одрже старешинство исламу неумањено међу границама турског царства, навале на српске границе и започну рат.

ГЛАВА ПЕТНАЕСТА

ВОЈНА СРПСКА У ГОДИНИ 1813.

У онај исти мах, кад се спремала и једна супрот друге уређивала сва европска снага да подели највећи мегдан, који је икад био на свету, на најближим границама те исте снаге, и међу онима, које ми можемо називати варварима, ако им се веома близу не примакнемо, почела се борба, која се истина не може с оном европском мерити по утицају, што га је могла имати на цео свет, али је ипак имала великог значаја за владавину хришћанску и исламску.

Ова последња борба није била без свезе с оном првом. Ондашњи француски посланик, који је на жалост врло ћутљив кад говори о своме раду тадашњем, напомиње толико, да се Порта није повела за наваљивањем савезничких сила, макар да су Французи били несрећни; шта више, да су његови послови тада много лакше ишли.

Народно мишљење беше много даље отишло. Турци, што су продирали у Србију, говорили су са свим без обзира да су они намерили у помоћ Французу, и да султан хоће да постави на српским границама силу, којом ће грозити Аустрији, да се не би и она удружила с коалицијом. Тиме су они изјашњавали, што војску на Србију води главом велики везир Хуршид, јербо би иначе било срамота војевати на Србију и једноме паши од Босне.

Андреоси мисли, да је Енглеска ишла на руку немирима у Багдаду и оним кретањима Персијанаца на турско царство, која су с тим немирима била у свези, само да би Турке заба-

вила и да би их како тако смéла, да се рат на Дунаву ма на који начин не обнови.[1])

У онај мах кад је ваљало сву силу обрнути само да би се једаред прекинуло велико западно питање, до којега стајаше опстанак или пропаст старих држава, била би без сумње голема несрећа за све, да се још Аустрија или Русија морала одвајати од њих зарад војне на Дунаву. Русе су толико пута корили, што су у последњем пруском рату 1806 године раздвојили своју силу, те се у исти мах усудили да заподену војну и на Дунаву!

Па кад су тако стајале ствари, ми полажемо питање, да ли се истина за Србију није могло ништа учинити, али га остављамо неодговорено. У Европи је све било тако јако запето и раздражено, да се нико није ни сећао ових турских задевица. Доста је рећи, како је Србија тада остала без ичије помоћи.

А Срби су потпуно схватили и колико вреди и како је озбиљан бој, на који се ваљало спремати.

Чим је дошао глас, да је ударио непријатељ, Кара-Ђорђе заповеди те се пред Петров дан чинила молитва по свима кнежинама. Како се тога ради силан народ био скупио свуда, чим духовници очитају молитве за победу над непријатељем, прочита се позив, који је Кара-Ђорђе био опремио војводама. У том се позиву опомиње народ рашта се устало на Турке и како се девет година с њима војевало с победом; како је сваки војевао и за себе и за веру и за децу своју. Даље тамо стоји како се нашао народу заштитник (покровитељ), који је начинио с Турцима мир и уговорио да се они не смеју више вратити у вароши и паланке; како је то и цару у Цариграду мило и по вољи, ама није по вољи спахијама и јањичарима, варошанима и истераним из Србије Турцима; како су се они преко воље цареве подигли да то све опет заузму и како су наумили све, и мушко и женско, што је старије од седам

[1]) Андреоси 209: L'Angleterre favorise et sème des mésintelligences du côté de Bagdad pour préoccuper les Turcs et les empêcher de rétablir l'état de guerre sur le Danube. — Le général Andreossy entretient une correspondance avec Mirza Chefi, premier ministre de Perse.

година, исећи, жене и децу у робље одвести и истурчити, а по српским селима други народ населити. Него ко би се од њих поплашио? Зар то нису они исти непријатељи, које су Срби побеђивали још у почетку, онда, кад су голих шака на њих устали? А сад има у српским рукама 150 топова, седам градова све од камена, четрдесет шанцева, око којих су Турци често проливали крв а нису их могли узети; и сувише народа двапут онолико, које се све од рођене браће из околине населило. Та могли би се одржати и десет година без ичије помоћи, а стићи ће помоћ од српских савезника, неће проћи ни пола године. Само да народ скочи сјошки, да се прихвати оружја и да не жали крви. Позив се свршује молитвом и на крају стоји двапут: *амин*. а на послетку: „Нека сам Бог охрабри срца српских синова; нека он скрши силу непријатељску што је наумила да праву српску веру искорени.“ На тај позив спреми се сваки, понесе хране и преобуке и по нове опанке, па се крене на коју је страну који био одређен, да брани земљу.

Сад се морало показати, да ли би се Србија могла сама одржати барем дотле док се на западу не сврши започета велика војна, док не буде могућно, да се опет на исток погледа.

Изгледало је као да ће за то бити веома угодан онај Кара-Ђорђев положај самодршца, који је пре тога био израђен. Кара-Ђорђе је сад имао у рукама знатну силу и могаше је распоређивати онако, како је где по општем гледишту боље могло бити.

Али се то тако не показа свуда.

Кара-Ђорђе је морао најпре раскинути уређење земаљско, од природе склопљено, па је тек онда задобио снагу самодршца. С господарима су њихови млађи, буљукбаше и мање војводе, били у тесној свези, чисто се може рећи, да се то све једно с другим бејаше срасло. Кад су постављене нове војводе под заповестима врховног вожда, истина је јединство усавршано, али је уједно и онај силни животни ток по појединим крајевима ометен и заустављен са свим.

И пошто се с те стране нису имали у шта уздати, да су барем имали толико одсудна духа, па да и не мисле на

начин земаљске одбране који је био могућан једино ако би сва ондашња снага вољно суделовала!

Кара-Ђорђе је био најпре смислио да поруши шанцеве по граници, па да непријатеља и сву његову силу чека у планинама у Шумадији. На тај се начин могао помоћи свима користима, које му даваше сам положај земље, и истина би се помагао на огњишту и врелу своје праве моћи. Али га од тога одврате. Кажу да му је ту пакост учинио Младен, који му је својим пријатељством још толико других невгода навукао и који се, како казују, онда поплашио, да му не пропадну некакве његове земље на граници.

Тако остане на томе, да се и у овај мах одупру непријатељу подељени на три војске, а на три стране, јер су се увек тако бранили; на Дрини, на моравским обалама и на Дунаву. Кара-Ђорђе је рад био да у Јагодини намести неку резерву, која би слала помоћ онамо, где би најопасније било.

Тај је распоред био у неколико већма системисан, но што је до тада било. Пре је Кара-Ђорђе најрадије усред бојне звеке сам трчао с једне границе на другу. Главна је разлика била, што у овај мах на Дрини није заповедао Ненадовић, него кнез Сима, нити на Делиграду Петар Добрњац, но његов противник Младен. Утврђења на Дунаву дадну место Миленка Хајдук-Вељку.

И Турци насрну прво баш на Хајдук-Вељка. Сад је Турцима било на руци већма но пре и то, што су могли располагати и силом из Видина, којом је пре увек заповедао какав год паша, који се обзирао на оно, што је по њега боље. А Турци су желели, да баш Вељка првога надбију. У њега је народ гледао као у свог најбољег јунака. Вељко је и био јунак, какав је само могао постати у Србији у оно доба и у онаким приликама. За Русе је био тако јако заузет, да није хтео никако веровати, да је Наполеон продр'о у Москву, па кад су му говорили, да се не назива хајдуком, јербо то значи разбојника, он им одговори: да би њему жао било, кад он не би био најстарији међу њима. И доиста једнако ни за чим није био тако лаком, као за пљачком; био је готов за два гроша животом се поиграти, а после би онај час све испоклањао. Имао је обичај рећи: кад има у мене, нек има у

свакога; а кад нема у мене, тешко ономе у кога има, па не да. Био је човек вазда добре воље, ведар, добар и простодушан, могао си му слободно поверити живот, али тајну никада. За рат он није марио рад какве мисли или задаће, него онако, што му се допадало, и свагда се молио Богу, да се у Србији за његова живота непрестано војује, па кад он умре, нека онда поклони земљи мир. Није марио за војника, који је дошао од плуга, а душа су му били момци беќари и прави војници. Свадио се са женом, што му момка није послужила, као и њега. „То су све моја браћа," говорио је Вељко. Ако је требало кудгод пролазити с главом у торби, или из ненада ударити, Вељко је био први, није било бољег од њега. За планине би он боље ваљао, био је потпуно како ваља да брани теснаце. Али му сад то не бејаху одредили. Морао се показати, да ли уме својим јунаштвом одбранити градове и ушанчене границе.

Те године први се побије с Турцима Вељков брат Милутин. Турци се покажу код Кладова и ударе на сељаке, који су своје имање у планине склањали. Милутин разбије непријатеље, али им не могне отети свега робља и пљачке; није их могао са својом коњицом јурити на све стране по брдима. За тим изађе Вељко, те очекујући непријатеља протумара кроз поље. Отера тада у Неготин неколике хиљаде говеда. Вељко се залетао и пред саме капије видинске, из Видина су га гледали с града, како трче по пољу свог арапског коња. На Буковчи растера прву турску чету, која се показала на Тимоку.

Али чим Турци изведу војску од 18.000 људи, и Вељко се одмах затвори у Неготину. Непрестано је сваки дан и сваку ноќ излетао из Неготина, те ударао на непријатељски стан никако му не дајући мира. Тако је Турцима многу штету починио, према којој су његови губици изгледали малени. Али му ипак изгину све бољи и бољи људи, и из дана у дан га је сваки губитак све већма болео. Еле су морали на послетку тражити и једни и други помоћи, Турци од великог везира, а Вељко од Совјета.

Турци нису дуго чекали. Њима доведе помоћи Рецеп-ага, кнез влашки Караџа, па и сами велики везир. Осим тога се Турци стану све већма и ноћу примицати граду, поткопавајући

земљу. Куле неготинске стану обарати једну за другом. Оборе најпосле и ону највећу, у којој је боравио сам Вељко. То Вељка ни мало не поколеба. Од то доба је становао у подруму. Што је год било олова и калаја у Неготину, све Вељко салије у ђулета. Није задржао ни самих кашика и чирака. Па кад се и то побацало из топова, Вељко је пунио топове место картеча новцима, те се срећно бранио од непријатеља. Само још да му је стигла помоћ! Али се Кара-Ђорђева резерва не беше никако ни скупила, и он упути молбу Вељкову на Младена. Младен одговори: Нека се помаже како зна, њему певају за ручком по десет певача, а не мени; нека се држи сад кад је јунак! Совјету је Вељко писао што може жешће бити, писао му је: „како ће доћи и мали Божић, те ће се онда упитати свак како се земљом влада“, и Совјет му на послетку и пошље лађу муниције, али она стигне кад већ није требала.

Кад је Вељко једно јутро облазио шанцеве и баш наређивао на једном да се оправи нешто што су Турци били оборили, позна га турски тобџија — јер су већ били једни другима врло близу — па нанишани на њ. Топ погоди добро, Вељко повиче: „Држ'те се!“ па падне, тело му је било на две поле раскинуто. Момци га мртва покрију сеном, а у вече погребу у цркви.

Сад се тек како ваља познало, колико је овај човек вредио. Он само још да је дочекао да му дође нова муниција, још би дуго бранио и себе и ону границу. А да је он само живот изнео, јунаштво би и отпор вазда били покрај њега. Заман су се момци трудили да сакрију његову смрт, и сувише се брзо опазило како Вељка нема. Очајање се покаже најпре у Неготину. За Вељкова живота нико није смео ни прословити о бежању и о предаји, а пети дан по његовој смрти посада утече преко једне баре из Неготина у Пореч. После тога није хтео чекати непријатеља ни народ у Брзој Паланци и на Великом Острву, но се све дигне пут Пореча. Живко Костантиновић, који је за љубав Младену постављен за војводу у Кладову, ни да се сетио колике је силне муке стало док је то место отето, он се договори с магистратским председником Јоцом, који је као и он био варошанин; па утеку помоћу бећара и момака. Беснило непријатељско, којему Кладово беше

предато, осети се ту потпуно. Људе су натицали на коље, а исмевајући крштење, децу су у кључалу воду потапали.

Турци се стану растурати по околним крајевима, а све што је могло бежати, беше побегло у Пореч. Опасност је била на све стране, те из тог узрока у Поречу преотме управу над војском од правога војводе, који није вредио и којега Младен беше ту поставио, неки Хаџи-Никола. Него ни он није могао ништа помоћи. На доњем крају острва он ископа шанац, али се Турци извезу међу вароши и шанцем, и чим их људи спазе, како су били навикли на бежање, одмах нагну на ново. Све потрчи на лађе и чунове, неки и на даске, а неки и запливаше, само да се дохвате аустријске обале и да утеку од турске освете. Хаџи-Николу ухвате и посеку. И тако до самог Смедерева не беше више ништа што би могло задржати Турке.

За овим напретком на Дунаву, почну Турци напредовати и на Морави. Велики везир Хуршид-паша није се хтео сад задржавати на Делиграду, ни колико 1810 године, а Делиград јебранио храбар војвода Војица. И у овај мах Хуршид-паша остави на Делиграду, да га опседне, нешто своје војске, а с већином се крене низ десну обалу моравску. Младен и онако није био војник; сад је пакпрема големој турској сили осећао да је врло слаб, па ни да је огледао да се одупре. Велики везир је тако могао са свим спокојно силазити низ реку. Код Петке се састане с војском Капетан-пашином; па оданде близу, на моравском ушћу, стану обојица супрот Срба, који су били на другој обали. Биле су им у помоћи и шајке, од којих веће нису никад виђане на Морави. И од три велика дела Србије, један је, онај преко Мораве, био са свим изгубљен.

Готово није боље стајао ни онај део преко Колубаре. Кнез Сима није бранио Турцима преко Дрине прелазити, макар да су све војводе његове наваљивале да се бију. Турци падну под Лешницу и опколе је, а кнез Сима ни да се помакао да је брани. Милоша је Поцерца несрећом две године пре тога убио неки хајдук кад се Милош био за њим натурио у потеру; за њим је дошао на војводство брат му, који није ни мало био налик на њ, и коме сад бејаху поверили Лешницу. Овај учини будалаштину те се дадне наговорити од владике зворничког, који је ишао уз турску војску, како њему и ње-

говим људима неће Турци ништа, па се преда. Тада Турци с малом муком поврате пређе уплењену сабљу Кулинову; а робље онако под оружјем оправе у Цариград, одакле се није нико ни вратио жив. Ни Антонија Богићевића није било више у животу, који би Лозницу као и пређе бранио. Истина се Петар Молер, који је био на Антонијеву месту, није дао наговорити од владике, али се и не поузда у се да ће моћи одржати Лозницу. Био је задовољан што је он сам изнео главу.[1])

Тако кнез Сима пропусти Турке без правог боја. И онда, кад су Турци ударили на шанац на Равњу, у ком су биле храбре војводе Стојан Чупић, Милош Обреновић и Прота Ненадовић, Сима се, канда је каквим чудом заслепљен те ништа није ни видео, и не помаче из свог стана. Нити је слао муниције, која брзо нређе крају у шанцу, нити људи, који су јако тамо требали да бар оне борце одмене, јер људи беху малаксали од тешка неспавања. И поменуте војводе држаше онај шанац пуних седамнаест дана. Куну се да су претурили муку каква није никад претурена у шанцу. На послетку га оставе непријатељу. Турци се одмах за тим крену на Шабац где је био стан кнеза Симе.

Није Србија још никад била у тако грдној опасности. Многи су мислили да је све пропало, кад су Турци 1806 године били продрли од Дрине до Шапца и не дотакавши се осталих крајева. Године 1809 чинило се да је сва земља пропала само за то, што су Турци могли прећи на десну страну Мораве. А сад су Турци били продрли с победом и с једне и с друге стране. Само што их још не беше у Шумадији. Први пут је Кара-Ђорђе спасао земљу оним срећним бојем на Мишару, други пут је бар учинио ваљане наредбе, те Турци нису могли прећи и на леву обалу моравску, па се после могла на ново освојити и десна обала. И сад се обзиремо и тражимо га више но икада. Сад беше доба да оправда што се беше земљи за постојана поглавара наметнуо; сад се указала при-

---

[1]) Другачије још причају, да је Молер остао без икакве помоћи, да није рад био да под бешчасним погодбама Турцима попушта и да је за то покушао да се ноћу из Лознице кроз Турке протуче. Тим је начином мало њих од његове војске изнело главе. Kanitz, Serbien, Historisch-ethnographische Reisestudien, стр. 89.

лика да се послужи правима и користима монархичне власти. Али за дивно чудо, њега нити би на Дрини ни на Дунаву, ни на Морави; он је проводио време с неколико момака час у Тополи, час у Београду, не радећи ништа. Нигде од њега гласа не би. Почеше већ људи мислити да је умр'о.

Да је под његовом заповешћу био који одељак војске, или да је њему ваљало бранити какав шанац, мислимо да би Кара-Ђорђе показао своје старо јунаштво. А сад, кад није стајао баш пред самим непријатељем, него је гледао и слушао само за разбијене, за бегунце и за малаксале, и сам је клонуо, слушајући њих: он није могао осетити оног узбуђења, које осећа јунак кад сагледа непријатеља. Сви пријатељи, који су били крај њега, беху у очајању и помишљаху на бегство, па то опште мишљење и расположење занесе и одвуче собом и њега. Има људи, који боље умеју задобити но одржати. Нада у добитак, у величину, која ће доћи, њих непрестано гони напред: а кад се поплаше зарад каква губитка, изгубе са свим мирно расположење душевно. Ако се не варамо, Кара-Ђорђе је мислио, да у оној општој пропасти спасе себе у поуздану државу, а да своје благо у земљу закопа — зна се поуздано, да је он закопао новце — па да се други пут, угоднијом приликом и у боље време, врати с помоћу савезника које помиње у оном свом позиву. То му је све могао потврдити и руски консул, за којега неки кажу, да је у овај мах имао утицаја на Кара-Ђорђа, о чему ми нисмо ништа дознали. Али то Кара-Ђорђа никако не може правдати. Народ је њему био поверио сву своју срећу, његова је дужност била живот свој за народ положити. Све није било још изгубљено ни у колико. Градови су се могли бар до зиме држати; могли су се још и из планина бранити. Турци би и сами утекли из Србије зарад рђава времена и немајући о чем живети, па ако и то не би помогло, оно би се барем пропало славно! Али није било корена оној моралној снази, која може да издржи кад несрећа навали, а која сама себе знајући живот полаже ма и за голу част. Тих превисоких тренутака ми у овој нашој историји немамо; ни сам Кара-Ђорђе немађаше снаге за тако што. Септембра 19 (1 окт.) јавио се у стану на Морави. Управо се не зна шта је он ту радио и да ли је стање, које је ту затекао, још већма

утврдило његово очајање. Турци пређу Мораву испред његових очију 20 септембра, нити им се могло стати на пут. А 21 септембра Кара-Ђорђе побегне с Недобом, Леонтијем, Филиповићем и својим секретаром Јанићијем преко Дунава у Аустрију.

Што се Кара-Ђорђе уклонио, био је после Вељкове смрти други тежак и одсудан удар. Без икаква отпора уђу Турци у Смедерево и Београд. У те градове у тешкој хитњи није било ни хране прибављено. Цела земља је била сад отворена Турцима.

ГЛАВА ШЕСНАЕСТА

НОВА ТУРСКА ВЛАДА

И ако се често доказивало да се у људској судбини и зло и добро једно за друго враћа, толико се исто и сумњало о томе. Нећемо се величати да ми улазимо у траг како то превелики судија непосредно или прејестаствено свакои своје даје; али друкчије не бива, и показује се као природан ток у стварима, да оне наклоности и страсти, које су биле узрок каквом злу делу, раде и даље, пошто је дело свршено, докле год не оборе самог злочинца, па раде може бити тим јаче чим је дело повољније испало за руком.

Закон налик на овај влада и у јавним пословима; барем можемо у српским пословима опазити како узрок несрећи, која Србе постиже 1813 године, ваља тражити у оним неделима почињеним у Београду, кад су Турци пљачкани и убијани.

За оно су онда без сумње највише били криви они, који су онда заповедали у Београду: Младен, под којим је била посада, Милоје, који је био над бећарима и Сима Марковић кнез београдског округа. Они су се онда пљачком обогатили и били су у тешњој вези и са самим Кара-Ђорђем, који је оно све допустио.

То је било узрок, те се начинила странка, која је своју корист везивала за интерес врховнога вожда и која се, до душе, и за интересе тога вожда борила, али, као што је била махом за насиље, тиме је врховном вожду и противнике изазивала. Видели смо колико су пута устајали господари на утицај Младена и Милоја, који су у Београду готово исто онако као и Турци жарили и палили, особито пак на утицај Младенов, најјачи међу свима. Господари подлегоше, они између

њих, који беху најодсуднији, морадоше се уклонити, али тиме неста и њихове снаге, која је могла бити те од како велике користи, да се затекла у земљи кад је опасност настала. У Србији нити беше развијено грађанско осећање за државу, нити какав војнички ред, и по природном феудалном начелу, овде се морала обрана основати тако, да свак брани оно што је од старине његово, и људе је могао предводити само ко је где познат био и ко је међу људима угледа имао.

Она странка у Београду, која учини највише да се оснује самодржачка власт, те узе сама себи и највише удела у вршењу, није била кадра накнадити собом што је изгубљено у оним истераним људима. То је кнез Сима, предводећи војску два пут осведочио, а о Младену се знало и за мирно и за ратно доба. Ено какве су кобне среће били предводећи војску у најодсудније доба! Младен пусти те пропаде Хајдук-Вељко, и не одржа Мораву; а кнез Сима пусти Турке преко Дрине до самога Шапца, без и једног боја. То је било оно баш, са чега је целој земљи дошла пропаст.

И ето се стекло што су стари кметови још у почетку прорицали да ће доћи кајање.

Чим беше нестало Кара-Ђорђа, утеку за њим и совјетници у Аустрију. У шабачком стану беху наумили да пошљу у Београд Милоша Обреновића с 2000 људи, а кад чују да су Турци већ ушли у Београд, оставе се свега. И главни заповедници и најзнаменитије војводе побегну преко Саве. Тада остави и Вујица са својих 3000 људи Делиград; па се и њему учинило да је безбедан тек онда кад је био преко Дунава у Панчеву. Где је год било војске, све прште куд је ко знао.

Како се за један тренутак стање са свим променило! Најзнаменитије између дотадашњих српских главара оправе у аустријске градове: Кара-Ђорђа у Грац, Младена у Брук на Муру, Јакова, Вујицу, Симу и Леонтија којекуда на друга места. После су их, услед руског посредовања, све отпустили у Бесарабију. Омање поглавице истина су остале у Аустрији слободне, али се ни један није усуђивао да се врати у Србију. Неколико је војвода остало и у Србији, али су се и они морали крити по пећинама у планини од љутине истих својих

људи. А Турци заузеше земљу опет као господари, и нигде им се нико не успротиви. Без икакве муке врате се они опет у градове, макар да је Србе онолике муке стало док су их поотимали. Шабачка се посада разбегла чим је дошао глас да се Турци примичу. И за тренутак наста турска влада на ново по варошима, паланкама и селима.

А је ли могло обновљење турског господства у Србији тако доиста без икакве сметње опстати?

Зар је народна снага била сломљена тако, да је се Турчин већ није имао рашта бојати, само једном војном, у којој Срби нигде нису били са свим потучени, сломљена само бегством старешина њених? Она се држала девет пуних година, кроз најтеже бојеве, па зар могаше тако од један пут ишчезнути?

У таким је приликама било од особита значаја што је по гдегде још остао који војвода и није утекао, и што је између независних главара, господара, остао у земљи ма и онај једини — Милош Обреновић.

Кад се војска шабачка растури, а све војводе преко Саве утекоше, сам је Милош остао у Србији. Невесео зарад онога што је било и размишљајући о будућности јахаше Милош низа Саву. Јаков Ненадовић пређе још једаред преко Саве не би ли и њега наговорио да пође за њим. То је било у Забрежју, где се Милош био уставио да коње нахрани. „Шта ми је вајде од живота у Аустрији, одговори Милош Јакову, кад ће ми овамо Турци стару мајку, жену и децу у робље одвести? Ја одох; па како буде другима, нека буде и мени.“ Милош је осећао како се у великој несрећи не ваља одвајати од свога народа. Истина се Јаков старао да га увери како није тако, али не могаше ништа учинити. Милош се крене одмах својој кући у Брусницу. На југу око Милошева војводства још није било Турака, те се Милош надаше, да ће се ту моћи како год држати. Заузме Ужице,разда бећарима, који се сад око њега скупише, јербо остале поглавице све бејаху у Аустрији, оружја и хаљина, и уздаше се да ће га народ слушати. Али чим се Турци помолише, показа се јасно како се више не може супрот стати Турцима. Свак је рад био да спасе како тако своју кућу, жену и децу; свак се хтео предати, јер је то био једини пут којима се људи могаху избавити. Није се могла одржати ни

једна чета, и сама ужичка посада разбеже се, чим дође глас да се Турци приближавају.

Али је ипак Милошево држање имало знаменита утиска на Турке, и ако им се он није могао јавно одупирати. Да би земљу ма колико уредили, требаше само још то да им својим угледом припомогне који год народни поглавар. Еле се они обрате Милошу и обреку му, да ће га учинити кнезом и господарем као што је био и за Кара-Ђорђа, ако им се преда и помогне умиривати народ.

То беше понуда од голема значења по Србију.

Чим су Турци стајали тако да им је ваљало тражити помоћи у поглавара земаљских још непобеђених, по Србе је било од очивидне користи, ако би се саставила управа с каквим год учешћем народних елемената.

Милош науми да прими понуду. Он положи оружје Али-аги Серчесми, дели-баши великога везира, у селу Такову; и Серчесма узме само сабљу, а дугу пушку, пиштоље и велики нож врати му да их носи као и дотле, и као што је било обречено, одмах га призна за обор-кнеза од Рудника. За тим Милош не само што поможе умирити свој крај, него наговори и остале војводе, те се као и он испредају. Али-Ага не хте да се лиши ни те части, да га баш он изведе и пред великог везира, који га прими одлично, потврдивши га и сам за обор-кнеза рудничког.

За пашу београдског поставе Сулејман-пашу Скопљака, родом из Скопља из Херцеговине, који се, разуме се, за свих девет година тукао са Србима; али је то постављење било с његовим пристанком. Кад је Милоша показивао своме дивану, говораше: „Ето вам Милоша, мога драгог баш-кнеза и посинка; сад се чини да је миран и кротак, а по кашто ме је ваљано умео убрзити: на послетку ми је на Равњу и руку размрскао. Ето видиш, посинче, настави паша, обрћући се Милошу и показујући му рањену руку, ту си ти мене ујео.“ „Ја ћу ту руку и позлатити“ одговори на то Милош.

За тим га Сулејман одмах постави бурунтијом за обор-кнеза над Рудником, Пожегом и Крагујевцем. Поклони му лепе пиштоље и арапског коња.

Осим Милоша сами се покоре Турцима још неки поглавари: тако Аврам Лукић, некадашњи совјетник, знаменит човек,

у годинама и речит, и војвода Аксентије, који сад постане кнез у Београду. Оружје су смели носити, и покашто им је паша и за употребу оружја кроз прсте гледао. И Станоје Главаш још бејаше у Србији. Него како је Станоје био хајдук, не могаше постати кнез. Али је и он у смедеревском округу вршио сердарску дужност, такође под оружјем.

Макар да су Турци и узели у своју службу неколико српских поглавица, никако се ипак не могаше мислити да су се они ма и најмање оставили оне њихове мисли, да владају земљом потпуно и без икаква изузетка.

Погодба на миру Букурешком, онако како су је они протумачили, није се извршила мирним путем но насилничким заузећем, те по томе се они на њу не хтеше више ни обзирати, но стадоше уређивати земљу како се њима најбоље свидело.

Паша је имао уза се јаку војску, коју растури по земљи. И у сама малена места, као што су Баточина и Хасан-пашина Паланка, допаде по 200—300 најамника војника, Арбанаса и Бошњака. За њих се морала околина старати и плаћати им. Беше то као некаква ексекутивна војска.

Њиховим закриљем не само да се вратише протеране спахије, него и свиколици од истераних Турака, који су били у животу. Куће своје по варошима и паланкама нађоше истина порушене, али добра опет заузеше, а претрпљена штета опомињаше их на освету.

Тако су одмах, чим су се иоле утврдили, уклонили са света многе између оних, које су држали за своје нарочите непријатеље.

Ни да се помишљало да се Србима даду народни судови или администрација, као што беше уговором букурешким обречено.

Шта више, пре је било довољно што је био у свакоме округу по један муселим, али се сад Сулејман не хте тиме задовољити. Он постави муселиме и по омањим местима, где их пре није никада било. А покрај муселима или управника, сад није било ни спомена од кадија, којима је више био посао судити и изрицати правду.

Паша заиште врло голему порезу, и Турци пођоше сами по народу да је покупе.

Још је Сулејман нашао за добро да опет навикне сељаке на кулук, и потера их да оправљају градове. Из градова их по читаву недељу дана без одмене не пуштаху, те се међу људима изврзу болести од којих многи поумиру. Турцима као да то не беше много неповољно, те се поче сумњати да су и они сами погдекоме скрхали врат.

Нова је влада поглавито ишла на то, да од Срба узме и крупније и ситније оружје. Сердари пођу по Србији да то изврше.

Мало ли се пута тада заплакаше жене, видећи где се оружјем њихова мужа или рођака ките Турци. Али су се оне саме морале добро чувати. И сама Милошева жена меташе на се сеоско рухо, кад би им у кућу дошао турски муселим.

Тај притисак тако силан осећали су Срби или као непрекидну опасност или као срамоту после скорашњих њихових победа, те тако се не даде никако сносити.

Може бити да су на људе имали утицаја и гласови о великој европској победи, која је међу тим задобивена и којом пријатељи српски и руски надбише турске назови-савезнике.

Требало је само да се мало нешто заподене, па да се најпре заметну немири, а после из њих развије и устанак на све стране.

Касно у јесен 1814 године десе се у манастиру Трнави заједно муселим пожешки и пређашњи војвода Хаџи-Продан из Сенице, обојица с неколико пратилаца. Хтели су да се ту склоне од куге, која је од скора била почела морити по Србији. Један дан се дигну њих двојица заједно по селима, али кад они отиду, њихови се људи међу собом заваде и пошто пристаде уза Србе, своје земљаке, и манастирски игуман, Турке одмах оно Срба онде повежу и опљачкају. Повод је заиста био мали, али за тим одмах букне устанак кроз пожешки и крагујевачки округ, до саме Јагодине. Хаџи-Продан се уклони што је брже могао од свог пратиоца муселима, и стане се свом силом трудити да рашири устанак. Милоша стане подбадати да се прими, те да постане врховни вођ, као пре Кара-Ђорђе.

Али се то од Милоша за онај мах није могло очекивати. Једно што је био тек скоро Турцима дао реч, а друго што је поврх тога био уверен, да ће тако баш ни најмање не-

спремљен почетак омашити и после учинити да се земља са свим упропасти, науми Милош са свим друго нешто. Он се крене с Ашин-бегом, рудничким муселимом, с којим се беше побратимио, у Пожегу, да тај устанак угушује. Како они тамо дођу, Хаџи-Продан утече. Милош се дигне одатле у Крагујевац, и склонивши неколико одличнијих поглавица: Симу Паштрица, Благоја из Кнића и Вучића, не избегаваше да се с осталима, који се не хтеше приволети, и у неку чарку упусти. Устаници држаху своје место; али кад спазише да у Милоша нема шале, обноћ се разбегну. На тај глас утеку и поглавице јагодинских чета у планину, и стану одатле молити за опроштај, а чете се растуре.

Али и ако се Милош стараше да поврати мир, опет није напуштао ни бригу о својим земљацима. Он је био вешт да многоме помогне и да многога избави. Тако је било са чељади Хаџи-Продановом, која беше допала турских руку, барем са најмлађом снахом Хаџи-Продановом, која је утекла прерушена у мушке хаљине. И пошто је Милош први Сулејман-паши дао глас о устанку и јавио му како је сам наумио да га угушује, имао је начина да од Сулејман-паше добије уверење да ће сваки који се драговољно преда бити миран и да паша неће ником ништа учинити сем јединог Хаџи Продана, којега мисли казнити како сам зна.

Али се радило друкчије но што се говорило. Сулејманов Ћаја-паша[1]) дође у Чачак истом кад се све свршило. Па опет стане натеривати људе да му потказују ко је устанак потпиривао, те оне потказане све окова у ланце и поведе их собом. Срећом га Милош устави у Крагујевцу и Јагодини, да више не пали села и не одводи робље; али га је и ту Ћаја-паша послушао истом кад му је стао претити да ће га оставити и да му неће више помагати умиривати земљу. Ипак није могао смести Ћаја-пашу, да оне већ похватане назови-бунтовнике не одведе у ланцима. Ћаја истина и по два пута обрече да оном робљу неће дирати у живот, него ће га глобити и онако казнити; али мало по томе, када је с њима у Београд приспео, преко свега што обећаше и он и паша, незнатније између њих

---

[1]) Ћаја значи управо челник, начелник, овде доглавник. Пр.

— било их је на сто педесет — исеку пред четири београдске капије, а трнавскога игумана с још њих тридесет и шест набију на коље.[1]) Све су били млади срчани и јунаци људи, који или беху пристали уз устанак, или су их Турци хтели побити што су их се бојали.

Према овако грозној казни дошла је одмах за тим и самовоља без икаква обзира, којом су Турци хтели заплашити сваку другу побуну. Потражујући на ново оружје — јер је тај устанак показао да га још довољно има у народу — почине небројена насиља. Турски су цигани кад сусретну Србина нагонили га да свуче своје добре хаљине, па су му давали за њих своје одртине. Што се год руха у кућама нашло, које није било домаћи женски рад но куповина, све је то поотимано. Зарад тога скићући Турци су често пунили пепелом коњске зобнице, те их натурали женама о врат. и ударајући по зобници гонили им онај запрашен пепео у уста и у нос. Било је и тога да су људе везивали за ноге и за руке, па их вешали, и после им привезивали за тело камење; неке су били док се у њима душа чула; неке су живе на ражњу спаљивали. Па је чињено и других свакојаких грозних дела, која су нам истина позната, али смо ради да их прећутимо.

Нису ту ни главара штедели. Између оних што су исечени пред Београдом, било је старих совјетника, као што је био Милија Здравковић, старих на гласу војвода, као што је био Стеван Јаковљевић. И Станоја Главаша не могаше више заклонити сердарска служба: Турци убију и њега, макар да није био ништа скривио.

Било их је који су паши често паметно говорили, да тако управљање као његово није у цареву корист; и сами Бего Новљанин, пређе онакий насилник, беше за то мишљење живо заузет. Све је паша спокојно слушао, па је говорио, да он ни на близу не чини онако, како му гласе цариградска упутства, да он све једнако штеди земљу.

Шта се ту могло чинити? Је ли могао особито Милош спокојно гледати где се гази реч њему задата иза онаковаља-

---

[1]) То је било 23. Новембра (5 Декембра) 1814. (Сима Милутиновић приповеда у својој „Трогодишњој Историји Србије“ да је ово било истом по Божићу око Светог Саве. Пр.)

них његових услуга? Беше се баш десио у Београду кад донесоше главу Главашеву. „Јеси л' видео, кнеже, ону главу?“ упита га један Турчин од Сулејманових кавава, „сад је на те ред!“ „Валах, одговори му Милош, одавна сам ја своју у торбу метнуо, ово је туђа што носим на раменима!“

И доиста, кад се Милош замоли да отиде до куће, не хоћаху му ни допустити ни забранити. Али се Милош досети, те откупи од паше некога робља шездесетеро и међу њима неку одличну робињу, те му се задужи око 100 кеса. Кад по тој погодби Милош каже, да само он и његов Димитрије могу толико трговине с воловима учинити колико је доста да се тај новац прикупи, на послетку их пусте да иду. Сутра дан зором њих двојица отиду на коњма. Милош је већ био смислио шта ће чинити: није му требало многог договора. Усред рудничких планина у Црнући, где је Милош, пошто су се повратили Турци, на једној стрмени начинио кућу и вајате, нађе он код куће не само своје момке него још много и других присталица. Људи беху поутицали од својих кућа, где више не беху ни мало безбедни, те се склонили код Милоша, да бар главу избаве, као што су сами говорили. Дању су се бавили крчећи шуму и садећи шљиве, а ноћу су ишли наоколо, те и друге наговарали и с њима се договарали шта ће се и како ће се. Може бити да се нису ни надали да ће се опет ослободити, али су волели да се у пољу бију, но да седе мирно код кућа чекајући турске пандуре. Желели су да бар свој живот замене којом турском главом.

Ово расположење беше исто онако као оно пред први устанак, и на послетку, устежући се донекле, пристане уза њ и Милош.

ГЛАВА СЕДАМНАЕСТА

УСТАНАК ПОД МИЛОШЕМ

Срби се још један пут лате оружја. Насиља беху превршила меру, а и самом је Милошу била опасност над главом, те га то натера да предводи устанак.

Милош се могаше рачунати међу старешине, који су своју власт имали сами од себе. Он је још од почетка био силан уза свога брата по оцу Милана; а ево његова племена. Мати му је Вишња најпре била удата у Брусници за сељаком Обреном и с њиме је родила Милана. По том се други пут удала за сељака Тешу (Тодора) из Добриње у ужичком округу, и ту роди неколико друге деце, а 1780 године Милоша. Али од оба Вишњина мужа ни један не беше имућан, те њезини синови морадоше ићи у туђу службу. Милан се први докопа трговине у Брусници, и мало се отме. Тада и Милош стане у службу код свога брата, а дотле је туђа говеда терао на далматинске тргове. Толико су се била пријубила ова браћа један уз другога, да се и Милош по оцу Миланову прозове Обреновић, а по своме оцу требало би да се зове Тешић или Тодоровић. Рад им је ишао добро од руке, и кад је 1804 године букнуо устанак, могли су се и они бројати међу одличније људе. Одмах у почетку скоче и њих двојица на дахије; и Милан својим властитим угледом постане главар над Рудником, Пожегом и Ужицем. У осталом је Милан волео мировање, а Милош је у место њега ишао војевати. Видели смо како се Милан био заплео у оне ствари против Кара-Ђорђа и како је умр'о, а и то како су Милоша знаменито ограничили одмах чим је за Миланом на војводство ступио. Може бити да је он баш за то слабо марио да иде 1813 године у Аустрију, што није био

тако тесно свезан с оном странком, која је била на влади. Па како у то доба одоше из земље све старешине, и његов се углед увелича више но икад не само по његовим окрузима, јер је он као обор-кнез три округа држао, но и по целој Србији. Сав народ беше у њ очи упр'о. Турци су га се морали бојати и више се на њ обзирати но што су сами ради били. Док се њихова влада могла сносити, Милош их је потпомагао, а кад је постала несносна, па већ стала и њему самом гр́озити, науми Милош да скочи против ње. Био је Милош уговорио са својим побратимом Ашин-бегом муселимом, да један другога чувају ако дође до невоље, Милош Ашин-бега од Срба, а Ашин-бег Милоша од Турака. У петак пред Цвети године 1815, Милош испрати свога побратима из својих округа. Беше дошло време да народ устаје на оружје.

Те исте недеље ударе Милошеви људи на неке Турке, који су купили порез и харач. Најзнаменитије је оно што је било у Руднику с Токатлићем, који је пред Ашин-бегом био муселим и којега су Турци на Милошеву молбу сметнули, али је ипак седео у Руднику у својој тврдој кући са неколико момака. Арсеније Лома, који је био под Кара-Ђорђем постављен за војводу, па се Милошевим посредовањем после предао, опколи Токатлића с прилично људи и узме га у опсаду. Токатлић на скоро по том опази да се од толико њих неће моћи бранити, и понуди се на предају. Посоли комад хлеба, загризе га и пошаље га своме непријатељу с молбом да га пусти да иде с миром. Лома се учини да је пристао: и он загризе онога посољена хлеба, закуне се да ће учинити по молби, па пође сам собом да испрати Токатлића до границе. Али тек што су били дошли на један вис одмах код Рудника, а то искрсне нека заседа, те предане Турке све потуче. Један само остане у животу. Заиста врло неугодно започињање дела, којим се хтело повратити законито стање! Али је одмах за тим дошла освета и накнада. Онај момак, што је био остао у животу, јахаше даље донекле с Ломом не бринући се за живот, и пребацаше Ломи што је вером преврнуо, а Лома му се опет правдаше, како он за оно није знао. На послетку онај момак извади иза појаса леп сребрн велики нож, па га пружи Ломи. „Ево, говораше Турчин, узми овај нож, па ако и мене

Срби гдегод убију, биће мој нож у јунака; ако ли жив изнесем главу, нека ти је за спомен." Лома, који мало пре беше преврнуо вером, сад поверује томе, па како се саже да онај нож задене за појас, Турчин му опали у потиљак из пиштоља, и отрчи на коњу у скок. Турчин умакне, а Лома нађе што је и тражио. Срећом у устанку под Милошем не налазимо више ништа овако.

На Цвети 1815 изађе на видик и сам Милош. Зором изађе у Такову код цркве пред небројени народ, који се онде беше стекао. И сами старци, који су иначе плашљиви, викаше сад да се устаје. Ко је год био ту, сваки се закле да ће заборавити сваку међусобну распру и да ће једнодушно Милоша слушати. У Црнуће се међу тим скупљаху момци. Сјајно наоружан, с војводском заставом у руци, изађе Милош међу народ с речима: *Ево мене, а ево вам рата с Турцима!* На васкрс је Милош још један пут говорио у манастиру Моравцима народу из ваљевског и београдског округа који се био код цркве скупио, јер су Моравци међу та два округа. Бољег расположења није могао наћи нигде. Свак је био уверен, да је од онаког мира и рат бољи. Пошљу писма и гласнике на све стране по пашалуку, поручујући на послетку како је устанак букнуо и како се ваља тући свуда где се год види — обична у Турака — зелена хаљина, а науме сами да одмах с места започну војевати. Потргну оружје из шупљег дрвећа и јама, где је било сакривено: а од кога је све било одузето, ономе је сусед додавао. На местима где је могло понајпре бити опасности и на граници Милошевих округа народ одмах ископа утврђења.

Може бити да је овај почетак био смелији но и само војевање на дахије. Ма да је народ у тај мах и показивао највећу храброст и вољу, ипак је био јако застрашен и готово сатрвен сећањем на скорашњу несрећу. Оружана турска сила у Србији била је јака и велика на броју. Ћаја-паша је сам за неколико дана скупио 10.000 људи, уз које пристане и неких две стотине Срба под кнезом Аксентијем. Они шанцеви, које су Срби у хитњи били ископали, не могаху одолети овакој сили Турска војска продре до самога Рудника, у село Мајдан. Изгледало је као да се ни овај устанак неће свршити нимало боље од Хаџи-Проданова. Како је Ћаја сатирао свакога, који му се противио или одупирао, а милостиво примао

оне, који су му се хтели покорити, предаду му се многи и од оних, који су сами викали да се почиње устанак. И међу људима који су се још држали под оружјем борила се ствар око две очајне мисли. Једни готово нису били с раскида да се предаду Турцима, и да им после и сами притеку у помоћ против Милоша, а једни су напротив говорили, да између себе један другом поубијају чељад, па да се сви одметну у планину и ту да се бију с Турцима докле их једнога тече.

Овде је ствар прекинута на добро што у тај час највеће опасности дође помоћ, ако и помала, од њих 500 Гружана, 200 Црногораца из Рудника и нешто Левчана из јагодинског округа, ама све одсудних и поузданих људи. Пред њима беше Јован Добрача, који је пре са свим мирно радио трговину, а који сад показа таку смелост, какво] се не би нико надао по његову мирољубивом изгледу. Кад они стигоше, свак се поче опет надати и уздати у се, и науме да потерају даље започету војну, ма да је непријатељ био далеко јачи. Ћаја-паша би може бити много боље учинио, да је онда остао у Руднику, те ту начинио стан, па прионуо свачим, једно да одржи у покорности оне, који му се беху предали, а друго да се осталих дочепа, али он воледне сићи се с голих планина у моравску долину и преко Мораве подићи стан у Чачку, на празно мислећи да ће он одатле моћи земљу држати у шкрипцу исто онако као и с Рудника. Милош на то похита да се тиме одмах помогне. И он ископа шанцеве баш према Ћаји на левој обали моравској, на брегу Љубићу. Тај брег, који влада оном долином, река, и стрмените планине, које се одмах подижу, онај час обезбедише од Турака све округе кроз које истом беху прошли.

Није од потребе описивати војну на горњој Морави, која је више била хајдуковање. Арнаути су излазили у долину и у планине онуда да пљачкају и да одводе робље; а Срби хватаху испред њих заседе којекуда по планинским провалијама. По кашто су за њима понајлак ишли и калуђери с оружаним слугама манастирским, те их вребали откле са згодна места; а бивало је и тога да су како Турци у страху, тако и потера за њима, газили у воду, па их вода обоје заносила и носила заједно с похватаном чељади, те су им после рибари по обалама налазили мртва телеса и сахрањивали их. С оне стране Мораве,

коју су Срби држали, Турци не могоше ништа учинити. Убијали су немилостиво свакога, био Турчин или Србин, ко се само помолио с пашином бурунтијом, у којој је он нудио опроштај. Главно је било што су донде, докле су ту задржали силу Ћаја-пашину, имали кад да устанак распале и по околним окрузима.

Најпре скочи на оружје београдски и ваљевски округ.

Спахије се истина одмах спремише да народ силом поврате у покорност. Међу та два округа, у Палежу (Обреновцу) на Колубари, начине они шанац, мислећи да ће бити у њему довољно двеста људи посаде. Али се Милош већ оснажио толико, да се смео слободно маћи и даље из свог стана, те отићи у помоћ притешњеном народу. Нешто војске поведе с Љубића, а нешто се онде прикупи око њега, и тако је одмах могао ударити на шанац пре но што беше и довршен. Још су се од пре у оваким бојевима послуживали двоколицама, које се зову домуз-арабе (свињска кола) и које су кола у толико, што се може на њима утврђен на осовини дрвени заклон гурати испред себе напред, па тако помичући тај штит пуцати иза њега и јуришати. У вече спреми Милош повише тих домуз-араба и поручи спахијама да ће им сутра два сахата пред свануће показати како се бије бој у Србији. Како је Турака било много мање и у рђавом шанцу, смисле да ће бити боље и не чекати непријатеља, којега су одавна добро знали. Ону исту ноћ утеку. Беше их на три стотине, и мало који да изнесе главу.

Највећи је добитак од овога боја био, што се Срби опет докопаше топова. Један нађу на шајци, која је била уза шанац к обали притерана, и одмах оправе што је требало око њега да се могу служити — прионуше око тога и људи, који чекића никад не бејаху у руке узели — а други, који је негде у потаји сакривен стајао, нађу и довуку. У опште је ова победа била врло добрих последица. Кад пукне глас, да су Срби у боју на граници задобили победу, пређу из Срема и из Баната у Србију многи бегунци, који су се тамо задржавали. Стојан Чупић, пређашњи војвода мачвански, Петар Молер синовац архимандрита Рувима, Сима Ненадовић, млађи брат Протин, Алексин син, Боја Богићевић, син онога Антонија Богићевића

што је Лозницу онако јуначки бранио, Павао Цукић, на гласу хајдук и пређашњи војвода под Кара-Ђорђем, кнезови Милоје Тодоровић, Максим Рашковић, и многи други знаменити људи, врате се у Србију с момцима, оружјем и муницијом и стану подизати на Турке народ и своје људе.

Од по муке беше тада Милошу да цео ваљевски округ очисти од Турака. Турци чим опазе у Милоша топове, одмах се разбегну из онога шанца што га беху ископали на Колубари близу Кличевца. Милош их не хте гонити. Да Бог да, рече тада, сви тако побегли.

Тако се Милош врати опет на Љубић с одморном снагом, јачи храбром војском но кад је отишао, а непријатељима страшнији, јер је сад и топова имао. Прво кад ударише на њ, одби их с победом. За тим се не хте више задовољити ни са старим шанцевима, ну ископа нове баш уза саму реку. Тако је све дражио Турке, докле се и они, на послетку, не почеше спремати на велик бој, на бој, који је прекинуо ствар по обе стране и ако врло неочекиваним начином.

Срби се не могу похвалити да су у овом боју одбили Турке, који на њих ударише. До душе бранили су се ваљано. Стари неки барјактар Кара-Ђорђев, по имену Рајић, коме беше дат један од оних нових шанцева, и кад се сви узмакоше, не хте да уступи; хтеде да погине крај својих топова, заменивши се ваљано мртвим турским главама. Тако тај шанац падне Турцима у руке, други буде остављен, а на Љубићу беше врло мало војске. Једаред су били переђали коње око шанца, па на коље покрај њих пометали гуњеве, да помисле Турци оно је војска заостала. На послетку се прикупи више народа, те се оснаже на ново, да крецко и весело дочекају непријатеља.

Међу тим је исти тај отпор српски имао више утицаја на Турке но што су Срби мислили. Не знамо поуздано шта се чинило у њихову стану. Што је у тим бојевима и Ћаја-паша погинуо, само је могло још већма замрсити нереде, који су и онако обична ствар у војсци, у којој су војници различна племена и из различних места. Једно вече дође нека робиња, која беше утекла из турског стана, те јави Србима да је међу Турцима неко кретање: и како не зна ни сама да

ли мисле бежати или ударати. Срби мољаху Бога да Турци отиду, али се спреме и да их могу дочекати. Сутра дан у јутру чују да се Турци сви, што их је год, повлаче к Сеници, па су већ прешли брдо вод Чачка. На сву прилику се учинило Турцима да је већ куцнуо последњи час, у који им ваља изграбити са својом пљачком. Али им Срби баш то и не хоћаху опростити. Милош потрчи за њима у потеру, стигне их код Ртара, и ту их на све стране разбије. Србима паде у руке не само турска пљачка, но и што су Турци сами имали, па и топови. Сам се Милош побрине како ће се с робљем лепо поступати. Рањеницима повеже ране, па их ставп на носила, здравима дâ коње, а чељад помеће у кола, па их све испрати у Ужице. Турске буле нису га се умеле нахвалити. „Тако је с нама чинио, као да смо му мајке или сестре; оно је права вера, која тако заповеда!“

Кад пукне глас о томе, разбегну се и они Турци што су били у Крагујевцу у шанцу; и тако се на један пут затече велики део Србије очишћен од Турака. Али су се још држали у неколико шанцева, који су били поузданији. Од свију је био нај јачи шанац у Пожаревцу. Док се не би узео и тај шанац, ништа се не могаше сматрати као свршено. Милош одмах поведе тамо народ не оклевајући нимало.

Још није био ни стигао у Пожаревац, а сусретне се с непријатељима. „Дели-баша, повиче Милош турском војводи, не знам имаш ли ти још којег пута осим овога мени на сусрет, али ја доиста на друго нисам пошао но да се с тобом бијем на смрт.“ Срећно га ту стера натраг у шанцеве, и још оно вече ископа и он бусије наоколо. Ту се морао започети најжешћи бој.

Милошева је снага била у уверењу, по ком је знао да је у сваки тај бој заложено све, и да не ваља ништа да пожали онај који хоће све да добије.

Он својим поглавицама још један пут каже да може ићи кући ко год хоће; ама ко остане, да мора ићи свак пред својом четом, и ко стане бежати, био поглавица, био прост војник, да ће од његове руке погинути. За тим пред вече удари на турски шанац.

Она три вечера једно за другим узме Милош први, други

па и трећи шанац, али с повеликом муком — Турци се брањаху ножевима, кад сабљама не могаху, а често су се са Србима рукама рвали и били. Али би и пљачке драгоцене. Запљачкају добрих коња, скупоцене коњске спреме и богата одела. Четврти је шанац, што беше око цркве и џамије, био најбоље утврђен. Четврто вече Срби истина ускоче и у њега, али Турака не могну истерати. Преноће онако једни према другима, па зором ударе опет на јуриш. Највећма су се намучили око цркве. Турци су били начинили на зидовима пушкарнице, па су кроз њих пуцали на Србе; него Срби провале зид, те продру у олтар. И ту, на најсветијем месту, изврши се најватренији бој. Турци истериваше Србе више пута, али се Срби на послетку одрже.

Тада клону и Турци. Још су само искали да дође међу њих Димитрије, којега су добро познавали, да их увери удара ли то на њих доиста Милош, кнез царски, па ће они пред њим уступити. И Милош им допусти да могу отићи у Ћуприју под својим оружјем, али без топова, и само с онолико муниције, колико сваки може уза се понети, па их опреми са српском пратњом.

Још је био остао у Србији само један знаменит турски шанац на Ибру код Карановца (Краљева), којега су Срби и без Милоша били већ толико притеснили, да се одмах предао чим је дошао Милош.

Милош није хтео дражити своје непријатеље унижавањем; он им допусти да слободно, под оружјем и с целим својим имањем, могу отићи у Нови Пазар. У Новом Пазару је био Адем-паша, и много је било и његових Турака међу онима у Карановцу затворенима. Милош се старао да пашу обавести рашта се то устало, и како се није могло друкчије, послав му и неке поклоне. Адем-паша одговори на то пријатељски и доврши писмо попевком:

„Држ' се, бане, за јелове гране,
„Коси, бане, како си почео,
„Тек од кише причувај откосе."

Милош се служио својим победама махом умерено. Али-паша родом из Никшића беше прешао Дрину, испредњачивши

испред велике војске босанског везира. Милош није ни тренутка оклевао да га нађе и одмах на њ удари. Тада не хте ударити на Турке, као дотле, у вече, него тада први пут удари на њих дању — толико се већ појаче могао у се поуздати — и Турке све обрати у бегство. У једном шушњару буде заробљен и сам паша без турбана и шала. Милош му опет поврати упљачкано одело, почасти га у свом чадору кавом и дуваном, поклони му коња, ћурак и 500 гроша, па га тако отпусти к везиру. Још га ту и паша посаветује да се само не упушта у свезу ни с каквом страном силом, па ће за цело он бити владалац и господар у Србији.

И доиста се сад Србија могла сматрати као привремено ослобођена. Милош беше свршио војну, која се могла мерити са сваком другом која је извршена у Србији. Свак му мора признати хитрину, с којом се показао на Палежу (Обреновцу), добро прорачуњено држање његово на Љубићу према непријатељу далеко јачем од њега, и нападе на пожаревачке шанцеве онако снажне издржљивошћу.

Али ту није било ипак све; још је много требало. Била је то побеђена тек сила у самој земљи настањена, па ни она није била побеђена потпуно. Градове још народ није имао у својим рукама, а пређе се народ тек држањем градова осећао у пуној самосталности. Па зар се могло мислити да ће султан пустити да му се истом покорена Србија отме, не употребивши све што може да је одржи, особито онда кад му није сметао никакав други непријатељ? И тек се сад показаше две силне војске, једна из Румелије под Марашли Али-пашом, која беше стигла у Србију, а друга с Дрине, под оним истим Хуршид-пашом, који је Србе 1813 године надбио, а који је сада био везир у Босни.

Да су те војске озбиља и слошки удариле, Србија би још једаред морала допасти најстрашније опасности.

Срећа те је султан имао узрока да не потегне све силом, него беше вољан да пристане и на преговарање.

ГЛАВА ОСАМНАЕСТА

ДОБА ПРИВРЕМЕНОГА УГОВОРА

Најпре је положај према Русији заповедао султану да врло смотрено ради.

Изасланици српскога народа обраћали су се и бечком конгресу. Много приступа нису, наравно, ни имали; понека европска посланства, као на прилику енглеско, упућивала су их још с подсмехом на Русију. И Русија, која опет у овом послу оста сама, на скоро по том доиста помену букурешки мир: руски посланик у Цариграду запита, колико ми знамо, султана какав се то рат води у Србији противно миру букурешком?

Осим тога је свеколико хришћанско становништво турског царства било у највећем узбуђењу. Оно је сматрало у победи Наполеону противних савезника победу своје властите ствари. Хришћани из Турске ту везу нису ни за тренутак губили из очију, а овамо се, где би требало, у жару борбе није на њих ни помишљало. Кад се Наполеон вратио с Елбе, у гдекојим се варошима турског царства међу мајсторима хришћанима чинила писанија да би се чим год помогло, да опет Наполеон не завлада.[1])

На скоро се издржа и та последња борба, и за Турску би могло постати збиљски опасно да је навала њене војске у Србију, као што је пуштена била, наишла на јак отпор од стране Срба, те тиме Русији дала основана повода да се прихвати нападнутих и потиштених. Ко зна да ли се том приликом не би узбунили сви хришћански поданици?

И оба везира што се указаше на границама уставише се

[1]) Cet emprunt spontané fut ouvert à Janina, à Castoria, à Sères, à Andrinople et à Constantinople. Pouqueville, Régénération de la Grèce, I, 487.

место да грабе напред, и понудише преговоре, и ако су им војске и бројем и снагом биле далеко надмоћније од Срба.

Као год пред војну од 1813, и сад се поче разматрањем букурешког уговора, и ако се још избегавало поименично помињање тога уговора.

Најзначајније је питање било, хоће ли се Србима оставити или узети оружје, које су сад опет носили.

Милош је још имао толико поверења у Хуршида, који га је пређе потврдио за обор-кнеза, да је к њему у стан отишао. Везиров дели-баша Али-ага Серчесма, пред којим је Милош у Такову 1813 оружје положио, даде му тврду веру да ће бити пуштен, и даде му пратњу. И Хуршид се у неким тачкама, које бише поменуте, показа прилично попустљив, али у најглавнијој, о ношењу оружја, Хуршид не хоћаше ни да чује. Још више — он тражаше предају оружја као погодбу која се мора свршити пре сваког преговарања. Говорио је, да то оружје мора послати на колима у Цариград, како би султан видео да опет има раје у Србији. Али пошто то Милош не хоћаше примити, изгледало је у један мах потешко хоће ли и њега пустити, а није ни било малено искушење за везира да задржи у рукама моћнога поглавара целокупнога дотадашњега и свеколикога будућег отпора земаљског. Срећом дели-баша је високо ценио своју част и задату реч. „Не бој се, Милошу, говораше он, докле год видиш у животу мене и мојих хиљаду делија!“ И он заиста издради да му се обор-кнез преда, те га здрава читава врати у Лешницу. Ту га је, рече му, на часну реч примио; ту га силом те часне речи опет враћа! Али од сад, додаде он, нека Милош никада не верује никоме, па ни њему самом, дели-баши. „Били смо пријатељи; а сад се растајемо за на век.“ И доиста превелика је била супротност међу дели-башом босанског везира и међу хришћанским кнезом; није ту било места ни за пријатељство лично!

Па и Хуршид како је могао попустити сад, кад је пре две године као велики везир отворио рат управо због тих истих разлика?

Али је напротив повољније говорио румели-валеси, Марашли Али-паша, који је стајао с друге стране на граници и којему су преговори управо и били поверени. Њему се није

чинило ништа тешко да допусти ношење оружје. „Будите само султану покорни, говораше он, па носите пиштоља за појасом колико вам воља, а ако хоћете и топова!“ „А ако да Бог, додаваше по том, ја ћу вас сам посадити на арапске коње и одети вас у самур.“ Изгледало је, као да он навлаш и поименце хоће да им допусти баш оне три ствари које су раји забрањене законом, а то је коње, добро одело и оружје. На тога пашу Срби се почеше надати.

Али су се опет добро чували да и њему на голу реч земљу отворе. Само његовом ћаји (начелнику) допустише да с нешто људи пођe у Београд, јер им је протумачено да би се то у Цариграду сматрало као добра воља са српске стране да се покоре. Изасланици српски с људима Марашлијиним пођу у Цариград да тамо приме поузданија уверења од султана самог, а обадве војске остану на граници једна спрам друге. У знак свога пријатељства Марашли Али посла Милошу бројанице с којима се Богу моли. Још поручи и оној војсци турској преко Дрине да не прелази, јер је мир готово као и углављен, а преласком Турака преко Дрине морао би се реметити. Не прође много, колико је могло мање, од прилике месец дана, а врате се и српски и Марашлијини посланици из Цариграда и то с повољном одлуком. У оном ферману о миру, који је дошао Али-паши, стајало је, по обичној форми, с почетка како је султану Бог поставио на душу поданике и како их султан тако препоручује паши; а како ће паша учинити по својој дужности, ако стане поступати благо. Изгледаше да је паши остављено на вољу да смисли како ће се то учинити.

У осталом ту није било више ништа но како Порта у главном није противна ономе што је паша обрекао, али је прва последица била, да су Срби паши допустили да може са својом војском доћи у Београд.

После малог устезања дођу тамо и народне старешине. Милош буде дочекан са својим пратиоцима на једној скупштини, у којој беше више од педесет бимбаша, ајана и бегова који су седели прекрштених ногу пушећи чибуке. Паша устане па запита: „Јесте ли ви Срби покорни Султану?“ Милош му одговори: „Јесмо!“ Питање и одговор учини се три пут. Онда

се и Србима допусти почаст да запале чибуке, и послужи им се кава.

Толико се веħ било корачило да су се погодбе, на којима је основљи мир, почеле доиста и вршити.

С добровољним пристанком српским Турци се утврдише по градовима у Србији; Срби признаду на ново своју стару потчињеност, али тако, да се она уреди на начин како ħе се моħи сносити, и понајпре да се гарнизонима не допушта више старо њихово господство, основано на исламским повластицама.

Оно, колико је Мљрашли Али-паша одобрио, било је све у овоме двоме.

Допустио је да данак не купе Турци, као што је било под његовим претходником, него је то оставио Србима самим повративши данак на стару меру, допустио је пак да и Срби имају удела у суђењу. За муселиме по окружним местима уредио је да немају права мешати се у српске ствари ни онда кад би Турци сами имали какав спор са Србима, а камо ли кад је ствар између Срба самих.

Да се та наређења изврше, састави се покрај паше народна канцеларија у Београду, нешто налик на стари Совјет. Тој је канцеларији био посао, да од кнезова прима данак и да га предаје паши, и да буде као нјвеħи суд. Паша обеħа да ħе њихове пресуде извршивати.

То је без сумње на први мах био велики добитак што је иста народна канцеларија била уједно и неко представништво народно. Него је покрај тога ипак остало много најзнатнијих питања недотакнутих. Остаде недотакнуто питање како ħе даље стајати једни према другима Срби и Турци што се тиче личног имања, и Срби одмах без оклевања опремише у Цариград султану другу депутацију, да изради и штогод више и веħе какво задовољење. Опомињаху се добро оних тачака мира Петра Ичка, па мишљаху не би ли се за оно могла сад добити потврда.

А у Цариграду није ником ни на ум падало, да у том правцу питање развија. Диван управо није хтео на српске предлоге ни да одговара, него упути изасланике паши, будуħи он зна шта је воља великог везира. Паша се тога ради нађе

са свим у чуду, и изјављиваше да њему није стигло никакво упутство.

Посланици се врате, па место раширених права не донесоше ни потврђење барем оних пређе задобивених. Што су се та права држала и вршила, готово је највише чинило то, што се паша, који их је дао, лично у Србији бавио. Кад се он један пут стаде спремати да одлази, кажу му старешине, да ће и сами морати кретати за њим, и оставити земљу. Израде те он остане код њих и даље.

На скоро се пак и за њ побоје да ли мисли збиља држати своју реч.

Исти Марашли Али-паша служио је у последњем турско-руском рату као дели-баша, па је после постао паша у Боли у Азији, и он је ту област, која је под Чапан-оглом имала неку независност, без икакве буке опет покорио са свим под султанску власт све тако по малко из почетка попуштајући. Изгледаше као да је то исто намерио и у Србији: кажу да су то људи чули баш из његових уста.

И онај уговор, који с њиме беше учињен, није се баш по савести држао. Турски су се муселими почесто упуштали те понеког кажњавали телесно не чекајући кнезовеку пресуду; сам паша је некога погубио без судске пресуде.

Турска охолост покаже се на најгрубљи начин. Један делија ходаше по Београду са својим псима, којима је био наденуо имена српских старешина (Вујица, Милош), и тако их дозиваше.

Поглавито је Турке још држало на узди што су Срби били под оружјем. Марашли Али-паша беше истина допустио да се носи оружје, али на скоро опази да се онда, кад је то учинио, надао да ће моћи полагано израдити да га ипак покупи. Један пут је баш изреком позвао Милоша, који је често долазио к њему у Београд, те бивао код њега на ручку или јахао с њиме, да узме од народа оружје. Милош му одговори да је он с пријатељима својим и с кнезовима готов увек положити га, али да га од народа они узети не могу.

На тај се начин видело да не помаже очекивати ни од турске владе у Цариграду, ни од паше у Београду, какво уређење српске ствари којим би био народ задовољан.

Дотле се пак и међу Србима беше подигла јака домаћа власт, која је, истина, по себи била врло сурова, али је ипак била проникнута начелом народности и потребом да се мало по мало одупире Турцима. Та је власт био Милош.

Истина је и Милош био турскй чиновник којега је везир поставио за обор-кнеза над неколико округа, али је он у исти мах био покретач и коловођа покрета; њему је народ био захвалан за ону безбедност коју уживаше; Милош је био онај, који је измеђ' свију знаменитих људи по окрузима нешто најболье учинио, и Милош беше и самим ратом доспео до угледа који се ширио по целом пашалуку.

Још док се ратовало, бејаху се и на њега подигле друге војводе тражећи независност. Исти Јован Добрача, који му један пут у одсудном тренутку беше дошао у помоћ, после се устезао да прими заповести од Милоша, јер је и он онаки кнез као и Милош. Милош га пак збаци, па постави другог на његово место. Ствар се прекинула тиме што се народ покорио одмах новом кнезу, постављеном од Милоша.

Главно је било што Милош није имао као Кара-Ђорђе те незгоде да се морао борити с независним поглаварима, који су били у одвојеним својим областима силни, имајући и некакво право да с њим деле највећу власт. Једини се Вујица могао за ово право отимати. Њега и јесу неко време дочекивали као господара и помињали га на служби у цркви; него је Вујица у своме округу у Смедереву седео с миром. Обор-кнежеви су супарници били са свим друкчији.

Српско-народна канцеларија у Београду могла се поредити са старим Совјетом у Карађорђево време, у колико се тако што дало напоредо стављати према са свим промењеним приликама. А из те је канцеларије био у највећем угледу онај синовац архимандрита Рувима, који је био молер, па је тако после и прозван, и у кога се пред Кара-Ђорђев устанак Рувим уздао, јер је баш тада шарао собе некоме дахији. Он је могао бити Милошу супарник. За Кара-Ђорђева се доба Петар Молер латио оружја, као и сваки други, и онда се по кашто и одликовао, а у последњем устанку на Палежу (Обреновцу) је највећма ваљао. Он је, може бити, пре свију стао мислити на главно уређење које би ваљало установљавати, изјавивши како мисли

да треба поделити земљу међу четири старешине, тако да ни један не буде властан рећи да је он главни господар. Милош се клонио да улази у такве ствари. Он одговори просто како је још у шуми зец кое они хоће ражањ да крешу и да га деле. Пошто се с Турцима већ онаки уговор учини, почне се доиста и ново уређивање, и за Молера се учини место, нё истина онако какво је он мислио, али опет са свим добро. Поставе га за председника у народној канцеларији, за које је место Молер најбоље и ваљао, јер је знао турски говорити и српски писати. На том је месту са свим по својој вољи почео живети. Обично је исмевао оно што је прописано вером, па је, не марећи ништа за закон, држао у својој кући неку младу девојку која му није била жена; радо је скупљао око себе пријатеље, и толико је трошио, да се почело беше сумњати на њ да он народним новцем подмирује и своје потребе. Милош је и онако сумњао на Молера да му не буде супарник, те мало по том престане слати по њему новце које је он по својим окрузима скупљао; и почне их слати Димитрију, своме хазнадару, да их он паши у руке предаје. Молеру буде криво што Милош више цени другога, и то странца, но њега. те се на то потужи својим пријатељима између кнезова, и неколицину из горњих округа и на своју страну придобије. Али у овој ствари пристаде уз Милоша још много више њих из Шумадије и из преко Мораве. Кад се састану на скупштину у Београд 1816 године у пролеће, те се једном беше скупило по више кнезова на претходни договор, споречкају се између себе Милош и Молер. Најпосле се Молер испусти, те викне: „Лажеш, Милошу!“ Онда ће Милош кнезовима: „Браћо, до јако сам вам ја био старешина, од јако вам је Молер.“ Али кнезови што су били уз Милоша са својим момцима већ беху скочили на Молера. Они се с Молерове стране поплаше свак за се, те остану с миром. Молера вежу и предаду паши; они онде кнезови потпишу паши молбу да се Молер погуби: а паша то прими као пресуду, коју му ваља извршити.

Тако погине први председник српско-народне канцеларије на начин, најблаже говорећи, са свим неуредан. На погребу упита један његов сродник са сузним очима некога, који онде

стајаше, да ли је и то право? „Право је, одговори му онај, чим сте ви људи код којих може тако што да бива!“ А исти тај сродник, који је и сам био међу кнезовима, не беше ни толико срчан, да се оној молби против Молера, на коју су се кнезови потписивали, збиљски успротиви.

На ту се молбу потписао и владика Никшић, а и он се срдио на Милоша што није веровао Молеру. Него и њему би суђено, да га за мало стигне иста онака судбина.

Никшић је био владика, али није био Грк, него Србин родом. Био је најпре калуђер у Студеници, а под Кара-Ђорђем постане архимандрит. Кад је ишао с неком депутацијом у Цариград завладичи се тамо, и кад се врати, беше тако охол, да га је свак жив омрзао. Кад је куд год појахао припасавши сабљу и буздован, мислио је да у свој Србији нема никог бољег од њега. О кнезовима је говорио с презирањем, а један пут је казао како их он сам може двадесторицу закнежити. Кад о Милошу говораше, избегавао је звати га господарем. Према поповима је био својевољан и насилник. Мислили су људи да је он наумио да у Србији прибави себи ону снагу коју имају владике црногорске; али се у њега частољубивост не машаше народа, ну тек њега сама. Паши је казао како не би било тако тешко узети оружје од Срба, само ако хоће Милош, а тако је по кашто говорио и међу Србима. Тако се људи стану на њ љутити, узму подазревати о свачем и бринути се. У јуну 1816 године, када је једном путовао по епархији, убију га. Изнесе се после да су га убили хајдуци, али је свак знао да је то било нахвалице.

Сад смо с причањем дошли у време, у ком се није много мислило ни на осећања, ни на мисао правну; у ком је изгледало као да су лукавство и насиље од искони главно на чем стоји власт; једва што се мало полагало труда, да се то колико толико с поља заглади. Човечији се живот мало ценио.

И сами Кара-Ђорђе, пређе врховни вожд српски, морао је платити страховитом смрћу повратак у земљу коју је он ослободио био. Ево у чему је ствар.

Поменули смо колико је силна утицаја имао на све народе у турском царству велики обрт светских догађаја. Када

Турци чуше за свету алијанцију,[1]) поплашише се као да се њоме поглавито њима претило, а надање се међу рајом подиже по свима разним областима у Турској.

Ова узаврелост беше силна, и њу не могаше утолити што савезници никако нису на то мислили да уређују источне ствари; и од те узаврелости створи се као некакав тајни савез. Начини се хетерија, у којој се чланови један другом заклеше, да ће се тући с непријатељем вере и отачаства и да ће га гонити докле га год траје. Још године 1816 хетерија је радила већ у Одеси, у Букурешту, па и у Цариграду; још онда је неки њезин изасланик гледао, не би ли како за своју ствар задобио бега из Мање, варајући га господством над целом Морејом.[2]) Намерали беху да се дигну што се пре може, и да устанак рашире колико се даље може. А како се онда Србија могла сматрати као земља, која је опет потпала под турску власт, али која је била врло добро спремљена за нов устанак, не може се рећи да хетерија није добро погодила што је смишљала да устанак на Турску у Србији почне,[3]) и да се за то послужи старим српским врховним војводом, прослављеним у победама. Кара-Ђорђе се и уклонио био из Србије само с надањем да се опет врати кад се поправе прилике; њему су долазила писма из Србије с позивима, у којима је стајало како га желе, да би га од блата лепили; и њега није било тешко на тако што наговорити. Без пасоша, у друштву с једним чланом хетерије, који је путовао у бање у Мехадију, приспе Кара-Ђорђе из Бесарабије, где се беше сместио, на српску границу. Обдари доброзара те га превезе, и похита Вујици, у Смедерево, који га је главом и позивао. Кара-Ђорђе ту није говорио ни о чем мањем, но о новом устанку; стане уверавати како ће се дизати

---

[1]) У једном извештају аустријског интернунција од маја 1821 чита се: „Порта гледа у светој алијанцији будући крсташки рат против ислама.“ Mendelssohn Bartholdy у Сибеловом Hist. Zeitschr. Bd. I, стр. 506 и д.

[2]) Гордон History of the Greek-revolution I, p. 47.

[3]) Блакијер у глави другој има неки извештај који није са свим за одмет, а који каже да се ишло на то да се турска сила примами на Србију, где ће им се крепак народ добро одупирати, па да се тако олакша устанак хришћанских поданика по осталим областима.

на Турке и народ по Мореји, и како ће особито Србија имати помоћи са свим другојачије него пре. Позове и Милоша, да на томе слошки раде, и да одмах на ново почну војевати. Ни са самим се начином Милошева мишљења није никако подударало да пристаје уз покрет, којега се успех оснивао на онако удаљеним комбинацијама, а и осим тога, ни под који начин немогаше Милош желети да се у Србији опет подигне власт старога врховног вожда, јер покрај ње није могла његова ни тренута остати напоредо. Није се ни мало омишљао да јави паши како је Кара-Ђорђе у Србији. Паша му одмах живо изведе пред очи, од колике је опасности сваки нов устанак, како ће онда султан без сумње послати нову војску на Србију, а одузети народу све што му је дотле припознато било, па заиште од њега главу Кара-Ђорђеву. На то Милош поручи Вујици у кратко: „Или твоју, или Кара-Ђорђеву главу“, а после два три дана пооштри исту заповест на ново. Кара-Ђорђе одмах осети шта је и како је, и у какву се несрећу сам свалио; али бежати није могао, а није било могућно ни мислити на какву милост. Тако непрестано не спавајући од тешке бриге, превари се обдан те заспи, а један га од Вујичиних момака убије. Колико би било боље по Србију, а колико би било и за њега сама срећније, кад већ и у смрти има среће и несреће, да је негда с мачем у руци погинуо на последњем српском шанцу, борећи се с Турцима! Овако паде међу првим жртвама нових покрета који су имали да букну у Европи, и паде од својих рођених људи по турској заповести!

Кривили су Милоша и тиме да је он сам учинио те су позвали у Србију његова супарника, како би се и с те стране отресао страховања. Али то, без икакве сумње, неће бити истина. Кара-Ђорђу су се многи дивили, и јако је био у вољи људима, па како је и тиме, што неко време није био у Србији, још више задобио угледа, а како је Србија још врло слабо била утврђена, Милош се не би могао никако усудити, да га позове у Србију, јер то беше врло опасна ствар. Кад су паши донели главу Кара-Ђорђеву, једва могаше веровати да је то збиља глава Кара-Ђорђева. Пошто се од Београђана уверио довољно о свему, опреми главу султану, и он је прими са задовољством, као што би примио главу ма кога другог свог бунтовника или противника.

Али тај догађај није био за Србију ни толико знатан, ни од толиког утицаја као што се мислило у Цариграду.

Милош је сад био опроштен свију оних који су му могли сметати, и старог врховног вожда, и духовног административног супарника, и сад стаде пред народ он сам, с крепком и јасном вољом.

Године 1817, у новембру, њега признаду сви земаљски кнезови за врховног кнеза. Ту су били и митрополити ужички и београдски, Агатанђел и Ђерасим, обојица Грци, с још три српска архимандрита, па и они пристадоше да се Милошименује врховним кнезом. Утврди се ту још и то, да га после смрти наследи онај, који му буде најстарији у породици.

Знаменита је ствар, како је положај, који тада заузе Милош Обреновић, био двојак.

Његова је снага у неколико постала деловањем турске државне власти. Онда кад је у највећи јек устао на Турке, изашао је на видело као султански кнез. Тада му је турска влада дала под закуп државна добра, купљење харача и других неких мањих данака, као год другом коме паши. Он пренесе на се и право превоза на Сави и Дунаву, на Морави и на Колубари заједно с царинама; он постане базрђан-баша (главни цариник) у Београду. То га обогати и набави му угледа; тиме он управо и постане најсилнији човек у Србији, с којим се није могао нико упоредити. Покрај тога пак он је непрестано руководио ново ослобођавање српског народа; он стане преда њ као његов изабраник, а тиме што му се ваљало збиљски латити народних интереса, отвараху му се све бољи изгледи.

Пошто се ствари у Европи тврдо већ обрнуше пут мира, и односаји се међу силама толико већ утврдише, да се окупациона војска могла повући из Француске, искочише на среду источне ствари, те доста силно, а измеђ' осталог и задевице међу Русијом и Турском, макар да је био углављен мир у Букурешту.

Као што смо видели, нико није могао рећи да је у ономе што се тицало Србије испуњена уговорена погодба; па шта више, још се Порта није дала побудити ни да се у пресудне преговоре упушта.

На послетку опазе и у Цариграду 1820 године, како ће бити потребно да се и та ствар намири, поглавито за то, да их већ Русија без престанка не опомиње. Срби су искали да им се прво и прво пошље какав пуномоћник, да сам развиди како стоје ствари код њих и да се они могу с њим пустити у преговарање. Али су у Цариграду још мислили да ће бити боље избегавати свако преговарање. Пошљу некога од хоџађана (чиновника реиз-ефендијиних) и пошљу по њему ферман, у коме је стајало шта ће се и како дати Србима.

Не беше ни мало на одмет ни оно што се ту давало Србима. Било је тим ферманом утврђено колика ће бити сума новаца коју ће у напредак Србија плаћати султану, да би се тако земаљска управа и суд могли још више ослободити од утицаја Портина. А није било ништа ближе назначено како ће се та сума купити. Власт се муселимима тим ферманом ограничавала на градове; а Милош је, без икакве тегобе, признаван за обор-кнеза свему српском народу.

Него и колико је то у ферману лепо исказано, било је ипак неколико тачака, које су остале недотакнуте, међу којима је нарочито било питање о спахијама. Спахије су седеле једнако по градовима и позивале се на право да су села њихова баштина. Покрај тога још искрсе и потраживање неких ствари, којима су Срби били са свом пресудношћу противни. Стајало је тамо да Срби остану царска раја, као што су им и стари били; да буду дужни, по староме обичају, дочекивати царску војску кад куд прође кроз Србију и набављати јој потребе; а поглавито да се задовоље с оним што им је тако дато и да начине писмено, како они неће више никад ништа потраживати од султана. Тим се нарочито ишло на то, да се унапред још доскочи свему што би Русија даље за Србе потраживала.

Срби су барем од прилике знали напред шта пише у том ферману, и по томе се њима није требало много размишљати хоће ли га примити или неће.

Они су се са свим другом нечем надали, а надали су се према старим славним јунаштвима, према обећањима Букурешког мира, према општем покрету међу хришћанским народима у турском царству, који је све већма растао.

Турци су опет мислили да дају много, па им би врло криво, кад видеше где се Срби противе.

Милош се тада био настанио са својим двором у Крагујевцу. Кад је полазио у Београд, да барем по форми саслуша ферман, опомињаху га на опасност, у коју срља, и изношаху му како је паша раздражио спахије, говорећи им да Милош хоће опет да иште оно што је искао Петар Ичко, и да хоће спахије из Србије да протера, па како су спахије прибавиле праха и олова да се избаве од тако страшна непријатеља, чим се помоли кроз капије београдске. И Милошеви пријатељи уверавају, како би доиста и Милош прошао на сваки начин онако као Дели-Ахмет, што погибе од Ебу-бећира, само да је отишао.

И Милош се доиста и уставио. Он скупи око себе прилично народа, па поручи како он без њих неће у Београд ни по што; а паша се опет устезао да га тако прими, говорећи да он треба да дође с дванаест кнезова и то без оружја, а не тако с војском, о којој се не зна ни ко ће бити дужан хранити је.

На то Милош поручи да он не иде с војском, но с мирним људима да саслуша царски ферман, и то с оним истим људима, који хране и пашу и све његове људе у Београду а и њега, Милоша, у Крагујевцу, па ће се они доиста и за се постарати, нити га они пуштају да сам без њих иде у Београд. Али се паша никако не могаше склонити да отвори капије, па како и Срби не хоћаху да попусте, није се имало куд, но се уреди да се хоџа и обор-кнез састану поради фермана изван Београда, и то у Топчидеру.

А чему се ко могао надати од договора, који се започињао с толиком сумњом и међусобним неповерењем и мржњом?

Срби изјаве у Топчидеру, како се не могу одрећи права, да и у напредак призивају у помоћ милост свога господара. Хоџа их упита: шта би још они имали да потражују? Они одговоре: да они хоће да потражују сва права, која су им дата Букурешким миром. Од 1813 године овда су Срби први пут поменули изреком Букурешки уговор. Хоџи се учинило као право злочинство што се помиње уговор, који је закључен са страном силом. Он повиче, те му се доведе коњ, па одјаше натраг. После је непрестано говорио: како у Србији нема никакве раје, како је он у њој видео само оружане људе.

Као да се није смео поуздати ни да више путује кроз Србију. Кад се враћао, удари преко Аустрије на Влашку.

И тако опет изађе на видело она иста супротност, зарад које су и у први мах прекинута договарања. Спахије су хтеле да и даље одрже своја баштинска права у Србији, а Срби су хтели да носе оружје, и у томе је била та супротност.

После тога се већ није могло мислити ни на какву погодбу. Барем су Срби почели сматрати да је прекинут онај уговор, који су они с пашом лично уговорили, и од то доба не хтедоше пашу слушати.

Међу тим се у Цариграду почне преговарање на ново.

Порта врло благо пусти у уши, да ће она Србима више дати, нека се само што попусти са српске стране, и нека се одреде и пошљу само одабрани људи, како се не би морало пискарати тамо овамо.

На то у Србији смисле да своје потраживање изнесу још у краће и јасније но дотле, и изберу као изасланике све одабране људе, који ће тамо заступати народ.

Ти су изасланици били: два духовника, архимандрит Самуило и протопоп Вукашиновић из Јагодине, и три кнеза: Вујица, Илија Марковић и Димитрије. За секретара би одређен Аврам Петронијевић.

Искали су поглавито да се утврди унутрашња независност и да се то право распространи и на све округе ван пашалука београдског, који су под Кара-Ђорђем освојени.

Срби су тражили да имају независне своје судове, који би сами и судили и извршивали — да могу сами своје старешине бирати[1]), и да могу без питања градити цркве, болнице и школе — и, што је главно, да живе са свим одвојено од Турака. Нису тражили да протерају спахије, него да их годишњим утврђеним давањем намире за њихове тражбине, а то давање или накнада за спахије да се састави с главним годишњим данком у одређеној суми, који би се опет плаћао место свега дотадашњег пореза.

---

[1]) Тако стоји у актима, који су после издани на свет. У Србији се обично разумевало да се у томе предлогу поименце искало од Порте само да потврди онога врховног кнеза, који већ буде изабран.

И тако се изнесе на среду Букурешки мир готово истоонако као што га је некад Кара-Ђорђе разумевао.

Да не би остало никакве сумње, на које ће се то земљеван пашалука београдског распрострети така иста независност у унутрашњој управи, назначе и њих у шест особитих округа.

И тако заприличи, да ће се васпоставити у целини она иста мала монархија, што је била 1811 и 1812 године, и ако не баш с оним на далеко раскриљеним тежњама, које су онда по каткад у њој неговане, већ под турском врховном влашћу, али ипак са јаком мером унутрашње автономије.

Није било прилике надати се да ће Порта тако лако дати оваке врсте захтеве. Ово потраживање српско још поврх тога би изнесено баш у онај мах, кад се показиваху јасно знаци онеузаврелости, која је свуда међу хришћанским народима у Турској кипела. Султану то послужи као изговор, те српске посланике стави под стражу.

У Србији се није требало никоме тога ради Бог зна колико бринути. Њихова је ствар кад тад морала изазвати учешће у Европи.

Кад српске пуномоћнике позатвараше, Милош им узе и своје пуномоћство. Што се он бринуо, бринуо се поглавито како ће земљу да уреди и како ће и своју власт да потпуније развије.

ГЛАВА ДЕВЕТНАЕСТА

ВЛАДА МИЛОШЕВА И ЊЕГОВЕ УРЕДБЕ

Није се могла довољно измерити срећа, што је Милош нашао већ спремљене све идеје, на којима се могла основати слободна српска држава. Није му требало почињати из далека: доста му је било да све поврати у оно стање, у ком су ствари стајале за првог ослобођења под Кара-Ђорђем.

То је учињено најпре око судова, почем је последњим распрама свакојако и било узрок то, што су Турци у овоме кругу чинили нека самовољства, и што се с пашом најпре прекинуло управ тиме што Срби не хтедоше даље признавати право додато муселимима пређашњим уговором.

Судови се уреде колегијално и у три ступња.

Сеоски суд — примиритељни — био је састављен из сеоских кметова, и њему је управо долазило у власт да пази на ред — а у самим правним споровима није се машао даље од поравнања.

Ко није хтео пристати на поравнање, као што би га уредиле сеоске судије, њему је био отворен пут у окружна места, где су свуда били уређени магистрати, као за Кара-Ђорђева времена. У њима је обично био по један председник, два члана и писар, и они тада, разуме се, нису могли ни бити какви учени људи, но су судили по обичајима, и како се њима најбоље чинило. Ако су, на прилику, дошле какве заплетене трговачке и мајсторске ствари, онда су обично призивали најглавније и највештије трговце и мајсторе, те су их они пресуђивали често врло вешто и разборито. И људи су већином и пристајали на оно што им се тако пресудило. А ко се није хтео задовољити ни с том пресудом, ономе је био отворен пут у велики суд,

који је био оно што Совјет у Кара-Ђорђево време, а који се 1815 године појавио као Српско-народна канцеларија.

Кад се узме на ум како су те ствари пре ишле, и како су праву власт задржали у својим рукама господари и војводе, па како је и нови устанак предводило неколико војвода, онда ће се још у напред моћи знати да судска власт није могла имати какву велику независност.

Истина су сад старешине над окрузима били кнезови, али по самој ствари они су били оно исто, што и војводе и војнички заповедници.

Пресуде су окружних судова извршивали кнезови, али су кнезови говорили да су они старији од судова, а и онако су се на судове мало обзирали.

Милош је опет мислио за се да је он господар и старешина великом суду, и велики се суд све селио за њим, кад је он свој двор кудгод премештао. Тек се 1825 године велики суд мало поправио по форми, и станио се у Крагујевцу. Право изрицати смртне пресуде задржи Милош за се, и само је своме брату Јефрему признао право на ту исту власт у његовим окрузима, шабачком и ваљевском.

Почем је народни суд био наставак пређашњег Совјета, није се никако могло изобичајити да му се приписује праве административне власти. Али није се могло никад ни помислити ма какво извршење те власти. Милош није налазио за потребно служити се још чијим саветом у управљању.

У почетку је изгледало да ће Милош имати поштовања барем према кнезовима. Према одличнијима се између њих он владао као према једнаким са собом, обично се обраћао њима речју: господине, послуживао их је чибуком, кад су му долазили у походе, и било му је право за све што су они чинили у своме подручју. Кад су му доносили порезу и харач, које се двоје бројало по броју задруга и мушких глава, није Милош много распитивао да ли се сума, коју су они предавали, слаже с бројем глава на које је требало наплатити данак. Изгледало је да им одобрава оно што могу тако и за се закачити.

Али не прође много, а баш се о овоме задене распра међу кнезовима и Милошем. Као што знамо, Милош је био

увео харач под закуп, и није се хтео задовољити с дохотком неизвесним и онаким како би кад испао. На послетку разашље по окрузима своје људе да начине потпун попис. Узе брига кнезове, кад опазише где се тако замаша у њихова подручја, и пожалише се на то некоме од најпоузданијих слугу Милошевих, али им он одговори, како господар не да рећи ни речи за оваке ствари.

И тако се она двострука власт, која беше врховном кнезу запала у део, као што смо видели, подизаше све независнија. Кад је имао посла с Турцима, он се позивао на повластице, дате му народом, јер су њега држали за старешину народног; а кад је око чега запело са старешинама у земљи, он се позивао на права која су му дата била турском владом. После Букурешког мира ово двоструко рачунање чисто беше некаква политичка невоља. Само да ли је требало да користи од ње искључиво Милош збира?

У пролеће године 1821 још један пут наиђе Милош на отпор, исто тако и с једне и с друге стране. Двојица од знаменитијих кнезова из преко Мораве, Марко Абдула и Стеван Добрњац, пошто једном приликом стану у свезу с пашом, који обећа признати их за независне кнезове, и са спахијама, изјаве отворено да од Милоша неће више примати никакве заповести. Али Милош умеде њима доскочити. Одмах онај час опреми он на њихове округе оружане чете, и они би с места пропали да им паша не поможе. И доиста Марашлија пошље онде у околину нешто војске, изговарајући се да је рад и он припомоћи да се тај немир угуши. Милош му поручи на то, да он ове људе најбоље познаје и уме с њима, а паша нека се у те ствари не меша, ако није рад да се цела земља узбуни. Баш то беше онда кад су од хетерије они немири у Влашкој планули, те дали повод устанку на све стране. Паша се препадне да се и Срби не удруже с Ипсилантијом, те повуче натраг своју војску. На то би од по муке покорити и кнезове и њихове пријатеље. Неки Топаловић, кнез из Груже, који је био међу њима, мислећи да га је одало неко писмо, учини се да је полудео, и утече из Србије. На његово место Милош постави Вучића.

После тога се и кнезови, који су пре сматрали Милоша

као једнака с њима, почеше мало по мало навикивати на послушност и покорност и сматрати Милоша као већега. Њих Милош није само постављао, но је имао право и збацивати их. Одреди им плату, задржавши за се право повишавати је, кад за добро нађе. Мало по мало, па већ није марио ни да их зове кнезовима, но их волејаше називати сердарима и капетанима, а управо је њихова власт и наличила више на какав војнички или полицајни чин. Сви су они били његови чиновници.

А будући су они ону оштру власт, која је њих стезала, сами својом влашћу преносили даље на своје подручје те ту опет они притезали, морао се показати још један пут отпор и с те стране. Још се нико не беше навикао на покорност.

Власт Милошева доиста није била Бог зна колико различна од власти једнога паше. Барем је он скупљао све дажбине онако исто оштро, па још оне исте, које су се и за турске владе купиле. Сами кнезови, какви су били у овај мах, били су још у многом којечему оно исто што и турски муселими. Насиља је било и код њих, и уз оштро изискивање чега, увек је код њих ишло напоредо и натеривање телесном силом.

И сељаци, обазрев се око себе, па видећи шта се од њих тражи и како се с њима поступа, мислили су да је од све њихове муке и од толиких крвавих бојева врло мало добивено. Оно насиље које им је сад чињено разликовало се од пређашњег може бити само по томе што су га подносили с већом неповољношћу, за то што су они исти, од којих су га трпели, били до мало пре с њима једнаки.

Управо се не зна шта је дало повода двојици сељака из рудничког округа, Ђуровићу и Ратковићу, те се на искрај 1824 године почеше тужити на кнезове и на Милоша. Или су нарочито нечим били увређени, или су само хтели да постану какви кнезови; доста је што они показаше крајње незадовољство, и стадоше раздраживати људе на буну. Али у своме округу, баш у домовини самога Милоша, нађоше врло мало присталица. Зна се како их је издао први онај, на којега се беху обратили да га за своју ствар задобију. За тим ухвате првог Ратковића, и упуте га у Крагујевац великом суду да се

саслуша. Лепо показује у каквом је још стању била земља и како се још тада врло мало ценио живот човечији, што је момак, коме је пратња, отишавши на другу страну, поверила Ратковића да га чува што може боље, држао да ће га најбоље сачувати кад га убије. Ђуровића доведу у Крагујевац, и испитиваше га најбрижљивије да ли нема другде каквих свеза. Он одговори да свакојако живота неће искупити тиме што би признао, па и умре на мукама.

Сад је Милош са својим кнезовима пазио на сваки најмањи покрет с двоструком пажњом.

У почетку 1825 године смедеревски кнез Петар Вуличевић чује за неког сељака да је знао за оне ствари Ђуровићеве и Ратковићеве, па је још онаких истих мисли, те одмах отиде у село где му је била кућа, да га ухвати. Ноћу пусте момке те га ухвате и дотерају онамо где он беше пао на ноћиште.

Ако се надао да ће тиме буну још у корену угушити, преварио се, јер буна баш за то букне.

Сељаци се онде одмах расрде што је Вуличевић тако неуредно поступао с њиховим човеком хватајући га сам као разбојник — тако су говорили — место да га потражи од села, те скоче сви и стеку се пред кнежев стан, па кнеза натерају да пусти ухваћеног сељака.

Још се не беше Вуличевић ни вратио својој кући у Азању, а буна на њега букне и у том селу. Та буна рашири се на један пут далеко. Сељаци из Азање и из села онуд наоколо стадоше се тужити и жалити на сву кнежевску власт и побунише се јавно.

Истина Милош одмах онај час пошље свог млађег брата Јована с јасеничком и лепеничком војском у Азању, али тиме учини још горе: они, што их је Јован одвео да покоре бунтовнике, удруже се и сами с њима. Јован се нађе у страховитој запари тако да је морао пристати на преговарање, па и на неке захтеве побуњеничке, истина не са свим, јер на то није имао ни од кога власти, ну с напоменом, да ће вредити истом кад их одобри његов брат, који је господар. Сељаци су највећма и поименце тражили, да се Вуличевић уклони из службе и да се на његово место постави баш онај између

њих који је по свој прилици највише био урадио око тога устанка. Тај човек је био неки Милоје Ђак, који је био прозван тако што је некада, за младости, хтео бити свештеник, па служио ђаком код некака попа. Али је тај посао био он већ одавно напустио. Под Кара-Ђорђем је био писар, а у ово доба, о којем приповедамо, радио је добар рад, трговао са свињама, те се на тај начин упознао с многим имућним трговцима, па путујући којекуда по народу својим послом и разговарајући се о народним стварима беше се рашчуо и придобио гласа на далеко. Као што рекосмо, Јован беше претходно одобрио и да се Ђак постави за кнеза, и за сељаке би била не мала корист да су могли силом изнудити постављење једнога кнеза. Али је Ђак довољно познавао ондашње стање ствари у Србији, те је осећао колико је непоуздано ово постављење. А у оно време бити само кнез није било доста његовој частољубивости. Рекавши како је Јован хтео само да превари сељаке, и изашавши у Хасан-пашиној Паланци на послетку сам на среду, без икаква премишљања подигне заставу на буну против Милоша и његове владе. Народ нагрну к њему са свију страна. Особито је била тужба на кнезове што су охоли, те нису задовољни с оном послугом којом их народ дочекује по селима кад иду послом, што злоставе људе онако исто као што су некада Турци, и што нагоне народ чак и на кулук. Али почеше говорити и о друкчијим стварима, као о разрезивању порезе, која им се чинила врло велика и несноена. И наумнв да таку владу оборе, сељаци се поделе на двоје, па једни пођу на Пожаревац, где беше Јован од њих утекао, а други право на владино станиште, на Крагујевац. Пред овом последњом гомилом што се упути на Крагујевац био је Ђак сам собом, и уза њ је пристајало све више људи. Опљачкају куће јасеничким и лепеничким кнезовима, који беху врло омрзнути народу. Милош пошље пред њих једну чету момака, али их они растерају тако, да су се момци без својих коња враћали у Крагујевац. У Крагујевцу се многи ужурбаше, па и сам Милош као да се стаде колебати. Међу тим за времена стигне помоћ из Јагодине, Пожеге и Ужица; а особито се вредан покаже Вучић, нови кнез гружански. Он питаше оне момке куд су коње дели, а они њему одговоре да ће видети куда

ће се дети и његов сутра. Њима се чинило да се оној побуњеничкој гомили никако одолети не може. Али Вучић остане при томе, да их никако не треба чекати као што би жене чиниле. Њега Милош постави за заповедника, да му новаца, каже му како ће га својски потпомагати, а и почне се одмах у свачем спремати, и Вучић са знаменитом силом крене на бунтовнике, који су били ухватили стан у Тополи. Вучић се утврди према њима на једном брду, и сутра дан зором удари на њих. Као да је његова срећа хтела, Ђак се рани одмах у почетку, и морадоше га однети. Бунтовници, лишени вођа, на којега се реч и скупише, и који их је сам и држао у скупу, не могоше се одржати, и одмах не дангубећи прсну куд који.

Тако победивши, победиоци нагрну у она села где се буна почела и где је највише замашила око себе, те почине ту којекаква насиља, готово као што су их и Турци обично таком приликом чинили.

Знатна је и велика срећа Милошева што је ова буна тако нагло и пресудно угушена.

Већ се и у београдском округу почело било мутити и кретати онако исто, и тај би покрет морао бити за њ још опаснији, што ту беху наумили да покрет поведу два знатна човека, синови Марка Чарапића, који је први с Кара-Ђорђем устао на Турке. Но кад они чуше за несрећу, која њихову странку скоби у Тополи, не могоше се ни сами у се поуздати, и пређоше у Панчево у Аустрију, да сами себи обезбеде живот.

А ту се опет брзо охрабрише. Заклоњени од оног налик на нагон стварног осећања, у ком се огледа оно што је и којем су подложни људи који у самом месту живе, а изложени обманама које лако обузму људе ван своје земље, они уврте у памет да би они, кад би се вратили, славом свога имена опет пробудили оно народно незадовољство, те да би могли подићи не само буну на Милоша и на кнезове, но и на Турке, па тако велико што учинити. Два београдска учитеља, који нису били родом из Србије, напишу им прокламацију у којој је — ако смо добро извештени, јер сама прокламација као да се изгубила — била истина уцењена и глава Милошева, али много већом ценом глава Вучићева. И Чарапићи са својим личним присталицама упуте се у Авалу да буну почну. Међу тим

је страх од оног пораза у Тополи још био на памети свакоме сељаку, и прокламација не учини баш ни да се ко помакне. Неколико кнезова са својим момцима дигну се у шуму да траже бунтовнике као разбојнике, и најпосле их и нађу у једној јарузи. Бранили су се као очајници, јер је сваки знао да му се живот неће поклонити, те тако бранећи се и изгину сви. Оне што су писали прокламацију страховито нагрде.

И тако се угуше покрети, који су ишли на то да се Милошева влада са свим обори народом или сељацима.

Сељаци, ако су и били побеђени, опет су осећали своју снагу. Кметови су говоркали по гдешто, како је њих Милош сад истина надвладао, али може доћи време кад ће и они њега надвладати.

Влада је држала и сама да јој се како тако ваља обазрети на сељаке. Вуличевић буде збачен, а кнезови јасенички и лепенички, на које народ изли своју помаму, и не вратише се више на своја места. Покрај тих тегоба почне се већма обраћати позор и на друге стварне тегобе; и попуштало им се у стварима, у којима су имали право.

Ипак се влада касније осветила којим му драго начином свима који су буну први потпаљивали, и ако је била вешта штедети их у први мах.

Као што се разуме само собом, та један пут основана система тек се како ваља утврдила борбом против бунтовничких покрета и савлађивањем њиховим.

Војнички заповедници по народу, кнезови, који су умели да задрже народ у покорности, морали су са своје стране бити са свим покорни своме најглавнијем старешини Милошу, који је сад имао у Србији готово јединствену власт.

Ако станемо питати како се та власт у то доба и у овој земљи могла утврдити, одговор је, да је велика политичка невоља принуђавала људе да на томе тврдо остану, макар да им се баш нимало није хтело.

Пређашњи власници оружане силе и врховног господства седели су још у Србији и држали су градове. Није било никаква уговора који би их везао — јер Марашлија беше још пре две године умр'о, ваљда незадовољан што му у Европи не пође срећа онако за руком као у Азији. Није било никакве,

ни пашине задате речи, која би Турке могла ометти да не заузму све што су држали. Јер су они још једнако памтили како су Срби дужни њима служити и робовати. Срби, дакле, ако су били ради да до тога не дође, ако су хтели да и одрже ону независност, коју су у ствари већ имали у рукама, то су могли учинити само јаким војничким уређењем, само чврсто држећи се под старешином, који им је последњих година предњачио и којега су они свечано признали. Сваки немир и свако унутрашње колебање претило је у исти мах и политичком опстанку.

Макар шта најпосле говорили заварани сељаци, у којих је поглед стешњен на најближе ствари, Милошевој је влади баш у томе било највеће преимућство, што је по себи била народна и што је слободно и крепко исказивала тежњу ослобођења од Турака, која је духовима најмоћније владала. Што је Милош захватио па држао пре но што су му дата права која је искао, што је измеђ' осталог подигао мноштво цркава не питајући ни паше ни султана, којим је делом уједно угодио и религиозном народном осећању — то је све било са свим по народним мислима. Та народна симпатија и учини да је могао одржати у себи владу, која је била још веома привремене природе.

Али на послетку наста и друкчије доба.

Десише се догађаји, који потресавши поглавито Турску, на сваки начин и на Србију утицаху, и на послетку је и опростише овога натегнутог стања.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТА

КАКО СЕ СТАЊЕ У СРБИЈИ УТВРДИЛО

Пре свега оно што се могло догодити још давно и давно, догодило се на послетку доиста: Грци беху устали на Турке. Ми смо по кашто помињали овде и оне покрете, који су се уза српске немире, оглашавали на грчким странама хришћанског насељења у Турској. И њих су изазивали поглавито они исти узроци, који и српске, и то прво: неуредност владе која је све у држави оснивала на преимућству мусломанске вере над осталима, а која се на дому, обузета опадањем, беше заврзла у међусобне распре; а по том снага и ненадмашно развиће и напредовање европског хришћанства, с којим су се хришћански народи у Турској сматрали као да су од искони једно, и на којега су потпору рачунали. Али се та ствар развила врло различним начином, јер ту беху другојачије прилике међу којима се започела, беше другојачији онај непосредни утицај који јој у помоћ притицаше, исто онако као што беше другојачији и народ и његов рад и положај у свету.

И тако начело ослобођавања хришћанског народа од Турака, за које су се Срби борили, доби тиме шири и већи темељ. Лако је мислити да султан доиста не би онако мирно гледао, како српски господар у своје руке саставља сву јавну власт, да су му само биле одрешене руке. Али у каквом је положају био, морао се још задовољити што је у Србији био барем господар, који је у исти мах свој народ држао под уздом, не дајући му да се меша у планове који су ишли на то, да цело турско царство оборе. Што се тиче држања спољашње форме поданства, на њу се Милош увек обзирао; а према целокупном положају своме у то време није ни истицао права на потпуну

независност. Што се тиче тога, да ли ће и он пристати уа покрет, који подиже хетерија, ваљало је бити без бриге: он је видео где су међу привржевицима и пријатељима Ипсилантијиним неколицина од чланова пређашње српске владе, којима је он затворио места, а Чарапићи, које је на послетку он сатр'о, били су противници његовој влади исто онако као и Турцима.

Грчка ствар и грчко име, које се на ново будило, стекоше међу свима европским народима живо, дотле никад невиђено заузимање, у коме се показаше и успомене класичне старине, и народна наклоност, и хришћанско саучешће. И силама не би на ино, већ морадоше најозбиљније обратити на Исток своју пажњу, пошто се показа као недовољно оно што се дотле за те ствари чинило.

Дотадашња руска влада беше већ вољна да чини неке кораке, и нова влада, која наступи 1825 године, учини доиста те нове кораке са свом пресудношћу: она најживље потрже оне распре с Портом, које се већ две три године повлачаху.

Поглавито се то тицало онога што по погодбама Букурешког уговора још не беше испуњено. Русија се особито вајкала на то, што се уступке оним уговором обречене Србима, све дотле никако не бејаху извршиле.

На те захтеве Турци пристану, нашавши се на један пут у запари, а угрејани још и борбом с најопаснијом буном каква им се икада десила, и претњом којом у исти мах загрозише три силе: Енглеска, Француска и Русија, везане једна за другу супарништвом и жељом да угледом једна иза друге не изостану. Српске изасланике, који су још једнако били у затвору, Турци одмах пусте, и обећају да ће се почети договарати са српским народом, како ће се извршити оне пређе му дате повластице.

И на састанку, који је тога ради држан 1826 године у Акерману, и српско је питање било међу најглавнијим стварима, о којима се радило.

Беше дугога колебања, тако да се покашто могаше страховати да се још не раскварн, али Порта најпосле прими руски ултимат.

У конвенцији, која би означена као објашњење Букурешког трактата којему се имало олакшати извршење, Порта се

обећа да ће ближе одредити Србима онде у опште дате повластице[1]) и оно што су Срби искали године 1820 од Турака, поименце би изређано у особитом одвојеном акту. Порта обећа не само то, но још да ће се са Србима договарати и о осталом што би они од ње заискали. Учини се договор да се најдаље за 18 месеци саопшти руском двору хатишериф, у ком ће све то бити, и који ће се после сматрати као део те конвенције.[2])

И тако оно српско тумачење Букурешког уговора задоби доиста јавно признање. Кад би се конвенција извршила, њихово стање не би било само уредније и према њиховим жељама много удесније, него би у исти мах било подјемчено и од једне стране силе. Имали су право у Србији радовати се што земља беше тако обезбеђена. О свему кнез свечано извести народ на скупштини у Крагујевцу.

Али је међу тим истом долазило на ред извршење конвенције. Готово је могло изгледати по самим Портиним заповестима да она у почетку није збиља мислила приступити к томе извршењу.

---

[1]) Convention explicative en execution du traité de Bucharest. 25 sept. (7 окт.) 1826. Чл. 5.

[2]) Acte séparé relatif à la Servie. Народна потраживања побројана су овако: La liberté du culte, le choix de ses chefs, l' indépendance de son administration intérieure, la réunion des districts détachés de la Servie. la réunion des différents impôts en un seul, l'al andon aux Serviens des biens appartenant à des musulmans à charge d'en payer le revenu ensemble avec le tribut, la liberté de commerce, la permission aux négocians serviens de vayager dans les états ottomans avec leurs propres passeports, l'établissements d'hôpitaux, écoles et imprimeries, et enfin la défense aux musulmans autres que ceux appartenant aux garnisons de s'établir en Servie. Не знам хоће ли бити случајно што налазим даље ову разлику од оне прве изјаве Портине. Note officielle de la Porte ottomane 1 (13) mai 1826 има обећање „régler avec eux les demandes qui ne seraient pas contraires à la condition de rajahs“. Acte particulier de la Servie на против има ово Портино обећање: réglera de concert avec les députés Serviens les demandes sus-mentionnés (од 1820) de ce peuple, comme aussi de toute autre qui pourrait lui être faite par la députation serbe, et qui ne serait pas contraire aux devoirs de sujets de l'empire ottoman. Упореди још и Прокеша, књ. II, стр. 69, Прилози VII, 21.

А султан Махмуд се баш тада одлучиваше да почне неко предузеће којим се надао обновити стару силу турског царства.

Уз дотадашње државно и војничко уређење под јањичарским надмоћством, обновљеним 1808 године, оне силе, којима је султан располагао, више се но икад показаше немоћне да одрже царство. Кретане су силне војске на Грке да их смире, кретане с напрезањем колико је год могло бити у оном стању, па се није могло ништа учинити. Што у грчким областима турски углед не пропаде са свим, ваљало је захвалити само вице-краљу египатском и његовој по европски уређеној војсци. Јер што се не могаше усудити да изврши султан у Цариграду, оно је извршио васал у удаљеној области, потпомогнут особитим стањем исте области. Мехмед-Алија је са свим оборио још за француске војне у Египту већ силно уздрману власт мамелучких бегова; а после су му француски и талијански официри из Наполеонове војске уредили и изучили правилну војску. Кад он дође у помоћ султану, деси се у истину, те су хришћани војевали неправилно и по варварском обичају, а муслимани по тактици и уредно, и Грци се не могоше одржати пред Египћанима.

Лако је замислити колико су огромнога утицаја на султана имали ти успеси. Сад се брже могла извршити мисао, по којој је за повратак спољашњега угледа од потребе унутрашње реформовање, мисао око које се бавише више предака султанових и коју ни она катастрофа што се десила Селиму није угушила, но је само силом притајала. Више се није могло сматрати да је ствар јањичарска оно што и ислам. Шта више, сад је имало разлога да се њима каже како оно њихово одупирање свакој поправци води царство у пропаст, и како су тиме они, што би хтели да вреде као тобоже најодличнији борци за ислам, у ствари његови крвници. И људи се од закона сад одрекоше јањичара, и на великом једном већу везира и улема које се беше скупило 1826 године код шеик-ул-ислама, они пристану на султанову мисао. Напише се одлука (фетва), на коју се сви потпишу, којом се јањичари упућују да се почну вежбати као што је потребно за редовну војску, и то најмање по 150 људи од сваке орте, јер се напредак којим су неверници отели мах над Турцима, не може одбити назад ни на који други начин

до кад би им се извела на супрот редовна војска. Од њих се нису могли надати ничему другом до новом одупирању, али су се и за то били спремили. Баш за то се Махмуд озбиљније старао да тобџије за се задобије, што су тобџије упропастиле Селима, јер нису биле пресудно онаког мишљења као он. Казују како је Махмуда некад живо дарнуло кад је чуо на који је начин Мира чистио улице у Мадриду од узбуњеног народа, па то беше добро упамтио и не заборављаше. Тако и сад кад се јањичари узрујаше, он пред бурне гомиле извуче топове, и од првога се метка показа страховит последак, гомиле се расуше, и јањичаре обли море од крви. Тиме се та војска свечано укиде, а њезино име паде у заборав. Султан сам није држао да ће бити удесно на ново потрзати име низами-џедид, пошто то у почетку не пође за руком ни самом Мехмед-Алији, задовољи се што су египатски официри учили послушности и реду од Европљана наученом војску коју је он био без икаквих тегоба скупио. Није Махмуд ни у чем оклевао, не би ли само извео у бој уређену војску која ће, као што то говори ферман, толика бити, да ће моћи бранити турску ствар под победоносним називом мусломанске војске.

И тако се, на послетку, истина уз најкрвавију силу и страхоте, изврши и она друга мисао за коју видесмо где ниче из ратовања осамнаестога века, мисао реформе.

Али макар откуд била та мисао, у извршењу је њеном и опет изведена стара мисао искључивога господства мусломанског. У војсци, намењеној да се бори за обновљење славе пророкове, могли су служити само Турци, никако пак хришћани. Први јој је задатак био, да у покорност поврати хришћанске народе који се отимаху. Онда је наштампана и растурена нека књига у којој се изриче очекивање, да ће та нова војска показати своје јунаштво не само бранећи старе области, него и далеко напред у државама хришћанским.

И тако уздајући се толико јако у се и раздражени толиким занесеним надањима, Турци пресудно одбију посредовање трију сила у грчком питању, и ако је то посредовање ишло само на слободу унутрашње управе покрај спољашње зависности. Августа 1827 године изјаве, да неће ни сад, нити ће икад до судњега дана на то пристати.

Та се одлука не промени много ни онда кад се онако страховитом силом прекиде свеза међу Египтом и Морејом у пристаништу Наваринском, и кад једним ударцем би у ништа сатрвена нова мусломанска поморска сила мисирскога вицекраља. После свечаног већања у дивану султан рече како је он готов опростити Морејцима ако му се покоре, и како ће им опростити харач за једну годину, а даље се ни померити не даде.

Како су војничке реформе поприлично напредовале, султан се баци са свим на пркос, и живо поче предузимати све нове кораке.

Кад издаде неку прокламацију ајанима по Азији и Европи, као да хоћаше да опет баци у сумњу и оно на што је пристао у Акерману. То је декембарски хатишериф од 1827 године, који је звонио исто онако ратоборно као год заповест којега од старих султана. Ту султан говори изреком, како је на онај договор пристао само за то, да за своја спремања задобије довољно времена. И за српска потраживања каже, да су била и по себи и по свему така да се примити не могу, и одобрење да се могло издати само под оним притиском који су прилике начиниле. Ту је следственост добро одржана, јер у самој ствари није Бог зна шта више било ни оно што су силе искале за Грке, и што им је султан онако охоло одбио. Поглавито је што у овом турском акту сви хришћански народи излазе на видик као један једини народ, љуто жудан да сатре ислам; а султан жестоко изазива старо јунаштво, којим су некад османлије шириле праву веру по свету, и највећма је рад да жестину правоверних Турака распали против Руса, против најжешћих крвника.

Није било доба за општу светску борбу каква би се по овоме морала очекивати; али се није даље могло одлагати ни то, да се ствар оружјем прекине. Султан изазиваше сам.

У Мореју пошљу Французи војску, те се испред ње Мисирци измакну; а Руси ударе на Дунаву на реформовану турску војску.

Видело се да је турска војска била унапређена и у градској одбрани и иначе у бојевима; боље су слушали и дуже су се држали у заједници. Али им ја стратегија била

која и пре; и свим својим напрезањем насртали су они као и пређе слепом оном жестином све на једно место, па су вазда превиђали раширенија кретања непријатељских војвода.

Друге године војевања Руси пређу преко планина, које су се увек сматрале као предњи зид од Румелије, и искрснув испред саме престонице, изнудише мир, којим су се морали по њиховој вољи пресудити сва питања око којих је било још каква спора.

Не само да Порта на том миру прими и оно што јој је предлагано за Грке, које је дотле с оноликом жестином одбијала, него изјави и како је у исти мах готова покорити се наредбама, које би силе поставиле зарад извршења свега тога. Том је изјавом истина учињено да се Грчка стеснила у уже границе но што се у почетку мислило, али је напротив тим поводом свршено, да Грчка постане независна краљевина.[1])

Како у овом рату поглавито није призивано и учешће хришћанских народа, који су 1788 и 1806 онако велику улогу играли, Срби су с тешком муком задржани да се и они не прихвате оружја, и то им врло криво бејаше. Тиме само ако буду учинили какваутицаја на рат, што су се одупрли те нису дали Бошњацима ићи на Русе преко Србије, као што су Турци намишљали.

Кад се угађао мир, српска ствар је остала на ономе што је пре утврђено, и није у њој ништа мењано, али је било довољно и тога што је све оно пређашње доиста извршено. На Дренопољском миру обећа Порта да ће оно што је у Акерману утврђено, а што се оснива на Букурешком уговору, извршити „без икаква одлагања, савесно и потпуно“, и да ће и руском двору кроз месец дана дати на знање ферман, којим ће се те ствари наредити.

Сад се већ није имало куд околишити. Првога Реби-елахера по летопису од Хеџре 1245 године — 30 септембра 1829 — петнаести дан пошто је свршен мир, обећани ферман буде издан по начину који је у унутрашњој управи турскога царства обичан. У ферману се казује паши и мули београдском све што су Срби потраживали онако и по форми и по смислу

[1]) Protocole № 1 de la conférence tenue à Londres le 3 février 1830.

као што је у Акерманској конвенцији, казује му се како је то одобрено те за даље потпуно вреди, и заповеда му се да по томе поступа.[1])

Разуме се да су били потребни даљи преговори да се дата права у живот уведу. И за то изађе коначна наредба 1830 године. Августа месеца (7. Реби-ел-авела 1246) изда султан Махмуд хатишериф, у коме се наводе ближе наредбе како ће се прекинути распре које су у Србији још од дахинских времена заметнуте.[2])

Покрај тога је имала да остане у градовима по Србији и даље турска посада. За цело време док се ова ствар радила само је један пут било могућно опростити се ове невоље за градове, али то већ беше минуло, и одавно се не могаше у тој ствари ништа више очекивати. Пошто су се Срби са своје стране непрестано позивали на Букурешки уговор, он је морао и Турцима исто тако бити у помоћи; а беше опасно одмицатти се од уговора; јер ако би се у овоме уговор напустио, поколебала би му се снага и у свему осталом.

Али не изоста старање да се поуклањају сметње, које би долазиле од примене начела и обичаја, по коме мусломанима искључива власт припада.

Султан одобри прво и прво, да власти његове Високе Порте немају посла мешати се ни у управу, ни у распре српског народа. Изречном султанском речју укину се муселими, које је после рата први паша поставио, давши им простран делокруг, које је други паша истина мало ограничио био, ну који су опет изазивали велика незадовољства, тако да их Милош беше већ у ствари уклонио. Унутрашњу целу управу остави султан *Кнезу*, јер се Милош сад беше почео службено тако називати, да се он о њој стара у договору са скупштином старешина народних.

Али се то не би дало никако извршити да нису учињене

---

[1]) Friedrichsthal, Serbien's Neuzeit, Прилог I. (Д. Матић. Явно право княжества Србіе. Београд 1851. стр. 22.)

[2]) Allgem. Zeitung 1832, 2. 3 Априла донеле су немачки превод хатишерифа, оверен у кнежевој канцеларији. (Види Д. Матића, Явно право Србіе, стр. 33).

промене у обзиру на неке данке, који су били у Србији од старина, који се нису могли купити без надгледања, па и без личног мешања султанских чиновника.

Срби су то још у почетку говорили, и султан сад пристане и сам, да се за све те данке прорачуни шта износе одсеком, па да му се плаћају тако у суми, и он да нема никакве бриге око скупљања. Бар султанова каса није ту имала шта изгубити. То је за Србију предложио први Петар Ичко. на то су мислили и у Грчкој док је било помена о врховној власти султанској, а тако је касније и с Египтом учињено. Као што поменусмо, без тога не би било могућно имати какву независност у унутрашњој управи.

Уједно је то било средство, те се још једно питање измирило, које је дотле било међу најглавнијим препрекама мира. Као што знамо, спахије су још једнако држале да су они баштиници земљиштима. С тога, што они нису хтели напустити тих права, ометен је и онај мир Петра Ичка и извршење Букурешког мира, и ради те ствари су највише прекинути и преговори од 1820. Узрок је лежао дубоко у начелима турскога државног права. Сад пак нареди султан да се доходци зaима и тимара у пашалуку прецене, па да се сума, која буде, плаћа њему заједно с данком. Тиме бише оборена спахијска права на десетак и на главницу, која су уживали од како је земља под Турке потпала. Оста султанова брига како ће се спахије за тај губитак накнадити.

Држали су да је поглавито од преке потребе, да се оба народа раздвоје један од другог. Султан нареди да више ниједан Турчин неће имати права на личну службу каквог Србина; али шта би та наредба вредила, ако не би било никога ко би пазио да се она врши?

Као што су Срби искали, онако и султан прими за најбоље да свима Турцима попреко забрани становати у Србији ван оних, који су били на посади по градовима. Одређени су јавни, зарад тога и постављени пуномоћници, да прецене добра онима који су их у Србији имали. Ако ко није био вољан продавати својих добара, опет му није било допуштено да сам управља њима, него је било за таке доходке наређено да се примају у касу београдску, па одатле да се ономе издају. Тако

гледаше да одсудно пресеку стари турски утицај и мешање с народом, које је и било узрок свима тужбама народним.

Право личнога господарства тим се путем изгуби настањеној војсци, реду војничком који је дотле земљом управљао, и коме су та преимућства вером била дата. Харач на главу, који је дотле био као знамење да је ко међу рајом, барем се сада није у таквој форми плаћао. Изреком је било наређено и то, да се од Срба, кад путују по осталим областима турског царства, не траже турске тескере, већ да им је довољан пасош њихове владе.

Јесу истина Срби и на тај начин остали турски поданици који су дужни данак плаћати, али више нису били раја, као што им је дотле било суђено, нису били стадо без оружја. Није било ни спомена о каквој забрани оружје носити или о каквом ограничењу за хаљине и куће. Цркве су се непрестано зидале. У хатишерифу стоји изреком допуштено подизати и школе и болнице без ичијег питања. Као што Милош рече, кад је објављивао ове наредбе, о служби се божјој могло звонити, и она се могла свршавати онако свечано и без ичијих препрека, као што је и од старине био свети обичај.

И осим тога су у свему црквене ствари уређене према народним жељама.

Знамо, у каквој је свези стајало с пређашњим редом ствари, што су у Србију слате владике из Цариграда. Почем се сад све остало изменило, није ни ово могло остати по пређашњем: није могло бити да се владикама и даље плаћа димница, кад су били укинути сви други данци ове врсте; морало је доћи међу жеље и да се грчке владике уклоне, јер је њих народ вазда сматрао као туђинце. У хатишерифу је од 1830 године доиста и то стојало, да се у Србији могу бирати владике и митрополити родом Срби. Патријарху је у Цариграду остављено право, да он изабранога потврђује, али изабраници нису били дужни ићи тога ради у Цариград. Тиме се могаше раскинути оно учешће у фанариотском дугу, којим су и српске епархије стајале састављене са светом црквом. Дуг који се дотле био нагомилао на српску цркву, прими народ на се. Место димнице, за коју се није могло прорачунати колико управо износи, и која се српској влади учинила превелика,

владикама се одреди утврђена плата из државне касе. То је Милош још пре огледао да уведе, али тек сада могаше извршити своју мисао. Свештенство у Србији није ни онако особита утицаја имало, а његовој самосталности ово ново уређење доиста није могло годити. Нећемо овде претресати би ли се имало шта против тога рећи; главно је у томе, што се сад владике нису могле употребити ни у каквоме непријатељству противу народа. И оно што је било још у Немањиним тежњама, а то, да се духовне прилике у Србији развијају самостално, тиме је опет народу повраћено.

Све су то користи, које се не даду прорачунати, које су највеће изгледе отварале.

И то све није допало само становницима из београдског пашалука, који су у самој ствари већ били ослобођени, но и онима који су касније уз Кара-Ђорђево војевање били сједињени са Србијом. За то су се Срби молили 1820 године; тако је било уговорено у Акерману, и то је у Дренопољу још мало оштрије притврђено и опредељено.

Што је Порта обрекла, она и понови својим ферманом од 1829 и хатишерифом од 1830 године; у пролеће обиђу земљу турски и руски комисари, да границе коначно обележе.

Међу тим још тиме не беше ствар свршена. Паше не хтедоше веровати да Порта може и помислити да њихове области крњи и да их даје у подручје српском кнезу.

Када у Видину српски изасланици поменуше ствар, не само да их паша веома немилостиво оправи испред себе, но им још стаде збиљски претити, ако се усуде да подбадају непокорност међу његовим поданицима. Њему се чињаше смешно, што му они почеше говорити о Карађорђевим предњим стражама: а ту је, пред самим градом Видином, некад Хајдук-Вељко коња играо!

Неки опет понесу новаца и дигну се у округе на Дрини да купују добра од Турака, јер је и тамо хатишериф владао. Али на њих ударе оружани људи, отму им и коње и новце, те се морадоше вртати откуда су и дошли.

Шта више на хришћане у тим округима, око којих се заподеде спор, навали још теже ропство. У Крушевцу и Алек-

синцу, налазимо на ново субаше и читлук-сахибије, где самовољно господаре. Онда је била у Босни зарад буне, која је тада стишавана, нека арбанаска војска, и из те се војске Арбанаси силно понесоше и чинише насиља.

С тога се међу народом поменутих округа подиже буна, и људи гледаше како ће сами себи помоћи. Двојица арбанаских главара отму неку девојку. Више се тако што није хтело трпети, и народ се кривцима страховито освети. У Кључу и Крајини подигне се прави устанак. У Гургусовцу (Књажевцу) се турски војвода показа особито упоран, и ту дође између њега и народа готово до правог рата.

Разуме се да се Милош мало бринуо да стишава немире који му тако очевидно у помоћ притицаху, али је ипак употребио прилику да о тој ствари што боље проговори и код Русије и код Порте.

На конференцији од 13—25 Маја 1833 године, држаној у Цариграду, Порта пристане на границе онако како су их уредили комисари.[1]) Док се све предало Србима, још је мало потрајало, а прелаз у српску државу оних округа, чим је за њ било све приправљено, после већ није могао ни имати никакве сметње.

Ти су окрузи онако обележени, као што смо ми у главноме напоменули, када смо били код освојења Кара-Ђорђевих.

Међу тим нисам у стању ни јасно назначити границе и простор земље, ни показати број становништва.[2]) Рачунало се

---

[1]) Један чланак, како бих рекао из службенога извора, у Allg. Zeitung 1833 од 9 јула.

[2]) Исто тако нису ми била при руци средства да по новим приликама поправим карту Србије, која се налази уз прво издање. Пошто је та карта после чешће прештампавана а и других има, волео сам да је са свим изоставим. (Уз прво издање од 1829 има доиста карта Србије. Осим земаља што су ушле у кнежевину Србију од 1830, нацртане су на тој карти још: Куршумлија, Прокупље, Ниш, Лесковац, Врања, Ново Брдо, Приштина, Вучитрн, Нови Пазар са својим окружјима, Плевље и Пријепоље остали су у Херцеговини, Пећ у Арбанији, а Призрен није ни назначен. Пр.)

у Србији да су тим и земље и народа у трећину више добили.

И тако је било већ све утврђено што се тицало српских одношаја према турском царству, а поглавито према Турцима; велика распра једва се један пут расправи и сврши. Али је било још других питања, која тек сада снажно искочише на видик, те бише узрок догађајима, којима се слабо ко могаше надати.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ПРВА

УНУТРАШЊА ВЛАДА МИЛОШЕВА И ОПОЗИЦИЈА ПРОТИВ ЊЕГА

Не знам управо како је било те се у Акерманском уговору прешло ћутке између српских жеља од 1820 године — о њима имамо извештаје поуздане — преко оне, која се тицала личног положаја Милошева. Тамо се помиње само право, како народ може себи старешине слободно бирати.

Милоша су Срби још 1817 год. изабрали себи за врховног старешину, а кад су на скупштини 1827 године објављени народу чланци из Акерманске конвенције, изберe га народ на ново. Обор-кнезови, срески кнезови и кметови, свештеници и судије изјавише тада светлом кнезу Милошу Обреновићу и његову потомству с колена на колено, у име своје и у име браће која нису дошла на скупштину, и у име оне браће која ће се још сјединити с њима, да ће му, као своме господару и владаоцу, поданици бити. У исти мах потпишу и једну молбеницу, у којој су молили султана, да им да Србина митрополита и Милоша Обреновића за наследнога кнеза.

Али се ствари обртоше развијати сувише ратним и насилним путем, тако да се не могоше одмах извршити. У уговору мира дренопољском и у оном ферману, који је одмах за њим изашао, помиње се само народ, а не помиње се кнез. Кад је Милош на скупштини 1830 овај ферман обзнањивао народу, обрне особиту пажњу на то, како ето у напредак неће више Србијом управљати чиновници турски, који се сваки час мењају и долазе само да се обогате, него људи из народа, Срби, и који су наумни с народом живети и умрети, па дода: како је сад ето све дотерано већ до свршетка, и како он са свог места уступа, а народ нека

изберe другог владаоца, најбољег и најваљанијег измеђ' себе. Као што се могло очекивати, ово испадне само на то, да се избор већ по два пут учињен, понови и по трећи пут. Скупштина га поздрави као владаоца од Бога послана, и замоли Порту да Србима потврди Милоша Обреновића као законитога на влади *Књаза*, и да то достојанство остане наследно у његову племену, „по народном закључењу до века непромењивом.“

И Порта се није могла дуже омишљати да потврди ове жеље, нарочито што јој је Милош за последњег рата и неке услуге чинио, шаљући на прилику хране низ Дунаво, која султанској војсци врло добро пристајаше. У хатишерифу од 1830 године стоји изреком, да Милош остаје као књаз српски на влади, и да то достојанство остаје у његовој породици наследно. У берату, који је дат Милошу, овако се пише о томе: „Њему се кнежевско достојанство обезбеђује док је жив, по његовој смрти ће припасти најстаријем његовом сину, а по смрти овог унуку.“ [1]) Порта наглашује како је то њена највиша царска милост и избор, којим се Милошу чини благовољење за верност к Порти, и да ће он управљати у име њено.

Био је то поступак од највећег значења. Народу, који је своју независност корак по корак на ново извојевао, признаваше се, и то по властитој жељи његовој, за кнеза човек с којим је као вођем и старешином све оно постигнуто. Каквим се начином могло ту одржати суверенство Портино? Не требаше ли пре казати, да је тада изречено отуђење те области? И није ли то питање заиста било прво које је по том избило? Ми ћемо мало даље видети како се Порта старала да опет ограничи народу учињене уступке. Али се то једва и опазило. Наша пажња се обрће поглавито другој страни оновремених установљења, односају међу тадашњим кнезом и народом.

Милош се поче сматрати као основалац једне династије, и поче мислити да му је власт неприкосновена.

---

[1]) Dignité héréditaire conférée et garantie au dit Prince Milosch à la durée de vie; après sa mort, c'est son fils ainé, qui aura d'en hériter, aprés celui son petit fils de maniére, que ce droit soit restreint seulement à sa ligne. Bérat Impérial од 28 Јула (3 Августа) 1830 године.

Али ако погледамо у суштину ствари, требало је одмах с почетка очекивати нешто томе са свим противно.

Знамо добро међу каквим је неприликама Милош своју владу у Србији подигао; како су му се, и пошто је већ било нестало његових супарника, противили и они којима је, и они преко којих је владати хтео; како их је морао све савладати, како је морао све супротне елементе крепко и збиљски сагнуте главе држати. На скупштини од 1827 године мислио је да ће бити од потребе, да оправда оштро и стегнуто своје управљање великим задатком ослобођења народног, које му је било пред очима и које се на други начин није дало постићи. Видели смо и сами добро, како му се заиста народ покоравао поглавито и за то, што се свуда дубоко осећала прека потреба нераздвојности и јединства.

Али је сада био потпуно остварен задатак, за којим се тежило. Независност од Турака, така да се могла сносити, била је задобивена и подјемчена једном великом силом; земље, у којима је некад, за ратног времена, била основана народна управа, биле су повраћене; и у скоро се није било бојати никакве реакције. Па зар је требало трпети оштру стегу Милошеву и онда кад није ни за што требала?

Требало је да је ово још већма вредило у Милошевим очима по томе, што се народна привржeност к њему, заједно с поновљеним избором, морала сматрати ако не као једини а оно као најглавнији извор његове власти, макар како гласиле султанове речи. За цело се није могло очекивати да би га султан одржао зарад свог берата, ако би кад год народ отпао од њега. Нити би се Порта и тренутак мучила за какав год изговор, ако би хтела да берат натраг тргне.

За Милоша је, дакле, више но за друге владаоце била прека потреба да остане с народом у доброј слози.

Колико би он учешће задобио у свету за се и за начело ослобођавања хришћанства, да је онда у Србију унео елементе истините образованости, те учинио да му народ унутрашњом вредношћу постане претежнији од Турака!

То му је више пута баш и напомињано. Не могу на ино, о ћу споменути да је то чињено и 1829 године, овом истом гом, кад је први пут изашла на свет.

Мислим да ми се неће пребацивати какво таштo понављање, ако и опет наведем речи, којима сам онда изрекао надања пријатеља српске ствари, изрицана за време кад утврђење унутрашње српске независности постане свршена ствар, те кад онако јака стега не буде више потребна.

Надали смо се да ће Милош ону силу којом је успео да се отресе Турака и да земљу у онако тешким приликама одржи у миру, сад окренути на то, да оснује срећу народну, која му је била положена на душу, и да дâ полета сваковрсноме напретку народном.

Тамо стоји: „Све што има славно и што је међу људима, желети вредно, треба да га на ово подстиче. Народ ће му бити тек онда привржен, ако види себе срећна и добрим установама обезбеђена. Само ће тако остати Милошево име у вечитом спомену као Немањино.“

„Безбедности без закона нема. Владаоца не може обезбедити ни мноштво момака, ни оружана сила, ни она привидна приврженост присталица који су код њега у милости. Само ће онда и он бити безбедан, кад су сви мудрим законима обезбеђени. Нема сумње да ће Милош дати законе, али не на пречац од Европе узете, који ће се може бити рђаво моћи сложити са стањем народним, већ законе просте, удешене према природи народа, који ће свакоме обезбеђивати живот, имање и слободу вере заједно са сваком грађанском слободом која не би била противна јединству државном. Ту ће се договорити и посаветовати са старешинама свог народа. Он ће благост с оштрином мешати. И тек ће онда народ осећати шта му је он; онда ће видети како он није толико тражио себи власт колико народу срећу. Неће му бити ништа опасно и ако се врате они што су протерани и исељени још од Кара-Ђорђева времена. Суседи ће пожелети да буду његови поданици.“

„Као што никаква унутрашња уредба није безбедна без закона, тако ни ослобођење од Турака ништа не значи без образованости. Народ, истина, јесте слободан од турске силе, али ће над њим дотле владати навике, обичаји, начин мишљења и онај невидљиви утицај турски, докле се год не уздигне врх свега тога, собом изобразивши племенита своја својства. Тада ће тек народ бити далеко јачи од Турака, тада их се неће требати више бојати. Нема сумње да ће Милош, као што је одавна намерио, подићи у Србији веће школе, и да ће и

њих удесити према особитим потребама свога народа. Почем неће бити никаква силна свештенства, које би имало снаге да се бори за своје какве особите заносе, неће бити ни сметње ни у чему да се хришћанство предаје са свим чисто. За васпитање народно има силних средстава у песмама; а што из песама не би било најприкладније, оно ће јеванђелска наука ублажити и разбистрити. Није ни од какве потребе варварска полутанска ученост, која право знање и смисао само мути. Тада ће се наћи пута, којим ће се мало по мало пресадити у српски народ оно научно благо које је стекла Европа. Као што смо рекли, народ ће српски истом овако у правом смислу постати јачи од Турака, истом ће се овако машити и духовнога живота, у коме се налази права срећа. Њива је окрчена: ваља је само посејати."

Али се не испунише надања, да ће Милош ове сетве учинити.

Јест истина учињен неки оглед у грађењу закона, и то, као што нас уверавају, нарочито зарад отоич наведеног места.

Милош је, као год Мехмед-Алија у Египту, био уверен да нема бољега законика од Наполеонова: он изјави да хоће да се по томе законику начини и српски законик. Законик се Наполеонов преведе с немачког на српски; објашњења се набаве из Беча; а узме се у помоћ и некакав пољски превод. Тако израђен текст прегледала је нека комисија, у којој су били Протић, Лазар Теодоровић и прота Ненадовић. Вуку Караџићу и једном писару би поверена редакција. Чланци су читани, један за другим, па или су усвајани, или су, као неудесни, одбацивани. Срећа беше, ако им је увек прави смисао погођен! Од врло је слабе помоћи био неки пољски правник, који се тада затекао, тако да су често неучени људи по здравом разуму боље схватали прави смисао. На послетку су у јесен 1830 године били већ дотле дотерали, да су се могли сазвати сви и црквени и светски чиновници да чују предлог законика. Српски законодавци скупише се на некој великој ливади, те се ту онај предлог од почетка до краја прочита и прими с неколиким изменама.

То је био на сваки начин посао врло непотпун, у којем би очи послу вичне имале много штошта да поправе. Па

ипак је могло бити од големе користи да су се ти закони увели у живот! Барем би умерили самовољу која је исмевала сваки ред, барем би се њима задобило колико толико безбедности. Али кад стиже из Цариграда берат, на њих се прво није више ни мислило. Шта више, све остане у досадањем насилничком, неуредном стању.

Јавна власт, коју је представљао Милош, као да не признаваше да је икакво приватно право напоредо с њом.

Милош је заузимао што би му се допадало, ливаде, куће, млинове, па је исплаћивао ценом колику је сам одређивао. Један пут пусти те изгори у Београду читав један део вароши, за то што је он мислио да онде нешто сам зида не питајући никога, као да је оно све било његово.

Још је непрестано натурао на народ најтежи кулук. Из Ужица су морали долазити сељаци у Крагујевац, да њему помажу о сенокосу. У Београду су дућанџије затварале дућане те ишле да стоварују господарско сено.[1]) Још се непрестано није никоме ништа плаћало за ноћиште и за дочек по служби. Већ су и турски Татари почели били куповати за новце што им је требало, а српске су књигоноше још непрестано искале све без плате. Погдекоји је момак остављао уморена свог коња у селу, и ту су се људи морали за њ старати, а он је појахивао другог најбољег из села, да се њиме послужи. „Да видим ја тога који неће да слуша господара, говорио је рабаџија кнежев, прежући сељачке волове у своја кола.“

Ту је, дакле, без сваке сумње јавна власт злоупотребљавана зарад личне користи. Милош стане чинити на ново оно исто, што је пре на Младена и Милоја онако раздраживало људе; стане правити монопол од најпробитачније трговине земаљске, од трговине са свињама. Шуме, које пређе уживаше свак, он загради, да у њима своју стоку напаса. Издата је била некаква чудновата наредба, којом је или ометан или са свим забрањиван сваки кредит, и за ту се наредбу мислило

---

[1]) Најглавнији је између издавих докумената о Милошеву управљању и о расположењу које беше њега ради оно у изводу писмо Вука Караџића кнезу Милошу, штампано на српском и немачком језику у „Србском Улаку“ од 1843 од 25 Априла и даље. (Још једно издање по добром тексту види у „Гласу Истине“ бр. 4 и 5, у Н. Саду 1885. Пр.)

и објашњавало да иде на то да спречи свако удруживање, те да кнез, као најбогатији човек у Србији, сву трговину прибере у своје руке.

Изгледало је готово, да он мисли да је султанска власт пренесена на њ, те да је он по томе неограничени господар како над земљом и људима тако и над њиховим имањем.

Имао је обичај рећи: „Јесам ли ја господар, зар ја не могу чинити што хоћу?“ Само су њега звали по народу господарем.

Па тешко ономе, који би се успротивио њему, или који би се њему учинио опасан. Он је вршио право над животом и смрћу онако исто без обзира и без одговорности, као год какав турски паша.

Он усвоји и друго државно начело турско, а то, да онај, који је у највећој власти, врши ту власт преко својих слугу. Међу чиновнике су његове бројани сад и кнезови, а с чиновницима је поступао сад као с робљем: плата им је била рђава, подизани су на већа и обарани на мања места, без икаква довољног узрока, да се већ није могло распознати ко је старији, ко ли млађи, — били су бијени батинама као некада чиновници монголских ханова; знаменити су људи били прво бијени, па онда постављени за саветнике. У Србији тога времена није било ни првих основа од појма о части чиновничкој, на којој су већином основане данашње немачке државе. Чиновник је свакад волео удати своју ћер за каква занатлију или трговца — и не помињући сељаке који су још далеко боље стајали — но за свога млађег другара. Између Срба из Угарске, већином су се само они накањивали да стану у српску службу, који су у Угарској ма из ког узрока остали били без изгледа, те су морали прегнути ма на што, тек да куд год продру.

Нико није смео ни замислити да ће га унапредити лична заслуга. Милош је више давао повода да се мисли да он завиди заслугама, по некаквом егоизму власти који се у њега истина и иначе, али врло ретко налазио. Хтео је да он буде не само најсилнији него и најодличнији човек у свем народу.

У хатишерифу од 1830 године стоји изреком да он треба да управља земљом у договору с поглаварима земаљским —

али Милош није био човек којега би султанска наредба обртала с пута и начина један пут уобичајеног. Није се старао ни да бар по форми извршује наредбу из хатишерифа.

Тек немојмо пропустити да признамо и то: како је ова тежња за самовласношћу, којом кнез не даваше никоме напоредо с њиме подићи се, имала за собом и других последица. Милош је утукао једну тежњу, која би земљу и народ збацила у облик још већма сличан с турским државним уређењем, у облик читавим ступњем нижи.

Како су спахије све до самог одсудног уређења српских ствари своје десетке узимале саме собом и сматрале се као баштиници, заметне се жеља у људи који су били покрај кнеза, да они стану место спахија, па да изађу у села као нови баштиници.

Стадоше доказивати Милошу како ће се тешко управљати народом без какве посредне власти, и како би њему увек били од добре помоћи они које би он добрима даривао. Једнога који се стараше, како ће да задобије у спахилук два три села, упитају шта ће радити, ако му се дадну? „Седећу те пушити — одговори он — докле не позове господар; а после ћу потрчати с момцима.“ Да су њима запала у део села, они би драге воље допустили да остану Милошева својина она државна добра, која је он тада држао као закупац.

Припада међу најзнатнија и за будућност најзнаменитија дела српског кнеза, што није подлегао овој напасти, и што је иначе свуда угледао се на султана, а није хтео као он и спахилуке делити. Милошу је било са свим право што ће бити народно имање пређашње спахијске баштине. Народу су падала на терет та добра, јер је приход од њих уз данак плаћан; право је било да народу иде и корист од њих.

Овим је учинио неизмерну услугу српским сељацима, који су добили независност какве има ретко где у сељака, али тиме, разуме се, своје пријатеље умножио није.

Па како је било узрока другим којекаквим праведним и основаним тужбама на њега, узаври на њ гунђање на све стране, само што њему није долазило до ушију.

Милош се није имао шта бојати од независних супарника,

који су били на гласу по великим окрузима. На њ усташе по највише исти његови људи и пријатељи.

Против њега су почети први договори приликом некога домаћега весеља — о неком крштењу — код Стојана Симића, који је дуго долазио у кућу Милошеву, и који је био врло омилео деци рад живахна разговора, а којега је Милош био поставио за кнеза у Крушевцу, и то баш у дворцу — конаку — који је Стојану Милош поклонио. Пратећи кнегињу Љубицу, која је хтела крстити дете, дођу код Стојана Аврам Петронијевић, Милосав кнез из Ресаве и стари Милета Радојковић, који је још у Кара-Ђорђево време био барјактар. Ту је био и Милутин Петровић, брат Хајдук-Вељков, који је био уз кнегињу с неколико момака.

Дању, дакле, док је још била у друштву и кнегиња, пило се у здравље господарево. А кад у вече остадоше сами, поче се разговор и о са свим другим стварима: — покрај старих тужби, почеше се жалити измеђ' себе и на то што Милош као да избегава обичне народне скупштине, јер је ето и последњу, коју свечано обрече, забацио.

Без сумње је на друштво имао највећег утицаја Милосав Ресавац, један од најбогатијих људи у народу, у кога је било силних добара, коња и воденица, који је онда, кад се разглашавало оно кнежево начело како је сва земља имање царско и по том највише власти, изреком и јасно говорио: да та наука може лако довести до крвавих глава.

Опомињемо се како су за Кара-Ђорђева доба народне скупштине биле место политичне борбе, и како су господари доводили на скупштине онолико својих привржених пријатеља, колико су их могли опремити. И том приликом сви који су били на састанку, смисле да се на прву скупштину, о којој су могли рачунати да ће се доиста држати, скупе што у већем броју, па ако дође до невоље, да и силом изнуде промену тако тешке управе.

Знали су добро, да је народно мишљење на њиховој страни. Милутин Петровић, ма да је био у двору кнежеву, ипак прими на се, да у том духу приготови један округ. Он није мислио да то треба крити, већ у повратку уз пут каже

све кнегињи, те чим се први покрети опазише, кнегиња открије кнезу шта је о томе сазнала.

Милош дозове преда се Милутина, и стане га корити што му је онако рђавим враћао за доброчинства његова. Милутин одговори како оно није он почео, но други, и да онако мисли већ сваки. Како то сваки? упита Милош. И тај исти што стоји покрај тебе, настави Милутин. Покрај Милоша је био Јосиф, стари његов момак, којега је он најволео. Милоша су још и пређе опомињали на опасност, у коју срља својим поступањем, јер с њим није нико, ама баш нико био задовољан: али је он презирао те опомене. Тада упита Јосифа: „Је ли истина што Милутин говори?“ Јосиф одговори: „Господару, истина је: људи говоре да се тако више не може живети.“

Милош је до сад паметовао и мислио да ће му бити све допуштено, да ће свуда проћи! Подсмевао се краљу Карлу X, говорећи како не би био истеран да је умео владати онако као он у Србији: а ето се пред њиме беше створила још гора судбина, ето и у њега одметника онако исто многих, а личних још већма но у Карла!

Као што је био одарен хитрим схватањем, премери брзо колика је опасност око њега и колико су претежнији противници, па одмах науми да одлази из Србије.

Али га стадоше молити да не преухитри, јер нико нити хоће на њега ни на његов живот, па нико није рад ни да његову владу обара, но само људи хоће да је безбедност и право.

„Ако је то, рећи ће Милош, онда ћу вам дати што хоћете.“

Али међу тим они људи, скупљени којекуда по окрузима, приспеваху већ у Крагујевац. Вучић, који је био у Крагујевцу с оружаним људима и који се бар показивао да је кнежев приврженик, и да је хтео, тешко би га могао одбранити од противника. У њега је од прилике било онолико стотина, колико у њих хиљада.

Милосав, Аврам и Милета уђу у Крагујевац без икакве сметње.[1]) Нису хтели ни да ко од шале потврди што се мислило

[1]) То је било 8 Јануара 1835. О томе има врло кратак извештај у духу Милошеве канцеларије, из које ће без сумње и бити, у „Алгемајне Цајтунгу“ од 1836 у листу од 13 Октобра и даље.

за њих да хоће да опљачкају варош и кнежев двор. Милета, који беше од старинских Срба, свакоме беше припретио да ће га својом руком погубити, ако се коме и длака на глави дирне.

Милош нити је могао, нити је мислио одупирати им се. Он их замоли да људе распусте кућама, а на скупштини ће се уредити све што има, па се и сам дигне у Крагујевац к њима. Његов најмлађи син приспе пре њега, и врати се одмах оцу с кнезовима молећи га да им опрости. Милош их дочека пријатељски, и у Крагујевцу их је такође примао.

Тако се дође до скупштине у 1835 години. По самој је природи тих догађаја излазило, да је та скупштина морала испасти са свим друкчије но икоја пређашња. На свима пређашњим скупштинама Милош се показивао као победилац, као самовласни господар, сад је се пак показао он као побеђен, а противници његови беху у већини.

Колика промена беше наступила показивала је најбоље беседа, којом је Милош 2 Фебруара 1835 године отворио скупштину. Ту је обећавао да ће своју владу ограничити не само законима него и неким уставом.

Имао се саставити устав, којим би права свакога Србина онако одређена била као што их само човечанство прописује, којим би се, то јест, ујемчила Србима лична слобода и безбедност имања.

Говорило се пре тога чешће, како је једини Милош влада његове земље, како та влада с њиме леже и устаје, како с њиме путује, и како ће некад с њиме и преминути. Тада пак он изјави, да ће поставити министарство од шест попечитеља за народне ствари, подељено по обичају нових држава; да се подвезује да ће све послове давати на претресање и савету, којиназове државним саветом, с тим да буде одговоран народу као и он. Изгледало је као да је за се хтео задржати само главни надзор и потврђивање свршенога.

На послетку је и за суђење било угођено да судије више не суде како нађу за право, но да се уреди одређеним писаним законима. И на оно, на чему се толико радило, дође на послетку ред и да се изврши: Милош сам изјави да хоће да буде под законом.

Чудо је како су тежиле да и у ову још пола источну државу продру идеје из уставних покрета европских: она права човечанска, у која овде улази поглавито слобода личности и имања — па одговорност министарска — па, на послетку, да и кнез потпадне под закон, који је тек ваљало постављати!

Али је с тиме било свезано и самостално учествовање у вршењу државне власти оних који до тада беху потчињени. Сви кнезови, судије и остали чиновници, с којима се поступало као са слугама, готово као с робљем, тиме су искакали на среду као учесници у власти с господарем дотле неограниченим.

У томе је смислу израђен кратак основни устав, у ком је у 14 глава и у 122 члана било исказано ново српско државно право, и који би примљен са сваком свечаношћу. Одмах се изврше силна постављења у службе, надену се имена чиновима, одреде се пензије, и за један час Србија искрсе са свим преображена.

Али је друга ствар чинити наређења у тренутку кад је кавав покрет начинио себи пута, а друга вршити их.

И овде се баш томе вршењу обретоше на путу највеће сметње.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ДРУГА

УСТАВ ОД 1838 ГОДИНЕ. ПРОПАСТ МИЛОШЕВА

У самој ствари ту је само продрла, па своје тежње у форму свела и исказала опозиција, сама собом посве оправдана.

А од самог се почетка управо није могло очекивати, да ће се овај признати устав и извршити.

Готово рећи и само име тога српског устава, па то што је наличио на остале европске уставе, и што је постао из народног покрета који изгледаше као буна, све то би повод да тај устав обнемили и једном и другом суседном царству.

Па ни султан га није могао никада потпунце одобрити. У том је уставу помињат Милош као старешина свију Срба; кад је грађен, сматрани су на скупштини за посланике и неки људи из неприсаједињених области, и то неки Бугари. Изгледало је, као да Милош себе сматра за природног вођа ако не свију хришћана, а оно барем свију Словена у турскоме царству. Милош то у осталом није ни крио, казивао је свакоме, ко је год хтео слушати, како је и осталим племенима турске раје потребна хришћанска управа.

Ма да је устав, у колико се таких ствари дотицао, и могао имати неке дражи за Милоша, ипак је могућност тих ствари била далеко; а ограничења којима се он имао подврћи, одмах су га онај час дирала, и на та је ограничења грдно био омрзао. Једва је дочекао што се успротивише Порта и оне друге две силе, а владао је као да устава није никад ни било на свету.

Године 1835 у лето путовао је Милош у Цариград по Портиној жељи, пређе негде исказаној, јер Порта радо гледа да јој васали чине подворења, и Милош је барем спољно био са свим добро дочекан. На поклоне Милош није заборавио,

па кад му Махмуд рече: да су му поклони као и он велики, помисли да ће моћи без бриге наставити начин и правац своје владе.

У јесен, године 1835, његове службене новине објавише како је у Србији *књаз* једини господар; како осим њега нико нема права на политичку власт, и како је земља срећна под владом монархичног начела.

У осталом је још то била најмања ствар што Милош није хтео никога покрај себе да трпи: само да се хтео клонити онога што је пре узбунило на њ људе.

Али је он баш у томе био место тога још тврдоглавији; монополска његова система само што се још систематичније развила.

Рачунало се да се у народу трошило на годину 30 милиона ока соли из Влашке.[1]) Без икаква права на то, он набави сву ту количину из Влашке, па је стане продавати преко својих људи, нити је хтео трпети још кога другог да по народу со продаје.

Тако је за друге артикле трговине узео себи искључиво право продаје на страни. Скупљао их је по народу, па плаћао и одређивао за њих цене како се њему свидело.

Ово је пак још неповољнији утисак имало код људи, што је на тај начин добивене новце Милош улагао на страни, што је за њих куповао добра по Влашкој, као да ни он сам није држао да је стање Србије сигурно. И оно исто што је пређе он сам назначио као највећу корист новостечених повластица, а то да ће Србијом у напредак управљати људи који су наумни с народом живети и умрети, као да већ није више вредило ни за њега сама!

Састављање писаних закона које беше дуго остало забачено, истина поче опет, и тај се посао преда двојици Срба из Аустрије, који су довољно били вешти правној науци; али је још много требало да се тај посао сврши, а међу тим је стара самовоља остала и даље у снази.

---

[1]) Ове су цифре претеране. Статистика нам показује двадесет година позније увоз соли за сву Србију тек на 10 милиона. У време кад је ово Ранке писао (1843—44 год.) расположења су била мало јаче раздражена против Обреновића. Пр.

Као што смо поменули, последице су турске владе биле још толико снажне, да није било ни првих најпростијих начела, није још било ни слободе личности и имања.

Нисмо ради побрајати овде она насртања на личност и имање, о којима има мање или више поузданих извештаја: главно је што о томе нема никакве сумње. На скоро је Милош сматрао да стоји опет тврдо, и да је довољно јак да удари на најсилније противнике који су се полакомили да његову власт ограниче.

Ђорђе Протић, који је најпре телесно злостављен, па онда постављен за члана народнога суда, у почетку није био ни у каквој свези са савезом у Крушевцу, а после је радио с тим људима што је могао живље. Кад потворише на њ да је световао да се пре свега ма на који начин ваља опростити кнеза, јер ће се иначе кнез осветити. па како му драго, само се бегством могао избавити од пропасти, која би га снашла године 1836.

Готово је исто тако мрзио кнез и на свога рођеног брата Јефрема, који му је пређе око владе онако својски помагао, и који се такође поодавно био удружио с опозицијом. Године 1837 и он је морао одлазити из Србије, заједно с Вучићем, о којем нам треба рећи коју више.

Тома Перишић, прозван Вучић, био је код кнеза Милоша међу најодличнијим момцима, од како је оно за Хаџи-Продановe буне прешао к њему. Али је још и у то доба по који пут падао у немилост, те се морао уклањати. И пошто је постао кнез, и пошто је у Ђаковој буни онолике услуге учинио, није се нико толико пута мењао из милости у немилост колико он, тако да их је било који су му и завидети стали. На скоро је после оне победе морао бежати у Влашку, а после се опет вратио и задобио беше место врховног сердара; одмах за тим га видимо где је упућен у Смедерево; а после је био постављен на неко место код кнегиње, и у Шапцу је играо велику улогу. Не знам шта је ту преко реда учинио, тек Милош пошаље највернијег и најбољег свог момка по њега са заповешћу да му Вучића жива или мртва добави. Момак дође Вучићу у собу с пиштољем у једној и с оковима у другој руци, па га позове да му каже: које воли. Вучић само запита од кога је та по-

рука, а кад му момак рече да је од господара, без речи пружи ноге, те их момак окује. Тако га изведу пред кнеза, који му опрости, постави га код великог суда, и као што знамо, уздаше се у њега да ће Крагујевац бранити. За то пак, што он том приликом не сусрете оружјем навалу завереника ондашњих, заметну се опет између њега и Милоша несклад дубљи и тежи, који се већ не даде никако ни примирити. Када су дељени они ордени и дарови које Милош беше донео из Цариграда, Вучићу не допаде ништа, и то му беше врло за чудо. У чланку једном у *„Алгемајне-Цајтунгу“*, за који се држало да је био службени, назван је Вучић просто издајником, што је издао варош побуњеницима. Кад су му то читали, он тури руку на ханџар, па повиче: кад дође ред да ми пишемо, ово ће нам бити перо. То је у главном његов правац. Није умео читати и писати; није марио много говорити ни о својим властитим делима: али је био здрава разума и постојана правца; био је храбар, одсудан, немилосрдан, и бојао га се свак.

Само се по себи разуме да су и они који су били утекли, и они који су се налазили још у Србији, само сваки час очекујући прогонство, обрнули све своје мисли на то, како ће се по други пут почети што против Милоша.

Толико су јасно видели, да се непосредним народним устанком или понављањем устава, који су силе одбациле, не може ништа учинити. А зар се ничим не могаху на одобрење какве промене склонити руски двор и султан?

Кнежевим је противницима веома помогло што с политичким правцем Милошевим не беху ни на једном ни на другом двору задовољни.

Пошто је Порта потврдила Милоша, чинило јој се да јој није више веран као што је пре био. Све је била уверена да је он био у сувише добром пријатељству с њезиним бунтовником Шкодра-пашом, и да му поглавито није мило ширење султанске власти. Било је Порти врло противно што се Милош онако крепко држао државне самосталности српске у унутрашњости, и што није никако допуштао Портиним чиновницима да се мешају у унутрашње земаљске ствари.

Још кад је Милош у Цариграду био, могао је то опазити свак, ко је год мало на даље гледао; што Милошеви поклони

беху богати, то му је само немилост нанело. И тамо је било с њиме људи који су се на њ тужили, па су и саслушани, а може бити да им је тада обећана и помоћ ако би дошло до невоље.

Нови ферман, који је Милош желео, би му издан, али опазивши да слабо одговара ономе што је желео, не беше вољан да га износи на видело. Међу тим противници су знали шта има у њему, јер је под њиховим утицајем и постао, па су се тога ради још поузданије надали, да ће скорим моћи и јавно ступити против кнеза.

Код руског двора су могле утицати са свим друге околности.

Било је то онда када су ствари између Русије и обеју великих сила западних, Енглеске и Француске, врло затегнуто стајале — та затегнутост је баш и постала зарад источних заплета, и они је непрестано занимаху — изгледало је као да ће сваки час планути рат.

Енглеска пошље тада у Србију свога конзула, на сваки начин не случајно, и Милош га врло добро дочека. Поведе се говор око трговачких планова, који су се прекрасно слагали с монополском системом српскога кнеза, и по којима је одмах изгледало како ће трајашна свеза бити пробитачна и по једну и по другу страну.

Пређе се Милош с особитом вештином умео срећно провлачити измеђ' кршева, који су се наплетали са супротних интереса различних сила, не навукавши на се антипатије ни од које стране. Сад је пак показао склоности за које није било никакво чудо, ако се Петербургу не могаху допасти. Није било могућно да се отуда с добром вољом гледало где се хоће и ту, на полуострву, да утврди туђ и то често супротан утицај.

А непрестано је остајало то најглавније, што су насиља, за која се викало на Милоша, јако вапијала, и што се не могаху порећи. Године 1837 дође у Србију некакав већи руски чиновник од старог неког српског племена, те опомене кнеза врло озбиљно и веома живо.

На послетку стиже и из Цариграда питање откуда толики незадовољници у Србији и позив да кнез пошље Порти депу-

тацију с којом ће се коначно утврдити унутрашња земаљска управа.

Распра међу силама, која се врла свуда, барем се дотакла ових ствари, ако их и није са свим прихватила. Зна се да се енглески конзул заузимао за јачање кнежевске власти у Србији. Извештавају, и скоро се може веровати, да су у корист Милошеву гласила и француска упуства. Те две силе мишљаху да је од преке потребе јака и оштра влада у земљи још тако непросвећеној као што је Србија.

И тако се доживело да су се уставне државе заузимале за неограниченог кнеза, а да су самодршци изрицали да се власт кнезу ограничи.

Сви су они заједно радили, те је, мало пре тога, ограничена кратким тако званим органским регуламентом и власт господарима у подунавским кнежевинама, и остављен је знаменит утицај тамошњим главним скупштинама.

У колико се тицало српских ствари, Русији су биле савршено одрешене руке. Она није ни пређе никад својим посредовањем ишла на руку поименце владаоцу, него је увек јемчила само народу за слободну унутрашњу управу.

Порта, истина, јест признала Милоша за владаоца док је год жив и дала му наследствено право, али је у њеноме хатишерифу стајало изреком и то, да је кнез дужан управљати у договору са старешинама народним. По томе је и налазила за добро, да се сада на ново на ту ствар поврати, па да је и оствари.

Већ се Милошу на зло слутило, чим је Порта тражила да у депутацији буде и Петронијевић, који је сам собом тужио Милоша, и који је био између најодсуднијих његових противника.

Аврама Петронијевића је отац био међу оним Србима што су се примили аустријске службе кад је букнуо рат године 1788, и био је млађи официр у фрајкору. Аврам је учио трговину, и кад му посао у Аустрији не беше пошао за руком, дође у Србију. Ту је у канцеларијама тим лакше далеко дотерао, што је знао грчки, и на скоро је постао чувен. Неко време био је код кнеза у служби као представник, и сматрао се за његова доглавника. Али што се био већма примакао уз кнеза,

толико му већи и грђи противник постаде после 1835 године. Описују га да је био човек миран који би нерадо што одрекао, и за какав год рад ваљало је да буде у друштву с другима. Кад је оно српска депутација од године 1820 онолико била задржана, показивао се он код Турака вешто, и повијао се како је кад требало, те су га за то почели ценити. Он се могао сматрати за коловођу оних што су гледали да се од опасности, која им је од Милоша претила, обезбеде основавши нову форму владе у договору с оба двора.

Милош се заман надао да и сам с противне стране ради преко свога једног човека којега посла уз депутацију и преко енглеског конзула; стварима је већ био дат готово непромењљив правац, којим су морале ићи.

И тако српски посланици с Портом начине за Србију устав, разуме се с учешћем и руског двора, који је о свему извештаван, и који је на све своје одобрење давао. Тим се уставом поглавито ишло на то, да се кнезу, који је дотле радио шта је хтео, за даље призна само нека ограничена и одређена власт.

Истина се у уставу врло почасним речима оставља на кнезу да законе у живот уводи и да пресуде извршује, да може чинити милости осуђенима судом, да може данке подизати и да је главни заповедник над војском, и стоји даље како је савету, који му се додаје, одређени посао да му чини услуге и помоћ, али се одмах по том дају савету права која кнежевска права далеко премашају.

Стоји да ће кнез купити данке: али се савету даје право да одређује колики ће бити издаци, као и како ће се и којим путем изнаћи извори за покривање издатака, а уз то се наређује да се никакав намет неће моћи купити без саветскога одобрења.

Из тога следује и само, да ће савет имати да одређује и плату и број војсци, плату чиновницима и отварање нових чинова.

На тај начин је законодавна власт готово искључно савету у рукама остављена. Истом онда, пошто се о предлогу каквог закона, о коме савет нађе да је користан, сврши саветовање у савету и гласањем одлука већине сазна, подноси се

кнезу тај предлог закона с председниковим потписом. Не сме бити примљена никаква уредба, док је прво савет не одобри. Где би се год тицало распре какве око закона или права каквог, ту је савету остављена последња реч.

Проведена је свуда са свим следствено одговорност у највишој управи. Кнезу је остављено да наименује четири попечитеља, од којих је једноме било одређено да је старешина кнежевој канцеларији за иностране послове, један је био за унутрашње послове, један за финансију, а један за правду. Уређено је било да је круг радње свакога од њих одвојен, и да се на свакоме владиноме акту потписује по један од њих. Постављено им је у дужност, да месеца марта сваке године подносе савету извештај о својој радњи прошле године с потребним прилозима, о коме ће извештају савет имати да размишља; и за рачуне је наређено да се подносе савету, па да их он испитује.

Па за тај исти савет, који је према броју округа у Србији састављен био од седамнаест чланова, било је истина остављено Милошу, да га он постави; али је по том остајао непроменит; и ниједан члан није могао бити збачен док се прво пред Портом не би доказало је ли погазио закон и је ли што преступио.

Кад се Лудвик XVIII вратио у Француску, још Наполеоновски сенат поднесе му некакав предлог, и краљ рече: да ће сенат седети, а он краљ, пред њим стајати. То се све у Србији сад стекло само у друкчијим приликама. Овде је на савету, који није могао бити збачен, остало право, да самосталност српског кнеза стесни у најтешње границе, остала му је у рукама суштина државне власти.

И за судије је било исто тако уређено, као и за саветнике, да се не могу збацити, док им се кривица судским путем не докаже.

Ни остали чиновници нису више остали под дотадашњом неограниченом уредбом; и за њих је било уређено да могу бити кажњени истом кад се њихова кривица потпуно докаже.[1])

[1]) Ранке је саопштио у преводу са српскога Устав о коме је реч како у издању од 1844 тако и у трећем и последњем своје књиге. На

У томе уставу има и још неких знаменитих ствари, које ћемо касније поменути. Сад ћемо се обратити само на оно, што је у почетку 1838 године, кад је устав дошао у Србију, искључиву пажњу привукло, а то како је по уставу Милош губио своју пређашњу неограничену власт коју је до самога оног часа у рукама имао, и како је већина те власти прелазила у руке онима које је он дотле сматрао као своје слуге.

Тај обрт, који настаде, искрсао је тако из ненада и беше тако силан, да Милош ни у самом састављању савета, које је по уставу њему припадало, готово није могао сачувати никаква утицаја. У том послу натури у овај мах кнезу своју вољу, па стане место њега бирати Народни Суд, састављен од људи, који су једини могли на то неко право полагати, особито што је с Народним Судом непрестано била везана успомена на права некадашњег Совјета. Ти су се људи једино бринули о испуњавању прописа, да кнез треба да у савет изабере лица чувена и заслужна, призната по целом народу. За прве су саветнике наименовани били баш они људи, које је Милош у последње доба био протерао, но који се бејаху вратили, баш — Вучић и Јефрем, коловође опозиције. Међу њих седамнаест није било ниједнога, који би се могао сматрати као кнежев пријатељ.

Па није боље било ни с министарством, које је такође Милош имао да именује. Аврам Петронијевић, којега можемо сматрати као најглавнијег посленика на оном облику устава, који је на послетку усвојен — јер се иначе устав у многом наслањао на онај првашњи од године 1835 — постане попечитељ иностраних послова, а Ђорђе Протић, коме се кнез после догађаја у 1835, прво осветио, постане попечитељ унутрашњих послова.

Шта се могло друго очекивати, но да ће кнез, који се за толике године беше научио на непоречну покорност, наћи да је са свим несносно привикавати се на тај нови ред?

Да се опет силом и попреко одупре, нити је био његов обичај, нити је за тај мах ваљало, јер устав бејаху већ и

овоме месту свршујући преглед Устава од 1838 додаје за њ и ову карактеристику: „То је, може бити најзнаменитији српски државни спис. Сви потоњи догађаји потичу из њега.“ Пр.

[illegible]. Било је много паметније удесити буну, која би изгледала као да је сама букнула, па последњим наредбама наметнути са стране насупрот народне жеље и народну вољу, пошто је уговорима о миру народу самоме остављено изборно право.

У самој ствари је пак Милош имао много приврженика међу сељацима, који су њему за много којешта имали да захвале и који су мање патили од његових насиља за то што су били склоњени од њега. Њима није никако ишло у рачун, што је чиновницима, које је Милош пређе под уздом држао, овим новим редом допадало да буду самостални. Казивано им је, па су после и они говорили, да ће у напредак имати седамнаест господара место једног. Милош се надао, да ће сељаци одмах устати за његову ствар, нек се само ма где почне покрет у његову корист.

Да ли баш због бриге о личној безбедности, јер се вика на њ, којој сад беше пут отворен, стаде изливати у хиљаде и основаних и неоснованих тужби, и јер се већ поче и о томе поговарати да се позове да дâ рачун како је са народним новцем располагао — да ли за то што се од тога корака нечему другом надао: еле на један пут Милош пређе у земунску парлаторију, и ту изјави како се више повратити неће, докле се год не уклоне његови најогорченији непријатељи Вучић и Јефрем, и докле му се јасно не обрече, да се од њега неће тражити никаква рачуна за све што је било. Истина га којекако нагоноре те се и без тога врати; али се у исти мах прочује да је почела буна против устава у Крагујевцу и још на неколико удаљенијих места. Милош се понуди да све утиша и да људе обавести о ствари, али нико није сумњао да је то оне из потаје његово масло. И место да га пусте да иде с војском међу народ, странка која је већ надмоћна била, обрати на њ најнећи надзор.

Још у самоме почетку није изгледало да ће реакција, која се покреташе, задобити победу. Савет је имао положај који је био потпунце законит, и Милош је сам собом морао дати Вучићу своје кнежевско пуномоћство да може ићи да умири бунтовнике.

А Вучић је предводио њему поверену војску далеко боље него противничке војводе њихову.

Кнежеви су приврженици баш били пали на отпочинак на неком пропланку, а било их је поприлично, и имали су собом и коњице и топова — кад их Вучић предухитри и затвори им засекама све путове. Нити су ту могли развити коњицу, нити су им били од какве помоћи топови; а ни хране нису са собом имали, те тако су се морали сви без речи предати.

Близу Крагујевца ухвате брата Милошева Јована, који је још једнако купио људе; Јован није крио ни од кога да је он онај који је скупио војску да опет поврати своме брату власт.

Кад то тако би, нико се за Милоша и не помаче. Савет беше растурио прокламације по свима окрузима с намером да све на њ подигне, и на скоро се слегне око Вучића неколико хиљада људи. Одабравши најотресеније људе, који се уједно могаху сматрати и као представници целе војске, Вучић похита натраг у Београд, наумивши да ту ствар са свим сврши.

Сахат хода до Београда, устави се Вучић код једне механе. Ту изиђе пред народ с рашчупаном косом мати некаква попа, којега је Милош последњих година погубио, преклињући људе зарад правде и освете.

Неколико саветника беше изашло пред Вучића, где се договоре шта ће и како ће. У Београд дођу сви заједно пред гомилом која беше победила, и која беше на ново и то силно распаљена.

После оног првог сукоба проводили су свечано испред Милошева дворца коње оних што су у том сукобу погинули; а сад му објавише коначну пропаст његову тиме, што одазваше страже и од његова и од кнегињина дворца.

Дуго времена је Љубица радије била уз опозицију но уз кнеза, јер је по кашто и она имала да штошта подноси од његове неограничене власти. Кад сад и њој, мимо све то, одазваше почасну стражу, Милош је на то опомену. Разуме се да она није никада ни помишљала да се може дотерати дотле докле се у истини беше дотерало, те бризну плакати.

Сви су се Милошеви противници у томе једном слагали, да њима више ни по што не може кнезовати Милош. Било их

је који су световали и да се погуби, јер се иначе неће никад имати мира од њега. Други су мислили да би народу вечно на срамоту било ако би од њега погинуо човек, којега је толико као свога кнеза слушао, и тако смисле да га уклоне.

Под оружјем и са својим момцима пође Вучић у двор да то кнезу јави. Он му каже како га народ више неће, и ако је рад да ће одмах дозвати преда њ читаву гомилу, која ће му и сама све потврдити. Милош одговори: „Па добро, кад ме неће, ја се и не намећем.“

За тим се начини писмено, у коме Милош, у потпуној форми, захваљује на влади у корист свога најстаријега сина.[1])

Кад су га неколико саветника, с којима је иначе лепо живео, пратили на Саву, где ће се превести у Аустрију, није уз пут ни речи проговорио. Неки се од његових блиских људи и заплакаше, заплака се и неколико саветника. „И други су се, говорио је Вучић, одатле плачући кретали, и остављали за собом друге расплакане.“

[1]) Ami Boué IV 359. 1 (13) Јуна 1839.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ТРЕЋА

КНЕЗ МИХАИЛО ОБРЕНОВИЋ

Тако би оборена влада која се подигла током догађаја и с њима заједно, и која беше себи у руке саставила највећу власт, својом снагом придобивену.

Порта већ не беше испунила неколико у Дренопољу датих уступака, а и иначе није марила за ову унутрашњу самосталност која јој постајаше све досаднија, те је по томе јасно да је она улучила прилику да својом помоћу доведе до победе странку коју је једва ко у Европи и познавао, и да пропише основни закон којим су обухваћене биле све гране државног живота, заповедивши своме паши да пази како ће се тај закон вршити. Тим је Порта снажно обновила свој углед у Србији.

И када бисмо овде хтели тврдити како се опет за то не би могло рећи да је покрет унутрашњег ослобођавања испод турског начина мишљења овим пословима ударио назад — мало би се ко нашао да у таку оцену посумња, а међу тим она ипак не би одговарала истини.

Не може се одрећи да је Милош и радио и живео по појмовима које је усисао у се за старе владе међу онoликим пашама, све наученим на упорну самовласност, да је гледао да влада онако као што се владало у старој нереформисаној турској држави.

У томе су се баш најчудније склопиле ствари, што је испало да је сама Порта, у свези с његовим противницима, на то морала доћи, да се Милошу натуре закони који га ограничише, али који нису били турски, но који су поникли из особина и појмова поглавито западно-европских.

Ми нећемо да кажемо за Милошеве противнике да су они били напреднији или за образованост подобнији. Они су се ухватили за западне идеје као за средство којим ће себе избавити. Што Милош као кнез и господар пропусти те не учини, по томе што је по старом уређењу њему допадала већа сила, оно узе на се опозиција против њега, за то што је тако искала њезина властита лична корист.

Само су се тиме државне ствари на неки чудан начин потресле, тако да се нису могле лако повратити у ток мирног развијања.

Старији син Милошев, Милан, коме је право на престо по хатишерифу без сваке сумње припадало, и коме је у корист Милош дао оставку, управо и не дође на престо. Био је тако болан да су налазили за добро да од њега затаје очину несрећу, па су доиста и могли затајати; казали су му само, како је кнез послом отпутовао на страну, па оставио замену на њему, па ако је и понеко честитање дошло до њега, он га је овако разумео. Милан је и преминуо не знајући да је српски кнез.

За то време су управљали Србијом по Портином потврђењу Вучић, Петронијевић и Јефрем.

Ни међу њима није била увек највећа слога. На првој скупштини, која је сазивана одмах после кнеза Милоша оставке, Јефрему окрње поприлично плату, коју му је још брат његов био одредио, и то му беше неповољно. Он је за то кривио своје другове, и ови као да доиста ни Јефрему нису могли заборавити како су му некада брата у скут љубили.

Још кад је Милан умр'о, многи су запиткивали, да ли ће се тада са свим одуставити та кућа. У кнеза је био и млађи син Михаило, али су многи мислили да по речима берата овоме наследство није изреком обезбеђено.

А ко би се могао изабрати на његово место? Може бити да би Порта примила на престо Петронијевића, којега је познала као свог пријатеља, или да би народ хтео Вучића, којему се дивио као храбру и јуначну? Али по чему је од ове двојице био бољи један но други: шта ли је у обојице било особито од осталих? Већина се поглавара не би задовољила тим.

И савет се на послетку обрне за Милетом и Симићем, и смисли да се за кнеза измоли од Милоша млади Михаило.

Милош се с почетка омишљао да ли ће пустити од себе сина, али на послетку пристане.

Порта није имала против тога ништа. Али кад се издавао нови берат, користи се она приликом, да кнежевско достојанство не означује више као наследно, и колико знамо, да не каже за њ изреком ни да вреди за цео живот. Она пошље преко једног свог већег чиновника младоме Михаилу у Влашку на тај начин толико јако у своју корист предругојачено потврђење; а, кад је после долазио у Цариград, прими га како се боље могло, и пошље с њиме да га прати до српских граница оног истог чиновника.[1])

Све једно на друго узимајући доиста је могло изгледати, да ће један пут у Србији настати мирна и напредна влада, пошто нови кнез не беше навикнут ни на какву самовласност, и беше науман да устав у живот уведе, пошто је у савету већина била на његовој страни, и пошто су међу народом могли бити у исти мах умирени како Милошеви привърженици, тако и они који су желели да се оштра влада ублажи.

Али се одмах показа и сваколика сметња, с којом се новој влади ваљало борити.

Да би своје пријатеље обезбедила од сваке реакције и да би их за њихову вредноћу обдарила, нађе Порта за добро да кнезу Михаилу — ма да га беше признала за пунолетна — придода баш оба најсилнија поглавара, Вучића и Петронијевића, као службене саветнике без којих — док они не одобре — неће моћи ништа чинити. Ни да је што и најмање у Цариграду спомињато о томе кнезу Михаилу; истом на српској граници у Алексинцу каже му то онај Турчин што га је пратио.

Зар није тиме иста Порта отворила нову распру? Од кад је и кад остављено било народу право да себи старешине бира; и уставом је дато кнезу право да поставља чиновнике, а савету да нова места отвара. Откуд је, дакле, допало Порти право да

---

[1]) Михаило је приспео у Србију 28 фебруара (12 марта) 1840 године.

још већма ограничава кнеза наметнутим саветницима, кад му је и онако законити његов углед онолико јако сужен био?

То је тиштало свакога, и јавно мишљење, које са стране народног поноса већ беше постало врло осетљиво, с почетка беше врло рђаво расположено према оба та великаша.

Не само да савет не беше склоњен да се то наређење припозна, него и кметови, који се беху стекли да поздраве новог господара, одвајајући се у саветској авлији по својим окрузима на две стране, беху такође у великој већини против тога. Охрабрени овом изјавом одмах скочише и живљи пријатељи старога кнеза. Већина сељака, незадовољна с новим стањем ствари, оста при томе да је њима боље с једним господарем, само да уреди нек су они мирни, но с толико њих. Говорили су како ти сви хоће да се од њих обогате, и како би они једну јаму како тако напунили, него им се ето хоће нових седамнаест да отвори. Између кметова и старешина сеоских (јер су кнезови већ припадали више на противну страну) на више се места по Србији почеше скупљати оружане гомиле, које су тражиле ово троје: да се влада премести у Крагујевац, где ће бити безбеднија и независнија но у Београду; да се узму под суд Вучић и Петронијевић, и на послетку да се позове натраг стари кнез. Нова влада којој су поглавито предњачили Ђорђе Протић и Јефрем, трудила се колико је год могла да угуши покрет, којему се није могла ни на који начин радовати, али јој све би заман. Протић беше отишао сам собом у унутрашњост, али га сељаци ухвате, те га не пуштаху. Најпосле им кнез Михаило одговори: да повратак његова оца не зависи од њега него од Порте, и да на оно што се може учинити он пристаје драговољно, и хоће да врати владу у Крагујевац и да стави под суд Вучића и Петронијевића, па нека се или одбране или казну претрпе.

И тако они који су баш мислили да управљају Србијом, опазише где се мути, где могу и под суд пасти, што би их могло и живота стати — тако је онда понајвише био расположен свет. С тога нађу за потребно уклонити се код паше у град.

На скоро се побоје да се не поврати Милошева влада и други, истина не тако јавни непријатељи Обреновићима, али

ипак њихови противници и људи од опозиције. Устезаше се да иду за владом у Крагујевац, која се доиста и премести тамо, па оду и они у град. Међу овима беху са својим привржсеницима: Стојан Симић, Гарашанин, Прота Ненадовић, Лазар Теодоровић, Стефан Стефановић. Паша их све драговољно дочека, и стави им на услугу своје посредовање.

На једној скупштини у Топчидеру показа се врло добро у какве се тегобе заплела беше Михаилова влада силом ових супротних тежњи.

Милошеви се привржсеници подигоше с правом буном и из Браничева и од Ужица. Они су мислили да су криви само Јефрем и Протић што се не враћа стари кнез, па беху наумни да њих збаце, па и да им главе дођу.

Напротив дође и турски комисар, Муса - ефендија, па стаде тражити, да се они што су били отишли у град поврате на своја места, и да им се безбедност потпуно подјемчи.

И у Србији је било од потребе партијско средиште не само у обзиру на правац но и у обзиру на супротне личности: неких је било, који су гледали да нешто вреде у народу турским угледом, а неких, који су хтели да то исто постигну буном у народу.

У овај мах је влада кнеза Михаила показала много снаге и енергије.

Онога јединог између кнезова, што се дотле био подигао у корист повратка Милошева, а то Мићића, — он беше дошао на скупштину с неким бројем људи који није био ни од кога послан — не само да она натера да људе отпусти, него и да иде с војском одређеном против других бунтовника. Лако беше и те друге растурити, нити је и долазило до озбиљног боја: људи рекоше да су преварени, а коловође буду похватане.

Исто је тако попуштено и турском комисару. Њега обавесте готово жестоком оштрином како стоји у султанову хатишерифу, да нема нико посла мешати се у српске унутрашње ствари. Муси ефендији се учини на то, да ће најбоље бити да оне који се бејаху у град склонили — а могло их је бити на шездесет — уклони из земље и поведе са собом. Неколицина се дигну за њим те дођу само до у Видин, између којих е био и један свему ни крив ни дужан песник; а други неки

отиду и у Цариград све о трошку Портину, која је задржавала за се право, да се по времену о томе са Србијом намирује.

Михаиловој су влади после овога остале слободне руке. Њој је сад остало отворено поље на обадве стране, и тако је могла више мислити на унапређење народних ствари.

Михаиловој се влади не може пребацити да није разумела свој позив и да није озбиља мислила како ће се и даље од свега што је турско отрести и примицати образованим друштвима.

Стефан Радичевић, Србин из Аустрије, који је још за Милоша стао у српску службу, човек образован и смислен, цењен међу Србима што је по аустријским канцеларијама увежбао пословне форме, добије сада министарство правде и просвете. Он је имао гдекојих планова за образованост народну који су нешто користи обрицали.

Своје планове за поправку смишљао је поглавито по ономе што је видео у Аустрији под тамошњом владом.

Мислио је да уреди за свештенике да не живе више као и сељаци; да уреди да им се о општинскоме трошку барем куће изграде, и да им други когод поља обрађује.

За судове је смислио да се и у Србији уведе поступак на писмено као што је тамо. Покашто сељаци нису могли одмах никога наћи да им тужбу напише, па су их судови за то одбијали.

Нареди се и за статистичке пописе, и сељаке хваташе страх кад опазише где им се и шљиве броје. Побојаше се да се то ради само да се на све данак удари.

Радичевић је то све врло добро започињао. Хтео је да подигне још школа, нит' је мислио стати докле сав народ не научи читати и писати. Смишљало се и да се оснује учено друштво, па се по томе већ нешто и започело. Разуме се да је у томе почетку дошло међу такво друштво и људи, који нису знали ни читати ни писати.

Да би унапредио архитектуру, Радичевић је хтео да прво и прво сазида кнежевској породици капелу за сахрањивање.

Намеравали су и да опере дају, како би се и музици отворило поље. У Београду се подигне позориште. Не прође

много, а Турци се стану тужити како се на томе позоришту дају представе, у којима се слави дело Милоша Обилића.

Мало се свет поче врпољити рад' ових новина, које нису најбоље смишљене, и ако се њима ишло на добро. Урођеници су се, на прилику, срдили што су као употребљивији за нове сад усвојене државне форме постављани у службе многи Срби из Аустрије, које за дивно чудо тамо зову Швабама за то, што њихов живот излази више на немачке обичаје. Уз то се невештином починило штошта веома незгодно, што се јако осетило. Сељаци се у Мачви нешто измеђ' себе истуку. Утишају их силом, стану ислеђивати ствар, и многе од њих казне телесно. Преко тога осуде оне кажњене људе и на измирење трошкова, и то се наплаћивало и сувише оштро, тако да се тога ради и залога давала. На несрећу је у име тих трошкова узето врло много, те је Радичевић испод руке враћао људима нешто од новаца. С тога су особито били незадовољни они који су морали давати залоге да само новаца набаве, јер после није тако лако било исповраћати стоку дату у залогу због погрешног рачуна.

Врло су примили за зло влади и то што је допустила аустријским трговцима да пале поташу по српским шумама. Око тога је бивало крвавих задевица.

Али је, разуме се, сељацима најпротивније било што је пореза опет повишена. Најпре се давало порезе 6 талира на годину; а кад је оборен Милош, као да је, више за љубав народу да би се за ствар придобио, но из уверења да ће се моћи и тако изаћи на крај, спуштена пореза на 5 талира. Није никако било угодно сељацима што је Михаило онај спуштени талир опет заискао. А и где је тај народ који не би ценио владу, колико је добра, по јефтиноћи њеној? Још је овамо допадало и то што је влада и по новчаном течају закидала. Људи су врло осећали што су дукати, које су они узимали по 24, примани у касу само по 23 гроша пореска.

И тако се на владу Михаилову наврзе којекаква незадовољства баш у ономе реду народа, у коме су Обреновићи имали највише привrженика. Људима се учинило као да кнез Михаило установљава само чиновничку владу, и да чиновницима допушта да чине шта хоће, на штету народну.

Уз ово је све пристајало још и то, што су се лични приврженици старога кнеза непрестано трудили да у пркос раде. Године 1841 открије се нека завера против министара, којој је био коловођа Гаја Вукомановић, брат кнегињин. И Љубица је била радија мужу но сину за престо, јер је мислила да син неће имати довољно снаге да се одржи према супарницима онаквим какви су били они око њега.

А што је главно, у Милошевој је кући било неке унутрашње неслоге.

Јован је био незадовољан са синовцем што му није било дато какво друго место, а не ађутанатско; њему се хтело бити попечитељ унутрашњих послова, а овамо се није никад могло потегнути да се тако место дâ човеку, који је у буни на устав играо онако велику улогу. Јефрем се опет плашио буна у корист братову, јер би га одмах сатрли братови привrженици, само да им ствар пође срећно за руком; при том је и страховао у неутврђеном Крагујевцу.

С тога се није пазило с потребном пажњом на кретања са стране Турака и са стране оних домаћих противника који су се код њих склонили.

Порта је једнако наваљивала, и на послетку приме одметнике опет, најпре само неке не тако одсудне и мање на гласу противнике, а најзад и Вучића.

Михаило се склони, те владу поврати у Београд на дохват турском граду. Кметови га одвраћаше од тога. Говораху како они неће моћи брзо прискочити у помоћ, ако кнезу затребају супрот туркомана противника.

Али с те стране не беше ни помена страху. Кнез Михаило је био уверен да је Порта на његовој страни, чим је он њене жеље у српским пословима задовољио. Поверује паши, који му даде реч да ће Вучић мировати. Кад су људи долазили попечитељима да им кажу, како он опет буни, они су их хапсили за то што говоре неистину и што они сами сеју немир. Они су се према уставу држали за безбедне баш да би их ко и напао. Говорили су како је за такога саливено зрно.

У самој ствари Михаиловој се влади не би могло пребацити да је наставила Милошеву оштрину и надзор, и пре би

јој се могло приговорити да је у томе радила са свим супротно Милошу.

Али су се Турци тим мање омишљали да шире своја права и да се јављају све с новим потраживањем.

Вика на попечитеље, који су стајали на влади, подиже се са свију страна. Одметници, који се тек беху вратили, сматраху их за своје највеће непријатеље, и устезаху се искати од њих службу која би им се дала по учињеноме договору. А не мање су им противни били чиновници и кнезови, који страховаху да се не поврати кнез Милош, као и сељаци и кметови, који су то, може бити, без престанка желели. Ни на којој се страни није осећало спокојства: и сам савет беше забринут. Турци опет нису могли најпосле сносити оно збиљско одбијање, којим их је обично сусретао и којим их једнако сусреташе Протић, јер у Протића беше обичај да без околишења говори што има. Дође на ново посланик од Порте, и са свим чисто наваљиваше, иштући да се с места збаци не само упорни Протић, но и сви остали министри.

И сам Михаило није већ био с њима потпуно задовољан. Не би ни он био противан да их отпусти, али би он то хтео тек после неког времена и од своје воље. Размишљао је, како је, после оног ограничења кнежевских права, остало као највећи део кнежевске власти право бирати и отпуштати министре, и није био вољан да тај део тако олако упусти Турцима. Најмање је пак био вољан примити у своју службу Портине заштићенике, које је сматрао за своје непријатеље.

А с тога се до зла Бога расрдише Турци. Може бити да их је против овога раздражило и то што су се Бугари, желећи да задобију за се слободу какву су Срби имали, обраћали кнезу Михаилу и уздали се у њ, макар да их он није подржавао ни у чем.

Доста да су Турци ради били видети да каква буна букне, која би смерала на то да преобрази или баш да сруши Михаилову владу.

А на то су били већ одавно спремни стари противници, који су, од како су се вратили, стајали под особитим турским закриљем.

Међу чиновницима, који су њима имали да захваљују за своју независност, они су имали привржeника на све стране. Макар да кнез Михаило није погазио устава ничим, људи који су својим утицајем израдили устав, а особито њихови присталице, зваху се *уставобранитељима*, и та им је реч сваки час била на устима. Све то није било узалуд.

Особито је била врева по окрузима, у којима су имали уплива прота Ненадовић, Ресавац, Гарашанин и Лазар Теодоровић, који су сви припадали тој странци.

Ни Вучић није чекао да га много очекују. Сад је имао пред собом тренутак, у коме његове везе с Турцима не могаху му угледа пред народом крњити, кад је могао бити коловођа целој опозицији и показати шта може онима који су га с владе истиснули.

Беше опет некуд отишао из Србије, али се на скоро врати, и пређе код Смедерева. Ресавац му је био спремио једнога арапског хата, те Вучић уседне на њ, па као муња облети по унутрашњости. Његови привржeници на све стране скочише. Кроз народ пуче глас да хоће да буде скупштина, којом се иде на то да се кнез присили да промени управу.

Михаило је био наумио да се одупре и овом наваљивању као год и турскоме, и да силу силом одбије.

Није сумњао да је он непрестано јачи. Не мислећи много како ће обезбедити Пожаревац и тамошње топове, крене се кнез обноћ 7 (19) Августа 1842, с малом четом редовне војске од 600 пешака и 30 коњаника, пут Крагујевца. По унутрашњости је био послао расписе, који не осташе без одзива. Одасвуд је стизао народ у помоћ, и не прође много, а око кнеза се стече на 10.000 људи. Добри су гласи стизали са свих страна. Проту и Лазара похватају у њиховим окрузима, Стефановић и Јанковић, који су пошли били да буне Пожаревац и Смедерево, беху принуђени да беже у Аустрију; старога Гарашанина, који је пролазио београдски округ да га буни, ухвате те погубе. Све те користи даваху кнезу Михаилу надања да ће се опростити и свога највећег противника, или да ће га још и жива у руке дочепати. Вучић је истина био узео Крагујевац, али је у тај мах са својих само 2000 људи стајао близу Крагујевца на једном брду.

Али су те међусобне војне у грађанским немирима веома чудна ствар.

Да је било ићи на каку турску силу, ови би се Срби доиста јуначки показали: али на своје земљаке ударати, није им се баш толико хтело ни на који начин. Да то буде срећно и како ваља, барем би Михаилова влада морала бити у већој љубави и у већем угледу но што је доиста била.

Кад дођу на домак Вучићевој војсци, народ око кнеза навали да се пошље Вучићу депутација.

С депутирцима је пак умео Вучић како је већ најбоље ваљало. Он стане њима доказивати како он никако не мисли противити се што кнезу, кнез — вељаше он — може по њему газити као по земљи; него да је он рад само да га ослободи од недостојних министара, и како он неће ништа друго, нити ће куд даље но у Београд са својим пријатељима, да се тамо потужи царскоме комисару. Зар је то коловођа бунтовнички, питаше Вучић депутирце, који изјављује да је готов да своју распру пред суд изнесе?

И међу војском Михаиловом брзо завлада уверење, да Вучић не мисли баш рђаво. Михаило се морао склонити да саслуша какву он погодбу предлаже.

Вучић је искао троје: да се уклоне министри и Јефрем — да се дâ служба онима који су пре годину дана одступили и — да се спусти пореза. Није пропустио ништа, да ове интересе, које је народ потпуно схватио, истави као своје жеље.

Било је већ дотле доведено, да је Михаилу стала световати његова околина, па и сами Јефрем, да пристане на то кад се нема куд, и да се тако погоди: али се кнезу чинило да би радио против своје части, ако би попустио јавноме непријатељу, од којега је војском био далеко претежнији. Још се он надао да ће победити.

Али кнез није познавао свога народа.

Није требало мислити да ће људи хтети тући се с човеком који је говорио да неће да обори кнеза, но само да обнемилелу владу промени и да им порезу опет смањи. Чим Вучић опали из топова, чим им прозујаше врх главе танад, сви прсну куд који.

Кнез Михаило на један пут смотри где је остао сам са својом редовном војском, и мораде се вратити натраг.

Истина се још један пут скупи око њега код Жабара много војске, која баш беше стигла од Рудника и од Пожеге. Било их је на 15.000 људи, али то баш и није ваљало што их је било толико, јер је без сумње међу њима морало бити и противника. Међу тим Вучићу стигне у помоћ Ресавац, уз којега је био параћински капетан Богдан, који се по народу већ беше почео гласити као јунак. Чим се примаче и прву ватру обори, тек да танад зазвижде, све се оно разбеже кућама.

Истом се тада јасно видело шта значи кад је главна варош државна и столица владина у турским рукама. Михаилу је било врло добро познато, да је паша на страни његових противника, за то и није хтео ићи на дохват његовим топовима. Руски му конзул беше изашао у Топчидер на сусрет, па му световаше да се повуче у град. Кнез Михаило одговори да се не може уздати ни у какву заштиту онде, где су онако драговољно дочекивани његови противници.

А ван тога није му остајало ништа друго, но оставити Србију. На то су га и световали сви који су били око њега; а како је био још млад, није могао очајавати, јер му се лако било надати, да ће се срећа кад тад њему обрнути и натраг га довести.

По гдегде је још сусретао чете које су ишле њему у помоћ. Кнез их све распусти кућама. И седми дан, пошто је оставио Београд, пун сваког надања, пређе кнез Михаило, и не завиривши у Београд, у Аустрију у Земун.

Протић, Радичевић и Милета, којима је дао био глас, похитају за њим.

А Вучић уђе у Београд с победом; назове се народни предводитељ, и заузме са својим пријатељима државну власт.

ГЛАВА ДВАДЕСЕТ ЧЕТВРТА

АЛЕКСАНДАР КАРАЂОРЂЕВИЋ. ПОСМАТРАЊЕ НА СВРШЕТКУ

Тако је лично питање пресуђено јавним нападом, за који се међу собом сложише турски власници и српски незадовољници. Да је Обреновићима испало за руком што су мислили, и они би задобили себи положај какав су имале породице наследних паша скадарских, или скопљанских, које толике године није могао ниједан султан ни померити. Али за Милошем бише онако исто уклоњени из Србије и његов син, и његова браћа, као и њихови главни приврженици. Што се они нису могли измеђ' себе споразумети, што су тајно или јавно радили један другом на супрот, морало је извести ствар до тога, да сви заједно пропадну и да својим противницима надмоћност обезбеде.

Ови последњи и прегоше да се за свагда оставе средњег пута, и да владу удесе потпуно у свом смислу.

Узалуд се кнез Михаило жалио конзулима европских сила, који за њим пређоше у Земун, на насиље учињено му против чистога права његовог. Касније ћемо говорити о томе како је овај догађај примљен у Европи. Победиоци, у договору с турским комисаром, похитају да час пре уреде привремену владу, у којој су били Вучић, Симић и Петронијевић, и да сазову скупштину.

Опомињемо се како је под Кара Ђорђем скупштина била само за то, да се на њој види колико се ко у земљи осилио. Под Милошем је обично скупштина потврђивала оно што би јој он предложио. Колико му је био неповољан савет — опет би се Милош драговољно склонио да влада са скупштином, као што је дотле била. На тим скупштинама није било правог пре-

тресања; оне су налик на онај парламенат у италијанским варошима у средњем веку, где је страна која се нашла у већини, прописивала законе без побеђене мањине. Није нико смео изаћи на среду те бранити своје лично мишљење супрот онога које је држава за добро прогласила.

Тако и на скупштини која се састала 2 (14) Септембра 1842 године били су само победиоци, противници Обреновићеви.

Људи су били спремљени прокламацијом, у којој је стајало како је кнез напао на путу на народ који је хтео само да преда неке жалбе султановом ефендији, и како је, од народа побеђен, по томе из Србије утекао.

Кад су се сви скупили, изађе пред њих Вучић с турским пашом и с ефендијом. Упитају онде сакупљени народ, хоће ли он за кнеза и даље Михаила који је утекао? Сам Ћамил-паша изговори то питање двема гомилама којекако српски натуцајући. Сви одговоре да неће.

А кога ће на његово место нису ама ни тренута били у двоумици.

Да је био у животу Кара-Ђорђе, разуме се да би он одавна тражио натраг од Милоша кнежевину, којој је он темељ некада поставио. Али је Обреновићима морала бити на штету и сама успомена на њ, и сама сенка његова.

Кара-Ђорђев син Александар, који се родио у оној одсудној војни од 1806 године и којега је Милош после очине смрти заједно с мајком његовом потпомагао годишњим издржањем, вратио се после у Србију, и служио је до тог доба као ађутанат у кнеза Михаила. Био је млад човек, није био ни мало помешан у распре партијских поглавица, иначе са свим на свом месту, добричина и мио. Вучић је својим привърженицима још одавно казао за њ да ће бити кнез, а они су од по муке обрнули за њим мноштво њих. Када се скупштина онде одрече кнеза Михаила, упита их Вучић кога хоће? А они сви повичу да хоће Карађорђевића. Одмах њега онај час доведу пред народ, те би дочекан с највећом радошћу.

Вучић, који узе за се место попечитеља унутрашњих послова и који беше свемоћан. добро се чувао да не греши као последња влада, која је пропала поглавито за то што је

трпела своје противнике. Најглавнијих је био и онако опроштен што су побегли: а за множину других, који су били мање на гласу, нађе за добро да и њих из службе отпусти. Уклони и кметове, који су били на гласу, а знало се на којој су страни. Неке је држао позатваране, неке је протеривао из Србије, а неки су тек сада, плашећи се од његове силе, побегли сами преко границе.

Порта не оклеваше ни тренутка да потврди што је збачен Михаило и без суда и без свакога другога поступка према њему. Новог избраника потврди за кнеза Србији.

И овде се сад устављамо да бацимо поглед на стање Порте у суседним областима и на њен општи положај и на другим странама, и нарочито да представимо учешће европских сила у току ових догађаја за то што су силе према Порти заузеле положај другојачији од дотадашњега. Овде ћемо још само уврстити истим речима оно што смо у издању од 1844 рекли о положају Србије и о језгри онога преврата који се беше извршио горе наведеним догађајима.

Да би се у свем од почетка имало свезе опоменућемо се овде прво и прво у каквом смо стању земљу затекли и по спољашњости и по унутрашњости, и колико је земља добила. Разлика је грдна.

Целој је разлици језгра, што је у овој области уништено непосредно господарство војничке касте која је то господарство имала по религији. Султан није више узимао харача на главу који се у Турака сматрао као откуп од смрти за неверство; села не бејаху више раздељена међу спахије. Турака беше још само у градовима. У почетку се ово разумевало тако, да нико не сме становати изван градских зидина, као што је било у Шапцу и у Кладову: тако се мислило да ће и у Београду бити. Турци су и у Београду у један мах били већ почели продавати своја добра и спремати се на сеобу, кад им стиже упутство из Цариграда да то не чине, за то што је цела варош град. И тако их је у Београду остао једнако настањен приличан број, и они сви стајаху под турском јурисдикцијом. Али им не могаше никад ни на ум пасти да потраже ма коју од оних повластица, које су пређе имали: понеки пређашњи спахија

сад је био задовољан што може у српској кући послушати те год зарадити.

Није требало никако заборавити, како се до те независности није дошло устанком правце на султана, него како је све то донео развитак борбе која је у први мах са султановим бунтовницима заподенута, и како се тим начином у исти мах војевало за добро основано право ратом доиста веома крвавим.

Па ипак није ни то било доста.

Народне идеје, у песмама исказане, јесу истина врло добро послужиле да се рат распали, али оне нису биле довољне да собом још и државу оснују и да народ путем државних уређења ослободе и од духовног господарства турског.

У томе је сам султан морао притећи у помоћ и дати устав — основни закон — који је у главноме склопљен по западним појмовима. Да би оборио владу која му је била противна, али у које је било много једнакости са старим турским животом, султан је прогласио сам својом влашћу уређења, којима је ослобођење народно настављено.

Како су се форме државне управе уређивале, нас се овде не тиче толико колико главни правац који је собом представљао образованост.

За она ограничења којима је, као што смо видели ограничена кнежевска власт, могло се посумњати да ли бејаху баш у свакој ситници добротворна и да ли се могаху извршити; али се ни најмање сумњати не може да је власт кнежевску требало некако ограничити. Било је против свеколике природе новог реда да највиша државна власт, онака каква је била у паша, још пре учињених реформи у царству, пређе на хришћанског кнеза; на реду је било да нестане са свим онога начина власти који су старе паше представљале.

Тако је, на прилику, било с чиновницима. Као што смо рекли, још су владали прави монголски обичаји: устав је тек морао постављати за правило да чиновници не могу бити телесно кажњени. Каква уредна руковања с повереном влашћу није могло бити, докле год није, као што је то сад било, коначно престала самовоља, којом су чиновници час унапређивани а час у ниже чинове обарани. Без тога нити се могло образовати частољубље, нити ревност за одликовање у послу самом.

Није нам од потребе ни изводити, како се није могао очекивати какав год прави развитак грађанског живота, докле су год била у полету насиља која у овој земљи од вајкада господоваху, докле се год газила лична безбедност. На послетку дође време, те и овај највећи основни закон би збиљски изречен, и беше врло добро што је имало озбиљних разлога којих се ради ваљало за њ борити.

Ово све вреди и за својину, а нама је већ добро познато, колико се далеко у томе усуђивала државна власт, по својим источњачким мислима. Истом се уставом морало наредити да се својина може отуђити и наследити, па да се у то не меша никоја друга власт ван судске. Врло је много вредило оно наређење, којим се наређивало за тапије да се праве и у државне књиге заводе, којима ће се свачије имање потврђивати.

У Србији је ваљало утврђивати тек прве основе грађанског државног живота.

Што се пак у томе помишљало на деобу административне власти од судске, наличи истина на потребе каквог већма развијеног друштвеног стања, али је та деоба у Србији значила са свим нешто друго но у нашим земљама. Треба да се читаоци сете колико су се јако пређе мешале паше и муселими у турске, а после опет српски кнез и његови чиновници у српске судове. Јавна несигурност се баш поглавито и ширила под заклоном те највише судске власти. За то и јест била ова деоба међу најглавнијим и првим потребама. Иначе су судске установе задржане и уставом онаке какве су биле за Карађорђа и Милоша, само што је од појединих судова круг свакоме оштрије означен. Свему се пак даје са свим другојачији карактер тиме, што је уређено да ниједан судија не може бити постављен у какву другу службу у државној управи, као и да ниједан чиновник изван судске струке не може мешати се у суђење. Ако би се, на прилику, заподела каква распра око разрезивања данка на различне задруге, ту би распру пресудио суд, а чиновнику је остало право да само изврши ону судску пресуду.

Исто је тако било и с трговином. Више нису била могућна она самовољна ограничавања трговине, као што их чињаху из прва Младен и Милоје, а после Милош, по примеру јањичара и старешина њиховин. Така су се дела оснивала на

источном схватању ствари, као што га је баш у наше дане египатски вице-краљ најбоље посведочио. Али се и та самовољства још у Египту дају куд и камо боље оправдати пошто су у свези с индустријом, са ратарством и с особеним светским положајем саме земље. Овде пак те ствари су биле само за то да се што јаче осећа и да јаче тишти лична надмоћност. За ограничења ове врсте поставио је устав правило, да се могу увести само по одлуци кнеза и државног савета, и тако је и ту ставио границу самовољи. Слобода је већа, па чујемо већ да се тамо и снага почиње на боље развијати.

Ето тако се у овој турској области преобразио појам о државној власти којом се цео живот руководи. Она се ослободила тешког јарма, под којим је стењала; а од раје је постао народ.

Па ма да основне мисли, које су од преке потребе, непрестано ваља разликовати од облика и начина у коме на свет излаве, и то је двоје ипак од големе вредности. У овоме, на прилику, питању опозиција је реформу најпосле увела у живот, а није кнез, као што је у први мах изгледало. Дабоме да се не може одрећи како је и та околност много допринела к успеху опозиције.

А да се тај напредак, рецимо, није могао увек одржати на ногама, да је који пут посрнуо, па да су се лична питања кашто и опет на други начин одлучивала, није ипак имало места страховању да ће се започета ствар уназадити и правац напустити. Као што се није могла никад више турска влада повратити у Србију, тако се није могла вратити ни она управа која је била угођена по турском начину. Ако и Обреновиће срећа опет послужи, ни они не би тако што ни покушали.

Нећу рећи да не би било могућно да опет дође каква јача самодржавна, или напротив каква још већма републиканска влада у Србији, која би може бити била састављена, као у старо време, од самих народних старешина; али нити би се она прва, нити би пак ова друга икад вратила на идеје старе турске управе: ни једна ни друга не би никад реметиле оних основа образованости, који су у неколико подигнути.

Западни је дух одвећ силан, он на све стране продире путевима свакојаким, и тајним и јавним, нити ће икад бити мо-

гућно узети му из руку што је задобио пошто је од њега једном мисао узета и покрет примљен.

Тај напредак западних народа наспрам источних сад је и опет на првом месту међу светским покретима.

Као год пре дванаест векова, ислам је и данас најтврдоглавији противник западном духу. Па и онде, где је већина народа те вере, од Бухаре до Марока, све је раздражено и готово на непријатељства против западних мисли: али је ова супротност опет најживље развијена по турским областима.

Ма да је Порта током свога властитог развијања принуђена, и ма да ни мимо њу није могао са свим на празно проћи дух времена, те је морала дати хришћанима неке олакшице, опет она над својим Турцима све једнако врло мало власти има, опет се и она сама сувише оштро држи религиозних основних појмова своје државе. И није могућно да ће се велики обрт свршити путем којим се до сад ишло.

Јербо, докле год Порта тврдо уздржи на снази ону искључиву повластицу да само Турци, мусломани, могу имати удела у државним чиновима и у војсци; докле се год не сломи онај упорни понос, који с презрењем сматра и учитеља, од кога се чему научио, дубоко ниже себе, а камо ли јадну тако исто сурову, и без ичије помоћи остављену рају; докле год фанатизму буде хране у оваким поступцима, — насиља ће се непрестано понављати, и остајаће непрестано неиспуњене и најпростије, најправичније жеље хришћанских народа.

Правац новијих векова, који има посла само са политичким лековима, не може тежити на то да ислам уништи, било то силом, било убеђењем и обраћањем, али је са свим праведна тежња, шта више није тежња но потреба ићи на то, да се ислам у своје границе стера, и да се уништи притисак над хришћанима за то што су хришћани.

Ето у томе је оно значење српског ослобођења од Турака, које замаша далеко преко граница српских.

Ко хоће да уме оценити шта се у Србији учинило, нека само погледа на друга српска племена у Босни и Херцеговини, на блиске сроднике Бугаре, или на Сирију и на хришћанско становништво на Ливану.

Не може се превидети колико још и ту ваља желети покрај свега што је до сад учињено. Ако је слободно рећи, имао бих напоменути како се опажа велики недостатак свакога јачег моралног осећања. Као да тамо није нико себи поставио као сврху највише задаће духовног и наравственог живота, које човечанству племенитости дају: јер баш то и јесте најгора последица робовања под варварима, што оно свести о моралним дужностима и тежњама не дâ развити се. Али је опет врло много учињено: положена је основа са свим новом животу, отворен је голем изглед у будућност. Чисто је Србија постала углед онога што и осталим областима ваља прво и прво желети.

Свуда је најпотребније и најпрече да се хришћани и Турци једни од других одвоје. Одношај, у којем су они напрема се стајали, променио се са свим у светској историји, нити икад може бити што је пређе било.

У напредак се мора избегавати сваки саобраћај хришћана и Турака где год из њега може опет искрснути старински појам о господству једних и о робовању других; хришћански народи морају задобити административну и судску независност, како ће се моћи развијати према својој правој природи и према науци вере коју с нама заједно исповедају.

Ово говорећи узнимамо у рачун, да ће европске силе остати при томе да одрже интегритет турскога царства и да неће наступити никакви догађаји који се предвидети не даду и којима се нагло и необориво врше наредбе вечне судбине за које један Бог зна.

II

БОСНА ПРЕМА РЕФОРМАМА СУЛТАНА

МАХМУДА II

1820—1832

Чланак је овај штампан 1834 године под насловом „Последњи немири у Босни“ у другој књизи часописа Historisch-politische Zeitschrift, стр. 233—304. У овом другом издању од 1879 на ново је редигован приступ и још су учињене неке ситније промене у почетку и на крају чланка.

Штета је, што се обилата садржином Хамерова Историја Турске прекида баш онде, где би за савременике новог интереса добила, и где би тек морала постати у пуној мери поучна. Не може се порицати да би после мира у Кајнарџи, којим се оно дело завршује, посао историков отежавали европски заплети, у које је Порта запала, нарочито блиским везама које имају са садашњом савременом политиком; али се мора напоменути, да ти заплети свакојако не би били најзнатнији део грађе.

Живот турскога царства од једно сто година сав је скроз у унутрашњим покретима тога царства.

И при свеколикој необразованости његовој ово царство је веома занимљиво.

Ко не би желео да му се очигледно и на по се јасно изнесе, како се разни народи из којих је састављено то царство на ново истичу свак у својим првобитним особинама; како они терају грубе али свеже изданке; како се отварају или затварају образованости; како помажу или се одупиру мерама највише власти, све покретима драговољним, унутрашњим нагоном самога живота, у борби која неочекивано запламти и с места се одлучује! Посматрачу се отвара живо стварање државе која постаје из нова али из елемената који су се ту већ затекли; њему се указују појезија и нарави природне, тако рећи пред нама из земље изникле, мешавина и међусобно укрштање вера и језика! Требало је да су одавно научници пошли да побележе споменике старине и створове природе на овоме непознатоме крају земље; да покупе јуначке песме, којима се планине хоре; да тачно и опширно промотре обичаје, језик, државни ред и међусобне везе различитих племена која овамо живе.[1])

---

[1]) Тек се у наше време на ове земље обратила пажња научника и туриста, нарочито аустријских. Вреде нарочито пажње белешке то-

Али у свима тим покретима има и велике везе, заједнице у развићу.

Упоредо с потресима, којима је Европа била изложена од времена француске револуције, каткад с тим потресима у вези, али увек самостално и засебно, турско је царство прошло такође читав низ коренитих промена.

У свима областима његовим бејаху се развила некаква засебна господарства. Не само што су се паше на толиким местима докопале тих места преко воље Портине, не само што су Вахаби „челична тела а огњене душе“ [1]) заузели света места бунећи Арапску реформованом вером и мачем у руци; — него су се појавиле на све стране локалне аристокрације, — у Египту, после одласка Француза, обновљена моћ мамелучких бегова, у Малој Азији кнежине дере-бегова, као жупана или великих жупана, у Арбанаској наследно господарство арбанаских главара, у знатнијим градовима углед ајана и разне друге правице и повластице, које су се стицале и као у средишту састајале у великој корпорацији јањичара.

И султан дође у сукоб и поведе борбу с овим својим васалима. Није то бивало само за то што се он хтео опростити повластица које су његову власт ограничавале; каткад је покрет и с друге стране избијао. Видели смо како су у Србији јањичари покушали да се подигну до незаконите и у ствари независне власти. И морало им се стати на пут.

Сметне се неки пут с ума како је дрско несрећни Селим започео борбу против јањичара и како је у њој подлегао,[2]) и како се ступање на престо Махмуда II извршило реакцијом против јањичара, победом над њима. Тежња за реформама подигла је Махмуда за султана. Истина је та тежња и опет устукнута, и јунак тих дана, Барјактар, подлегао је као и Селим, само мало славније,

---

пографске и природњачке које је покупио А фон Швајгер-Лерхенфелд (Bosnien, das Land und seine Bewohner, Wien 1878).

[1]) Израз Хопов у Анастасију.

[2]) Прилично добро приповеда о томе Précis historique sur la révolution du 28 Mai 1807 — par un témoin oculaire — у Esprit des journaux Déc. 1808, стр. 165.

али је реформа ухватила корена у срцу младога султана, и у толико дубље и чвршће, што је он већма био принуђен да је крије; реформа се стопила с његовим претварањем, с његовом мржњом, с његовом природном склоношћу ка свирепости.

Док је год он живео, борио се против бунтовника. Он је био крвни непријатељ сваке самосталности и засебности у свом царству. Није он много распитивао јесу ли те засебности основане на неком праву, или основа немају, јесу ли опасне, или би се могле и потрпети: он никада није много премишљао о средствима. И лукавством и отвореном силом служио се под једнако и с једнаком вољом.

Ми смо већ видели какав је био према Србима који су се јављали у новом животу. Срби су се могли одржати само у непрекидној борби с пашама који су султанову вољу вршили. С тога вреди потрудити се, те погледати како се султан владао према мусломанској једној области, која се није хтела покорити његовој реформи. Може бити да му никоја друга није показала толико отпора колико Босна. Ко се Србијом бави, не може ову област из ока испустити. Помоћ Вука Караџића била ми је особито корисна и за овај део мојих источних студија. Њему ваља захвалити за сабрану грађу која је била преда мном. Других каквих значајнијих извештаја није ни било. Спис овај, израђен по тој грађи, говори о стању које се од оног времена са свим изменило. С тога он може занимати само историју, а политику нема чим. Али баш она супротност која се показује у покрету који се овде описује и радња која се из те супротности развила, заслужују да се спасу од потсунога заборава. И кад ја сад, након 45 година, опет износим овај мој посао из 1834 године, морам замолити читаоца да се у она времена пренесе и да сматра као да данас постоји оно што је прошло и што је по свој прилици уништено.

Поглед на стање.

Једва ће се веровати да се, после толиких векова образованости и борбе међу народима, усред Европе налази царство где природа производи узалуд најбогатију вегетацију; где се она из године у годину развија сама себи, ни виђена ни

употребљена; где се нико њеном лепотом не наслађује; где ниједан ботаничар њену флору побележио није. Висока дебла издижу се на височима, и од њих би се могле градити најлепше лађе и катарке, јер има и река низ које би се грађа могла спуштати у приморје, али то није никоме ни на ум падало, нико није помишљао да се тиме користи, остављало се природи да она по својим законима оно што је створила сама и уништава кад за добро нађе.

Међу тим је ово царство имало једну индустрију, у којој га мало ко могаше надмашити. У њем се коваху сабље веома добре: али опет није се то оружје нигде у свету нити тако ценило, нити толико плаћало. Пиштољи су кићени златом и сребром што се само могло богатије. Владати оружјем и коњем (имањем које се више свега ценило) беше постала лична дика, и дика ненадмашна, којој није било равне.

Ма да је тако било у свима областима Турске, у Босни је то вредило више него и у којој. Народ ове покрајине одликоваше се необичном немарношћу по извесним странама, а дивном и ако превећ једностраном и суровом — ако тај придев може поднети — образованошћу с других страна.

Међу свима границама на земљи нема ниједне која би одвајала тако различита два света као што то чини према Турској граница аустријска, двоструко јака војничким и санитетским стражарама. Супротност је у толико јача, што одваја племена једнога истог народа, једнакога порекла, једнакога језика, једнаких обичаја. Али нигде, исто тако, не може у очи пасти бескрајни утицај вере на човека.

Исток се још једнако почињаше у Београду и у Травнику. Вас дуги дан сеђаше паша на шиљтету, и дугачким потезима сркаше чибук и каву. Скрштених руку стајаху баше на вратима очекујући његове заповести. Са градова земаљских одјекиваше Алах свакога сата кроз тиху ноћ као год на обалама Арабије. И та држава и вера беху успеле да тако близу нас створе за њих угођене околности; јер тек што се преко аустријске границе уђе у Босну, указује се мусломан у пространим хаљинама топлога истока. Где би се дошло у село, у ком озбиљни домаћини патријархалну управу воде, ту се спокојство празника не прекидà ни каквом год јавном

игром, а камо ли праском коју у хришћана вино изазива: по дрвима што су око кућа, мирно бораве птице које се гнезде. Било је обичаја, који су се чисто подсмевали клими, и макар да су поникли под са свим другојачијим небом, и овде су најсавесније вршени. И на саме хришћане прешао је тај источни правац духовнога живота. Хаџилуци у Јерусалим исто су се тако високо ценили као и хаџилуци у Меку; једни су се и други називали и истим називом *хаџија* или *хаџи*. Често још хришћани у турском царству и сами гроб Господов називљу *ћабом* по ћаби турској у Меки.[1])

Али ма колико да су области турскога царства оштро одвојене од света „преко“, како се тамо говори, од земаља западних, опет се оне међу собом оштро и јако разликују, не само тога ради што су племена доиста веома различита, него и што су се сама собом још и према Порти засебито развила.

Не бојим се да ћу се преварити кад кажем да се и унутрашње разноликости опет на крај краја своде на утицај вере.

Ту додирујем једну основну црту турске историје која се обично слабије на око узима, али која има највећи значај.

Истина је да се освојење свршило од један пут и оружјем. Али је од тога тренутка почињући почео утицај који је у више пута стогодишњем притиску и трајању на послетку успео да изједначи побеђене са победницима.

Старо турско царство није било само држава. Чим се у њему свако државно право везивало за веровање у ислам, држава је постала верозаконски завод. Цвет својега развића постигло је то царство управо нагнатим или драговољним потурчењацима. У позније су доба истина укинуте сурове мере, као данак у мушкој деци, и у веру се нико већ није обраћао силом; али само то што се знало, да су они који нису муслимани искључени из највећег дела политичких права, вршило је посредни утицај који је тихо, без праске и хуке,

---

[1]) О томе се још може упоредити: Pertusier, la Bosine considérée dans ses rapports avec l' empire ottoman 1822, спис израђен на основу војничко-географских посматрања, који губи само за то што хоће и да научно вреди, а то бити не може. При том види још Пирхову лепу књигу, Reise in Serbien 1830.

путем властитих одлука појединих особа извршио знамените и дубоке успехе.

Свеколико стање турскога царства огледало се једино у положају који су поједине народности царства заузеле према државној вери царства.

Неки су народи вековима, све до нашега времена, носили јарам врховнога господства мусломанског.

Другима је пошло за руком да извојују себи више или мање независности, као Климентама, Црногорцима, Маинотима, и на послетку Србима; срећа је било ако им је у помоћ притекао положај њихове земље у планинама или погоднији склоп политичких прилика. Шта су пута могли да се одрже само с оружјем у рукама!

Али није свак био вољан да се упрегне, па да се за слободу непрестанце бори, или, ако то неће, а он да буде потчињен мусломанском државном реду. Многи нису толико ни за веру своју марили, многи су волели да приме ислам и сами, кад се тим начином стаје у ред заповедника.

Тиме је број хришћана умањен много више него што се мисли.

Било би врло добро кад би се с колико толико сигурности могли пропратити ови хришћански губици, али је сама ствар таква, да се о њој могу скупити само растурене без реда белешке. Царство ово није никад било одвише приступачно, а и онако се стању потиштених племена обично врло мало пажње поклања.[1])

Арбанаси су се, на прилику, држали прилично дуго, а после су попустили гомилом. Њих је природа склопила као ратнике; под једнако им је лако подносити тегобе далеких ратова и стећи лакост и окретност која за те ратове треба; неплодна њихова домовина изгони их ван, и ови људи, кад су примили ислам, постали су најодличнији војници Портини; они су ратнички занат узели у неку руку под закуп; и њиховим се оружјем почеше расправљати све унутрашње распре и у Арапској, и у Египту, и у Грчкој, од Ефрата до Дрима.

---

[1]) Види у прилозима ове књиге неке белешке о овој ствари (под II: Како се смањивало хришћанско становништво у Турској.)

Њихово је мусломанство скорашње, али они опет мисле да су произашли од Арапа. Зар није њихов пророк и зар им нису сви свеци од тога народа произашли?[1])

И у Бугарској су цела племена прешла у ислам. Она су скоро тако исто ратоборна као и Арбанаси, али им није било потреба да служе за плату; њима је било довољно да живе у својим брдима, а да њих нико не напада; њима је било до тога да на њихову земљу не ступа никоја друга оружана сила султанова.

Прилике у Босни образовале су се на са свим особит начин.

И у Босни се, као и у осталим турским областима, разликују Турци и раја.

Раја је нешто православне, нешто католичке цркве. Православни имају своје владике у Зворнику, у Сарајеву и у Мостару; католици имају фрањишканце као попове, а владика им седи у Фојници.

Међу обе цркве осећа се прилична међусобна блискост. Католици личе на православне више него игде на другом месту; они посте исте постове које и православни, и по српскоме народном обичају све породице имају свога свеца којега славе.

Веома зачуђава кад се види да и господари, тобожњи Турци, говоре исти језик, да су истога порекла, и да и они понеки народни обичај држе. Они се презивљу по српски; Љубовићи, Видајићи, Соколовићи, Ђурђевићи, Филиповићи презимена су њихових главних породица; они се поносе најоштријим разумевањем догмата о јединству божијем; они хоће да се зову Турци: — али се опет за то опомињу којега су им свеца стари славили, и као да још никако не могу да се са свим отргну од своје старинске вере. По који пут гдекоји босански бег одвешће са свим кришом хришћанскога попа на гроб својих старих, да их прелије и да им задушне молитве очита.

Чудновато ово стање постало је отуд, што су босанска властела волела турчити се него бити истребљена као што је

[1]) Notice sur l' Albanie од Ibrahim Manzour Efendi. Mémoire, sur la Grèce et l' Albanie pendant le gouvernement d' Ali-pacha. — Пуквиљ налази нарав и уредбу Арбанаса у хипократским описима европских ратника.

по другим областима с властелом било. Из тога је следовало, да је један део те властеле увршћен у турски државни склоп. Кад су давани тимари, турске проније (феуди) и санџакати, и босанска се властела у рачун узеше, и пошто су поданици барем већином остали у хришћанству, стара њихова властела заузе према њима положај који су у осталим земљама Турци према раји заузели.

Тога ради се у Босни народ поцепао на две половине, које су једна на другу непријатељски гледале. Што су Бошњаци постали толико ревносни мусломани, могло је доћи отуд, што је ислам био вера господарска. Племићски понос нашао је друга у поносу мусломанском.

Примивши турску веру босанска су господа утврдила и оснажила своја права над поданицима, и увек су имала власт и над животом и над имањем њиховим. С друге стране имали су велике користи од тога што су урођеници. Према султану имали су тога ради положај који им је осигуравао независност и који ни војничка властела на другим местима нису могла имати.

И то је био узрок који је положај у земљи на са свим засебан начин образовао.

Одавно су већ сви босански градски капетани — Пертузје их броји 48 — постали наследни, и само су се од времена до времена форме ради потврђивали. Збацити их није могао нико без силе. Градићи у којима су они становали изгледали су веома рђаво утврђени онима који су навикли на европска утврђења; четири куле на четири краја бејаху састављене прилично трошним зидовима и оружане са нешто старих топова: али и нападачи нису имали ништа боље, а обичај је био тући се на смрт и живот, и бранити се што се упорније може, те се с тога никад није могло знати на сигурно како ће се борба свршити. Уз то су капетани и властела свак у свом крају били тако укорењени, да их није било могућно избити једном само несрећом. Капетани бејаху у исти мах велики баштиници, и њима је припадао знаменит део земље, а често су имали добара и ван босанских граница. Те земље им је радила раја; они су само дохотке примали. Њихова је дика и забава била вежбати се оружју. Порти је било признато право да за општу управу области поставља везира који није Бошњак; али је

било са свим природно, да је тако самостална домаћа властела врло мало слушала тога везира. Везир није био свикао да по земљи путује, а капетани нису сматрали за дужност да се њему јављају и да му дворбу чине кад би их позвао. Често су они један на другога војевали, за њ ни најмање не хајући.

Природно је да су остали бегови који су живели у Босни, спахије и тимариоти, више гледали на оно што мисле капетани којих је власт у земљи стална била, него на оно што би мислили непостојани везири; сви су ти бегови имали учешћа у тој земаљској самосталности, а нарочито је у томе повлашћено било Сарајево, главно место свеколике области.[1])

У Сарајеву, где је некада била везирска столица, везир сада већ није вредио ништа. Још се налазио град у коме му је конак био; али он у њ већ није смео ни ући. Беше постало као закон, да везир о доласку преноћи једну ноћ у вароши, и то о трошку народном, али одмах сутра дан морао је ићи у Травник, где је за везира стан одређен био.

За управу вароши у Сарајеву се развила нека врста наследног патрицијата. Као и на западу овај се патрицијат оснивао или на непокретном имању у околини, или на срећи у трговини; само су овде мање били искључиви него ли на западу. У класу одличних грађана приман је у Сарајеву свак ко би се одликовао срећом или памећу, па ма то било и вештим рађењем заната.

Варош је била прилично богата отуда, што се у њој вршио сав обрт земаљски. Сарајево је било посредник за измену робе међу Румелијом, Хрватском и Далмацијом, и ако је на овим крајевима трговина мање пространа него у нас, на њој се, може бити, више добија, и при том заслужује не мање одликовања. Сарајево се истиче не може бити лепше и величанственије у оквиру лепих висова и свежих ливада, просечено реком Миљацком, са својим чистим кућама, многобројним каменим мостовима и многим минаретима, која се између дрва узвишују. Чинило је утисак реда и имућности.

---

[1]) Горе је већ назначено, да има и сељака муслимана. Они су баштиници својих добара. Али џамија по селима нема, те они обично иду петком у џамију у најближи град

Сарајево је било као средиште фанатизма; у њему је било главно станиште босанске властеле. Познато је, како су све старе правице у царству везане биле за ред јањичарски; може бити шести део Сарајлија имао је удела у јањичарским повластицама.

Са тога су Сарајлије грађани вршили са свим ванредна нека права.

Порта им је слала мулу који је имао судити спорове и мусломана и раје и по апостолским заповестима „и по светим пророковим законима;“ Порта је слала муселима за рају и агу јањичарскога, и тиме је она утврђивала као видљивим знацима своју врховну власт; али су се ти чиновници морали чувати да у чем год буду неповољни грађанима, јер је варош стекла право да их уклони. То се право пружало и на самога везира, и ако је он био старешина целој земљи. Чим је варош имала што против везира, послала би своју жалбу јањичарском оџаку у Цариграду, који се даље бринуо да се везир премести.

Из тога се види у каквом је мучном положају био босански везир. С једне стране су га потискивали Порта и њени банкери, којима је обично везир за везирство дуговао, по том султански двор; с друге стране су га тиштале властеоске повластице Сарајева и босанске властеле. Ни из далека се није налазила у босанског паше она апсолутна власт која се обично везује с именом једнога паше.

Пошто Порта у Босни осим везира и оно неколико чиновника никакве друге власти није имала, види се јасно, колико је незнатан био утицај њезин у Босни. Морала је бити задовољна, ако су јој доходци плаћани уредно и ако јој се нико није отворено противио. Али ни тако не могаше да се пусти до века.

Огледи реформе.

Султан Махмуд, бавећи се свуда с васпостављањем права врховне власти, обрати погледе и радљивост своју и на Босну. Мула-паша беше изведен из Видина; Србија се, како тако, умирила, и султан Махмуд смишљајући како ће да саломи најмоћнијега васала на западу, Али-пашу од Јањине, покуша да

мало узбије понос босанских старешина. Узмимо на ум како је он ово започео. Оглед је учинио начином не баш незаконитим, али веома насилничким. Пошље у Босну за везира Џелаледин-пашу, и заповеди му да и најмањи отпор казни најоштријом силом. Има у Турака некаква калуђерска секта, бекташи, једина која сме просити, али она ипак воли живети од својих рукотворина. Кажу да је Џелаледин припадао тој секти.[1]) Барем он није живео као остали везири. У њега није било харема ни двора; он је све своје време посвећивао својој дужности. Често је ходао прерушен, као стари султани и везири, да се својим очима увери је ли извршено све што је наредио; походио је чак и хришћанске богомоље.

Вршио је правду неумољиву, непоткупљиву, и тога ради је веома био повољан раји, која ништа друго није ни тражила него таку заштиту закона, али је то у толико мање било по вољи беговима босанским.

Џелаледину је било заповеђено да бегове саломи, а и сам је био уверен да тако треба. Њему пође за руком да себи нађе неколико присталица међу сарајевским агама, јер се и у Босни, као и на другим местима, властеоска република цепкала на безбројне странке и странчице. Нарочито пређе на везирову страну знаменита кућа Џинџафића. У толико је мање везир премишљао, да баци страх и каштиге на све оне који би се противили. Броји се читав ред капетана, за које је везир просто заповедио да се поубијају. Тако је било с капетаном у Дервенти, с капетаном у Бањој Луци, с једним Фочићем, с Ахметом Барјактаром из Сарајева. Џелаледин је гонио нарочито старије који су у уживању босанске самосталности оседели, и никада се с њоме растали не би. Таке је он тражио по њиховим градовима; Мостар и Сребрницу узе оружјем. Никакво му лукавство није било мрско, само да њима главе дође.

Он се служио оном источњачком правдом, која је често описивана, али којој се не зна је ли више правда или насиље.

И он доиста поврати покорност. Истина Сарајлије ни

---

[1]) Тако говоре наши извештаји. Али то не изгледа поуздано, пошто су бекташи и јањичари блиско међу собом везани били.

овога пута не пропустише да пошљу своју жалбу јањичарском оџаку у Цариграду. Ту нису само жалили се на везирова насиља, ту су се тужили и да је хришћанин. Оџак поднесе жалбу султану, по обичају. За султана је било незгодно да ту жалбу попреко одбије, јер су у тај мах и у престоници његовој јањичари били веома јаки, и кажу да је био спремио и ферман којим одазивље Џелаледина. Али се то све учини форме ради. То што је везир чинио, све беше баш султанова воља. И везир у истину оста Све оштрије и оштрије рађаше он да Бошњаке нагна на покорност њима од вазда необичну; заменик се Џелаледину ни откуд не показиваше.

Ако погледамо како се у онај мах налазио султан и шта је смишљао, изићи ће врло близу истине, да је поступање Џелалединово било пут к некој већој и много широј комбинацији.

Било је то онда, кад је Махмуд, године 1820, предузео против Али-паше одсудан ударац. Посао је напредовао што је боље бити могло; сви напади на Али-пашу и сухим и морем успеваху; и могло се очекивати да ће стари бунтовник у скоро бити сатрвен. Султан се могао надати, да ће ускоро опет непосредно завладати свима својим европским областима.

Не хоћаше већ више трпети ни старином утврђену слободу Црногораца. Беше отишао налог Џелаледину, који је умирењем Босне необичну славу добио, да и на Црногорце нападне у време које се чињаше веома повољно за тако предузеће.

Али са великим предузећима иду упоредо и велике опасности.

Стари Али-паша не подлеже тако брзо као што је с почетка изгледало. Грдно притешњен, он још једном разви пуну снагу свога карктера. Али-пашина познанства и благо, па и сами напад на њ, зажегоше устанак, каквога султан у своме царству још не беше видео. У пролеће године 1821 Сулиоти, под Али-пашином платом, протумараше кроз Епир; Одисеј се крену из Јањине и по Али-пашиној заповести побуни Ливадију. Познат је утисак који је произвела на хетерију и на народ новост да султан тобоже смишља како ће Грке да искорени, новост коју је хетерији Али-паша јавио.[1]) У исти мах

---

[1]) Sutzo, Geschichte der griech. Revolution, стр. 28.

хетерија се дочепа Јаша и Букурешта; Мавромихалис се спусти са својих планина и заузе Мореју. Цео грчки народ беше као неким чудом дошао к себи, и би га на један пут стид јарма који је тако дуго носио. Али-паша је, истина, морао пропасти, али је иза њега остало султану несрећама богато наслеђе у грчком устанку, којему су необично много допринели Али-пашини тајни и јавни, посредни и непосредни кораци или поступци.

Сви ти догађаји нису могли остати без утицаја на Босну.

Џелаледина разбију Црногорци.[1]) Они сачекаше његову војску у морачким јаругама и разбише је до ноге. Кад се с те војне вратио, Џелаледин је много изгубио и у угледу и у страху. Па опет је султану једнако бесцена била његова личност за послове државне. Али Џелаледин умре у почетку 1821. Не знам колико треба држати на оно што се тада у Босни говорило да се Џелаледин сам отровао, али пошто се његова смрт догодила у исти мах кад је и онај велики покрет у царству, који је заузео сву пажњу и радљивост султанову, изазвала је у Босни веома велике промене. Босна се врати на оно што је била раније. Дође нови везир из Цариграда, али је он тако мало угледа стекао, да се Бошњаци не могу поуздано да опомену ни како му је име било. Привврженици Џелалединови и султанови морали су се из земље селити. Велике босанске породице заузеше свој стари положај. И почеше живети као и пре, уживајући у својој самосталности, вежбајући се оружју и по мало се бијући међу собом. Султан је имао и сувише посла и био је и сувише притешњен, те није имао кад ни бавити се о њима. Али ни тако није могло остати без престанка.

Ко хоће да добро схвати историју ове области, мора сваки час обзирати се за општим променама свега царства, а то јако отежава причање.

Пошто се један пут ослободио главара, султану Махмуду пође за руком да за две године утиша све оне побуне. Ми се нећемо упуштати у истраживање којим је средствима он то учинио; довољно је да је он своју власт васпоставио и у Епиру и на Дунаву. Чак ни Мореја као да не могаше избећи васпо-

[1]) О томе говоре две последње српске песме у четвртој књизи Вукове збирке, бр. 46 и 47.

стављање мусломанског господства. У пролеће 1825 извезе се у Мореји Ибрахим из Египта с египатском војском. Он је народа потукао више него што би то било да је земљу освајао; земљу је, као што је сам казивао, обратио у развалину; али ју је заузимао корак по корак, васпостављајући свуда власт султанову.

Кад је то тако пошло, султан смисли други један план.

Свагда су султану као углед служила предузећа и успеси Мехмед-Алије. У уништавању старих повластица пример је дао Мехмед-Алија, и тек пошто је он успео, одлучио се Махмуд да и сам тим путем пође. У насилноме рушењу разви се међу њима страховито надметање. Могаху се поредити с омировским жетеоцима који жито обарају с разних страна. И египатски је васал одавно већ корачао к другим мерама, којима се његова област скроз преображавала; он је насупрот отпору његових јањичара успео да установи и уреди редовну војску по европски униформисану. Веома је жив утисак учинило на султана што је баш та војска била која је, после више узалудних покушаја, Грчку почела освајати. И он се, тврдо науман да их изврши, на последку врати мислима Селима и Барјактара. Једини спас свога царства видео је он у установљењу редовне војске.

И тако се 16 (28) Маја 1826, на свечаном састанку његовога Државнога Савета, на коме је био и комисар што је мало пре тога био у војничком стану Ибрахимовом, састави фетва која је гласила: „Да се и мусломани покоре субординацији, еда би војничка вежбања изучили, те да реч божију бране и да се неверничком надмоћству одупиру!“

Већ је у српској историји поменут јањичарски отпор овој заповести. Одавно су они обарали своје старешине; али је сад био њихов ред да главе погну. Султан је на последку дочекао да се може осветити и да може крвљу заситити толике године сакривану мрзост. Он им изрече страшни суд. Он је смео да се усуди да целу корпорацију укине. „Ми смо им — рече он — променили име, и њихову смо стару уредбу предругојачили.“ А у ствари он је јањичаре уништавао.[1])

---

[1]) Ферман султанов кадији цариградском од 11 Зилкаде 1241, (4—16) Јуна 1826. У њему је и горе поменута фетва.

Установа јањичара била је средиште свију аристократских повластица. Пошто су многе друге раније засебно и мало по мало уништене, овим се кораком изрицало њихово коначно уништење.

Али опет још не беше потпуно јасно ни изван сумње, да ли ће султан свој план и у престоници и у областима потпунце извршити.

Било је и мусломана који се нису ни најмање противили. Мусломани Бугари пристали су на реформе са задовољством, јер су они мали удео имали у аристократским повластицама. Али у Босни није тако било. Ништа друго до отпора није се могло очекивати од повлашћених земаљских главара, од Сарајева, препуна јањичара, и томе се није било чудити, јер би њихове повластице онога часа пропале, чим би се они покорили. И они доиста показаше своју злу вољу с места. Веома је значајно шта су они говорили. На новим униформама каиши су се на прсима унакрст закопчавали. „Ако сте хтели да се крстите, говораху они, што ће вам султан; то знају боље Аустријанци или Руси.“ И о томе су сви мислили на тај начин.

Новога везира Хаџи-Мустафу, којега им беше послао султан са шест комисара да нареде што треба за извршење реформе, они натерају да заједно с тим комисарима из Босне оде. Јануара 1827. у најгоре доба године, дођу они у Србију. Али им ни ту није ишло све по вољи. Приповедићу један случај, иначе без значаја, за то што се њиме показује стање оних земаља, и супротност међу новим стањем и међу уобичајеним наравима. У друштву из Босне побеглих комисара налазио се један, који је међу својима млађим имао као робље једну грчку породицу, која му је допала ваљда негде уз рат. Била је то мајка са седамнаестогодишњом лепом ћерком и два дечака. У Смедереву мајка улучи прилику да утече. Оде одмах кнезу Милошу и замоли га да јој и децу избави од тиранина. Турчин опет стане њу тражити љуто претећи, докле му у том не дође гласник од кнеза Милоша. Кнез му поручиваше да је жена у њега; и тражаше да и њену децу пусти, и не помишљајући да њу враћа. У том се позиваше на неку

најновију султанову забрану, по којој није било слободно Грке у робље одводити; али је у исти мах нудио и неки мален откуп. Забринут, што више неће моћи добавити мајку, и бојећи се да и децу не изгуби, Турчин се обрати паши београдском и потражи од њега заштиту. Паша одговори да га он од Милоша не може заштитити, и ако мисли да задржи оно што још има, да се пожури на аустријску страну. Турчин послуша тај савет. Али истом беше приспео у Панчево, показа се и Гркиња. Распуштене косе, тукући се рукама у прси, викаше она: „Браћо, хришћани, у помоћ! Ево ми неверници децу одведоше.“ Наста гужва и гунгула, децу људи поскидаше с турских кола, и одведоше их, те сакрише изван вароши у неком манастиру. Турчин се пожали команданту, а он одговори: да не зна куд су деца одведена, али да, у осталом, на аустријској земљи робља бити не може. И Турчин их више не виде, и отпутова невесео даље преко Тамишвара у Оршаву. Кнез Милош прими грчку породицу. Девојка се уда у Смедереву, и ту на скоро по том умре.

Ако је султан рад био да своје нове уредбе уведе, ваљало му је то покушати са свим другојачије, и прво се докопати снаге у самој земљи којим било путем.

И бошњачка непокорност била је истина јака и насилна, али се још не беше изметнула у праву буну, те није ни султану згодно било да одмах прибегне к оружју. Још је и других средстава било.

Султан постави за везира у Босни дотадашњег пашу београдског Абдурахима, човека болешљива, у кога је турска врлина, подмукла одсудност, била везана с великом оданошћу к султану.

Он се прихвати свога тешког задатка с изванредном окретношћу.

Пријатељством кнеза Милоша користи се, те његовом помоћу опреми малу чету од две стотине људи.

Али он опет не би смео ступити у Босну, да му не беше пошло за руком да за се задобије понекога од земаљских главара. Капетана Видајића од Зворника са срећом придобије на своју страну. За Зворник се мисли да је кључ Босне, и

аге сарајевске, које су сумњале у Видајића, баш намишљаху да Зворник саме заузму, кад их Абдурахим и у томе претече. Видајић га прими у свој град.

Тиме Абдурахим стече толико уздања у своју ствар, да је у бујурдији, којом је објављивао свој долазак, већ почео одсуднију беседу.

„Из далека — говораше он у бујурдији — шаљем вам, босански мусломани, поздрав вере и јединства братскога; на вашу будалаштину ни помишљати нећу. Ево ме да вам отворим очи, да светлост видите. Доносим вам свете заповести нашега силнога цара, и надам се да ћете им се покорити. И онда бих имао власт да вам све ваше погрешке опростим. Сад бирајте сами! У вашој је руци да свој живот одржите или изгубите. Промислите се добро, да се не бисте кајали.“

Власт законита, која своју снагу познаје и озбиљно узде притегне, и у овим крајевима се може служити надмоћством неодољивим. Свак се већ и у Босни поче бринути о својој властитој безбедности. Новоме везиру пође за руком да својој прокламацији и други нарочит нагласак дадне.

У његовој су пратњи били привржениции Џелалединови, који су после смрти истога из Босне се селити морали, браћа Џинџафићи, Ђул-ага и многи други. То је била странка која је противна била оној што је остала у Босни, странка која је султанове реформе одобравала. Ти људи покушају да се под везировим закриљем врате у Сарајево, и то им пође за руком да боље бити не може. Уз њих пристане много људи; борба се отвори у вароши; противници султанове реформе покушају неко време да се држе у граду, али се, на послетку, сви морадну предати.

Види се, дакле, да је била у Босни странка која је желела да дође Абдурахим, и која се ради тога и образовала. Што је Абдурахима и кнез Милош потпомагао, имало је свог узрока у томе што кнезу Милошу самостална босанска властела нису била мио сусед. А Абдурахим је имао толико вештине да крене оне савезнике којих су интереси били у вези с његовима. Пошто су у Сарајеву његови пријатељи одржали победу, он је био господар у Босни.

Први му је посао био да се жестоко освети онима који

су се морали у граду предати. То су били седам одличних поглавица: Пино Барјактар, Ибрахим-ага Бакровић, два брата Тамишџије, Феиз-ага Турнаџија, Хаџи-Алуд-ага Турнаџија, и јањичарски ага Рушчуклија. Њих све доведоше везиру у Зворник. И он заповеди те их све посекоше.

Тако је казнио још неке који су му у руке допали. Често није било довољно јавити му се лично и покорити се, или му по другоме покорност испоручити, јер је погубио многе и од оних који су му се покорили. У овом крају света смрт је противникова била још једини познат начин на који се могла утврдити нечија власт. То се мишљење огледа на турској историји од прве до последње стране; оно је имало утицаја и на кнеза Милоша.

Чим је Абдурахим мислио да је колико толико безбедан, пође с великом парадом у Сарајево. Али он није мислио да по старом везирском обичају сутра дан из Сарајева отиде. Он је напротив смишљао да се баш у Сарајеву мора настанити, да под надзором и на узди држи силне босанске поглаваре. С насиљем настави онако како је почео првога дана. Бројали су стотинама грађане које је он погубио; кажу да је једне ноћи тридесет њих по његовој заповести посечено. На рају опет навали с новчаним наметом.

И тако Босна опет доби господара. Јањичаре већ нико није смео ни споменути. Нове униформе нису више одбациване. И капетани босански попустише, и обукоше их. Сва се земља покори новим наредбама. Али тек нђаше време, у које ће се огледати колика је та покорност била. Отвори се рат с Русима, и султан није двоумио, да се у том рату и Бошњацима послужи.

И Бошњаци се доиста скупише код Бељине. Војске се њихове рачунало на 30.000. Свак је жељно гледао шта би учинила под новом системом ова војска, која се дотле сматрала као најбоља у свем царству, која је била жестока и племенита као лав, коју је Омар-ефендија називао закриљем Цариграда. Војсци је тој био пут преко Србије на доњи Дунав. Порта се обрати кнезу Милошу да допусти војсци пролазак. Порта поручиваше кнезу: „да се земљи његовој неће начинити никаква штета, и ако је јаје пару, платиће се за њега две.“

Побуна.

Често су Махмута II поредили с Петром Великим, и доиста се одрећи не може да има неке сличности међу царевима који су уништили стрелце и јањичаре, као год што су стрелци и јањичари једни на друге налик. У толико се доиста и могу један с другим упоредити оба владаоца, јер они нису једнаки ни у генијалности, ни у снази схватања, ни у многостручности погледа, ни у снази карактера која народ за собом повлачи. У свима временима мало ће се владалаца наћи који се у томе могу поредити с Петром Великим; о Махмуду не треба ни говорити. Петар је био оригиналан, плодан, пун творне моћи, Махмуд је био прост подражавалац; Петар је умео да нађе што је суштаствено и главно у свачем, а Махмуд се губио у спољним стварима и у ситницама.

Из тога излази међу њима још једна велика разлика. Петар је Велики најпре побеђивао своје непријатеље, па је после с њима правио мир, Махмуда су непријатељи побеђивали. Дренопољски је мир, на прилику, закључио кад је већ био у власти својих непријатеља и кад су му они престоницу могли са две хиљаде људи освојити. После га је тукао његов властити васал, те му је морао уступити најлепше области.

Поверење се народно мери по успеху, и онда је јасно колико су губици још више отежавали положај Махмудов, и онако тежак.

Остаје увек неразумљиво како је, усред унутрашњега комешања, изазваног његовим реформама, султан Махмуд могао да изда онај хатишериф, којим Русе обележава као народне непријатеље с којима преговара само да би се на борбу с њима приготовио. Јер да те изјаве није било, тешко би тада дошло до рата међу Русијом и Турском.

Чим се рат започео, Махмуд се нађе у великој неприлици. Страх га је било да хришћани његова царства не скоче у помоћ својим једноверцима Русима.

И Србима није веровао нимало, ма да су га они најживље уверавали да ће мировати. Што је босанску војску скупио у Бељини, близу српске границе, учинио је, међу осталим, и да би поплашио Србе да се они не би изјаснили за

Русе, и да се не би формално одметнули. Срби су одмах погодили чему је намењена босанска војска у Бељини. Да Бошњаци кроз Србију прођу, кнез Милош није хтео допустити. Он је говорио, како народ у Србији већ трпи поприлично и кад нова посада за Београд прође, што је војска незнатног броја, те да је бојати се много од проласка једне силне војске и од њених иступа, па за то он не може допустити да та војска у Србију улази. Милош је био одлучио да ову своју изјаву и с оружјем у рукама брани. За то стане скупљати на Дрини српску војску.

Плашња султанова, да се Србија у рат не умеша, у истини је била неоснована. Русија је и сама желела да Србија остане на миру, а то је било и у интересу кнеза Милоша. Опасност пак, од које се султану бојати ваљало, била је са свим на другој страни.

Бошњаци су врло добро знали да ће их султан, ако у овом рату победи, само боље притегнути. За то су они у, опасностима и у неприликама, којима је рат обасипао султана гледали само последње средство којим се сами могу опростити господства које им је било из дана у дан несносније.

И у томе они показаше ону мешавину насиља и лукавства, којом се необразоване народности као карактерном цртом одликују.

Из свију градова и вароши војска се скупљала на Орлово Поље код Бељине, на одређено зборно место. И везир се спремао да с војском из Сарајева што пре тамо крене. Док се он то спремао, догоди се, да војска из Високога, мањег места не далеко од Сарајева, дође под Сарајево, место да је била отишла правце на Орлово Поље, по наредби. Везир пошље свога ћају (начелника) и неколико одличних Сарајлија к тој војсци, да упитају за што је самовољно промењена наредба о путовању. С тим људима пође и капиџи-баша, који баш беше приспео из Цариграда, колико да им углед увећа. Међу тим све што је урађено, урађено је по договору међу главарима из Високога и Сарајева. Хиљадама Сарајлија беше изашло у поље, нешто из радозналости, јер беше турски свечаник, петак, али већина са извесном намером. И кад везирови људи оштријим речима потражише, да војска с места и без окле-

вања иде на одређено место, истакоше се из редова неколико сиромашнијих људи из Високога, и проговорише: „Без новаца не можемо више ни корака; на опрему и да се довде дође неки су морали продавати своју децу.“ Капици-баша и ћаја плану од љутине на ове речи. Много се не примишљајући, по обичајима турскога судства, они заповеде својим момцима да похватају оне што су говорили, да их одведу на страну и да их погубе. Али то изазове страховиту буру. „Ко у пророка верује,“ раздеру се похватани „помози и спасавај!“ Све скочи на оружје: другови оних људи, Сарајлије, они који су знали и они који нису него су уз тај поклик сами пристали. Капици-баша и ћаја нису имали кад ни коње да појашу; како су били, пешице, нагну они натраг у Сарајево, испраћени зрнима из пушака. С њима дође у Сарајево и бесна наоружана гомила. Људи везирови прионе такође да се бране. Било их је 2000 људи, али растурених. Покушаше да се држе где се најпре могаху срести с непријатељем, на једном мосту, код једне џамије, у једној кући. Али су били далеко слабији. Мало само њих уграбе да се склоне у град, где је био и везир, и одатле почну бомбардати доњу варош из два три топа градска. Али су њима много више штете наносили Бошњаци, нишанећи и на сигурно убијајући из пушака. Тако је бој трајао три дана. Најпосле Абдурахим би принуђен да мисли како ће се спасти. Бошњаци се осећаху као победници, и они га пустили не би, али старији и искуснији, задовољни с успесима дотле постигнутим, склонише омладину, да пусте Абдурахима да иде. Четвртога дана, једнога уторника у Јулу 1828, Абдурахим отиде. Допусте му да повезе са собом и топове које је он и донео. Он се крене правце на Орлово Поље.

А ту су гласови из Сарајева деловали као што је природно. Кад се имало бирати међу опасном борбом с Русима, која ће, ако испадне срећно по султана, донети само још већу потиштеност земаљских правица — и међу изгледом да се без по муке поврате познате повластице самосталности: је ли могло бити двоумљења и предомишљања? Пошто је везир бој изгубио, његове заповести нису већ имале никаква на свету значаја. Војска која се скупила на Орлово Поље уграби згодно

време и разиђе се. Везир је стање сувише добро познавао и није се надао никаквоме бољитку. Он оде у Травник, а одатле у војну на Русе. Али је на војну дошао без војске, за коју је мислио да ће је моћи довести.[1])

Да би се барем привидно одржао мир, султан се склони те пошље у Босну другога везира с мекшим мислима. И он се опет настани у Травнику, задовољавајући се с онолико послушности колико се пређашњим његовим претходницима чинило.

Шкодра-паша.

Али је ли се могло с разлогом очекивати да ће се отпор босански, тако дубок и онако суровом правдом толико раздражен, непрестано само у одбрани држати?

Лако је појмити да је требало само повода, само поглавара, само имена, па да се покаже тежња која би повела босанске бегове да понављање свију тих неприлика учине један пут за свагда немогућним.

Ти су обзири дали значаја скадарском Мустафа-паши, којега су Турци и Арбанаси прозвали Шкодра-пашом. Његово се име почело помињати од како је пао Али-паша. Њему је онда било од прилике 25 година; знао је прилично турску науку; кажу да је прилично марио за географију и географске карте, што је међу Турцима највећа реткост; али је нарочито био ратоборан и тврдоглав у чувању својих права. Од незапамћених времена пашалук се скадарски налазио у Бушатлија, његове породице. Кућа се та сматрала за најстарију у тим крајевима, и мислило се да је од Мрњавчевића, од које је и краљ Вукашин. Српске народне песме то, до душе, не потврђују, али и оне приписују тој кући славно порекло, оне је

---

[1]) Вредно је забележити, како је овом истом догађају дат готово митски тип мало времена по том и у незнатној даљини. Slade, који је 1829 у Цариграду био и отуд обишао цело бојно поље рускога рата, овако казује у својим Records I, стр. 301 о Босни: Султан је очекивао ваљану помоћ из Босне, области у којој живи снажан и ратоборан народ. За то заповеди Абдурахман-паши, губернатору Босне, да се крене са 40000 људи на Дрину, те да одатле мотри на Србијанце, за које се сумњало да под кнезом Милошем тегле к Русији. Али у

доводе од Ивана Црнојевића. Мустафа-паша је гледао природног непријатеља у султану Махмуду, који је с мржњом гонио све наследне повластице. Мустафа се опомињао свог деда Кара-Махмуда, који се прославио што је свој град одбранио од надмоћног броја султанске војске. И Мустафа се надао такоме нападу.

Године 1823 склонио се и он да нападне на Грчку, али је тај посао извршио с највећом обазривошћу. Да га је јуначки Бочарис затекао у чадору код Карпенисе, као што га је тражио, више би султана него ли Грке једног непријатеља ослободио. Али је другојачије било суђено. Бочарис сам погибе. Умирући задобио је бесамрност, као што веле земљаци његови.

Године 1829 диже се Мустафа-паша и у бој против Руса. Да баш не би прекинуо са султаном, није хтео да се не одазове молбама његовим којима се на њ наваљивало, којима се готово до унижења мољакало. Али се он крете на војску с највећим двоумљењем. Ево шта је чинио том приликом. Није му било довољно што је у Скадру понамештао своје најбоље и најоданије пријатеље, него је, из претеране бојазни, дао удавити у тамници једнога рођака, којему би после њега пашалук припао, и који је и пре тога дуго тамновао. У ових је људи највиши закон њиховога дивљег и крвавог морала да сами себе одрже. Није злочинство у њиховим очима, па ма колико ужасно било, што би год томе могло послужити. И тек пошто је то учињено, кренуо се Мустафа. Ред међу војницима у својој војсци држао је на страшан начин. Кад су у Ниш стигли српски изасланици да га поздраве, затеку у стану неколико погубљених војника и покрај њих или главицу лука, или заклану кокош или друго какво јестиво, у знак да је тим људима живот узет због тога што су оно што је покрај њих неправим начином од људи узели. Тако он стигне у Видин с војском која се ценила на 35000 људи и спремаше се да почне

Босни дух јањичарства или жеља да се сачувају старе установе том приликом избију јако на површину, тако да паша, поплашен, пошље место себе бимбашу који ће у стан отпратити мулу да прочита ферман. Саслушавши ферман војска стане гунђати и одмах започне насиља. Бимбашу и мулу убију на место, а нове униформе које су донесене да их они обуку, натакну, спрдње ради, на коље и сажегу. — Како су чудновато неколике црте правог догађаја изопачене у читаву басну!

војну. Али то ни из далека није мислио озбиљно. Старао се само да сачува своју војску и да је не слаби. Знао је добро да је за њ сваки губитак двострук, и да ће га султан у толико лакше и брже упропастити, у колико он своје људе пре у служби султановој упропасти. Људи из његове околине говорили су: да се сад осећају између два непријатеља, између Руса и Порте, и да не знају којега им се ваља више бојати, и ко им више жели да што пре пропадну.

Није никакво чудо, што ова војска Русима није задавала никаква озбиљна посла. Да се хтела мало помучити, може бити да је ова војска могла Русима спречити прелазак преко Балкана; али она се није о том много бринула, и Дибић пређе Балкан с лакошћу коју ни сам није очекивао. После тога нити је било града, нити војске који би му се могли успротивити. А кад је заузео Дренопоље, велико питање између два царства било је расправљено.

И из Босне се била дигла малена једна војска, али је она приспела у Пловдин, кад је већ са свим касно било.

Не треба ни мало сумњати да су ови васали с приличном радошћу гледали неприлике, у којима се њихов господар налазио. И Мустафа је био одсудно противан реформама. Он је одмах с почетка изјавио да он хоће да служи цару у оделу и под оружјем његових старих, и да не пристаје да служи ни другојачије ни у другојачијем оделу него што су му стари служили.

Ово мишљење, потпомогнуто приликама, стаде дизати главу на све стране. У опште се мислило да су реформе узрок несрећама тога рата. И што је најчудноватије, сви су хришћански поданици сматрали долазак Руса као догађај који ће их ослободити од муслимана, а муслимани су у истом догађају гледали силу која ће их опростити њихова владаоца. У Цариграду се овде онде поче указивати турбан и одело старих јањичара. Састанци су се држали на све стране. Свршено је било, да се султан збаци с престола чим би се руска војска у близини указала.

И Мустафа је у тај мах развио највећу радљивост. И он пође с одсудношћу дотле невиђеном. Кажу да је он мислио да спречи закључење мира; али је више веровати другоме кази-

вању, које гласи да је он пошао у Цариград, с намером да збаци султана.

Из овога се види колике су разнолике неприлике саломиле Махмудову тврдоглавост, и шта га је на послетку нагнало да промишља о миру. Оног истог дана, кад је у руски стан послао свога дефтердара и кади-аскера да о миру преговарају, извршио је у престоници страховите смртне казне. Све су улице биле препуне телесима погубљених криваца или сумњивих људи. Истом пошто је закључен мир, појави се Мустафа-паша у близини Руса. Као што смо казали, Мустафа је био поглавито непријатељ султанов; али су га и Руси морали сматрати за свога. Генерал Гајсмар упусти се с њим у бој и одбије га

У оном истом тренутку кад су Руси султана присилили на мир толико стидан по Турску, они су, на другој страни, посредно и не знајући шта чине, бранили тога истога султана.

Мустафа остане још поприлично времена у стану код Пловдина. Кући није хтео поћи, док није тамошњу област са свим исисао и докле и од султана нешто новаца није искамчио. Па и тада је пошао назад мислећи само да дома почека удеснију прилику, а томе је било пуно изгледа у савезу између њега и Бошњака.

Хусеин Капетан.

У Босни је међу тим владало најпотпуније безвлашће.

Главари су се, по свом обичају, борили међу собом нимало се не бринући ни за општу судбину царства, ни за расправу питања од којих је зависио и њихов властити опстанак.

Приповедићу један пример те борбе, да бих том приликом додирнуо начин којим се у овом неуредном отпору колико толико реда и обележја створило.

Године 1829 Али-паша Видајић из Зворника би постављен за пашу у Сребрници, али кад он хтеде да Сребрницу заузме, њу беше пре њега заузео тамошњи неки ага, по имену Мемић. Мемић је био задобио musломане а наоружао хришћане, и узалуд су била сва упињања Видајића да га истера и да до свога права дође, те се већ поче спремати да се у Зворник врати.

Али ко да опише његово чудо, кад је пред Зворник дошао, па и ту врата нашао затворена. Док се он бавио код Сребрнице, један пријатељ Мемићев, Махмуд-паша, беше се докопао и Зворника. И ако је Видајићу било до тога, да бар своје старо добро не упусти, ваљало му је војевати. На његову срећу, у вароши је још било његових пријатеља, и помоћу њиховом и он уђе у варош. Отвори се борба по улицама око кућа и тргова.

И овде би Видајић, по свој прилици, победу одржао, да непријатељ његов није нашао јака савезника у капетану од Градачца, по имену Хусеину. Против њих двојице Али паша је био слаб, и на послетку га они збију у једну једину кућу. И ту се још бранио са два три момка, имајући уза се своје најбоље благо, трогодишњег сина, и арапског коња — али је већ сав горњи кат куће борбом из пушака био разнесен. Величанствено је Али-пашино понашање у томе тренутку. Он даде сина једноме момку у наручја и посла га своме непријатељу Махмуду с поруком „Нек чини с њим шта хоће.“ А он се сам предаде Хусеину. Махмуд прими дечка, и држао га је као свога рођеног. Хусеин одведе Али-пашу са собом у Градачац, и на скоро се с њим здружи и опријатељи што може бити већма. И доиста у свима потоњим пословима Хусеин-капетан није имао вернијег ни јуначнијега друга од овога Видајића.

У тој прилици и ми најпре сусретамо Хусеин-капетана, који је мало по мало постао најзнатнији поглавар у Босни. И он је знао нешто турске науке као и Мустафа, с којим се могао поредити, и он је био храбар, богат, угледан, у пуној мушкој снази, мање осион од Мустафе. Оца му Осман-капетана певају српске народне песме. Одликовао се оштром правичношћу, и у својој области био је једнак и хришћанима и мусломанима. У томе је Хусеин пошао стопама очевим, а у јунаштву га је наткрилио. Још тада је Хусеин мислио да се може звати змајем од Босне, па се и у писмима потписивао тим народним поноситим надимком. Сва Босна погледа у њега, тврдо уверена да ће јој он моћи одбранити њене слободе и правице.

Јер већ на ново прећаху Босни. Пошто су се уклонили Руси, султан поче опет да мисли на његове реформе. Може се казати, да је сад на 'то био присиљен. Сви људи старих мисли

у Турској били су отворени противници султанови. А мрзили су га што им је у имање дирао, презирали су га што је ратове губио, и бојали су га се што је имао силу у рукама. Султан их на ново стане нападати, да би их покорио. Пошто му је пошло за руком да се опрости неколико јаких арбанаских поглавара, заповеди у лето 1830 везиру у Травнику, да и у Босни на ново озбиљски почне, и везир обуче униформу која му је послана из Цариграда. Бошњаци су само очекивали тако штогод. Са силом од више хиљада људи, с Хусеином као војводом, потраже они у почетку 1831 године везира у његовом граду. Он им се није могао нимало противити. Они га нагнају да пред њиховим очима свуче униформу и да опет обуче старинско везирско одело. И као да је повредио веру праотачку, натераше га да се по турским прописима опере и да молитву очита. По том га поведу собом. Њихова је намера била да војују на султана, и чинило им се да је за њих пробитачније да собом воде везира, те да изгледа као да је и он с њима. Али међу тим приликом барјамских празника, везир улучи згоду те утече. Преко Аустрије врати се он у Цариград. После празника босански се главари опет састану у Сарајеву. Мустафа-паша се баш у тај мах кретао са 40.000 људи, и држало се тврдо да ће он узети Цариград. Смисле, дакле, Бошњаци да и они пристану уз тај покрет и да пођу са што већом силом. Они опреме 35.000 људи.

Описати се не да чему се нису надали староволе Турци са свих страна од овог покрета! У Београду су просто кликтали од радости. У Нишу прогласише васпостављање права јањичарских. Мислило се да ће све обрнути по староме, да ће Шкодра-паша узети Цариград, султана сметнути и старо стање васпоставити. Мислили су да ће кроз кратко време све очима видети. У пролеће већ нагоше Мустафине крџалије под Карафензијом, и са страховитим насиљима дочепаше се Софије. Рат је био започет.

Напади и успеси великог везира.

Као што се види, то нису биле обичне буне, што су се редовно и толико пута дешавале у турском царству, кад који

паша покорност откаже, или кад га његови потчињени протерају. Питање је било о опстанку царства, о томе да ли ће се царство држати како се држало од векова, са наследственим правицама, са помесним повластицама, са старим обичајима и на послетку са старинским безвлашћем, или да ли ће се учинити да не речемо европским, него онаким како се Египат под Мехмед-Алијом учинио; да ли ће се укинути дотадашњи главари, да ли ће се поработити села, не баш онако као феласи у Египту, него нешто на оно налик; да ли ће се увести полицијски ред, да ли ће га вршити војска дисциплинована и послушна.

Енглез Уркарт, један од највећих поштовалаца тадашњег султана и његовог везира, забележио је по разговорима с везиром и по неким његовим наредбама да је он рад био да свима насилницима који се зову паше, бегови, муселими, одузме власт, коју су тада над земљом имали, и да их замени официрима редовне војске под платом, и тога ради много више зависним, по том да порезу купи преко нарочитих благајника и преко сеоских и варошких старешина, те да се лична насиља избегну.

Пошто је, дакле, средишња власт доиста ишла на то да искорени дотадашње насилнике, и да уведе ред, у ком би сва срећа за њих била, ако би им остао живот, али у коме ништа значили не би, чудо бити не може, ако су и они почели мислити да се свом снагом бране.

С тога у овом послу припаде Бошњацима више него што су и сами мислили.

Велики везир, мудри Решид-паша, не пође против скадарскога паше ни с већом војском ни с храбријим војницима, него само с надмоћнијим лукавством. У овим је земљама и издајство допуштено оружје, према коме се нико не снебива. А зар има кога, коме би Арбанаси били верни до века? Великом везиру пође за руком да потплати неке старешине, који су били у војсци Мустафиној, а друге опет придоби обећањима. И кад на висовима код Прилепа дође до сукоба, највећи део пашине војске пређе к великом везиру. Паша огледа још једном борбу, али опет без успеха. С тога буде принуђен да се повуче у Скадар.

У томе своме граду, на својој властитој земљи, Мустафа је још био снажан, а и Бошњаци се већ беху кренули. Кнез Милош, који је баш у то време био признат као наследни кнез Србије, заузео је нарочито држање према свеколиком овом покрету. Једним опширним писмом он је опомињао Бошњаке да се не упуштају у њихову буну. Обећавао им је да ће их он измирити са султаном; а мало им је и припрећивао. Значајан је за оно време и за оне људе одговор који му је послао Хусеин-капетан и који је сам у перо казивао. „Чувај сам — отписиваше он Милошу — то мало јела што је пред тобом; ја сам моју чинију преврнуо. Ја баш за тога султана нећу да знам, са којим ти обричеш да ме мириш. Свуда сам и увек спреман да те дочекам; моја је сабља секла када твоја још није била ни скована.“ И не дајући се одвратити, кренуше се к планинама. Милош се више не мешаше. Било је Бошњака на 25000 људи.

И ови прости људи имају опет жива народна осећања, имају душевне покрете и према њима гдекоје али јаке успомене или намишљаје. Још у Босни чуше Бошњаци шта се учинило са Мустафом. Они су знали да је то било због арбанаског издајства, али се они таке несреће нису ни бојали, пошто се боре за своју ствар. Да пак ни они нису полазили с потпуним поуздањем, показује песма коју су певали. „Полазимо браћо, на равно Косово, онамо, где су нам стари изгубили славу и веру. Може бити да ћемо и ми тамо изгубити и нашу славу и нашу веру, или да ћемо их одржати и с победом се вратити у Босну.“

У овом осећању има нечега и узвишеног и великог. Они мишљаху да се боре за своју веру, за цео свој народни опстанак. И тражаху за ту борбу поље, на коме се већ једном ломило и о једном и о другом, и ако несрећно. Или ће победити и одржати своју садашњу веру, ислам, на истом месту, на ком су стару, хришћанство, изгубили, или ће подлећи. И онда ће умножити собом величанствене спомене старе славе и њезине пропасти.

Али у тај мах још не беше суђено да се ствар потпунце и оружјем одлучи.

На скоро је изгледало као да ће постићи своје жеље с маленим напрезањем.

Косово узеше без по муке; свуда их дочекиваху као ослободиоце; само им се у Пећи мало одупреше Арбанаси и чете великога везира. Али јуначни и даровити Али-паша Видајић, сада као што смо рекли, највернији ратни другар Хусеин-капетана, брзо освоји Пећ. Велики везир, који се налажаше у Скопљу, посла пред Бошњаке једно одељење своје војске, али и оно би са свим разбијено; Арбанаси пређоше к Бошњацима. Да је тада босанска војска отишла напред, она би ослободила Скадар, и дала други правац свему ратовању.

Али то баш беше оно чега се бојао велики везир. У лукавству своме он је наперио сву своју политику на то, да склони Бошњаке на повлачење.

Он пошље к њима изасланике да саслушају шта желе.

Бошњаци поставише три погодбе — пре свега: да се одржи датадашњи ред у Босни без икакве реформе; по том: да се у Босни везир поставља увек између домаћих, што би била права потврда и темељ босанске независности; на послетку: да се у тај мах за везира Босни постави Хусеин-капетан.

Татари јураху из једног стана у други. Шта је могао учинити велики везир? Имао или немао пуномоћстава да тако ради, имао намеру да своју реч одржи или да је не сверује — он је морао непријатељу одговорити да му све то одобрава, за то што га није смео пустити да напред продире. И велики везир пристаде на босанске захтеве.

А Бошњаци се показаше као крајње неувиђавни људи баш онда кад се значајни посао њихов беше најозбиљније упутио успеху. Они заборавише свога старог пријатеља Шкодра-пашу, који им је толико време као заштита служио, и који је целим својим положајем принуђен био да и босанске правице брани, и мимо све то још и не сачекаше да им се нове правице ферманом потврде, него узеше да је довољно оно што им је велики везир обећао, и пођоше натраг.

А што су они све то тако учинили био је опет посао великог везира. Његови Татари нису били посредници само у општим преговорима, они су још носили и тајне поруке понеким од босанских великаша. Тако су они говорили Тузла-

капетану, да је са свим право да Бошњак постане везир у Босни, али да та велика част рђаво доликује човеку тако младом и неискусном, као што је Хусеин, и да би везирство пре личило човеку старијем и мудријем, као што је, на пример, он, Тузла-капетан. И старац у истину упаде у ту замку. И не разговоривши се с осталима, он први диже своје људе и оде с бојног поља. Али-паша Видајић је добро видео да је то почетак неслоге која ће далеко замашити, и шћаше да пође за њим и да га убије, али му то Хусеин не даде. И у томе је био повод да се задовоље с оним што им је обећано и да сви пођу натраг, сувише се уздајући у силу босанску.

Сад су великом везиру биле одрешене руке противу Мустафе. Он нападне на њ и лукавством и силом. Нису изостала ни уобичајена издајства, и најпосле великоме везиру пође за руком да га савлада, и Мустафа се преда. Последњих година и Турци су почели мекшати, и сад су већ поклањали живот и јавним бунтовницима; тако и Мустафу осудише само на прогонство. Али у толико су суровији били према људима његовим. Гроза човека хвата да то само приповеда. Измислише некакве справе за хитање, намешташе на њих осуђенике, и хитаху их на точкове са гвозденим кук..ма и ченгелима. Ко се како на гвожђе натакао, онако је висио; и ти су несретници чекали спору смрт на мукама страховитим, с боловима тешким. Сва им је кривица била што су били верни Мустафа-паши, с којим их везиваше читава гомила личних веза, и што нису од њега отпали као толики други.

Али пошто је на тај начин сатрвен био и овај страховити и силни главар, пошто су тако раније прошли и арбанаски бегови, пошто је на тој страни царства све срећно посвршавано — велики везир Решид није се више ни на што обзирао. Он се крете са својом војском на Косово, и узе стан у Вучитрну. Одатле је могао држати на оку и Србију и Арбанаску и Црну Гору, а нарочито Босну.

У Босни Хусеин-капетан беше већ заузео достојанство везирско у Травнику. Уредио беше двор, поставио беше ћају, диван-ефендију, хазнадара, и како су се све ти дворски чиновници звали. Он је мислио да је постигао што је желео, и казиваше се и потписиваше: витез од Босне.

А то је све само раздражило завидљивост осталих главара. Чим је победа задобијена, разлике се показаше на све стране.

Један од најсилнијих капетана, Али-ага од Стоца, држао је непрестано са султаном. Својих непријатеља међу мусломанима он се опростио помоћу раје, и за то је њој допустио да она носи оружје што га је узела од својих мусломанских противника. Код Али-аге се склонио пре него што је у Аустрију отишао, онај везир што су га 1831 Бошњаци били ухватили и што је од њих утекао. Често су други Али-агу нападали; али је његов градић Столац у Херцеговини сазидан на месту тако неприступачном, а раја је његова била тако храбра, да му се није ништа могло. За време босанске буне он се поносито држао на страни.

Видели смо како се Махмуд Видајић одржао у Зворнику само помоћу Хусеиновом. Али ни он није могао да на томе Хусеину толико захвалан буде за то што му је зазор било где се после Хусеин у толико пријатељство упустио са његовим пређашњим противником, Али-Видајићем. Махмуд беше обећао да ће доћи на Косово, али не сверова.

Хасан-ага у Пећи био је истина у отвореној побуни против султана, али за Хусеина ни чути не хоћаше. Казали смо како је Тузла-капетану усељено у главу да сам тражи везирство.

Осим тога је било још људи, које нити је покретала лична частољубивост нити лична немарност за реформе, и који се никако нису могли опростити сумњања. И у Турској се зна за осећање законитости. Старе сарајевске аге нису нимало двоумиле да ће се обећане уступке на Косову заиста потврдити. И они се збунише кад та потврда не стиже и кад никад не дође ни ферман којим се Хусеин у везирству утврђује. Ма колико да су се они тврдо држали на својим старинским правима, опет се и међу њима почело мислити да извршивање неке власти без потврде врховнога господара није ништа друго него беспрекидна побуна, и да све то добру повести не може.

Велики везир је гледао са задовољством да се ове сумње и расцепи из дана у дан множе. Он није мислио да је дужан извршити што је обећао. Ови исти капетани, бегови и аге, који су му неодољив отпор давали кад су били сложни, из дана су се у дан све више цепали, кад се у власти налазио

баш онај којега су они сами на највишу власт издигли. За то се велики везир одлучи на другу одсудну радњу. Он постави за везира у Босни другога, Кара-Махмуда, и упути га у Босну с 30000 људи; 18000 Арбанаса и 12000 редовне војске.

Да се Хусеин сам на свом месту осећао сигуран, не би се ту имао чега бојати. Он би непријатеља чекао у планинама, и ту би га без по муке победио. Али су ствари босанске већ тако стајале, да се Хусејин бојао и сам буне иза леђа, ако би се кренуо. За њ се не може рећи да је био крвожедан, па опет је у Сарајеву морао погубити неколико ага.

Тако је дошло да је Хусеин могао изаслати пред непријатеља само две хиљаде људи, у које је имао потпуно поуздање.

А боље би било да је и њих штедео. То су били његови најјуначнији људи. Под Алај-бегом Тодоровићем крене се једна војска од 1800 људи пут Косова, и заузме варошицу Бањску. Али на њих одмах удари 15000 људи. Они се бранише дуго и јуначки, али је непријатељ био несразмерно јачи; и на послетку се морадоше предати сви колико их је год јоште било у животу. Све су их отпратили у Цариград.

На мосту на Лиму беше се наместио с прилично војске и с два топа пријепољски муселим Хаџи-Муј-ага, пређе само трговац, а тада храбри вођа и један од најодсуднијих присталица старога стања ствари и Хусеинов. После кратког отпора морао је и он сили попустити. И с лицем окренутим репу метнуше га на магарца, и почеше га водити кроз варош, којој је он до мало пре био старешина. Он викаше: „Зар нигде нема Турчина да ме убије и да ме ове бруке опрости?“ А они му одговараху: „Нема овде Турака; само сте ви Бошњаци прави Турци.“

И већ нигде на отпор не наилазећи, Кара-Махмуд вођаше своју војску низ планине право к Сарајеву.

Истом тада диже се Хусеин. Није смео поћи даље него на пет сати места од главног града. Он је очекивао противника на брду Витезу, и имао је са собом од прилике 20000 људи. И рају беше позвао на оружје, и из његове властите области Градачца беше је дошло поприлично. Али кад дође до боја,

раја слабо осећаше воље да се бије, јер ма какав да је био свршетак, раја није могла очекивати никаква бољитка за себе; шта више за рају је било боље да победи босанска властела, него да победи султан. Међу мусломанима опет узе маха обична неслога. И од оних 20000 људи једва да се озбиљно тукло свега 3000. Кара-Махмуд одржи победу.

И још један пут га сусретне Хусеин пред самим Сарајевом. Био је јуначан ванредно. Али-Видајић се надметао с њим; под њим је тога дана на бојноме пољу осам коња погинуло. Да је таких вођа било још само двадесет, војска би султанова била сатрвена. Али је највише њих гледало на коме ће остати, не хотећи да припомогне ни једном ни другом. Па опет је Кара-Махмуд претрпео страховиту штету, и једном је чак помишљао и да се почне повлачити, али још за времена показа се на бојном пољу Али-ага од Стоца са својом херцеговачком рајом; он удари с бока на Бошњаке и одлучи њихов пораз.

После тога није се већ могло мислити ни на какав отпор. Од капетана и бегова свак се стараше како ће се вратити кући, и надаху се да ће из својих тврдих градова моћи уговарати с новим везиром. Аге варошке се надаху да ће спасти своја добра, ако се што пре покоре. Хусеин виде да се више држати не би могао, и он се одлучи на последњи корак који остаје несрећним поглаварима ових земаља — пређе у Аустрију. С њим одоше верни му Али-Видајић, мула сарајевски, који се увек с Хусеином држао, Крупа-капетан и још две стотине њих.

Кара-Махмуд уђе у Сарајево. Ваља му признати да је своје људе добро држао у реду; у овај мах се не чу ништа од страхота које се обично виђају после освојења. Али, као што се друкчије ни мислити не могаше, ни он није хтео ни чути о везирском становању у Травнику, као што је то било за пређашњих везира. На Горици, четврт сата од Сарајева, подиже он за се конак а за своје војнике касарне.

Капетани су мислили да ће добити повољне погодбе за покорност, али Кара-Махмуд натера силом једнога по једнога на предају, и много не распитиваше, ко је био већи, ко ли мањи присталица Хусеинов. И Хасан-ага из Пећи и остали најпре бише доведени у стан великога везира, а одатле оте-

рани у Цариград. На место наследних старешина поставише се свуда муселими, везирови чиновници.

Од овога би изузет само Али-ага од Стоца, као што је и право било. И он би постављен за пашу од Херцеговине.

Бегунци.

Кад је велики везир пошао у Азију на нов неки посао, остала му је само једна брига. Желео је да уклони неприлике за мир у Босни од бегунаца, који су прешли на аустријску страну. Већ се Сарајлије беху још један пут побуниле и Кара-Махмуда на Горици напале. Кара-Махмуд се против њих одржао, и по томе им јарам стегао још већма. Али кад би се велики везир са својом војском удаљио, шта могаше бити лакше него да се бегунци врате и да покушају нову буну с бољим успехом!

С тога Решид, пре но што ће отпутовати, позва једном посланицом, упућеном преко кнеза Милоша, све бегунце натраг. Велики везир им обећаваше сигурност личности и имања, у колико би имања при себи имали, и осем Босне остављаше им отворено цело остало турско царство. Мусломану је теже него икоме издржати у прогонству изван отаџбине: све што му треба за живот у ком се креће, недостаје мусломану изван његове отаџбине. И највећи део бегунаца прими тај предлог. И тако компромитовани људи, као што је био крџалијски вођ Кара-Феизија, који је био крив за пљачкање Софије, усудише се да се покоре, и пређоше натраг.

Од ове амнестије било је изузето само мало њих, а поименце Хусеин-капетан са његовим личним друговима, па и они само за то, што је за њих требао ферман султански. На послетку и тај ферман дође у Земун. Хусеин је живео у Осеку према чину везирском, под надзором, али добро, и аустријска га влада позва у Земун да чује реч султанску.

У почетку Октобра 1832, с пратњом од сто људи и окружен својима верним, Хусеин дође у Земун с пуним источиим блеском. Јахао је на арапском коњу с покровцем који се блистао у злату и у сребру, и држао је у руци штит од сунца. Када је сјахао, његови верни, Али-Видајић и Крупа-капетан, који не престајаху да се према њему понашају као према везиру,

дохватише га испод мишица и тако одоше аустријском команданту. Ту саслушаше њихов ферман, који их није много обрадовао. За живот им се јемчило, али је ваљало ићи у Цариград, где ће им се казати место њихова будућег становања. Али-Видајић је одмах с почетка био готов да пристане; он се опомену, како је пре верно служио султану, и говораше како се нада да ће му се веровати да ће то чинити и у напредак. Тако говораху и други. Стари се везир предомишљаше да ли да и он тако чини. Али аустријска влада не пристајаше више да му допусти становање близу границе и каже му да би у будуће. морао становати само у Коморану, на острву Шиту, ако неће у Турску. И оставише му само четрдесет и осам сати времена на промишљење. Хусеин беше дубоко потресен. Жаљаше што је икако Босну остављао, што није у боју гдегод погинуо. Ипак се на нешто морао одлучити. И он се одлучи и пређе у Београд.

Од тога времена у Босни се држао сталан ред. Хришћани су се истина мање него пре жалили на правицу; али су им у толико тежа била јака давања, на што су се нарочито трговци горко жалили.

У Босни је било на 10000 људи дисциплиноване војске, која се вежбала пред џамијама. Староверни Бошњаци гледаху то само с дубоким уздасима.

Стари се капетани исповраћаше. Домаћи властеоски ред старога времена још је толико био јак да су они често били постављени за муселиме у пређашњим њиховим градовима. Али-Видајић дочека опроштај којему се надао, и врати се у Босну. За Хусеина се сазнало да је био упућен у Трапезунт, где је и умр'о.

Општа посматрања.

Ако ове босанске покрете промотримо у опште, има у њима нешто што наличи на овамошњи, западни свет.

По уређењу Босна је била племићска република, и тако се уређење образовало овде онде и у других словенских народа, на прилику у Пољака, а покушавано је и у босанских суседа Маџара. Веза с Портом, каква се ту течајем времена

склопила, беше доста добро подешена према потребама ратоборне, свадљиве и самосталне властеле. Она је потпуно уживала заштиту царства којему је припадала; није страховала ни од једног суседа; и преко свог врховног господара беше стављена под заштиту целе Европе. И уза све то босанска је властела слушала цара колико је њој драго било; у своме подручју вршила је власт без мала неограничену; па и кад је нешто своме царству журно требало, мучно је било искамчити од Босне живљу помоћ. Босна је била и потпуно безбедна и самостална.

Видели смо како је султан нашао да не може подносити такво стање ствари, како се старао да га промени, и до какве је борбе дошло тога ради. Реформе се султанове извршише. Удараше се само муслимани једни с другима без ичијег мешања са стране. — Погледајмо још начин мишљења који је тада искочио и који је тако далеко различит од свега што ми обично знамо; то мишљење носи тип другог једног света.

Каква чудновата мешавина храбрости и лукавства, покорности и напраситог буњења, сумње и слепог поверења, дрског намишљања и одлучног очајавања!

Јури се силом докле се може; а кад се већ приспе куд се намислило, и кад ту јачи уседне за врат, онда се пред непромењљивом судбином врат савија.

У овим земљама можете рачунати на покорност све докле имате силу или благо у рукама; на верност се не сме рачунати нимало. Ни у часовима опасности не може се рачунати на поузданост каквога савеза међу главарима једнаког положаја, нити се смете ослонити да ће издржати самостални људи који су се драге воље потчинили једном главару; нико ни главе не окреће на удаљеног савезника; сваки осећа само садашњост и само најближи тренутак. Свак стоји сам за се.

Вештина у оружју усавршава се пре свега и што се може више, да би свак знао бранити се у невољи, јер опасност лична и обрана доведу често до малог рата, а пошто се личном снагом не може све савладати, уз то се, и тога ради се развија и уздржљивост, и претварање и лукавство. Није Турчин онако тих и спокојан као што би изгледало по његовом мирном, стало-

женом и постојаном спољном држању, иза тог спокојства се често крију бурна прохтевања.

Међу свима особинама у Турској се високо цени дар претварања. Тај дар је био до приличног савршенства развио Решид-паша, велики везир. Он је умео да себе навикне не само на спокојно држање, него још и на извесну отвореност, искреност, која је изазивала поверење; и изгледао је говорљив и добричина. Али је то била само спољна страна. Арбанаски бегови, које је к себи позвао 1830, не хтеше му веровати, и дођоше с оружаном пратњом. Његова отвореност задоби их и умири; они му одоше у походе, а кад им је кава служена, побише их посакривани Арбанаси.

Султан Махмуд је спрам својих бунтовника имао обично то преимућство, што је он својом влашћу увек опуномоћавао само једнога, и тога је судбина зависила од вештине коју је умео да покаже служећи се том влашћу. Бунтовници су увек имали да се обзиру на своје разнолике интересе, обично су се цепали, а ретко је кад само један био толико јак да отпор поведе. А свакад бејаше отпадника, издајника; и нема победе без некаква издајства. Ни вера, ни обичај нису спречавали најгрубља насиља у случају победе. Живот људски није вредио баш ништа. Онуда се пуши крв куда пролази највиша воља, и никоме ни на ум не пада да се на то жали. Ко би се жалио, грешио би против Бога, јер ваља поштовати оруђе вечите правде у ономе који нам је несрећу проузроковао.

Не знам варам ли се кад мислим да ја, усред овог дивљег јурења, видим у Бошњака још и других елемената. Таки је, на прилику, елеменат не само простота и патријархална боја приватнога живота, коју ислам, до душе, ни иначе нигде не спречава, него и осећање трајашности, старине, усред беспрекидних промена, осећање које је везивало са старом народном величином, које је у султану припознавало цара, законитога врховног господара, и које је више него игде на другом месту држало целину области, показујући да се може живети по некаком реду и по некаким законима. У гомили неверства видите и пример верности једнога Видајића и његово побратимство с Хусеином; изнад крша ситних међусобица извијало се овда онда и величанствено осећање заједнице.

* * *

Развиће самог царства знатно је пошло напред средством ових покрета.

Јасно је као дан да је борба султана са старом властелом упропастила стари мусломански живот.

С почетка су се тешили тиме да ће турско царство наћи особиту снагу у новој војсци. Али ко је ствари гледао из близа, ко је видео устегнутост и невештину с којом се вежбање вршило, ко је видео како се суревњиво из команде уклањају страни официри, како се опет из домаћих просто ништа истесати но може, — није могао с почетка имати добре мисли о турској редовној војсци. У рату од 1828 пруски су официри нашли да су редовне чете најгоре међу свом турском војском; те чете бејаху изгубиле добре стране обичне турске војске, а ништа још добро не бејаху стекле. По томе су биле бијене и у Европи и у Азији да не може горе бити, тако да и сам престо у два маха није био далеко од пропасти. Што су надбијени босански и арбанаски бунтовници, долазило је, као што смо видели, више од лукавства везировог, од непоузданости босанских капетана и од неверства арбанаског, а мање од храбрости редовне војске.

Али ако реформе не бејаху корисне за војску, са сваке су друге стране биле опасне. Реформе су вређале обичаје, а љуто раздирале веру, у Турској већином везану с појединим спољним навикама и најтешње испреплетану с обичајима; оне су слабиле и управо сатирале духовне стихије, на којима се и живот и држава оснивају; оне су султану самом из темеља потресале оно религиозно поштовање, на којем се оснивао његов углед пред народом.

Да не прећутимо и остале обзире који улазе у рачун. Штетни утицаји нове системе били су окомљени поглавито на саме мусломане и на њихове међусобне везе; за рају је нова система била у свему пробитачна.

Још пре више од сто педесет година, године 1690, кад се први пут чула реч *низами-џедид* — нови ред — коју Селим после толиког времена опет васкрсе, та је реч значила не само ново уређење војничко него и олакшицу раји. Смишљало се још онда, да се хришћански поданици ослободе од стоструких

терета које је насиље мусломанских господара на њих наваљивало, те да се подвргну једној јединој непосредној порези, што би стање њихово поправило што бити боље може.[1])

Позније се није речи тај смисао придавао, али је успех одговарао њеноме првобитном значењу.

Нове уредбе су у себи имале и неки административни карактер. Оне су ишле на уништење мусломанских повластица, и тиме су значиле у ствари угушење насиља. Кад се хоће једна војска уредно да плаћа, то изазивље финансијске установе, којима се опет у ствари постизавају олакшице за оне који порез плаћају. Пређе су се сматрале за најсрећније оне области, од којих су приходи били непосредно за Порту одређени, јер се у њима најбоље управљало, и сва су лична насиља престајала. По плановима великог везира Решид-паше сад су требале све области да под таку управу дођу.

Али нам ту излази пред очи још једна нова страна.

Надмоћство мусломанскога насељења од старине се оснивало на искључивој повластици тога насељења да носи оружје. Међу тим се у последњим покретима неколико пута дешавало да је и раји допуштано да носи оружје. Велики везир је помоћу издајства победио пашу скадарскога, и ту је било мало борбе, и чини ми се да су у свему том послу највише учинила два три хришћанска племена. У Босни су обе најзнатније поглавице изашле на глас и одржале се највише закриљем које су указивале хришћанском становништву. То вреди како за Хусеина од Градачца, тако и за његова противника у мишљењу Али-агу од Стоца.

Да би се добро оценило шта ово значи, ваља нам се само опоменути да је ту баш тачка, на којој се почело ослобођење Србије и Грчке. У тим је земљама такође било допуштено хришћанима да носе оружје, а кад се после хтело да им се то оружје узме, они су устали на одбрану. Успеси у тој одбрани одвели су их к слободи.

Осећање поноситости, које се у раји овим поступком и у осталим областима пробудило, није могло пропасти за рају. Услед горе описаних догађаја стање се раје у Босни веома поправило.

---

[1]) Hammer, Osmanische Geschichte VI. 551.

И Херцеговци хришћани дођоше до већих права пошто њихов пријатељ Али-ага, којему су они помогли да до тога дође, поста пашом. У Херцеговини је у осталом и пређе увек било слободних племена, која су уживала нарочите султанске повластице. У Румелији и у Бугарској Решид је учинио хришћанима врло знамените олакшице. Насиља се мусломанска уставише. Само је у свему томе било више покушаја него ли коначних установа. И није се могло ни помислити, да ће се тим угасити стари спорови међу хришћанима и мусломанима.

О карактеру реформи, с којима се свуда покушало, рекла су своју реч два Енглеза, След и Уркарт, који су у онај мах Турску пропутовали. След посматра оштро и фино; он има дара да ствари описом оживи и разговетно их покаже; он је пун згодних причица испричаних као узгред; човек је оштар и према себи саму као што доликује племићу и господину; подсмевач је, суди оштро, и ако има где да пецне, неће никада прећутати. С правим и непрекидним задовољством следује му човек кроз целу књигу на свему путу. Наслов је његовој књизи Records of travels in Turkey, Greece etc. 1829—1831 by A. Slade. 1832.

След осуђује султанове реформе. Он у староме стању налази слободу какве мало где у Европи има: слободу од десетине и од тегобних данака, од надзорнога кињења полиције, од присиљавања на војничку службу, с тим још да се сваки попети може до највиших места у држави. [1]) Његово је мишљење „да је султану ваљало његове поправке накаламити на стару систему, која се оснивала на угледној господи, на наследном племићству и на обласној домаћој управи. Место да то учини, султан је ту стару систему разрушио, старајући се само како ће да увелича своју личну власт. И он је више убрзао пропаст царства, него ли пет његових претходника.“

[1]) След тера дотле да јањичаре пореди са скупштином и по томе што су султана могли нагнати да збаци своју владу. The Janizaries of Constantinople somewhat resembled a chamber of deputies for they often compelled their sovereign to change his ministers and any talented factions members among, them with the art of inflaming man's passions was sure to obtain a good employment in order to appease him. Само је ли ово шала или збиља?

Уркарт је много мање занимљив, али је више научан, опширнији и топлији. Он одобрава радњу Махмудову. „Три су ствари — вели он — које је султан извршио, и које су од Мехмеда IV сви његови претходници желели, то су: уништење јањичара, смотнуће дере-бегова (бегова жупана) и покорење Арбаније. Није обичан човек онај под којим су извршени толики успеси.“ Што је саломљен турски понос, који је свагда сметао да се установи редовна управа и да се извори државни употребе како треба, Уркарт налази да је пре јемство за будућност царства и да не може бити узрок његовој пропасти. Уркарт је веома задовољан с радњом великог везира Решида, и мисли да је он боље управљао Румелијом, него ли Каподистрија Грчком.

Очевидно је да је супротности у суђењу ова два писца узрок у различитоме њиховом гледишту.

След је стао у средину повлашћених сталежа и нашао је да је у тим сталежима реформом читав њихов дотадашњи живот и опстанак нападнут. Нема сумње да је тако. Не може се ни то одрећи да је целини царства и снази што га одржаше у заједници веома јак удар нанесен. Уркарт је гледао више на поданике, на рају; он налази да је стање раје у многоме поправљено, да показује још помоћних средстава и да има изгледа и за још боље. О општинском животу хришћанских народа у Турској он има мисли које ће у хронологији требати поправака, али се порећи не даду чињенице које је он собом нашао и забележио.

Уздржимо се за тренутак свакога нагађања о томе хоће ли опстати или ће пропасти ово царство. Ако само покушамо да добро уочимо оно што је било, очевидно је да се оба ова успеха — а нити се да порицати један нити други — подударају, и међу собом су у међусобној вези. Оба се заједно морају признати

Исто је тако очевидно да је турско царство, у том стању унутрашње борбе, где се дотадашњи надмоћни ред слабио а други, потиштен, издизао, постало немоћно да збиљски прихвати борбу с којом год европском силом. Опстанак је његов у оваком стању више него икад зависио од одношаја његових према европским силама.

III

УКРШТАЊЕ ЗАПАДНИХ И ИСТОЧНИХ ПОСЛОВА

1839 — 1841

Ако би се хтело да се новија историја настави одмах на стару, могло би се поћи као што је чинио Иродот, од супротности међу Азијом и Европом. Та је супротност у средњим вековима давала надмоћност религиозним погледима, а јављала се непрестано и у познијим вековима.

Али се та супротност ретко кад јављала чисто као таква. Турско царство је нама представник азијског начела, и кад би год оно пало у опасност да подлегне којој европској сили, свагда је Европа гледала како се међу завидљивцима или противницима те силе, за то што би она тиме дошла до потпунога надмоћства, јављао покрет да се тако знатно увећање не сме допустити.

Године 1689, кад су Аустријанци били продрли до Арбаније, купећи око себе онамошња племена као на крсташки рат против Стамбола, најсилнији хришћански краљ, заштитник католицизма, држао је за своју политичку дужност да цару аустријском начини сметње на границама немачким.

Мени се чини да су и кораци Алберонија 1718 [1]) били срачунати нарочито на то, да уставе напредовање Аустријанаца против Турака, јер је и тада Турска била у врло знатноме назатку.

Па колики се после утицај од свега тога показао међу самим европским силама!

Не омишљам се ни мало да тврдим, да је прва деоба Пољске произашла поглавито из оних заплета који су следовали руско-турском рату од године 1768.

---

[1]) Алберони, родом Италијанац из Парме, био је први министар шпањолски од 1716—1720 и покушавао је, али несрећно, да Шпанији поврати пређашњи углед, а Италију да ослободи од немачкога господства. Пр.

Кад су године 1788 Русија и Аустрија постигле успехе у рату против Турске, ти су успеси пробудили неспоразум међу силама тако да нису имале кад обратити потребну пажњу францускеј революцији, што су после присиљене биле да у толико већој мери накнадно учине.

У наше време су и сами унутрашњи покрети у Турској утицали на Европу, а супротности европске политике утицале су на Турску.

Свакоме је познато како се услед устанка грчког морала напустити европска система, која је завладала после 1815, и која се обично означавала светим савезом. И ако није било неопходно, допустило се да саучешће према Грцима постане у једно и покретач либералних тежњи. Краљевина Грчка установљена је при живом судару свију унутрашњих и спољних интереса европских сила.

Са Србијом није било тако, и ако бисмо могли напоменути, да су супротности суседних сила кушале да се уплету од почетка до краја. Сумње нема, да је Србија земља, где се руски и аустријски интереси најоштрије сукобљавају.

У трећем једном послу, у египатско-сиријском, били су веома живо један против другог узбуђени интереси свију сила. У том послу, истина, није се могло какво нарочито учешће међу људма развити ни за једну ни за другу страну; али унутрашња питања утичу на спољну политику, и често је изазивљу веома озбиљним начином. Две веома различите врсте догађаја непосредно се додирнуше међу собом на неколико тачака, па је неколико пута изгледало да ће планути општи рат.

Онда се добро видело колико вреди египатско-сиријско питање. Источне и западне распре укрстише се међу собом на најопаснији начин.

Још онда ме је копкало да изложим како су ови догађаји текли чим је обнародована збирка докумената, која о тим заплетима казује више него што би до сада било познато о каквој год другој тачки европске политике. Нећу имати да говорим о променљивим ратним догађајима, ни о пространоме раду духовном, нити о каквим великим доказима моралне радљивости и снаге; говорићу само о радњи дипломатској, која

се у књижевноме свету Бог зна како не цени, али се мени чини да су јој овде успеси веома знаменити, и да заслужују сваку пажњу.

Мехмед-Алија и султан Махмуд.

Овде нећемо имати да се бавимо народом који тражи да се опрости мусломанске владе, нити владаоцем, као што беше кнез-Милош, који се дуго одржао као старешина таког једног народа, нити мусломанима, као што су Бошњаци, који војују против султанских реформи. Бавићемо се једним пашом који сам себе реформише, али који тежи да се у ствари начини независним. Султан Махмуд је имао толико противника који су заступали неко друго начело. Мехмед-Алија је био противник који је заступао она начела која и султан, али оштрије, опширније и срећније.

Мехмед-Алија је дошао у Египат са две три стотине Арбанаса и Румелиота као капетан без великога значења. Био је човек с јаким особинама; имао је дар да добро распозна средства која сигурно постизавају задатак; имао је дивљачку снагу делања, која се није заустављала ни пред каквим средством, а прилике и те личне особине деловале су заједнички да му власт у руке набаве. Да се све те особине развију, показала се прилика у забуни која у Египту наста после одласка Француза. Он је довршио уништавање Мамелука, које беху започели Французи, а после је умео да се опрости упорних и бунтовничких ратних другара, Арбанаса или Турака, који су му у томе помагали. Тако се у ствари он сам поставио за вице-краља, а Порта га је морала трпети, ма колико да јој је био незгодан. Да би се у том положају могао држати и наспрам Порте и наспрам својих капетана, требала му је војска, која би само од његовог мига зависила, и требали су му добри доходци. Он је одмах познао да нити може таку војску образовати, нити онаке дохотке набавити, ако пође обичним начином источњачке државне управе. Лични његов положај побуди га да се у тој потреби обрати западу, и то много одлучније него што је то некад Селим чинио. И Французи помогоше и њему.

Некадашњи ађутанат маршала Неја, Сев, с потребним бројем француских и италијанских официра, створио је војску Мехмед-Алијину, и за то је постао Солиман-паша; Французи су били и у управи војничке школе у Египту, а један инџинир из Тулона, Кроазеј, основао је арсенал за Мехмед-Алијину марину. Срећа му је бацила у руке земљу која је својом родношћу и својим географским светским положајем до сад обогатила и осилила свакога ко се њоме користио, Фараоне и Птолемеје, Арапе и Мамелуке. Мехмед-Алија није оклевао да открије сакривена блага земаљска и да се њима користи. Учио је читати још у четрдесет седмој години, да би што научио из превода опште-корисних енглеских списа о техничким предметима. И пошто се сматрао за општега учитеља и наставника, у толико је већма усвојио источно схватање, по коме сва земља припада цару, по коме је владалац независни господар свега што има. Енглези су му, до душе, обраћали пажњу на користи које се у Европи показују из слободног кретања свију сила. Он им је на то одговарао, како су за то његови људи још незналице и лењивци: „ја им морам бити наставник, и то љут!“ И без сумње је имао право. Он поста апсолутни господар и наставник као језуити у јужноамериканским колонијама. Он је канале обновио и ископао, који онде земљу на далеко родном чине; он је делио и земљу и семе. Кад је њему требало, он је био добар трговац исто тако као што је био добар војвода; он је наређивао шта ће се сејати, и он је сипао род у своје хамбаре; он је исплаћивао раднике, а он је род продавао.[1]) „Вама тамо — говорио је он — требају многе руке; ја машину крећем сам, мојом рођеном руком.“ И пошто је и на том пољу развио и дара и ревности веома много, јер се бринуо и за све остало што пољском раду треба, уздигао се до снаге којој султан није био нимало страшан, које се он сам морао бојати. Истина су се један пут, у грчкој ствари, показали заједно насупрот

---

[1]) Изгледа да су још стари Египћани знали за памук, јер се употребљавао на мумијама. После толиких столећа Мехмед-Алија је обновио тај заборављени рад и поставио га за основу својој трговини и својим финанцијама.

надмоћству европском, али су се после одвојили свак на своју страну.

Као сви што су ма кад моћни били у Египту — Сен Жан д' Акр има своје старо име од једног Птолемеја — и Мехмед-Алија је пружио руке на Сирију. И ту су се, као дотле и свуда по другим местима, немарљиве паше и домаћа независност међу собом гложиле. Ко не зна како се Абу Гош начинио господарем Самаријских гора и целе Палестине и како је увео некакву самовољну таксу на хаџије? Мехмед-Алији није било тешко да у тој општој анархији он победи.

Султану је било немогућно да и на то зажмури, али је већ био одвећ слаб да се свети. Серашћер победом увенчане заставе и велики везир беше потучени један за другим. Декембра 1832 хвалио се Ибрахим да ће коње појити у Скутарима (спрам Цариграда); потресен на своме престолу султан се морао одлучити да победнику остави Сирију и Адану.

Од тога времена све се више и више уздизаху мисли Мехмед-Алијине. У заплетима који су султану оцепили Грчку, он је задобио Крит, и срећно га је одржавао. Што султан није могао, он је свршио борбу са Вехабитима, ослободивши од њих света места. Задобивши Сирију задобио је и достојанства емир-ул-хаџа, заштитника хаџијских каравана.

То му је давало код свију правоверних муслимана такав углед, да је постао самосталан у духовном смислу исто тако као што је био у световном. Више пута је после истицао мисао, да му се та самосталност и призна. Извештавао је о томе и европске силе као о плану, којега се никад не мисли остављати, и који мисли извршити. Порицало се да је он на ово озбиљно мислио; њега је тим путем, стопу по стопу, све даље терала Порта сама својом неумешношћу. На послетку није од тога Бог зна шта зависило. Довољно да би сваки даљи напредак египатске силе учинио да покорност Египта[1]) постане са свим

[1]) Види Прокеш-Остен Mehemet Ali 1877. Њему је Мехмед-Алија изгледао велик, и пошто је у тај мах био са службом на истоку, у стању је да саопшти много штошта доиста знаменито. Заплет с европским силама Прокеш схвата са гледишта дипломата који је и сам у тим пословима радио, и који је држао да је боље оно што он мисли и онда кад то мишљење није делио кнез Метерник.

немогућна ствар. Двоструко је знатно било питање, какав би положај према томе заузеле европске силе, ако би се султан и опет латио оружја да овај ток догађаја спречи, као што је поуздано замишљао да учини.

Како су се дохватили европски и источни спорови.

Ако погледамо да ли је Европа у овоме спору имала каквога заједничког интереса, нећемо га моћи наћи. Овде није могло бити говора о учешћу за хришћанске народе; Мехмед-Алија је држао надмоћност османскога принципа онако исто чврсто као и султан Махмуд. Ни о напредцима образованости није се могло с одрешитошћу говорити, пошто је и Махмуд био реформатор, а Мехмед-Алија је са свом доследношћу држао начела турског државног права, нарочито што се тиче имовине непокретности. Ни политички није изгледало да што много значи: хоће ли бити два господара или један. Могло би се рећи да би јака каква власт у Малој Азији отежала везу са удаљенијим крајевима, али се могло предвиђати да се ни у Малој Азији не може образовати никаква јака сила, ако јој некаква супротна снага непрестано смета. Може бити да се само распра њихова могла употребити те да се и једној и другој границе поставе.

Али се питање није с те стране посматрало у Европи, него је оно упало у страначке препирке и суревњивости које беху међу силама мах преузеле.

Сви се сећамо, како су се после распада великог савеза и услед јулске револуције, у Европи образовала два противна правца.

Три војничке континенталне силе на ново се најчвршће удружише; а онамо опет држаху се заједно Француска и њена нова династија, и Енглеска која се живо беше упутила правцем реформе. Једном се тада удружише енглеска и француска ескадра у Спитхеду да крену напред под закриљем француске војске, те да коначно истерају Холанђане из белгијске области. У савезу с Француском и Енглеском Дон Педро нападе Португалску. Утицајем тога савеза и у Шпанији либералније мисли надвладаше католичански правац.

Неопходно је било да се ово супарништво у мишљењу сусретне и у источном питању. Енглеска и Француска као да су у Мехмеду гледале савезника. Русија уграби прилику да султану учини одсудну услугу баш кад треба. Онда кад је оно Ибрахим срећно продирао к Цариграду, Руси пошљу султану помоћ у Цариград. И начини се савез, уговорен у Унћар-Скели 14 (26) Јуна 1833, којим се Порта место помоћи коју би била дужна чинити, обавезује само да никоју страну ратну лађу ни под којим изговором не пропушта кроз Дарданеле. Јасно је као дан, да је тај уговор значио не само знаменито ојачање руске поморске силе на Црном Мору, докле би год тај уговор вредио, него и искључиво право посредовања при обрани Цариграда. Енглеска и Француска биле су одавно у општим размирицама са Русијом, и сад помисле да је тај уговор правце на њих наперен. Енглеску је то дражило већма него и Француску; и неко кретање енглеске флоте у 1834 као да је намишљено било у намери да Дарданеле за Енглеску поседне. Али у тај мах не дође ни до каква сукоба. И једна и друга сила задовољише се да уз протест изјаве како оне неће сматрати уговор као закључен. Русија одговори да ће она сматрати да протеста и нема.

Тога ради су двоструку вредност имале супротности међу Мехмед-Алијом и султаном, када је Мехмед-Алија у почетку 1839 почео истицати и извршивати мисли о независности, и кад се султан спремао да га силом спречи да то не чини. Султан се даде уверити — што није никада тешко било — да ће он моћи савладати противника. Хафис-паша га је уверавао да ће његова војска тући египатску, а Капудан паша је говорио да је и његова флота јача од флоте васалове. „Па добро — рече султан на то — нека моје слуге само своју дужност изврше!“ Чинило му се да ће моћи придобити арапске главаре, обричући им веће чинове у војсци, а исто тако и чувеније европске официре. Мехмед-Алија је рачунао на опозицију турску у Европи, а Махмуд је рачунао на помоћ којекако утишаних бунтовника Мехмед-Алијиних и Ибрахимових, на племена Курде, Друзе, Мутуале и на сама арапска племена око Јордана. Махмуд је рачунао када ће Хафис приспети у Сирију, у Алепо, у Дамаск, кад ће Акр бити у његовим ру-

кама, када ће и његова флота приспети и када ће се моћи Египат напасти. Узалуд су му говорили о опасностима којима се излаже. Одговарао је да хоће да се бије са Мехмедом, па ма постао васал руски.

Неко време се покушавало да се питање међу султаном и Мехмед-Алијом на лепо расправи, али се ни тим путем није могло ништа учинити због разлике међу силама.

Нико није страховао да ће султан пашу одвише потиснути, или да ће га са свим сломити. Опасност је почињала истом кад је султан био од паше разбијен, и кад је паша стао претити средишту европског царства.

Европске су силе боље познавале снагу султанову, него султан сам. Његов везир Хафис-паша слепо је понављао само оно што му је мислио господар. Он удари кад је то најмање требало чинити, и буде потучен (12—24 Јуна, Низиб). Победник крене на Цариград.

За тај случај су несложне силе биле већ дале врло одређена упутства.

На случај да би дошао у опасност Цариград, Руси су били врло одсудно одлучили да се користе правима које им је давао уговор Унћар-Скелски, много не питајући да ли то напада Мехмед-Алија или не. Ако нису баш енглеском, али су аустријском министру изјавили да ће се тада латити заштите Цариграда, и да ће одржати у снази тачку о затварању Дарданела од свију других сила. Бутењеву је било наложено да односаје прекине и из Цариграда отиде, ако би се Порта, противно поменутом трактату, дала наговорити те коју другу силу пустила у Мраморно Море.

А на случај да Мехмед-Алија груне на Цариград и да се пред тим градом појави руска флота, енглескоме је адмиралу било наложено да и он крене к Цариграду, и да или ту, или у водама Црног Мора остане, докле се год пред Цариградом руска флота задржи. Адмиралу је наложено да за то потражи допуштење Портино. Ако ли би Порта допуштење ускратила, остављено је било адмиралу самом да процени може ли проћи силом, и да ли се тим неће сувише ослабити за операције које би после могле постати неопходне.

Енглеска позове Французе, да и они своме адмиралу издаду истоветна упутства.

Французи су мало оклевали. По предањима њиховога државнога живота није се могао тако одлучан корак оставити на просту оцену једнога заповедника. И они напоменуше да војнички корак против Дарданела мора бити тежи него што се мисли.

Али, после мало премишљања, и они пристадоше на енглески план. Не познајемо из ближе ни преговоре који су вођени о овоме послу, ни закључак до којега се дошло; али се по несумњивим документима толико зна, да су се обе силе сложиле да тако раде чим би настала потреба. На послетку се и Французи уверише да се Порти неће учинити ништа, докле не буде пре тога упитана.

Ако би се Порта противила, ништа им није било противно да се удари силом.

На кратко, Француска и Енглеска беху тврдо одлучиле да нешто почну, а Русија је држала да јој дужност и част налажу да томе смета.

Супротности које су раздирале Европу и Азију искочише код Дарданела једне супрот других, спремне да се бију.

Али одношаји Енглеске и Француске спрам оба завађена источна владаоца нису били ни мало идентични.

Француски интерес.

Помињали смо учешће француско у оснивању египатске војске и марине. Исто тако су усвојене и санитетске и правне уредбе француске. Мноштво пашиних чиновника васпитало се у Француској; Египат поста као нека индустријска колонија француска. У једној ноти упућеној Мехмед-Алији 1838 године адмирал Русен означава снагу његову као чисто дело француско.

На француској се трибини изјаснио један од државника из владе, да Сирија и Арапска немају за Мехмед-Алију вредности колико за Француску, пошто те земље Египат могу и ослабити, а Француска преко тих земаља шири свој утицај на Црвено Море и на Еуфрат. С независним Египтом у вези су најшири изгледи за даљи светски утицај.

Није ли, дакле, у реду било да Французи чине све што могу, да одрже и да за на век утврде снагу толико корисну за њих?

И доиста је до њих стајало да се Мехмед-Алија потискује напред, нѐ да осваја турско царство, него да своју независност у Египту коначно и на свагда оснује.[1])

Могло би се рећи да у тај мах египатска војска није могла напред ступати, као што су барем без престанка уверавали турски извештаји о њој. Али кад се ти извештаји упореде с мало ранијима од њих, може се видети како је пређе јављано то исто, а Египћани су при свем том и ударали и односили победе.

А да ли су Французи имали места да страхују од судара са Русијом?

Од године 1830 Французи су у свима и спољним и унутрашњим пословима у Европи сматрали Русију као свог најотворенијег противника. А при каквом год послу око Дарданела, Русија је имала да потегли штету, па ма којим путем окренула. Ако би попустила, изгубила би свој углед и на истоку и на западу. Ако би се противила, упала би у рат с Енглеском, а ништа се удесније није могло замислити за француске интересе. Истом би се у том случају утврдио са хвиговском Енглеском стварни савез, који је већма него ишта друго ишао у француске интересе.

А било је јасно као дан, да се Енглеска за Мехмед-Алију не може толико интересовати колико Француска.

И да ли је игде било савеза, у коме се не би дали осетити и интереси за онај исти предмет, против којега је савез окренут? Само треба те стране интересовања, које сједињују у противном правцу, да су јаче и да се око њих настане.

Кад замислимо да је у то време на челу француских послова стајао какав Ришеље, ја не сумњам нимало да би он овај посао живо потерао напред.

---

[1]) Тако је тадашњу политику Француске обележио Булвер у једном чланку, који је увршћен у живот Палмерстонов (II, стр. 292). Француска не жељаше да се султан узнемири на Босфору, али исто тако не жељаше ни да ко спречава Мехмед-Алију да одржи господство над Сиријом и Египтом.

Ришеље тих времена, ако замишљамо даље, не би могао друго што бити до либерал.

Поменута политичка комбинација веома би годила напретку либералних идеја. Утврђењем савеза и либералне би идеје унутра имале у толико јаче представништво. И видели бисте како би се то представништво уздигло при првој недаћи Русије. То би био највећи моменат, који би обновљена револуција доживела.

Али га она не употреби.

Потреба да се политика претреса пред скупштином не годи баш Бог зна како снажном и брзом отправљању послова.

У саветовању француске скупштине у почетку јула, пре него што се знало за бој код Нисиба, питања су схваћена још са свим у опште, као да већ није био у послу известан земаљски интерес за који се већ загазило и који је обрицао даљи развој. Скупштинари су говорили о арапској и о турској системи на истоку; подсећали су на животну снагу коју Турска још као да има, на године Мехмед-Алијине, на болест Ибрахимову и на недостатке нове египатске државе. Било је, до душе, гласова и за формалан тешњи савез са Мехмедом, али би их надговорили други који су не мање речити били, и који су тражили да се безобразни васал бунтовник свом господару покори. На послетку се већина сложи у томе, да се тај предмет сврши на конгресу. Да би се у том послу француска част одржала, скупштина одобри министарству кредит од десет милиона и стави му у дужност да тај посао сврши што може славније.

Голе речи које казују сувише, а уз њих средства која су сувише незнатна. Довољно да се Француска не одлучи да срећу измамљује; и у место да потискује напред Мехмед-Алију и Ибрахима, она их стаде заустављати. Јер нема сумње да се са свом збиљом то хтело оном мисијом, коју је Француска тада упутила Ибрахиму и Мехмеду.

Ибрахим је одвраћао свога оца од заповести да се уставље онде где би га десио француски изасланик. Говорио је, како су већ исцрпене земље у којима се находи, и да онде остати не може. Један му се део војске био већ упутио на Коњу, а други на Малатију. Али су француска наваљивања била тако

енергична, да је и Ибрахим попустио и издао наредбе, да се она војска врати.[1])

Да ли пак то све није чињено с намером, да се Мехмед-Алији испод руке и даље помоћ указује?

Послови међу султаном Махмудом и Мехмед-Алијом стајали су управо на томе што је султан већ 1837 понудио египатском вице-краљу да му призна у Египту наследственост и да му уступи неке округе у сиријском приморју. Према томе би сиријска унутрашња земља и Финикија опет дошле у султанске руке. Изгледа да се Мехмед-Алија премишљао да овај предлог прими и за то што је била у изгледу опасност енглеско-турског савеза. Али се опет за то није могао склонити да напусти Сирију и Адану. Кажу да је рекао, да се од њега страхује у Цариграду само кад се налази под оружјем у Сирији. За то је рат морао букнути на ново, пошто и у Цариграду Мехмед-Алијини пријатељи бише уклоњени са високих места, а његов најљући противник, Хозрев-паша, би постављен за председника савета. Хозрев је онај исти што је закључио уговор у Унћар-скели. Али рат испаде и опет по Турску веома несрећно. Египатска војска задоби 8 (20) јуна на ново потпуну победу на Нисибу: догађај којему је замашај растао у недоглед, кад је и султан Махмуд, физички исцрпен, а морално утучен, 18 (30) јуна, умр'о. Колико се зна, умр'о је, а није још био сазнао гласове и о тој последњој несрећи.

По смрти Махмудовој не би у влади никакве промене. Наследник Абдул-Меџид, коме је било тек 17 година, слушаше Хозрева, вице-краљу би на ново понуђена наследственост у Египту с обичним почастима. Али се међу тим догодило још нешто, што је свако помирење немогућним чинило. Забринут шта ће га снаћи од мржње Хозрев-пашине, којега је дотле сам султан на узди држао, Капудан-паша смисли да се преда Мехмед-Алији с целом својом флотом. На путу се разговори с француским адмиралом Лаландом, и открије му намеру да Мехмед-Алији понуди намесништво у царству.

---

[1]) Гренвиљ Палмерстону 26 Јула (5 Августа): Маршал ми прочита писмо од његова ађутанта, капетана Калијера, у коме јавља, итд.

Осиливши се тако и на мору и на суху Мехмед-Алија није ни помишљао да прими понуде, које је увек дотле одбијао. По глави му се поче врсти мисао да пође на Цариград и да у своје руке узме врховну власт. Казао је отворено европским конзулима који су онде били, да би његова највећа жеља била да преузме послове царства, али би требало да га на то сам султан позове. А да би се то учинило, ваљало би да се Хозрев избаци из службе, што је Мехмед-Алија тражио веома јасно и живо. Чим се збаци тај његов непријатељ, он ће флоту вратити правце у Цариград. Египат и Сирију оставиће својој деци, а он ће отићи у престоницу да понуди султану Абдул-Меџиду своје услуге, да му помогне да умири царство, да га уреди, да му дâ законе који ће му и благостање уздићи и одбрану обезбедити.[1]) Он није хтео да буде велики везир, него само уређивач и надзорник без извршне власти, и уза њ би стајало неко тело које би се уредило, и с којим би он вршио надзор над законодавством и над извршивањем. Тиме Мехмед-Алија није мислио да мења династију, него да покрај ње узме у своје руке врховну власт, а сам да се наслони на свој властити наследни део државе. Увек се држало да су Французи одобравали ове планове, али је очевидно, да Енглеска није могла допустити да ствари дотле дођу.

Заједничка нота.

После мира од 1815 године Аустрија се већма од свих осталих сила заузимала да се одржи стање које се затекло. Томе се није чудити кад се узме на ум какав је силан део у оснивању аустријске политике имао њезин главар и главни представник, и потпуно је следствено што је он по могућству бранио оно што је сам основао. А међу најглавнијим појмовима кнеза Метерника био је одавна и појам да турско царство у целини одржи. Те се мисли он држао и у грчкоме спору, докле је год могао, али ју је, на послетку, ипак морао напустити. И новим заплетима он је опет хватао се за своју основну мисао, дуго се трудећи да изведе неку заједничку од-

---

[1]) Prokesch-Osten, стр. 103.

луку свих сила, не тежећи баш за каквом конференцијом у пуној форми, при којој би тада морао учествовати и турски заступник. И пре последњих догађаја, кад се сустиже султанова болест и продирање Мехмед-Алијино, Метерник је радио да се велике силе договоре, те да наследнику Османовог престола обезбеде наследство његових старих у целини, или, као што се други пут изјаснио, да одрже турско царство неослабљено под садашњом династијом.

Да је Мехмед-Алија доиста у тај мах гурнуо напред, да је тада Француска изазвала кризу од које је ваљало страховати, ништа се то не би могло извршити.

Али је сада пре свега Енглеска била одрешених руку. Није се више било бојати сукоба енглеско-руских интереса на Босфору; и Енглеска се потпунце слагала с мишљу о целокупности турског царства.

А Русија и Пруска мислиле су тако одавна, и још је само питање било хоће ли томе приступити Француска.[1])

У истину није се имало шта устезати ни министарство Молеово. Није ли пре кратког времена у скупштини говорено да се тај посао сврши на каквом конгресу? А ако би се тај конгрес састао, зар би он могао да не призна с места целокупност турског царства? Под том речју се, без сумње, у тај мах разумевало да се неће трпети да се Мехмед-Алија прави самосталан, што већ у томе тренутку Мехмед-Алија није ни сам мислио. Еле и Француска се придружи к осталима, ма шта иначе у себи мислила и ма шта даље намерала у тој ствари. И кнез Метерник постиже што је мислио, и доведе до још једне заједничке изјаве пет великих сила.

Француска је и иначе већ била дошла у положај који је био у толико тежи, што није био са свим изречан него двосмислен, а сад јој се тежина положаја увелича још више успехом који је Метерник постигао при тој изјави.

И изјава стиже управо у најодсуднијем тренутку. Диван је већ био склонио се да према Мехмед-Алији даље попушта.

---

[1]) По Прокешу Моле је тражио споразум с Енглеском о положају који би ваљало признати Мехмед-Алији, али је тешко било склонити на то лорда Палмерстона.

био је одређен и изасланик који је нове уступке имао да понесе у Александрију, и беше већ одређен и дан његова поласка, 17 (29) јула, а 15 (27) јула дођоше најпре аустријском посланику у Цариграду упутства за заједнички корак, која су промену наглашавала с потпуном јасноћом. Није се имало ни тренутка за губљење. Још тога истога дана би потписана заједничка нота, којом Порта би позвана да не приступа никаквој новој одлуци без учешћа сила, које су се о источним пословима извесно споразумеле. 16 (28) јула би та нота достављена дивану.

Лако је замислити да је нота дала са свим други правац одлукама дивана. Није већ било најглавније питање да ли доликује части турског царства да допушта мешање великих сила — које се показивало у једном службеном акту — у унутрашњи спор међу господарем и његовим васалом, него чим се на сигурно знало да велике силе притичу у помоћ, одмах се одлучи да се васалу који је претио, ни корак више на сусрет не излази.

„Порта је — рече посланицима пет великих сила Нури-ефендија — без војске, без флоте. Шта ће да чини, ако на Турску удари Мехмед-Алија? Хоће ли пет сила Турску бранити?" Посланици — па и француски, пошто се мало устезао — одговорише, да силе то мисле. И по том и они за се уговорише, да нико с Мехмед-Алијом не ступа у тајне преговоре, што је Порта извршила самим примањем заједничке ноте. И Нури-ефендија прими и ту обавезу. Тако се закључи савез, скроз противан пређашњим захтевима Мехмед-Алијиним, савез који стављаше снажне бране даљем његовом утицају. И у Цариграду се све сад охрабри против Мехмед-Алије, и министри и улеме, па и паше по удаљеним областима.

И Француска, која је сматрала снагу Мехмед-Алијину као своју властиту, сад и сама пристаде у тај савез!

Француска је у неку руку морала задовољавати и једну и другу страну, а то је положај и опасан и немогућан.

Односаји међу Енглеском и Француском.

У законима је човечанских послова, да сам собом охлађњава сваки савез који тежи за извесним задатком, чим се пропусти тренутак, кад је требало учинити последњи корак, било да су стране јасније или тамније знале оно за чим теже.

Анти-руске тежње највише су сједињавале Енглеску и Француску, и кад од њих ништа не би, кад одлучне енглеске предлоге Французи примише млако, и кад по томе би јасно, да од њих није очекивати суделовање како би требало, одмах су се лагано почеле будити природне несугласице међу тим двема силама.

Тешко би било рећи да је Енглеска имала какав баш несумњив интерес против Мехмед-Алије, али Енглези нису марили за њ. Његов систем монопола често је изазивао распре, а његов утицај на исток почео је већ страх задавати.

Понсонби уверава с извесношћу да је Мехмед-Алија хтео ступити у савез са шахом персијским онда баш кад се шах почео од Енглеске више обртати к Русији, и кад се говорило о његовом савезу са Кабулом, Лахором, Махратима и Бирманима. Је ли могла Енглеска помагати да се створи сила, која би јој некада могла бити опасна за Индију? А још је више било криво Енглезима што је Мехмед био у савезу са Француском. Старе вековне несугласице не бејаху изумрле ни на једној страни. И кад год тилеријски кабинет живо рађаше да Египат доведе под француски патронат, Енглезима се чињаше опасно да једна велика европска сила подвргава своме утицају пут индијски, који је својина Енглеске.[1])

Још у пређашњим се преговорима показивала разлика у тежњама обадвеју сила наспрам Мехмед-Алије, али је заједница у општем интересу још била толико јака, да се та разлика није толико осећала. Сад се она не могаше више назад потиснути.

С енглеске се стране пре свега наваљивало да се поврати флота, која је, противно и источном и западном државном праву,

---

[1]) Булвер каже на горенаведеноме месту: Господар Индије не може допустити Француској да посредно или непосредно заповеда путем у његове индијске области.

од господара прешла к васалу. Палмерстон предложи да се издаду заједничка упутства адмиралима енглеске и француске флоте, да Мехмед-Алију принуде да флоту врати. Разуме се да маршал Сул није хтео пристати на ово суделовање.

Онда када је заједничка нота изашла, Порта је била наумна да Мехмед-Алији понуди наследство владе у Египту под врховном влашћу Портином, и више ништа. Аустрија пристане да се то прими као основица преговора, али бејаше вољна и нешто више одобрити, да би само измирила супарничке интересе, тако на прилику: да се Мехмед-Алији остави и Сирија, али без наследства, док је он жив. Тако је мислио Метерник да задовољи Француску, где се отворено тврдило да после победе на Нисибу, коју је Порта својим наопаким поступањем изазвала, Мехмед-Алија има права на веће уступке, него што су оне које је он пређе захтевао; а предвиђало се још и то, да би се Мехмед-Алија мучно склонио драге воље на какву гору погодбу. Али опет лорд Палмерстон не бејаше задовољан с тим предлогом. Он је искао да се Мехмед-Алији понуди наследствена влада над Египтом само под погодбом да с места очисти Сирију. Он је знао добро да ће то одобрити и остале силе, ако он само не попусти. Још у месецу августу заповеди он енглеском посланику у Бечу, где су се тада још једнако понајвише водили ови заједнички послови, да се угоди с којима може, ако не би могао да за поменути предлог све силе задобије, рачунајући да ће, чим престане бити усамљен, с друштвом добити и моралне снаге и материјалних средстава.

Енглески посланик упита хоће ли по том налогу поступати и онда кад се у том мањем броју не би налазила ни Француска, ни Русија? Палмерстон се није ни мало предомишљао да да одобрење и за тај случај. Разлог му је био, да тако треба радити у интересу Енглеске. Ако би се енглеска влада поплашила да за овај земаљски интерес стане, пала би у зависност од Француске, а то не би подносило части енглеској.[1]) А да не би одмах од себе одбацио Французе, рече

[1]) Палмерстон Мелборну, 24 Маја (5 јуна) 1840 — код Булвера на нав. месту, стр. 359: Мени се чини, да би у садашњим околностима то одвело Енглеску да се потчини погледима Француске и да

заступнику краља француског, Себастијанију: како је случај једнак с оним од 1832, кад су Енглеска и Француска предузеле принудне мере против Холандске, не обзирући се на одобрење осталих сила. И случај је заиста био једнак гледајући га по науци и по обичајима европског међународног права; политички је пак био чиста супротност. Онда су Енглеска и Француска радиле заједнички, а сад су почеле да се цепају. А расположење се веома променило и што се тиче заједничкога непријатељства према Русији.

И ако је Сул једнако мислио да би, по старијем споразуму, француска и енглеска флота морале продирати к Босфору, чим би се руска флота на њему показала, Енглези у тај мах већ нису тако мислили. Они одговорише да је са свим што друго, ако Русија своју флоту пошље у договору с европским силама, а друго, ако би с њом пошла по пређашњој намери, и чисто по својој властитој вољи.

Очевидно је да се спремала потпуна промена ондашњих околности.

Приближење међу Енглеском и Русијом.

Већ сад није било ни мислити да би могао на Дарданелима букнути онај рат који прећаше да постане начелним ратом европским. Обе оне уставне силе које би га могле водити, биле су сада са свим другог мишљења.

А већ се не могаше мислити ни да ће Мехмед-Алија на истоку постати самосталан, или да ће доспети до надмоћнога утицаја у Цариграду.

Међу тим још су непрестано била од ванредне знатности питања — за исток: које ће се границе дати Мехмед-Алији, да ли ће одржати Сирију и Египат, или неће, што би му увек знатан положај давало; — за запад: хоће ли Енглеска, сем

врши послове који су штетни интересима енглеским. — Има једно писмо лорда Палмерстона, у коме он опширно говори о своме држању у сиријском питању, али у коме се само на кратко прегледају целокупни преговори ради некаква прекора, који је лорду Гизо учинио. Прави разлог не треба тражити на том месту.

ове једне тачке, која ју је с Русијом зближавала, у осталом одржати опозицију Русији?

У томе се налазила супротност две политичке системе, и јасно је шта се којечега око тога плело.

У Бечу и Берлину више су се обзирали на општу страну питања, пошто је засебнији интерес од њих био удаљен, и одатле обратише пажњу енглеском министру, да ли ће у питању египатском постићи што жели, ако продужи да се држи толико без обзира на опште поверење?

Треба да кажемо, да су мисли, које је сада Енглеска у стварима Портиним заступала, са свим одговарале системи трију континенталних сила.

Није рђаво схватио ствар ни велики везир Хозрев кад је повољне по султана изјаве европских сила објашњавао природним учешћем, које једна влада узима у пословима друге. То је међу осталим био разлог, те је с општим негодовањем одбијена тражбина Мехмед-Алијина да се тај исти Хозрев, његов лични непријатељ, удаљи из савета султанова. Од како је султанова флота прешла к Мехмед-Алији, Енглеска је у својим преговорима с Француском често помињала, како је султан законити господар, а Мехмед-Алија прост побуњени васал. Француска јој то није порицала, али није хтела ни оне закључке усвојити, које је Енглеска отуда изводила. Међу тим је Русија била у потпуном споразуму са својим савезницима, и то су биле праве правцате њене мисли.

Пошто су с обе стране измењана потребна претходна објашњења која су, после толиког времена, опет пријатељски гласила, с крајем августа 1839 Русија објави нарочиту мисију у Енглеској, „пошто је цар нашао да има основа да верује, да је енглеска влада сад боље расположена према Русији и да о руској политици праведније мисли него дотле.“

Барон Брунов приспе у Лондон у септембру, буде дочекан веома добро, и започне преговоре.

Русија је једнако рада била да се затварање Дарданела сматра као правило међународног права, што је значило, да се она старала да по што по то одржи сигурност Црног Мора, и да није допуштала да јој се руке свечано и на свагда вежу у погледу на турско царство. По том је тражила: да њој остане

искључиво право да Цариград брани на мору од Мехмед-Алије, и никако није хтела ни да чује о каквој страној флоти на Мраморном Мору. При том је обрицала, да ће напустити уговор Унћар-Скелски, и да ће учињену помоћ, оно шиљање војске, сматрати не као последак тога уговора, него као дело европског споразума.

Није чудо што су се Французи живо подигли противу тих захтева, за које не знам ни јесу ли им били саопштени у потпуности. Није их много тешило, што ће изгубити вредност уговор Унћар-Скелски, пошто му је и иначе у скоро по том рок истицао. Они напоменуше како Русија тражи случај којим би санкционисала изузетни положај који она има на истоку. У Енглеској су опет држали, да је понуда у ствари ипак знатно уступање, ако и није онолико колико би требало. Зар да ништа не вреди што се укида уговор који се могао сваки час лако поновити, против којега се пређе толико протестовало, који је сматран за увреду? Руске су изјаве и у другим тачкама задовољавале и одликовале се предусретљивошћу; избегавало се свако неповољније расправљање. У египатској ствари Русија је са свим пристала на енглеске захтеве, да се Мехмед-Алија принуди да изда турску флоту, и да се покори оним угодбама које му султан буде поставио.

Ако се тога ради у Азији имао очекивати некакав, и ако посредан утицај енглеско-руски, за Енглеску је било од највећега значења што је постало могућно да се против Мехмед-Алије употребе заједничке принудне мере.

У једном министарском савету у Виндсору енглески министри познаше шта вреде руске понуде. „Они се дубоко поклонише, као што вели Палмерстон, чистим намерама Његовог Царског Величанства“, и беху тврдо наумили да и без Француске изврше посао који су започели, да султану Сирију поврате. Али уз то не кријаху да у гдекојим тачкама нису сагласни са Русима. Никако нису хтели напустити право да и њихова флота суделује у одбрани Цариграда, ако би га Мехмед-Алија напао. Палмерстон је помишљао на правило да страним ратним лађама буду редовно затворена оба теснаца; а кад би се по изузећу догодило да се ради заједничке потпоре Босфор отвори Русима, онда да и Дарданели морају остати отворени

Енглезима. Палмерстон је држао да енглеском народу мора очевидно бити како није примљено начело искључивог руског протектората, и тражио је право суделовања макар толико јако и не било.

Пошто се још једнако говорило о начелима, која су од толиког времена у спору, изгледало је, и после једног састанка на Јоханисбергу, као да је свршетак са свим далеко.

А међу тим је сав спор оснивао се на могућности случаја, који се више већ није могао очекивати.

Русија смисли да пристане на захтев енглески. Цар изјави 28 Новембра (10 Декембра), да он ни из далека не мисли на вршење каквог искључивог утицаја; да увиђа потребу Енглеске да толико држи на суделовање њене флоте; да је вољан да попусти жељама те силе, које гласе: да се у случају потребе заједничке какве радње застави оних сила, које би имале да суделују, учини места извесним бројем бродова, који би се могли показати на Мраморном Мору.

Тако се расправише обадва спорна питања, и то добровољним приближењем Русије која се с две стране придружила енглеским предлозима, и тим начином се постиже сагласност сила, о којој се само питало, хоће ли је још и Француска усвојити или неће.

Утицај унутрашњих француских покрета.

Само би неповерење које свак не може наћи за оправдано могло тврдити, као што је доиста и чињено, да излазак што га је цар нашао није друго до проста варијанта Унћар-Скелског уговора. У ствари би могла и Француска потпунце пристати, пошто је, колико се главне ствари тиче, још француски посланик у Лондону, ђенерал Себастијани, чинио предлог, да се Мехмед-Алији не остави само Сирија и Арапска, као што се дотле тражило, него само јужни део Сирије, и на то су, у тај мах, и у Лондону пристали. Само је још било спора о граници. Себастијани је тражио за Мехмед-Алију и Бејрут и Дамаск, а Палмерстон је рад био да за султана спасе Акр, и да му у опште поврати цео каравански пут за Меку.

Ласно је разумети како није требало ни спорити око такве разлике.

Али у ствари још не беше дотле дошло. У Француској се јавише унутрашњи покрети који доведоше у врење сву снагу државну, и према томе су морали утицати и на спољашњу политику. Министарство Моле-ово бејаше почело владати без особитог обзира на странке у скупштини и на страначке поглавице, и против њега се образова савез који је хтео да пре свега скупштини поврати њезино некадашње учешће у јавним пословима. Осим легитимиста и републиканаца, у скупштини су биле три велике фракције: левица, лево средиште и десно средиште, а вођаху их Одиљон Баро, Гизо и Тијер. И та три вођа и њихове странке бејаху веома различита карактера и веома различних тежњи, али у тај мах рађаху заједно, да би оборили владу, и тога ради нико ништа не мењаше у оним разликама које су их раздвајале. Јер је десница радила против тежњи револуције, којима се левица одушевљавала, а лево средиште, које тај отпор беше и покренуло, ипак не могаше да се у свему отресе неких револуционарних расположења. Краљ Луи-Филип није био за надмоћство левице, и једаред је казао Гизо-у да је левица против деснога средишта тако исто као и против краљевства. Много би муке док се саставила нова влада, и то се учинило истом кад су се почели показивати неки бунтовни знаци. Министарство, које је тада саставио маршал Сул, мислило је, као и краљ колико се у тај мах могло. Али при свем том у рукама Луи-Филипа нити остадоше послови у опште, нити инострани послови. Није се више могло ни помишљати на оне уступке у египатским пословима.

Ако би тако што био рад краљ, па би што макар налик на то поменуо влади, то би за ову последњу био већ довољан разлог да буде противна, јер је хтела да узбија непосредан утицај краљев у послове. Маршал и његове колеге порекоше са свим предлог Себастијанијев за то што се за Себастијанија знало да је близак повереник краљев. Они држаху да је довољно да Мехмед-Алија за наследственост као накнаду уступи само Орфу и Дијарбекир и да напусти Адану, на што би се мучно склонио, пошто ту област држи шест година у својим рукама,

и пошто му она обезбеђује проласке на таворским планинама. А на даље питање, јесу ли вољни пристати и на принудне мере против Мехмед-Алије, ако он не би хтео примити ни то што они нуде, они одговараху да би се о томе ваљало тек договарати, пошто би се о главној ствари споразум постигао. Врло беше неизвесно да ли се тада може на њих рачунати. После кратког премишљања Сул одбаци и суделовање које је предлагала Русија, и у коме би савезници учествовали с одређеном а Руси с неодређеном војничком снагом. У јануару 1840 енглески посланик извештаваше да он не верује да би тако што Французи примили.

А састанци се скупштине за ту годину отворише, и на њима се показа расположење које је тражило још одсудније ресултате. Краљ је у престоној беседи говорио о одржању турскога царства у целини. С том се мишљу у Европи везивао смисао по Мехмед-Алију неповољан — а краљ се још тако изјаснио, да с његовим речима нису биле задовољне француске симпатије за Мехмед-Алију. У горњем дому говорили су више о одржању независности него ли целине[1]) турског царства. Речи краљеве могле су бити протумачене против Мехмед-Алије, ови скупштински изрази били су наперени на Русију. А доњи дом или скупштина говораше још отвореније. Ту се није ни говорило много о томе хоће ли се реч целина оставити; скупштина се изјаснила, да је Француска, мислећи да подржава права која су током времена освештана, у исти мах тврдо наумна и да одржи права која су скорашњега времена стечена, и да треба закључити уговор који би и једна и друга права обезбеђивао.

Расположење беше веома неповољно по краљевска преимућства. Узрок је томе био што је скупштинска коалиција искључена била из владе.

Краљ је опет непрестано држао на томе да не допушта да му се влада каква натури. Није крио нимало, да не би никада потпомагао таку владу, ако би је баш и морао примити. Питање се једнако врзаше око тога како стоје једно

---

[1]) У Прокеша, стр. 161 помиње се овај предлог, али се не помиње посредовање Аустрије које је било том приликом.

према другом краљевска власт и велика тела државна, два дома скупштинска. Краљ је био смислио да се он скупштини не потчињава. А томе супрот положену тежњу заступао је на челу левог средишта, Тијер, који је, после неког времена, и продр'о.

Краљ је на послетку морао попустити.

Један од вођа скупштинске коалиције, Гизо, био је већ постављен на најзначајније посланичко место, за посланика у Лондону, на место Себастијанија. По том се краљ склони да вођу левога средишта, Тијеру, понуди састављање нове владе. У тој влади — 1 Марта (17 Фебр.) 1840 — Тијер заузме прво место.

И тада одмах порасте брига шта би било кад би се с Француском, пред којом је таква влада, изврзао сукоб, тако да Енглеска приступи корак ближе.

Пошто је Аустрија и пређе пристајала да се Мехмед-Алији остави док је он жив Сирија, то сад, поглавито посредовањем аустријског посланика, Енглеска, 23 Априла (5 Маја) 1840, попусти Француској, да се Мехмед-Алији уступи до смрти његове и град Акр и сва област језера Тиберијског. Рекоше том приликом, да ће султан, ако му остане Бејрут, увек moћи одупрети се Мехмед-Алији. Тај је предлог доиста био веома близак с оним који је некада чинио Себастијани.

Али се нова влада, веома јака унутра, мање могла вратити на те предлоге него стара.

Међу свима либералима што их је видео XIX век ја бих дао првенство Адолфу Тијеру. Он се, без престанка, на обе стране борио за либерализам. Нико више није од њега учинио за узбијање и саломљавање бурне снаге крајње револуције, радикализма и социјалне републике. Али су и на другој страни од великог значаја били и његов положај и његова основна мисао. Он је мислио да краљ треба да краљује, али не да влада. И он је покушао да ову мисао, још једну апстрактну аналогију енглеске уставности, изврши у Француској, спрам финога и окретног Луи-Филипа.

Кад је Тијер ступио на владу, више је нагињао к левици него ли к десници. А пошто у скупштини не могаше наћи одсудне већине, размишљаше да ли да распусти скупштину; мера

којом се могао опростити скупштине с којом није био задовољан, и којом се смео надати да ће добити скупштину повољнију, пошто је имао на својој страни и добар глас у јавности и у штампи. Краљ се, истина, према њему понашао као према старом пријатељу, али на то не хоћаше пристати. Гизо у својим мемоарима тврди да је краљ у својој души нагињао к десници; тако је њему могло а и морало изгледати, али ваља сумњати да ли је тако било и у истини. Један пут ми је Тијер приповедао сам о препирци коју је имао са Луи-Филипом. Краљ му је у разговору о коалицији казао: Вас је тројица или четворица (бројећи их на прсте), а ја сам само један, али ћу ја вас све победити, то јест: једноставна је воља јача од троструке или четвороструке воље.[1]) И тада је већ краљ често биваo нерасположен; први министар је често наилазио на студену хладноћу у двору; говорило се већ о уласку главних чланова десногa средишта у владу; положај је био веома неодређен, али кад јула 1840 скупштина би одложена, Тијер задржа управу у рукама, и могаше у спољним пословима поћи путем који је он сам држао за најбољи. Француски посланик у Енглеској још се једнако надао да ће Мехмед-Алији спасти целу Сирију. Он је држао да ће на послетку на то пристати Аустрија и Пруска и боље расположен део енглеске владе, да би се само сачувао мир. Министар председник је непрестано мислио да ће моћи постићи наследственост и за Сирију и Египат. Био је убеђен да би постигнуће таког чега било исто што и какво велико освојење. Он изда налог посланику, да се дефинитивно не изјашњава, да пусти ствари да још мало зру.

Свагда је пређе говорио да би најбоље било да се отворе непосредни преговори међу Цариградом и Александријом. Изгледало је да се тада надао да ће ту мисао он сам остварити.

---

[1]) Тијер је то исто приповедао и Сенијору; иначе се све што је Тијер имао обичај приповедати не би могло узети као историјски докуменат и основа за даља извођења.

Уговор од 3 (15) Јула.

А јасно је као дан да би француска политика извојевала највећу победу, да је тај посао испао. Да је Мехмед-Алија одржан у ономе што је имао и да је одмах по томе уређено у Цариграду све што треба, Французи би имали надмоћан утицај на истоку.

Али и расположења према вице-краљу, којега су дотле у Цариграду веома љутито гледали, на један пут за чудо одмекоше. Најстарији и најжешћи противник Хозрев би уклоњен. Мехмед-Алија изјави да је готов да турску флоту преда, и на скоро по том писа Капудан-паши, који је флоту на египатску страну превео, султанка мајка писмо којим га позиваше да се врати у Цариград, пошто су се прилике промениле. И изасланик Мехмед-Алијин Сами-беј крете се за Цариград.

У Енглеској су држали да Мехмед-Алија не треба флоту да издаје без неких погодаба, без каква уздарја. Мишљаху да се може лако десити да Мехмед-Алија добије што жели под закриљем француским.

Лако је објаснити за што су се у Енглеској такога чега бојали, јер би им то укварило све што су дотле били задобили. Гласови, који се о такој могућности сазнадоше, узбудише крајњу зловољност, и сви бејаху готови да раде насупрот.

А случај је опет хтео да је тај глас стигао заједно с другим гласом о томе, како је у Сирији букнула буна против Мехмед-Алије.

Мехмед-Алија је тражио од хришћана на Ливану да положе оружје које је некад он сам раздао. Али су сад с Маронитима били у друштву Друзи; у целој земљи плану незадовољство; бунтовничке гомиле нападну и разбију египатске батаљоне у близини Јерусалима; у Наплусу се устезаху да порезу плате. Тако се начини прилика да се врши баш оно што је потребно било.

Пређе се у енглеском министарству увек налазило људи који су се предомишљали кад је Палмерстон предлагао да се Енглеска одвоји од Француске; сад сви пристану уз Палмерстона. Сад напустише с места пређашње мишљење да треба чекати да се види шта ће Сами-беј урадити, јер увидеше да

не треба да губи време онај који хоће да ради; није било разумно пуштати да месеци прођу, па да настане доба рђава времена и болештина у оним крајевима.

И 26 јуна (8 јула) у кабинету краљице енглеске одлучено би да се и не тражи пристанак Француске на принудне мере које би се имале употребити против Мехмед-Алије.

Француски посланик изјављиваше како би добро било да се сад преговори пренесу у Цариград, а ту у суседству његовом већ се вођаху преговори о уговору којим се цела ствар имала коначно да расправи.

Тако би потписан уговор од 3 (15) јула 1840. Четири силе се споразумеше с пуномоћницима султановим у Лондону: да Мехмед-Алији одреде извесне рокове да се покори, тако да је сваки познији рок доносио мање уступака, па ако никако не хтедне, да се на покорност присили.

Европа се сагласи у корист султанову поглавито да би спречила Француску да дође до каквога надмоћнога утицаја на истоку, и тога ради се изложи опасности да јој се односаји с Француском затегну и покваре, да чак до непријатељства дотерају.

А морало се предвиђати, да би и до тога свега могло доћи.

Француски отпор.

Одавно је већ обичај у Европи, да поједине силе кад су саме, а и све заједно подносе све што нису у стању спречити. Изгледало је да ће тако чинити и Француска, као што је Палмерстон већ напомињао једном приликом поводом Себастијанијевих преговора. И енглески посланик у Француској стараше се да дотадашње односаје у свему осталом настави по пређашњем.

Али је то сад много теже било, што су тадашњи државни кругови француски припадали баш онима који су раније понашање у египатском питању налазили као сувише попустљиво.

На влади су у Француској били они који се бејаху примили да се боре за египатске интересе и за све њихове последице, који се називаху просто египатским људима, на супрот другима који су то мање од њих били.

Сад је било питање: хоће ли се они дочепати каква средства којим би извршили своје мисли.

И то су могли мислити, пошто се дотле непрестано тражило, да се пошто по то избегне сваки неспоразум с Француском, да се ни по што не узбуни ова немирна и ратоборна земља, која је имала чим да уздрма све остале и унутра и с поља.

Министар председник Тијер, који је разлом савеза сматрао као личну увреду једне народности другој, науми доиста да се послужи тим положајем Француске било по размишљању, било пак по природном нагону части француске.

Дана 8 јула енглески отправник послова хоћаше да с њим говори о другим неким пословима. Тијер му одговори да више нема времена за разговоре таке врсте, „савез између Енглеске и Француске, узвикне он, раскинут је.“ Ако се Енглеска у источном питању одриче Француске, то се одрицање мора простирати и на све остало. А он — Тијер — неће ни тренути кад га достојанство или интерес његове земље позову куда било. „Ја не могу друкчије, но да предвиђам догађаје који ће европски мир потрести.“

У томе смислу почне Тијер и даље поступати.

На уговор од 3 (15) јула одговорио је неколиким наредбама које изађоше у Монитеру од 20 Јула (1 Августа), којима је сазивао непозвате уписне војнике од 1836, и све уписне војнике од 1839, којима је поморску силу умножио на 10000 матроза, на 5 линијских лађа, 13 фрегата, 5 пароброда, којима је, дакле, наређивао знаменита спремања. Енглеском посланику рече како сав народ осећа начин којим је Енглеска раскинула досадашњи савез као погрду, и да је сваки министар, звао се како му драго, дужан да ту погрду одбије и достојанство земаљско одржи.

У Цариграду буде изјављено, да Француска сматра закључење тога уговора као увреду, нанесену јој од султана.

Французи ипак нису мислили да се извршењу уговора противе силом. Вара се доиста ко мисли да су они Мехмед-Алију наговарали да пође на Цариград, и да су султану претили побуном арапских племена против Турске. Ако послушамо шта говори сам француски изасланик, сазнаћемо да је он имао налог да Мехмед-Алију опомене како је потреба бранити се,

да то није тако тешко, пошто су четири силе закључиле да крену сразмерно малу убојну снагу[1]; да он ваља нарочито да брани Сен-Жан д' Акр и Александрију, и ако могбуде држати се до пролећа, да ће се Француска са свом својом снагом латити посредовања и да ће може бити успети да уговор поправи.

Зна се поуздано на какву се поправку мислило. Мехмед-Алија одбије уговор у ономе облику у коме му је поднесен, јер није хтео да му се једним покретом пера одузме плод осмогодишњих напора и да се жив закопа. Он на послетку понуди да уступи Порти Адану, Крит и света места, али да Порта њему или његовом сину уступи Сирију докле је жив.

Тијер изјави да се Мехмед-Алија не може склонити да још више уступа, и стане говорити да нити може он, нити ко му драго у Француској мирно гледати вршење принудних мера против Мехмед-Алије, ако се још и овај предлог одбије, те ако се, баш без икаква обзира на Француску, изврше закључци од 3 (15) јула. Настало би стање које би у брзо морало пореметити светски мир.

Изгледа да је Тијер мислио да је на овом мирољубивом свету најсилнији онај који најодсудније прети ратом. Уверен је био да ће нарочито две немачке силе, које у овом питању нису имале никакра свога интереса, употребити свој утицај да каквом год, за Мехмед-Алију кориснијом погодбом, рат спрече.

Како се почело извршење уговора.

Али су се Французи преварили у свима тим рачунима.

Мехмед-Алијиним захтевима ништа није помогло што је уз њих стала Француска. Оно писмо, у ком су били ти захтеви,

---

[1]) Француско се гледиште објашњава овим местом из Гизо-а. (Mémoires V, 28 стр.): У Паризу се тврдо рачунало на Мехмед-Алијину издржљивост у његовим захтевима да и Сирију наследствено задобије и на његову ёнергију да своје захтеве брани и оружјем, ако би био нападнут. Принудна средства која се могаху употребити против њега држаху у Паризу или као са свим неподесна и узалудна, или им приписиваху тешке и кобне последице по сигурност Турске и по мир европски.

би оглашено као одговор којим се одбија учињени предлог, а Порта се усуди да услед тога изрече да се Мехмед-Алија збацује и с владе у Египту.

Имајући уза се Европу, и Порта прену духом.

И одмах с места почеше и принудне мере против Мехмед-Алије. Пошто Сирију није хтео на лепо предати, почеше се спремања да му се узме силом.

Ибрахим се показа слабији, а европско оружје јаче него што се мислило. 30 Августа (11 Септембра) би султану освојен Бејрут, а 9 (21) септембра Сидон.

А и без тога тешко да би ко могао веровати да ће страх од рата толико и до те мере људе узбијати колико се рачунало.

Природно је било што је избегаван рат докле су Енглеска и Француска биле заједно; али чим се Енглеска оцепила од Француске, ко би се бојао рата са самом Француском, или ко би пристао на уступку, иначе му неповољну, само за то што би се таквога рата плашио?

Пруска није имала у египатском питању никаква интереса. Кад је уговор ратификован, она се изреком искључила да не суделује ни војском ни новцем, задржавши себи одрешене руке за последице које би непосредно из тих послова искочиле, али ако се из Француске претило ратом, био је то потпунце разлог који би Пруску прибијао силама супротним Француској.

У осталом ни у Немачкој није тада све стајало како би требало.

Војничко уређење још не бејаше довршено; унутрашњи расцеп међу начелима уставне системе и чисте монархије трајаше још; хановерански послови утицаху раздражљивим начином на опште расположење; црквене распре беху одвратним начином потресле поверење међу Пруском и Баварском и уздрмале духове по народу.

Али се при свем том показа колико се ствари у Немачкој бејаху промениле.

Не бејаше више оне царске силе, која је све око себе обухватала, којој није било правих граница, на коју се често и самосталност кнежевина наслањаше.

Не бејаше више ни духовних кнезова који би некада пристали уз силу која прети из Француске, страха или наклоности ради.

Од векова први пут би да се нешто почиње у Француској, а да за тим нико нигде у Немачкој пристао не би.

Јер шта изазиваше све европске ратове од XVI века, ако то не чињаху унутрашњи расцепи у Немачкој, који страним силама даваху наду да ће наћи помоћи и потпоре међу ратоборним племенима?

Кад наста изглед да се мир може пореметити, уздиже се по целој Немачкој живахно сећање на старе борбе, губитке и на послетку победе, подиже се ђерманска свест о новој снази која је већ против Наполеона образ осветлала, и тек од тога времена ојачала и очврсла како ваља покрај свију државних и народних незгода.

Поче старање да се испоправља оно што не ваља. Немачкој је од потребе да је по кашто романски свет пробуди ираздрма.

И оне распре из света другога и са свим туђег посташе сад знаменитије него што се могло слутити.

Француска поче осећати да је сама без игде икога. Закључак који бејаху склопиле четири силе бејаше се почео вршити на пречац, противно намерама Француске.

Ако би требало васпостављати слогу у Европи, то би могло бити само променом системе у Француској.

— — —

Утицај ове политике на унутрашње ствари у Француској.

Француска је скупштина била одложена кад се извршио савез четири силе, а француски министар који је у тај мах управљао крмом настави даље свој пут. Он се лати утврђивања Париза, замишљајући да је Европа непријатељски расположена спрам Француске. Што су на сиријској обали нека места пала, њега није много потресало, докле су се год држали Сен-Жан д' Акр и Александрија. Он је Тавор непрестано означавао као природну границу вице-краљеву, он је једнако у Цариграду понављао предлоге, да се тим планинама установи

граница вице-краљу. Да би томе положају претње који је заузео дао још више тежине, установи указом од 17 (29) септембра дванаест нових пукова пешадије, а четири коњице. Мислио је да дигне 630000 редовне и да крене 300000 народне војске. Није двоумио да ће све што је он наредио скупштина одобрити као радњу у посве народном духу. А кад је подносио нацрт престолне беседе, предлагао је да се сазову и уписни војници од 1840.

Али тада и опет дођоше ти послови пред краља, од кога су се имали одузети, и искочи на ново на видик питање: ко ће водити послове у Француској?

Краљ је потписивао предлоге владине по својој уставној дужности, али му то министарство никада није било пријатно. Он се бојао што министар председник нагиње левици, и као што смо напоменули, не хте потписати указ о распусту скупштине и о новим изборима, што би нови избори довели скупштину још више демократску него што је њему подносило. Неповољна му је била и спољашња и унутрашња политика његова министра. А пошто революционарне страсти на ново избијаху, положај је краљев постао несносан.

Октобра 3 (15) понови се и опет покушај убиства против краља. Ако би попустио, имао је да зебе од нападаја с једне, и да подноси да му се заповеда с друге стране. То су морали увидети баш они од његових пређашњих противника, који су последњих година живо учествовали у политици. Гизо, који одмени у Лондону Себастијанија, био је сада и сам више на страни краљевој. И када је Луи-Филип дотадашње министарство збацио и Гизо-а поставио за министра заједно с још некима који су радили с дотадашњом управом, он још ни тим није домашио људе које би желео и који би његовим мислима најближи били, али он ни сам није толико за то марио; главно му је што је био коначно растурио пређашњу коалицију, и што је к себи привукао оне који су му пређе противни били. Они остали и онако су му стајали изван сумње.

У тадашњим приликама је могао рачунати и да ће му скупштина поступак одобрити.

Друштвени редови, из којих је била скупштина, нити су

вољни били за рат, нити за револуцију; то им је обоје било опасно, и страшили су се да их не упропасти.

Покрај све уредности и сухопарности развијања свога стање је ствари било веома чудновато.

Многи су мислили да је држање великих сила непријатељско према Француској и према јулском краљевском дому, а у ствари је то држање послужило, да томе истоме краљу васпостави моћ која је већ силно сужена била.

С претњама се рачунало да ће се у немачким државама изазвати мирољубиве мисли, а овамо су те претње одрешиле дух ђермански, те немачке државе дознадоше колико су снажне и како би се могле крепко одупрети, ако би отуда биле изазване.

Скупштина, која је изгледала као представник покрета европскога, дуго времена је била највреднија установа за одржање оппттега мира.

На ново се говорило дуго и много. Би казано све што је духовито и смишљено размишљање могло изумети да утиша узбуњене народне осећаје који се нечим незнаним узмућују. Тежак положај у ком се налазила пређашња влада уписиваше се њојзи у кривицу; скупштина прими министарство које је ишло са свим другојачијим путем него пређашње.

Истина је изгледало да нема него корак од ратних претњи, у које се беше упустио Тијер, до системе оружанога мира, коју беше поставио Гизо; али је било неизмерне разлике у тежњама.

Тијерово држање значило је не само усамљеност него и непријатељство и општу опасност, с тога што је један народни интерес превећ оштро схваћен; ово друго је, истина, напуштало тај интерес, и ни оно није излазило из усамљености, али је једаред створено стање одржавало. У ономе се ишло још даљем ограничењу краљевскога угледа; овим се тај углед васпостављао.

Али се тиме не каже да се политика првога марта показала као бескорисна, или да по времену није могла имати својих последица.

Даље зближавање.

Ако би се хтело потражити, који је разлог руководио ове две силе, којих се распром поглавито и завршао источни заплет, разлог ће се тај наћи у томе што је енглеска политика упорно држала велике погледе, поглавито пак положај према Индији и према истоку, а савез јој је с Француском био споредна ствар, и што је француској политици сам савез био главна ствар, а њене су унутрашње потребе остале обзире искључивале. Али ни то није ишло дотле, да би Француска свој властити положај кад било из рачуна губила. Французи су назирали, да силе које су уговор склопиле неће пропустити да и себи том приликом какве год искључиве користи не обезбеде.

Протоколом од 5 (17) септембра четири су силе уговорнице, после измене ратификација уговора од 3 (15) јула, подвезивале се да ниједна неће тражити никакво земљишно повећање, никакав искључиви утицај, па чак ни какву год трговачку повластицу за своје поданике, која се не би признавала и ком било другом народу. Можемо узети као поуздано да се тај протокол не би потписао тако лако ни тако брзо, да није била потреба да се спречи распламћавање опозиционога духа, који се дизао из Француске, каквом год уступком која би сваку тајну бојазан разбијала. На то су ишле и публикације оног времена, и изјаве енглеских министара у скупштини. И ми видимо где се тим средствима расположење доиста утишало, али су и силе, међу тим, саме себи добро везале руке спрам источних послова.

Иначе се ствар о Сирији могла удесити и другојачије. Ако су четири силе Порти притекле у помоћ, њојзи је била од користи и опозиција Француске оним осталима, јаче него да се о томе Порта с ким год правце погађала.

Што се Мехмед-Алија држао горе него што се ико надао, што европској надмоћној сили није ставио насупрот никакав мало вреднији отпор, дошло је у помоћ политичким пословима у Француској. Говорило се с разлогом, да би успеси Мехмед-Алијини само обнављали опште врење. Али 23 октобра (4 новембра) паде и Акр, град који је некад Наполеона тако од-

судно и тако дуго уставио, и паде од енглеских бораца, који су се онда и Наполеону одупирали. Тај пад старог савезника био је на олакшицу оновременој француској влади.

Још је с друге стране било и нове опасности у рђавоме војничком држању Мехмед-Алијину.

На скоро пре но што ће одступити, Тијер је обележио одржање Мехмед-Алије у Египту као погодбу за одржање европске равнотеже, а говорио је да ће с места букнути рат, ако би се без обзира извршио ферман којим се Мехмед-Алија збацује. Кад се почело наговештавати да и до тога може доћи, у француској престоници наста најживље узбуђење. Гизо је могао утишати своје најоданије присталице изјавом да има најодређенија уверења да до тога доћи неће. А пошто је стари страховити супарник подривен лежао, није чудо што су и на Порти добили вољу да га са свим смлате. И међу неким европским посланствима образовало се, током дуге распре, расположење Мехмед-Алији супротно, које такође није било с раскида да се паша смрви. И кад се Мехмед-Алија, потучен, обманут и у опасности са свих страна, одлучи да учини прве озбиљне кораке да се покори, у Цариграду не хоћаху да тим корацима признаду вредност, да би само избегли уступке које је ваљало чинити; а енглески посланик приста том приликом уз Порту, мислећи да на давање одређених уступака може наваљивати тек онда кад Порта изјави да је задовољена. Али се он тада виде на један пут сам и остављен, он који је дотле у општој комбинацији налазио потпору за све што је радио. Јер како би могле европске силе радити да се њихов властити уговор погази, и да се опозиција Француске не само на ново изазове, него управо тек тада истинито образложи? Против тога се најпре искаже Аустрија с великом оштрином. У Јануару 1841 кнез Метерник изјави да ће он бити принуђен да Порти откаже своју материјалну и моралну потпору, ако се она стане и даље устезати да призна наследственост Мехмед-Алији у Египту; и да ће Аустрији бити врло криво, ако се акција не заустави онда кад Ибрахим буде истеран из Сирије, него ако се, на прилику, стане изазивати какав устанак у Египту. Аустријски двор изрече један пут у виду домишљања, да је сад Енглеска сама рада да се Мехмед-Алија

сатре. Не знам каквим се поводом то говорило, али је лорд Палмерстон то сумњичење одбио с увређеном поноситошћу. И готово би се могло казати да је у лорда Палмерстона морало бити такво раније уверење, те да је он за то с онаком јасношћу говорио посланицима Портиним о неприликама, у које би упала Порта, ако би започетим правцем терала даље, и ако би хтела да свој последњи ферман изврши. С тога лондонска конференција од 18 (30) Јануара једногласно позове Порту не само да опозове збацивање, него да Мехмед-Алији одобри наследственост.

Пошто се то свршило, на истоку је остало још да се само положај Мехмед-Алијин дефинитивно уреди, и то у споразуму са Француском.

Како је уређен положај међу Мехмед-Алијом и Портом.

Први предлог који се за то учини био је у највећој мери неповољан, и показивао је колико је нерасположење овде онде владало спрам Мехмед-Алије.

Понсонби је мислио да пашу, макар да је наследствен, треба ограничити тиме што ће му се одузети администрација земље. Само се на тај начин може обезбедити његова потчињеност Порти, и само се тако могу прекратити његова насиља према поданицима. Опасан је докле год има новаца. „Новац је сила у тој земљи више него и у којој другој.“

Али од какве је хасне могла бити Мехмед-Алији наследственост, ако би му се одузела из руку власт, живац и оруђе господства?

То на послетку није требало ни да Порта жели. Јер би за тим следовао потпун преображај унутрашњих прилика у Египту, којим би се и Портини властити доходци, на прилику данак који јој је веома требовао, довели у питање.

Фебруара 1 (13) Порта на ново постави Мехмед-Алију и то као наследнога владаоца, предавши му и управу земље.

У Лондону се већ мислило да је с тим све свршено. С тога да би се опростили затегнутости, која држаше цео свет у наоружаном миру и на опрезу, начине предлог конвенције

о затварању Дарданела, којој је једини задатак био да утврди повраћање Француске у слогу с осталим силама.

Али се на скоро показа да Порта и остале своје уступке везује за извесне погодбе и ограничава их.

Она не само ограничаваше земаљску и морску војску Мехмед-Алијину на одређени број, него задржаваше себи и постављање виших официра; она, даље, тражаше четвртину свију бруто-доходака земаљских, и што је најглавније, она задржаваше право и да она бира Мехмед-Алији наследника за пашалук, само међу потомцима његовим.

Мехмед-Алија напомену с пуним разлогом, да наредба као што је последња, само неслогу у његовој породици изазивље. Јер ако би у даном случају Порта поставила млађега сина, старији му се ни по што не би хтео пок рити; дошло би до раздора, па и до рата, и тако би се разорила сва његова породица.

Ове и оваке напомене расрдише на ново Порту; у један мах се готово мишљаше као да Порта сматра да је противно њеном суверенству да води преговоре с пашом; — али у Европи нису били расположени да своје услуге до те мере стављају у службу Порти, да би своје интересе с турскима у толику истоветност доводили. Јер мисли које су биле основа тим турским погледима биле су попречке противне ономе што се у Европи као могућно мислило.

Свак је мислио, да је одвајање четвртине бруто-доходака неизвршив посао; да је постављање виших официра правце из Цариграда за војску и нарочито за добар ред у њој убиствено; а начин наследствености који је султан предлагао био је више него ишта друго противан мислима европским, и нико не сумњаше да у томе предлогу никакве збиље нема. Тако Аустрија прва потражи да се одреди што год што би одговарало или европскоме наследству по прворођењу или азијском по старешинству.

Пошто су немачке силе много допринеле да постану и да се утврде тадашње прилике, оне су се тиме увукле и у опасност која тада беше прошла, али која је у први мах била знаменита; с тога је Аустрија, која је највише учествовала у

источним пословима, сад врло озбиљно узела у руке стишавање тих спорова.

С ревношћу изванредном навали кнез Метерник 21 марта (2 априла) на аустријскога посланика у Цариграду да ствар сврши у поменутом европском смислу, јер је за саму Порту у свакоме погледу боље да има данак у одређеној суми него четвртину бруто-доходака.

Кнез Метерник тражаше за Египат стање које се може држати, пошто је то главна црта и у мисли о наследствености; на другој страни се он показивао расположен, да и Мехмед-Алију нагна силом да прими разумне погодбе: „иначе би се морала сва Европа сложити против Порте.“ И поглавито његовим старањем би, те 28 априла (10 маја) конференција разговетно изрече наследственост у форми старешства, а данак у одређеној суми.

То је имало утицаја на Порту. Она попусти у обадве те тачке, и остави паши и постављање виших официра.

Маја 7 (19) поднесе она пуномоћницима нацрт фермана у том смислу. Пуномоћници европски нису налазили да би смотрено било да то просто приме, него изјавише да је лорд Понсонби науман да у томе ферману ништа не нађе што би изазвало какве год приговоре.

Међу тим је и Мехмед-Алија уверио се, да већ нема више куд него да му се ваља покорити.

Маја 26 (Јуна 7) стиже Ћамил-паша с новим ферманом у Александрију; Маја 30 Мехмед-Алија нареди да се тај ферман свечано прочита у двору његовом, и да се коначни свршетак уговора објави општом пуцњавом са градића и с бродова.

И сада се источни послови могаху сматрати за свршене с више разлога него два месеца раније, а толико је требало и да се западни послови уреде. И пре него што је стигао глас о правоме свршетку, чим је прочитао нови ферман, Гизо је овластио францускога посланика у Цариграду да потпише пређе склопљену конвенцију, која је имала да објави враћање Француске у политичко друштво европско. Гизо изјави да је њему довољно ако само конференција посао за свршен сматра. А у тај мах се већ није имало шта ни хитати. Јуна 26 (8 Јула) стиже у Лондон службени глас да се Мехмед-Алија по-

корио. Јуна 28 пуномоћници четири силе и султанови позваше Француску да с њима потпише угодбу о затварању Дарданела и Босфора ратним бродовима страних сила, и то се изврши 1 (13) јула; и општи мир, који је доиста био озбиљно у опасности, могаше се и опет сматрати као учвршћен.

Посматрања.

И те силе што се спремаху за рат као никада дотле призор су коме равна нема. Шта не чињаху крећући се једна против друге, заврзајући се у спорове, градећи савезе на једну и против-савезе на другу страну, свршавајући питања из далеког света при првом најлакшем дотицају, и при том избегавајући да се у отворен рат увуку! Оне заповедаху над толиким за борбу спремним четама, које само жуђаху да се ударе, и опет се све стиша. Јер се добро осећаше да би се ратом на коцку бацило одржање или пропаст света који је прегао ка општем благостању и напретку.

А и без оружја се постигоше величанствени успеси. Пре свега је источни заплет морао послужити да растури подвојеност међу европским силама које се беху поцепале на две странке, из чега лако могаше искрснути европски рат.

Да је Порта могла да по староме својом снагом узбије Мехмед-Алију, ствари би остале на томе на чему су и биле.

Да је Мехмед-Алија могао да савлада Порту, он је могао основати ново царство, истина преображено, али у духу исламских начела, јако тим новим успесима.

Али нити би прво, ни друго. Порта није била у стању да узбије Мехмед-Алију; ни Мехмед-Алија сам није се могао одржати. Само га је европска снага могла потиснути у његове границе, али га је и ту опет европска снага одржала насупрот противним прохтевима Портиним.

Очевидно је како је овим радом Европа у Турској допрла до надмоћства, каквога никада дотле није било.

И то није припало једној или другој сили, већ Европи целој.

Европске су силе у тај мах управо султана на ново вратиле у господство у властитом његовом царству, положивши основу чвршћем стању на истоку.

IV

КНЕЖЕВИНА СРБИЈА

ПОД УТИЦАЈЕМ ЕВРОПСКИХ СИЛА

од 1842

ГЛАВА ПРВА

ЗАМРШАЈ ЕВРОПСКЕ ПОЛИТИКЕ. ПОТВРЂЕЊЕ АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА

Сад се враћам на српску историју. Али ће овај наставак имати у толико другојачији карактер, што је из дана у дан све јаче избијао утицај европских сила на ток и на развијање послова. Већ оно што смо до сад приповедили не може се схватити без погледа на спољни положај Турске. Права која су Србији призната, призната су јој услед мира дренопољскога. По томе миру руски је цар излазио као српски заштитник (покровитељ), и признато му је право да суделује у извршивању Србији признатих права, и да се о том извршивању стара. У Августу 1830 изашао је султански хатишериф, у ком се изреком помињао дренопољски мир, и којим се власт кнеза Милоша признавала као стална и наследна у његовој породици.[1]) У тај мах се и кнежевска автономија уздигла до своје највише тачке. Али се на скоро по томе прилике променише. Устанак египатског вице-краља против султана штетно је утицао на Србију, јер се поводом тога устанка опет успоставише пријатељски одношаји међу Русијом и Турском. И пошто Турска није више страховала да се Русија, противно турским интересима, не умеша у послове турске, пошто је и босански устанак савладан био, у Цариграду стану оклевати

---

[1]) Le Kniaz actuel Miloche Obrenovitsch sera maintenu kniaz de la dite nation (servienne) et cette dignité sera appropriée à la amille. У берату истога дана (22 Јула — 3 Авг. 1830) стоји: il fouira de ce bienfait impérial de père en fils.

с извршењем датих уступака. Тако се, на прилику, одложи обећано исељење Турака из Србије, и по том остане и са свим неизвршено. А што је Турској теже било непријатељство Мехмед-Алијино, толико се чвршће она наслоњала на Русију, тако да је руски посланик пристао на устав, којим се делокруг Милошеве власти сужавао до мере, коју Милош није већ подносити могао. Онда се Турска била договорила са великашима народним, који су изазвали оставку Милошеву. Русији ни то није било противно, јер су самовољства Милошева, а може бити и његове политичке тежње, неповољним оком из Русије гледане.

Још је по том знаменитији постао даљи ток египатског заплета. Пошто се четири велике европске силе договорише противу пете и против њеног штићеника, турско се царство извуче из најопасније кризе, у којој је икада било, и његова се целина успостави. Али тај обрт није изазвао Турке на каква захвална расположења; напротив они се само утврдише у мишљењу да је опстанак њиховога царства једна угодба општега европскога мира. У питању Маронита диван је остао у својој пређашњој тврдоглавости. Опазило се да су у унутрашњим пословима опет ударила натраг започете реформе, којима се с почетка прилично повлађивало. Европљани у турској служби бише занемарени или искључени из рада. У свима политичним преговорима заузеше своју обичну улогу личне везе, па чак и поткупљеност чланова диванских. Такав је положај донео собом, да су Турци 1842 у Србији пружили руку и машили се утицаја који је за њих већ био изгубљен.

Везом Турске са два српска великаша, Вучићем и Петронијевићем, испало је да је млади Михаило Обреновић лишен кнежевства и да је на његово место постављен син Кара-Ђорђев Александар. Ми смо те догађаје већ испричали по њиховој унутрашњој вези; али су они имали још једно са свим другојачије значење за одношаје Турске к европским силама. Једаред беше дошло, да се тога ради општи мир у мало не поремети. У књижевности се ни тада ни после тога није о томе много говорило; али даља српска историја потиче из ових догађаја, а источно је питање с њима ступило у нову једну мéну.

Надам се да ће ми се одобрити што сам науман да ове заплете опишем држећи се аутентичних записака. Није се

више радило само о једном питању које је било међу Русијом и Турском, и ако је увек та страна остала већма на видику. У овим пословима изађоше једна наспрам друге силе европске, свака према своме властитом положају. Један велики министар изволео се изјаснити с великим омаловажењем о посланичким извештајима. Али има опет прилика, у којима дипломатска кореспонденција чини не само извор историје, него баш историју саму. Дипломатска кореспонденција у тим приликама показује саму радњу сила. И овде је такав случај.

Најпре се показа на позорници бечки двор. Из неколико демонстрација на граници у корист покрета хтело се онда изводити, да Аустрија покрет одобрава. Али је то имало само локалне узроке. Кнез Метерник, који је онда с потпуном снагом водио аустријску политику, изјаснио се одмах с почетка против покрета. Он је рекао турском посланику, како је Порта учинила две велике погрешке: прву у том, што је допустила да бунтовници отерају кнеза којега је сама Порта на власт подигла и којега би она сама морала збацити, ако је мислила да има основаних приговора против њега; другу у томе, што је једнога кнеза, који тврди за се да је изабран, потврдила пре него што се о том најпре споразумела с кабинетом петербуршким. „Ја још не знам — додаде кнез Метерник — на што ће се одлучити цар Никола, али сам уверен да он неће одобрити оно што се учинило у Србији. И шта ви мислите чинити, ако он буде протестовао?“ Турски посланик, Акиф-ефендија, није на то ни речи одговорио.[1])

И доиста, Русија, која је у Србији вршила стварну заштиту (покровитељство), била је непосредно додирнута оним што се догодило у Србији, и од ње је сада доиста све зависило. Кнез Метерник замоли цара, да тај посао расправи начином који би најмање штетио углед султанов.[2])

Цар Никола предузме две различите мере. У једном писму упућеном султану изјасни се одрешито, и ако умереним речима, против свега што се у Београду догодило. А у исти мах по-

---

[1]) Извештај Каница, пруског посланика у Бечу, од 1 Новембра (20 Октобра) 1842.

[2]) Метерник Траутмансдорфу 17 (29) Декембра 1842.

шаље свога ађутанта, који се раније у Србији бавио, те је по том за ту мисију спремнији изгледао, барона Ливена, у Београд, да се извести о стању ствари, о узроцима промене, о положају и о снази странака, и о средствима којима би се могао успоставити ред и мир. Ливена описују као официра интелигентна и смислена[1]); али он у Београду није нашао да би се пређашња управа могла тако лако успоставити. У Београду је све расцепљено у странке. Без сумње би било боље да се Михаило могао одржати, али би за Портин утицај било веома штетно да се он сад опет на своје место поврати. Исто је тако мислио и Метерник. Њему је било стало до тога да се не одобри што се збило, али да се и Порта не присиљава да чини ма шта што би је понижавало. То се могло постићи, ако би се вођи буне уклонили и нов избор наредио.[2]) У томе би и цар Никола могао наћи задовољење својих погледа. Мислило се да у Цариграду треба боље обавестити султана, кад је већ диван зло обавештен, те тиме спремити лак и брз расплет питања.

У поменутом писму цара Николе[3]) стоји: при преврату јавног реда у Србији рачунао је он на мудрост Порте, али му је жао што мора напоменути, како Порта прекорачава линију понашања која јој је уговорима прописана. Она је оставила на страну обзире које Русија за се мора захтевати, а овамо је, пре кратког времена, Русија својом помоћу Турску спасла од озбиљне опасности; она је, шта више, побуну потврдила и за кнеза признала човека којега су побуњени грађани, с оружјем у рукама, за кнеза извикали.

Писмом се овим наговештавало да Порта треба да тргне натраг потврду већ свршеног избора. Не треба се управо чудити да је Порта оклевала да тако ради. Ливен беше отишао из Београда у Цариград, и тамо је заједно с руским послаником Бутењевом преговарао с турским министром иностраних дела Сарим-ефендијом, али у неколико конференција које су

[1]) Извештај Каницев из Беча Краљу од 3 (15) Новембра 1842.

[2]) Извештај Каница берлинском министарству од 8 фебруара (27 Јануара) 1843.

[3]) Од 7 (19) Октобра 1842.

држали нису могли ни корака напред учинити. То је, без сумње, долазило отуда што остале силе нису ни мало биле сагласне с Русијом и с Аустријом. После египатске размирице Енглеска се и Француска беху измириле, и нису биле расположене да над Србијом признаду руски протекторат. Француски посланик у Лондону напомињао је, како Русија нема veto у избору кнеза у Србији. Лорд Абердин опет: како Руси немају право да присиљавају Порту да своју изречену одлуку натраг узима. Али ће се Енглеска држати мирно, ако се Порта на њу не би позвала.[1]) Осим правнога питања избиле су овом приликом и различите политичке тежње сила. Француска је у последњим размирицама претрпела штету, и у опште се узимало да ће она сад, под другом владом, све покушати да своје односаје с Портом поправи, а то је могло бити само тако, ако Француска у свему стане подржавати Порту. У овом питању турски су се интереси добро подударали с француским. Ми већ знамо како се у Француској после револуције од 1830 увек осећало јако нерасположење спрам Русије, а што су се у том питању слагале Русија и Аустрија, није била ствар која се не би дала поправити. Луи-Филип је мислио да је довољно што Русија има протекторат дунавских кнежевина (Влашке и Молдавије) и да би с тога имало разлога да се протекторат Србије повери цару аустријском. И Енглеска поче зазирати од руске надмоћности у источној Европи. А сер Стретфорд Кенинг, ондашњи енглески посланик у Цариграду, показивао је уз то још и лично нерасположење спрам цара Николе. И упливу Енглеске и Француске приписивало се што се, иза дужега чекања, у Марту 1843 Порта најпосле одлучила да одговори цару Николи скоро са свим супротно мислима царевим.[2]) У том одговору каже Порта, како је она већ одавно била незадовољна с понашањем кнеза Милоша, и како је и цару из раније на то пажњу обраћала. Из онога што се срп-

[1]) Извештај Пурталесов из Пере од 1 Марта (17 Фебруара) године 1843.

[2]) Lettre du Sultan à l'Empereur de Russie en réponse à la lettre de S. M. Impériale à Sa Hautesse, с примедбама кнеза Метерника.

ски народ жали на кнеза Михаила излази да се немири у Србији не могу сматрати као побуна, нити се султаново понашање према том покрету може узети као потврда побуне. Уговори признају народу право да бира свога кнеза: Порта није имала начина да одрече одобрење једног таквог избора. Кнезу Михаилу се нарочито приговара што није тражио склоништа у граду код турског паше, него је земљиште са свим напустио. А народ, при свом избору за који сам одговорност носи, није опет пропустио да заиште одобрење од паше из града и од Портина комисара. Пошто је ствар била хитна и опасна, паша и комисар нису имали времена да се предомишљају и распитују. Према томе што се учинило, није учињено без одобрења. Што су ђенерал Ливен и руски посланик у разним састанцима по овој ствари предлагали, не да се сложити са правима суверенским, која је цар толико пута Порти признавао.

На те мисли учинио је кнез Метерник неколико напомена с додатком како му не приличи да критикује писма два суверена, али је опет турско писмо подвргао врло оштрој критици. Ми не можемо прећи муком преко тих напомена, јер су оне врло значајне за Метерникову политику. Он полази с основног начела да је свака побуна у држави штетна држави. Ако је Порта имала разлога да што приговара кнезу Михаилу, и ако је мислила да је оправдано да га збаци, требало је да то она сама и изврши. Али је она своје жеље и тежње помешала са жељом побуне, која се сада слави да је своју победу задобила с пристанком султановим. Пошто је Порта на тај начин кнеза уклонила, она је тиме на Србе пренела и један део својега суверенства; а то може изазвати друге њене народности да се такође буне и да постизавају тим путем што је која рада. Ако се народ у Србији имао шта жалити против кнеза Михаила, ваљало је да је те жалбе изнео пред Порту, ваљало је да је Порта испитивала јесу ли те жалбе основане, и да је према томе чинила што је налазила да треба. Порта признаје извесна права Русији, али јој прилике нису допустиле да од њих без престанка рачун води. Зар се то не зове признати, да су прилике биле јаче него суверенова воља? Овим признањем слабости странке би се у сваком делу царства саме за се користиле. У Србији заиста султан не би могао

очекивати од стране суседа, особито од стране Аустрије, да буну потпомаже. Жалити је, и веома је жалити, што је Порта ударила путем којим је изнад суверенске моћи постављена воља народа или чак воља једне странке. За највишу је власт све једно или да нешто учини сама, или да нешто допусти да се учини. А порећи се не да да је Порта признала бунтовницима ону иницијативу коју је имала да сама врши. Да је Порта побуни барем своју потврду одрекла, била би сачувала времена да се одбрани од свију неприлика у којима се сада налази.

Ако би се ова оштроумна критика подвргла другој општој критици, морало би се рећи да је кнез Метерник имао у очима општи одношај међу владаоцем и поданицима, и да су српске тадашње ствари изгледале му као побуна у Чешкој или у Угарској. Он се није нимало обазрео на то, што је Србија била себи извојевала особит положај наспрам Порте. Он је Порти приписивао суверенско право које она у ствари ни имала није, и признавао је обавезе у којима се Порта налазила наспрам Русије. Нек се суди о догађајима у Србији како се хоће, али се они нису могли сматрати као обична проста побуна. Није се могло изгубити из рачуна што је Порта говорила, да је буна и њој самој била од услуге. Али су то баш биле прилике, које бечки кабинет није признавао. Међу тим да ли баш у томе није био главни недостатак ове политике, што она ситне појединости није потпуно ценила, гледајући само на опште мисли?

Али ако је Аустрија политику Портину одбацивала, Русија се ради те политике била расрдила да горе бити не може. И доиста је падало у очи, да се Порта према Русији позивала на некакво право суверенства, које јој се уговорима није баш потпунце признавало. Ништа лакше но да се то начело пренесе и на права која је Русија имала у другим турским областима. Ова размишљања изазваше у тај мах са свим изванредне кораке. Руски посланик Бутењев изјави чисто и просто, да он не сме своме цару ни послати писмо о коме је реч и којега садржину познаје, мањ ако би на то био овлашћен особитим упутствима. Такво устезање посланиково побуди највећу пажњу у целом свету, као да је на вратима коначни

прелом међу Русијом и Турском. И у истину руске су службене изјаве дале помишљати чак и на то, ма да су чињене умереним начином и у смислу Метерниковом. Потканцелар царства Неселроде наглашаваше[1]) да Русија није тражила ништа друго него заједничко договарање о незаконитостима које су почињене у Србији и о исправци истих. Цар Никола не тражи да се потпуно успостави пређашње стање, особито не оно што је било под кнезом Михаилом. Он нема ништа ни против тога да султан опорече наследственост, коју је признао Обреновићима. Али он тражи да се казне два најглавнија побуњеника, да се збаци кнез који је изабран њиховим интригама, и да се учини нов избор који би био израз слободне воље Срба. Ако Порта одбије и те праведне захтеве, посланик ће Бутењев преговоре с њом прекинути, што би у тај мах било толико колико да су се одношаји међу два царства са свим претргли.

Аустрија и Русија очекивале су да ће Порта попустити. Бутењев је говорио да за то није хтео примити да пошаље оно писмо што је очекивао да ће тиме држање Портино променити.[2]) И у Берлину су тако исто мислили на случај да се никоја друга сила не умеша.[3]) Али се ипак мислило да се друга нека сила може лако умешати. Пошто је цару Николи посведочено да се ни најмање не одобрава ни буна у Србији, ни журба којом је Порта новог кнеза признала, сад су се почели устезати да изреком признаду право које је у овај мах Русија тражила. Министар Билов је предлог саставио; краљ Фридрих Виљем IV примио га је без предомишљања. Нису хтели да се у напредак везују за све случајеве. Међу тим Аустрија је једнако држала одлучно с Русијом. Пошто обично увек имамо посла с несумњивом супротношћу аустријских и руских интереса на доњем Дунаву, у толико је више на месту да тражимо разлоге који су обазривога кнеза Метерника на тај правац упућивали. Они су се уздизали високо изнад свакидашњих за-

---

[1]) У писму Мајердорфу од 9 Маја (27 Априла) 1843.

[2]) Види писмо Пурталесово од 1 Марта (17. Фебруара) 1843.

[3]) Извештај Билова Краљу од 28 (16) Марта 1843.

девица. А видети се могу у једном писму које је кнез Метерник другим дворовима упутио.[1])

„У свима споровима с Портом, стоји тамо, Русија је имала силу на својој страни. Овој сили Порта не може само својим средствима силу исте снаге насупрот стављати; и где би се потреба показала да Порта отпор употреби, биће за њу неопходно да од својих пријатеља средства потражи, и биће случајева, у којима јој се то неће моћи отказати. Питање је: је ли српски спор предмет у коме треба султан чак дотле да тера? Ми мислимо да то не само није случај ни из далека, него смо проникнути са̀ свим супротним уверењем, и у томе судимо и о одлукама других сила по нашим властитим одлукама." „Сила једна, која има на својој страни материјалну надмоћност, може своје прохтеве потчињавања према слабијем суседу остварити на два начина, или отвореном силом или путем умеравања, био тај пут истинит или само привидан. Велика би била погрешка, ако би силе пустиле Порту да се залеће путем који је излаже отвореноме нападу, јер ће се истим цар Никола извесно послужити чим на путу умерености, којим је пошао, доспе до веће моралне снаге."[2])

Пређашње писмо Метерниково имали смо да критикујемо; овоме пак имамо готово да се дивимо, јер показује увиђавну и пуну предвиђања политику тога државника. Није узимао учешћа у српским пословима што би га на то наводила наклоност према Русији. Он само није хтео да тој сили ствара узрок за прелом с Турском, знајући огромну надмоћност цара рускога и опасност, која би се у оваком једноме спору могла распламтети учешћем осталих сила. Могло се рећи да је још тада Метерник слутио оно што се десет година позније извршло. Он је понављао што је чешће могао, и са што већим нагласком, да се у свему што ради руководи интересима Турске, која би пропала, ако би се отворила борба. И пошто се од Француске у тадашњем њеном положају није могло очекивати да ће се одвојити од Енглеске, све је зависило од начина на који ће послове схватити лорд Абердин.

---

[1]) Писмо Метерниково од 11 (23) марта 1843.

[2]) Метерник Траутмансдорфу 20 марта (1 априла) 1843.

На лорда Абердина имала је, без сумње, највећега утицаја изјава руског посланика, да његовом господару највише стоји до тога да се, без обзира на личне разлоге, дође до извршења формалног легалног избора.

И лорд Абердин изда упутства енглескоме посланству у Цариграду, којима у главноме приступа гледишту Аустрије. Али на послетку он се заустави на томе да се одржи Карађорђевић, да се не враћа ни кнез Михаило ни стари Милош, и да се у опште све избегава, што би какве год штете наносило достојанству Портином.[1])

Аустријски министар у почетку одобри ове инструкције како су му саопштене, али се у брзо показа да се нарочито последњи додатак разумева друкчије него што је он желео. Шта ли се све не могаше извести из оних речи о чувању Портина достојанства? Одржање новога кнеза значило је готово одржање свеколиког стања које је буном створено.

Тако се те инструкције разумеше и у Француској. Пруски посланик у Бечу напомињаше да су се пробудили сви прохтеви Француске да склопи савез против Русије.[2]) Њему је, пруском посланику, само криво, што се у источним пословима ни најмања пажња не обраћа на сам положај источних земаља. Кнезу Метернику јавише да у тим инструкцијама Гиво види одобрење политике коју је држао сер Стретфорд Кенинг. Ако Порта продужи своје противљење руским назорима, и тога ради рат букне, онда ће Француска и Енглеска начинити савез с Турском. Ако ли Порта Русима попусти, обе ће западне силе свуколику Европу против тога изазвати. У томе је главно париских расположења. Метерник вели, да се тамо жељно граби свака прилика, како би се цару Николи неприлике начиниле. Последња саопштења из Енглеске доношаху такође гласове као о неком устезању и као о злом расположењу према Русији. Лакомислено се из тога извођаху надања да ће се моћи склопити савез не само Француске с Енглеском него и Аустрије

---

[1]) Or by any other mode, by which the dignity and credit of the Sultan should be consulted. Инструкције Абердинове Кенингу, саопштене од Билова Брисону 13 (25) априла.

[2]) Каниц Билову, 30 марта (11 априла) 1843.

с Пруском против Русије, у чему би тада француска политика ликовала. Толики је био занос за том политиком, да се не осећаше да се она не да извршити, и да би на послетку повукла последице по Турску штетне.

Тако наиђе један тренутак, у коме је изгледало да ће избор кнеза у Србији изазвати општи замршај у Европи. Метерник[1]) је приписивао овај обрт неумешности не само руског него и аустријског посланика у Енглеској, јер му се чинило да се и један и други старају да се удворе и да с енглеском владом остану у погодним одношајима. Да ли је намера да се Карађорђевић остави на кнежевском престолу постала у Лондону, а не у Русији? Дотле се из Русије говорило само да се хоће нов законит избор, и никад се није помињала личност за коју би се желело да на њу избор падне. А није било веома незгодно склонити се да се само Карађорђевић на ново изабере, па да се на том прође. Енглези навалише веома одсудно на ту страну, али се опет увиђало да се и тим начином изазивљу нове тегобе. Јер како да се одржи нови кнез, кад се начин његова доласка на престо сматрао као бунтован и кад је ваљало казни подврћи људе који су то извршили?

А то баш беше главно у оним захтевима с којима је Бутењев изашао с крајем марта 1843.[2]) Он изјави да руски двор са свим одобрава што је тргнуто натраг писмо које је само могло побркати и за свагда уништити пријатељске везе између двеју сила. Цар сад тражи ове четири тачке:

1. Да се збаци кнез Александар;

2. Да се изврши нов избор у пуној слободи;

3. Да се уклони из Београда Ћамил-паша, којега руски двор сматра као главног кривца у прошлим немирима; и

4. Да се казне најглавније коловође немира, поименце Вучић и Петронијевић.

Посланик је говорио пресудно да има упутства да с Пор-

---

[1]) Види његово писмо Траутмансдорфу од 30 марта (11 априла) год. 1843.

[2]) Ти се захтеви виде тачно формулисани у извештају Пурталеса берлинском министарству од 23 марта (4 априла) 1843.

том прекине сваки даљи дипломатски саобраћај, ако би му се ови захтеви одбили.

Сарим-ефендија био је јако узбуђен тим саопштењем. Све дотле је он очекивао да ће цар Никола од својих захтева попустити, и у томе су га очекивању још утврђивали посланици Француске и Енглеске, нарочито овај последњи.

Сер Стретфорд Кенинг још је нудио рускоме посланику своје посредовање у том спору, али је то Бутењев одбио, јер је спор међу Турском и Русијом ствар која се искључиво тиче тих двеју сила. И опет се мислило да се у устезању Портином види утицај Стретфорда Кенинга, о коме се често читало у новинама да се састаје са Сарим-ефендијом, да га хвали и да се и својим утицајем код свемоћног великог маршала дворског служи увек да би Сарим-ефендију потпомогао; сви су се други, међу тим, на Сарим-ефендију тужили. Говораше се, да је Кенинг од цара Николе био лично увређен, јер му је један пут био предложен за посланика на његовом двору, али га је цар Никола одбио, и сад је мислио да у Цариграду Русима све квари и тиме знатну улогу себи створи. Кенинг је покушао да завлада дипломатским кором у Пери, и како у томе није успео, био је веома расрђен. По томе су и тегобе у српским пословима управо од њега долазиле.

Од посланика с енглеским се у свему у погледима слагао француски. Француска политика под руком Гизо-а била је супротна оној, коју је министарство Тијерово пре ње водило. Под управом Тијеровом Француска се била одвојила од осталих сила, угађајући најодличнијем турском непријатељу. Под управом Гизо-а француска више пристаде уз Турке, старајући се да васпостави повољније одношаје према Енглеској с којом су били поремећени. Гизо се изражавао врло сумњиво о праву цара рускога. Уговори, мислио је он, не дају рускоме двору никакво право да врши какав год утицај на постављање или збацивање српскога кнеза, као што му то право припада у кнежевинама подунавским. Посланик у Цариграду наговештавање како се Порти напомиње да попушта у ономе у чем је њој то чинити немогућно. Ако би Русија приступила крајњим мерама, имала би да се бори са савезом између Енглеске, Француске и Турске. Неразумљиво је како Аустрија повлађује

руској надмоћности на Дунаву. И Сарим-ефендија наговешташе, да за случај невоље Турска може рачунати на потпору европских сила.

Али обмањивао се свак ко је мислио да се у ову политику може увући и Аустрија. Још један пут изнесе Метерник[1]) своје мисли: да је српски покрет дело револуције, да је султану доликовало не да томе покрету повлађује него да га угуши, а овамо су му место тога још повлађивале власти које су могле бити и поткупљене. То се још догодило супротно уставу који је Турска дала а Русија гарантовала народу. Ништа се не мења природа ствари за то што је султан, по савету својих министара, потврдио поступак којим се подрива властити његов ауторитет. Ако цар руски, у име протектората који му припада, против овога протестује, он има потпуно право. Он то чини начином којему се не може приговорити да је премашио границе умерености. Целој је Европи у интересу да се избегне сукоб, у ком би јача сила, Русија, имала још на својој страни и добро право.

Да ли су ови разлози, особито у Француској, учинили јачега утиска не да се одсечно казати, јер су у Француској свакојако желели какав против-руски покрет. Али је толико ипак јасно било да таком покрету још није било дошло време, јер је Аустрија са свим одсудно нагињала на руску страну. Увек је неопходно било да Турска бар изреком затражи помоћ сила. Али се томе није смело приступити у Цариграду.

Дана 1 (13) априла држала се у Цариграду велика конференција,[2]) на којој је с једне стране био присутан Сарим, велики адмирал Халил-паша, и неколико других турских достојанственика, с друге пак руски посланик и барон Ливен, који опет беше дошао у Цариград, и руски тумач. Што се тиче коловођа буне, турски министри нису подизали тегоба, али нису хтели пристати да се кнез Александар збаци; јер он није крив што је буна била, и јер је од султана потврђен био.

Посланик одговори да није питање о личности Александровој него само о неуредности избора. А то је питање у ком

[1]) У једном писму од 12 (24) Априла 1843.

[2]) Упореди Rapport de M. de Klezl, Constantinople le 13 April

може одлучивати једино воља суверенова. Тим је изазиван да у овом питању, које је већ узнемиравало Европу, да своју меродавну одлуку султан Абдул Меџид, којему је било тек двадесет година. И он је са много достојанства и даде. О празнику рођења Пророкова, кад калиф, т. ј. следбеник Пророков, честитања својих министара прима, учини се ново саветовање.[1]) Подиже се питање шта је боље: да се одржи стање ствари што је у Србији, или да се поремете добри односи према Русији? Султан се показа незадовољан, што су ствари већ дотле упуштене. Од министара нико не смеде ништа противно напоменути. Султан рече да се у алтернативи која је пред њим, нема кад с одлуком каснити. Он је од свога оца примио у наслеђе добре односе с Русијом, и држи веома много на то да то наслеђе очува. Тако је самим собом одлучено да се усвоје руски предлози о српским пословима. Портино достојанство тргло се мало натраг испред потребе добрих односа с Русијом. Причало се, како је султану обраћана пажња да неће изостати ни помоћ осталих сила, али да је он одговорио да зна колико му се ваља у ту помоћ поуздати. И у опште се држало, да се султан овако одлучио поглавито за то што се на ту инострану помоћ није могао потпуно ослонити.

И сад је изгледало као да је тиме цела ствар намирена; јер је Порта имала дужност да коловође последњега покрета казни барем удаљењем из Србије, и да нареди ново бирање кнеза. Брига да се овим спором може збркати европски положај била је уклоњена уступкама Портиним, али потпуно успокојење још није било постигнуто. Морало се још осведочити и хоће ли Порта и одржати дану реч, и чак хоће ли је моћи одржати.

Премештај Ћамилов није изазивао никаквих тегоба, јер је њега лако било задовољити постављањем на други издашнији положај. На његово место се постави Хафис, који је некада учествовао у некоме посланству у Петербургу, и тамо поверења стекао. Мисао о збачењу кнеза наиђе на врло јогунаст отпор. Кнез не беше вољан да се покори, а Вучић и Петронијевић живо га подупираху у томе. Међу Русима беше

[1]) Извештај Пурталесов из Цариграда од 7 (19 Априла) 1843.

се почела кретати мисао да кнежевски престо опет уступе Милошу. Али се на то није помишљало с каквом год одлучношћу. Према свему што је учињено, Порта је могла обећати Карађорђевићу да ће употребити сав свој ауторитет да његов нов избор на новој изборној скупштини одржи. Александар се дуго устезао, најпосле и он попусти. Ма колико да чудновато изгледа да је Порта обећавала Александру да ће га при новом избору опет протурити, само да се у тај мах престола одрече, опет је тако било у истини; јер цар руски наваљивао је само на ново правилно бирање, а новога кандидата није постављао. Знало се, да се ни он неће противити, ако би Александар био опет изабран.

Али ту дипломатија дође у сукоб са народним елементом. Све што се чинило у Србији, чинили су Вучић и Петронијевић; кнез је од њих потпуно зависио; они су уживали поверење народно. У новога паше било је тако мало средстава којима би се њима противио, да их је и он сматрао као главне стубове јавнога мишљења, без којих би се све расклиматало. И Ливен, који се опет у Београд вратио, није такође ништа могао против надмоћства та два политична вођа. За њ је имало само питање: хоће ли он сам спокојно гледати шта се ради, или ће отићи из Београда с изјавом, да се воља царева још није испунила. Међу тим, он се одлучи да чини оно прво. Према томе се доиста могло приступити новоме избору кнеза. Ливен се задовољио тиме што Вучић и Петронијевић нису непосредно учествовали у скупштини.

Али били они непосредно на скупштини или не били; о успеху скупштине није могло бити никакве сумње.

Силом свога господарског права Порта је изреком искључила кнеза Михаила, што он није умео земљом управљати како је Порта желела. После Карађорђевића другога такмаца од значаја и угледа није ни било осем Милоша. Али они који су баш прогонством Милошевим до власти дошли, зар нису готови били да чине што год могу да Милошу повратак спрече? Иначе им је на коцки био њихов углед, а чекале су их, у тадашњем положају, и теже опасности. Па ни народ у тај мах, по већини, није био за Милоша. Ми смо опазили како се и у Србији развио живахан и лако раздражљив осећај народ-

ности; и Милош није добијао ништа тиме што се проносило да је уза њ добро мишљење дворова. Говорило се у Београду: ко хоће другог кнеза а не оног што је један пут већ изабран, Александра Карађорђевића, нека дође, па нека га сам силом поставља; али нека зна да ће онај, који то почне, наићи на борбу на смрт и живот. И већ се беше почело оружје оправљати и спремати.

Међу тим нико није на то мислио да им кнеза натура. Нико се није брзнуо ни о томе да у скупштини учешћа приме они који су у Аустрију избегли, а то је било врло лако извршити.

Дана 3 (15) Јуна изврши се избор по старом народном начину.

Срби се поређаше по својим окрузима онако као некада Пољаци при бирању краља по војводствима. Нови паша, од стране Русије консул и ванредни пуномоћник, и митрополит изађоше пред њих, и упиташе их кога хоће за кнеза. Седамнаест округа гласаше једногласно за Карађорђевића. Више њих су били питани и појединце, и сви су одговорили тако исто.[1])

Тако се свршио нови једногласни избор Карађорђевића. Против законитости тог избора није се већ имало шта рећи. Али се опет ни из далека није учинило задовољење захтевима царевим, који је тражио и да се коловође буне казне. Они су били и остали најмоћнији људи у земљи. И зар није било противуречно што је признат кнез, који без њих изабран био не би, а што се тражило да се они казне или барем земљу да оставе?

Али је цар Никола држао да је и једно и друго потребно, прво за то што није хтео сувише узнемиравати Порту непопуштањем од првих својих угодаба, друго за то да се коначно стукне и казни револуционарни елеменат, који је први избор изазвао. Вучић и Петронијевић успротивише се оштро и с упорством. Утврђени у томе неком скупштином њихових земљака које су за савет питали, они се изјаснише да би им

---

[1]) Непартајични извештаји уверавају да су на скупштини смели учествовати само њихови привврженици, а остали да су чак и у затвору били.

милије било да им се главе поодсецају него да Србију оставе. Својим силним наваљивањем паша је постигао само толико да су они оставили Београд, и повукли се у Крагујевац. Али је цар са своје стране тврдо држао свој захтев. Кад је Ливен, враћајући се у Петроград, уставио се у Варшави, застане тамо курира који му заповеди да се врати и да дотле остане у Србији, докле се из ње оба коловође не уклоне. Русија и Аустрија употребише све да склоне Енглеску и Француску еда би и њих две навалиле на Порту да би и она одржала своју задану реч о удаљењу коловођа. Али нарочито у Француској о том се није тако мислило. Онде се држало да Русија премаша припознато јој право кад тражи да се оба првака уклоне. Узаврело беше велико узбуђење кад се у Француској сазнало да је руски посланик говорио како цар тражи да се казне оба коловође, и то, без икаква изговора, и како ће, ако затреба, употребити сва средства којима располаже, само да то изврши. Да ли у томе није била и претња ратом? Већ се говорило о сједињеном руско-аустријском походу у Србију, који би имао за задатак да протекторат руски у овоме питању у снази одржи. Гизо одговори на изјаву Кисељева с приличним узбуђењем, напомињући како ће прогоњење коловођа изазвати несумњиве тешкоће, и ако би Русија онда увела војску у Србију, тиме би само избила на видик сваколика опасност источног питања. У таком би случају и Француска морала примити учешћа? Она не би могла мирно гледати, да се Турској насиље причињава и да се европска равнотежа ремети. Питање је: колико је било збиље у тобожњој претњи руској? Је ли та сила доиста имала намеру да насупрот Турској чвор једним махом пресеца? Изјава с којом се Ливен у Београду на ново показао као да је то значила. Он је напоменуо да је удаљење два коловође угодба да се призна избор кнеза, и опорим речима наговешћаваше да ће царући у Србију с 20000 људи, ако се не изврши што он жели. Али његова изјава не бејаше потпуна. Пропустио је да каже и угодбу, под којом се, по мишљењу цареву, то морало догодити. Угодба је та била да Русија улази само у ономе случају, ако Порта не би била у стању да изврши што је обећала, ако би то признала, и од Русије у то име помоћ заискала.

Кад је тај захтев тако био саопштен у Цариграду, нису њиме ни мало били незадовољни. Јер што је цар наговештавао да ће признати избор, ослобођавало је Порту неприлике, да се и по трећи пут бира, што би њен углед са свим разорило; али јој се ипак незгодно чинило да удаљава оба коловође, јер би се они по свој прилици латили отпора. За удаљење Аустрија је чинила такође све што је могла да би се извршило, јер је Аустрија мислила да је то у посебно њеном интересу. Аустрији је било немогућно да трпи у тако блискоме суседству огњиште револуција. Метерник је био убеђен да са српским покретом има везе некакво кретање пољске револуције.[1]) Свемогућноме на цариградском двору Риза-паши Метерник је чинио ове представке, и у томе се позивао на Рифаата као на сведока, пошто је исти, пре краткога времена био у Бечу и положај у Аустрији познавао.

И пруски посланик у Цариграду Лекок, који је при доласку у Цариград био примљен с много благовољења и поверења, говорио је такође за руске захтеве да су врло знатни, али је, преко свога тумача, казао министру иностраних дела, како би и Пруска врло радо видела да се један пут дана обећања изврше. Порта се старала да новим преговорима с руским послаником задобије времена, али није смела помишљати на отпор. Један виши чиновник отиде у Београд да влади београдској објави да цар нови избор кнеза ни под коју цену неће потврдити, ако се пре тога не уклоне два коловође. Рифаат-паша је тада признао, да ће Порта бити врло слаба да својим властитим силама изврши ово удаљење. И он је у истини позвао руског посланика да Порти притече у помоћ и да јој олакша извршење датога обећања. Француски и енглески посланик нису ни у колико одобравали све руске кораке, али сад и они признаше да је удаљење два коловође неопходно потребно. Баш то што се због те ствари могао распламтети општи неспоразум, при ком би формално право било на страни Русије, претегло је у њих, те су одлучили да се ни

[1]) Упореди веома занимљиво писмо Метерниково барону Најману у Лондону, 30 априла (12 маја) 1843. (Превод се тога писма налази међу прилозима ове књиге. Пр.)

они више не противе. Тако на послетку све дође у склад; Русија не хоћаше никако попустити, али је у њеним захтевима подупреше Аустрија и Пруска; велики везир отворено тражаше да се та ствар један пут оконча, а две друге силе изјавише такође да ни у њих Србија неће имати никакве потпоре, — и тога ради и коначно решење не изоста. Јула 28 (августа 9-тог) 1843 држала се у Крагујевцу народна скупштина, пред коју су излазили и паша и кнез и барон Ливен. Присталице Вучића и Петронијевића беху дошле у врло јакоме броју. У један мах изгледаше да се питање колеба, али на послетку би закључено да Вучић и Петронијевић Србију напусте и да се за први мах склоне у Видин. Истом кад је руски посланик био потпуно уверен, да је то све тако, да су оба коловође Србију оставили, пристао је да се за новога кнеза берат спреми. Александар Карађорђевић је ступио потпуно у своје достојанство.

ГЛАВА ДРУГА

ВЛАДАЊЕ АЛЕКСАНДРА КАРАЂОРЂЕВИЋА 1843–1856

Много је муке и посла стало док су се коловође пређашње побуне истисле из земље, али би тешко било рећи да је оно што се добило, све те муке вредило. Оба су коловође имала сувише дубоко корење у српском народу, и прогонство није могло учинити да они овај утицај на народ изгубе. Посланици великих сила не хтеше их трпети у Видину, и они се уклонише у Рушчук. Није прошло ни годину дана, а они навалише на Порту да се опет врате у Србију, што им се и допусти. И доиста су они у Србији требали, да би се влада Карађорђевићева држала. Касно у јесен 1844 једна чета Обреновићеваца покуша да продре у Србију, али та чета би разбијена, и Вучић се том приликом крваво освети свима онима на које се сумњало да су у споразуму са Обреновићима. Он је дуж Саве метао на точак тела погубљених, да би тим страховитим призором одбио све оне, којима би пало на ум да се буне.[1])

[1]) Та грозна дела приписивана су у познијим извештајима Николићу, нижем официру који је прешао из Аустрије, човеку са свим грубом, који је Вучићу главни помоћник био, с њим је у Шабац ушао и на 3000 људи погубити дао. У осталом ја ово не тврдим, и морам напоменути да сам о овим годинама имао непотпуне и у одломцима извештаје. (И ми ову белешку уврштујемо само ради потпуности превода, а она је претерана и колико се тиче броја и колико се тиче Николића. У осталом скоро су изашле добре историјске белешке о том

Ствари су почеле изгледати као да ће се српска кнежевина моћи даље развијати под врховном влашћу Портином. Устав од 1838 доиста је учинио да се лична насиља, која су се догађала под Милошем, више нису могла понављати. Културни почеци, с којима се покушало, наставише се с извесном ревношћу. Мало по мало, па се дође и до грађанског законика, а војничка уређења поведоше се као и у Турској самој, по угледима европским. Непосредан саобраћај, нарочито с Француском и Енглеском, отвори се особито преко оних који су у те земље одлазили ради науке. Када су се вратили, њима је припао у руке не мали уплив, опет од прилике онако као у Цариграду, где се у додиру с европском књижевношћу и политиком образова младо-турска странка која је мислила да и Турци могу пристати уз европску културу. Али политичне прилике нису биле непосредно дотакнуте нити једним нити другим. Могла се још очекивати нека врста помирења савременог европског духа са приликама турскога царства. Али догађаји који су на другом месту постали, револуција од 1848 и кримски рат, пореметили су тај развитак, и ако га нису спречили.

Општа олуја, која је 1848 обузела духове континенталне Европе, није се тако оштра показала на југоистоку. Турске су прилике биле од са свим другојачијега градива него оне у европским државама.

У Србији се тада показала до душе тежња да се устав у народном духу преобрази, али не би учињено ништа што би заслуживало спомена. Народнији устав и ојачани ауторитет Порте не могаху се подударити. Али су у суседним државама настали потреси који су и на Србију утицаја имали, и у које је Србија и сама била увучена.

Срби, који се пред крај XVII века беху населили у суседним аустријским областима, нису ни у колико изгубили осећање своје народности; српске народне песме певаху се

покушају. Види: Катанска буна у Шапцу 22 Септембра 1844. Написао Јован Димитријевић, парох шимуновачки. У Новом Саду 1866 и књижицу Јов. Милинковића Алавантића: Књижевна крађа. Катанска буна у Шапцу 1844 године. У Новоме Саду 1889. Прави је писац тих бележака сам Јов. Милинковић Алавантић. Пр.)

тамо као и у Старој Србији; стара величина српског царства не бејаше се заборавила, и у толико је јачег утицаја имала, што је била обавијена неким појетичним сумраком. Народни покрет у пашалуку београдскоме, као што се може и помислити, јако је узбудио и Србе аустријске. Мисли народне и верозаконске слободе беху већ пробуђене, и показаше се у врло особитој форми при покретима године 1848, који у мало не срушише аустријско царство. Народне скупштине почеше се држати на све стране. Митрополит карловачки назначи такође дан, у који да се сазове народни сабор. То је био дан 1 (13) маја, 1848. На тај дан стекоше се у Карловцима посланици из свих округа у којима се за српско име знало. У њиховим разноликим живописним хаљинама они испунише улице и тргове карловачке, нарочито места око цркве и митрополитовог двора. Митрополит одслужи свечану службу; по том изађе с калуђерима и поповима у авлију, али не као другда са моштима него са два стара документа у руци, с двема привилегијама од 1690 и 1691 године, којима су биле обећане народне и верозаконске слободе и на основу којих су се Срби онда населили. Народу би објашњено, како та обећања нису одржана. Српском народу је дато било право да има патријарха и војводу као своје старешине. Скупштина одмах извика митрополита за патријарха. За војводу изабра скупштина једног граничарског официра који је некада и под Наполеоном служио, а који се тада налазио у Италији. И макар да се овај покрет самосталне народности у почетку истицао само против Аустрије, на скоро по том испаде да му се оштрице обрнуло против Угарске, која није рада била да се у њеним границама српство истиче као самостална народност. Али пошто је круна аустријска запала у најјачу борбу с Угарском, овај српски покрет дође јој са свим на згоду и на руку.

О томе се покрету ми даље нећемо бавити; он је на послетку довео до споразума међу новим патријархом од свију признатих и међу царем аустријским. О новоме војводи који је, на послетку, дошао, није ни било много разговора; он изјави да ће то достојање тек онда примити кад га одобри и ћесар, коме је он непоречно одан.

Што нама овде треба, то је само учешће Срба из кнежевине у овим догађајима. То је учешће и без тражења дошло чим је царска војска напала Србе у Аустрији. Ђенерал Храбовски пође на Карловце у мисли да покрет једним махом угуши, али наиђе на изненадни отпор. Једна чета добровољаца одупре се, и нападе на топове царске војске. Добре су услуге учинили нарочито Срби из кнежевине и Црногорци. Са својим дугим пушкама они заузеше мост на једном потоку, преко којега су непријатељи ударати морали. Најодличније се показао Црногорац Вуле, који је падао к земљи кад би непријатељи пуцали, али би по том увек своју пушку с најбољим успехом избацивао. Он је на скоро по том полудео, јер је био себи увртео у главу да се у њему на ново на свет јавио народни јунак Милош Обилић.

Аустријске чете се морадоше повући натраг у Варадин.

Ратоборна воља у Србијанаца запламте још већма кад изађе да се борба води против надмоћства мацарскога. Што су Мацари при нападу на Сентомаш најпосле морали узмаћи, узрок је што су на том месту биле помоћне чете србијанске.

Тако је било и код Ечке у Банату, где је неки Јанча са својим друговима из Србије, који су били наоружани ханџарима, одлучио борбу на штету Мацара.

Ови су догађаји имали свога утицаја и на политику у кнежевини. Неки су у Србији говорили да је кнез учествовање толиких Срба из кнежевине у борбама против Мацара сматрао као неку одушку којом се његова властита безбедност увеличавала, али ваља узети на ум и да је исто то могло за њ и опасно бити, нарочито ако би кнез Михаило Обреновић, који у Подунавље беше сишао, нашао пријема код Србијанаца који су прешли у борбу против Мацара у Угарској. С друге стране кнеза су позивали Турци, па и француски консул, да обустави учешће својих поданика у тој борби на аустријском земљишту.

У Крагујевац би сазвана скупштина, и на њој би закључено: да се прогласи неутралност Србије, да се сви четници позову да се врате, и да се више нико у Угарску не пушта. Али се та одлука никада није извршила; одлажење у војну на Мацара, веома популарно, не могаше се више

зауставити. Један од кнежевих најбољих пријатеља и присталица, Стефан Петровић, прозвани Книћанин, тада саветник, један од оних који се одцепио од Михаила и најјаче подупирао избор Карађорђевића, напусти своју службу и достојање, пређе преко Саве, и оде да се међу добровољцима бори као пуковник. Он је имао да се бори међу добровољцима, али у исти мах да се стара да се ништа не учини против интереса кнежевине.[1]) Намера је била да се настави борба за народност, оглашена у Карловцима, и да се у исти мах Обреновићима одузме нада да се тим покретом сами за се користе.

Тиме што се Аустрији придружио патријарах, старешина народни, који је у исти мах сву власт у својим рукама имао, покрет се, у почетку бунтован, управо озаконио, и кнез се од Србије није имао шта предомишљати да га потпомаже.

Он је олакшавао прелазак нових добровољаца, и није спречавао да се из Београда муниција и новац шаљу у војничке станове по Бачкој и Банату.

Између аустријскога ђенералнога консула Мајерхофера, патријарха и кнеза Александра Карађорђевића образоваше се поверљиве везе. Книћанин је аустријским Србима често чинио врло корисну помоћ. Стварну заслугу за српску и у исти мах за аустријску ствар стекао је одржавши Доловац, из којега је топовима отерао Мацаре, те тиме на ново спасао Томашевац и Пенцеар.

Главни вођ аустријских Срба Стратимировић, који се беше споречкао са патријархом, склони се код Книћанина, али је код њега нашао тако мало потпоре, да се одлучио да и сам пређе к Аустрији као што је и патријарах учинио. Книћанин је у свему изгледао као јунаци из ратова ослобођења; човек широких плећа, просто одевен, с пиштољима за појасом. Али је имао на себи већ нешто од новог културног правца; он је преговарао Мацарима што спречавају развитак српске народности; међу тим привијао се монархичној идеји у тадашњој Аустрији, која тај развитак не само није спречавала, него га је потпомагала. Нема сумње да је држање

---

[1]) Види Springer, Oestreichische Geschichte Bd. II, стр. 633

Србије, у складу с овим идејама, основало оне пријатељске везе које су и после остале међу Аустријом и кнезом Александром. Многи аустријски Срби ступише у службу кнежеву, и помогоше му да уреди колико толико државни живот. У томе не треба гледати само дело воље; то је била последица догађаја.

Испред Книћанина, који је представљао везу с Аустријом и који је пристајао за образованошћу, уступао је мало назад Вучић, у коме се више видела веза с Турцима. Године 1850 умре Петронијевић у неком послу у Цариграду. Његово место у Србији заузе Гарашанин, човек који је живео мислима нашег века и који се старао да их и у Србији одомаћи. Книћанин је мислио да ће се Срби кроз неколико десетина година просветом тако дићи као Чеси.

Док су се Срби кретали у овим правцима, насташе међу Русијом и Турском заплети који су морали и на Србију силно утицати. Од почетка ти су заплети имали општи европски значај, и на скоро су довели до рата којим су у питање дошли сви дотадашњи одношаји међу силама.

Писцу је ових редова незгодно што је принуђен да говори о пословима који су у вези с овим великим догађајима, а те догађаје не може из основа да расправља. Али то је у овом раду самом; оно што је опште не да се схватити без посебнога, а посебно се не да схватити без општега. Ваља покушати. Ми смо мало час расправљали, како се Метерник мучио да спречи судар међу Турском и Русијом, у ком су се западне силе показивале да би као савезнице стале на страну Турске. Чудновато је како је десет година позније дошло ипак и до тога савеза и до тога судара. Моје је мишљење да треба на страну оставити претпоставку да је цар Никола хтео да освоји Турску, а нарочито Цариград. Та се претпоставка оснива на неком приватном разговору, коме се нигде није каква већа вредност приписивала. Истина је само, да је надмоћност, коју је Русија по старим и по новим уговорима уживала у Турској, постала тегобна Турској а несносна осталим силама. Ја ћу овде поменути само оно што је мало по мало до самог рата довело. Још раније, при распри у кнежевинама, а позније још одсудније при отпору који су Маџари и једном и

другом царском двору насупрот ставили, Турци су више повлађивали либералнијим тежњама. Цариград је постао средиште бегунаца; ту се, шта више, основа колонија пољских емиграната с којима су Портини министри понајвише у поверљивим везама стајали, а који су посредовањем својим утврђивали везе међу диваном и Француском и Енглеском. У једном знатном тренутку, кад Русија беше притисла Порту да јој на основу једног чланка уговора од Кајнарџе бегунце или изда или их уклони, охрабри на отпор енглеска флота која беше упловила у затворено море код Дарданела без икакве сметње. Утицај запада на исток, који се није могао извести оружјем, извршио се штампом. Ми смо већ напоменули, како се образовала младо-турска странка, која је том утицају с ревношћу пут ширила. Али у покрету, који је овим путем јавио се, показаше се и верозаконске размирице. Последњи велики догађај, што се на име султанство у дому Османову могло одржати само европским посредовањем, деловао је на остале народности, са знањем или без знања њихова, и људи су почели мислити да није ни вредно више робовати Турцима, кад они нису кадри да сами себе одбране.

У покретима који су тим поводом настали, руски цар се држао за овлашћеног заштитника хришћанских народа снагом једног чланка мира од Кајнарџе. У том се находио најзнатнији део питања које је онда привлачило највећу пажњу, а које се тицало права што их имају латинска и грчка црква на света места у Јерусалиму, за њих обе под једнако знаменита. Руски цар беше узео у своју заштиту право грчке цркве, чим је утврдио симпатије свега грчког становништва у Турској; а њему насупрот искочи нов такмац у лицу тадашњег председника француске републике, који се на скоро по том начини цар француски под именом Наполеона III. Под њим се Француска позва на старе уговоре међу краљевима и Портом, и истави на среду потраживања римске цркве. Ова је ствар имала у толико већу вредност, што је нова револуција, из које је у Француској царство постало, још већма пооштрила несугласност која се и раније опажала међу Француском и Русијом. Енглеска је мало марила за та сва питања, али је у борби противу Руса у Цариграду била жешћа од Француске. Овај утицај западних сила на Порту и на њене министре изазвао је управо у години 1853 ону по-

саобину кнеза Менчикова, која је на се привукла онолику пажњу. Још је био задатак Менчикова да изради да Порта изреком призна Русији право протектората над турским поданицима хришћанима, које су Руси из ранијих уговора изводили.

Рђаво би се разумело оно што је било у ствари кад би се хтело узети да су сви Турци под једнако ревносни муслимани и по томе противници Русије, или да су сви Грци приврженици северне силе. Још није била са свим ишчезла старо-турска странка, која је уговорила старије уговоре с Русијом, и која је као начело држала да обадвема црквама чини оно што којој припада, и у двору је самом ту странку снажно подржавала султанија Валида, мати султанова. Задатак је Менчикова био да на ново оживи ту странку. Хозрев-паши, старешини те странке, који је некад с Русијом закључио уговор Унћар-скелески, он донесе слику цареву, окићену брилијантима, и то беше врло по вољи и самом двору. И Менчиков је још могао извршити толики утицај, да је уклонио из министарства Фуада, који је сад вредио као присталица западних сила.

Али још даље, т. ј. дотле да се министарство састави у руском правцу, није ни он могао успети. У Цариграду му сер Стретфорд Кенинг, који беше постао виконт од Редклифа, и у тај се мах беше вратио у Цариград, стави насупрот просто неодољив отпор. И само грчко свештенство, на које се уздала Русија и које је доиста било веома задовољно заштитом коју је цар Никола указао правима православља насправ Латина, није опет ни из далека мислило да источну цркву потчини руској. Личним везама са патријархом Германом лорд Редклиф стече несумњиву надмоћност над руским упливом. Реформама одани муслимани пригрлише принцип ислама не баш из уверења, него што су осећали да им је тако политички згодно; тако су јаче били одвојени од Русије. Пошто баш у тај мах умре и султанка мајка, тим се случајем код Абдул-Меџида угаси сваки отпор оваким мислима. При првом бајрамском празнику, Абдул-Меџид би са свим увучен у правац у којем су се дружили политика и фанатизам.[1]) Русија

---

[1]) Овде се управљам по белешкама тадашњег аустријског посланика Брука, које се одликују великом увиђавношћу и избегавају једно-

није хтела да осваја, али је хтела да одржи права један пут задобивена. Али се времена беху изменила. Права та била су веома потребна онда кад су одобравана; она су знаменито помогла да се на ново пробуди заједничко осећање источних хришћана. Али сад је више изгледало да та права иду на то да притесне самосталност Турске, то се у толико већма косило с духом сувремених мисли што се посредно владање једне државе над другом у политичким појмовима никако није допуштало. И симпатије за Турке које би из таких мисли истицале, јавише се с места чим Менчиков, који је држао да ће моћи одржати међу Турском и Русијом дотадашње односаје, даде познати да хоће да прети и војничким посредовањем. Флота западних сила показа се пред Цариградом, и тиме се хтело радити против турске мирољубиве странке. За мисију Менчиковљеву видело се да је остала без успеха. Цар Никола пређе Прут, да би показао да су му претње истините, и тада се већ није имало шта друго очекивати него општи европски рат. Сматрало се да је прекорачено међународно право, кад једна сила у спору о неком праву против друге, прибегава и средствима заузимања области, само да би своје тврђење одржала. Докле је могло одвести такво поступање! И ако је у овој ствари Енглеска стала на страну Турске, није требало узимати да се тиме Енглеска упушта у некакво одобравање турског фанатизма, и да је отуда било опасности за хришћанске народности. Ни влада, ни народ у Енглеској нису могли одобравати, да два милиона фанатичних Турака без ограничења владају над дванаест милиона хришћанских поданика. Пошло се на посао с чисто одређеним намерама, да се Турској не оставе одрешене руке, него да се при уговору мира Турској поставе у дужност одредбе које образованост и хришћанске мисли захтевају.[1])

страност која обично преовлађује у ономе што нам се казује о овим догађајима. Те су белешке веома знаменит рад дипломатске историографије; само су, на жалост, веома скучене и до нас нису дошле у правом оригиналу.

[1]) Види добро смишљени мемоар принца Алберта, Memorandum for the consideration of the Cabinet, од 21 Октобра 1853 у Мартина.

Наполеон III био је срећан што могаше да пошље у бој против Руса а у савезу с Турском и Енглеском своју војску, коју је сматрао као војску старога царства.

С почетка је Аустрија показала правац доста близак рускоме; она се преко нарочитог посланика жалила против насиља које су Турци починили на аустријској граници, у Босни, Херцеговини и у Црној Гори, и тражила је да јој Порта тако поступање објасни. Аустрија није могла да се бори за религиозна права руског цара, али се старала из све снаге да спречи нарушење европског мира, које се из тога спора спремало. У томе се смислу, и по договору с пуномоћницима осталих сила, написа у Бечу нота, којом се мислило наравнање постићи; али та нота би одбијена у Цариграду. Другој једној изјави, која је у Олмицу састављена, не хтедоше опет западне силе приступити. И што је Метерник прорекао, оно се тако рећи од слова до слова изврши; Енглеска и Француска ухватише савез с Турском против Русије, у тренутку када Русија није била у праву. Под утицајем западних сила велики савет у Цариграду, у ком су били виши војнички и грађански чиновници и неколико улема, закључи рат против Русије, и рат се огласи у пуној форми 22 септембра (4 октобра) 1853. Новембра се почеше непријатељства. Једна победа коју Руси над турском флотом задобише на Црном Мору пресече са свим окловање западних сила. Фебруара 28 (марта 12) године 1854 закључише оне с Портом уговор, којим узеше у обрану своје интересе. Ко се не опомиње општега покрета духова, који се онда по свој Европи ширио? Ни о чем се другом није говорило осим о том савезу којему је био задатак да заустави надмоћност којом се Русија служила читавих сто година пре тога.

Наш је задатак овде да од великог покрета промотримо само један део на који се онда мало и гледало. Општи сукоб је постао врло значајан за даљи развитак српских послова, а томе су били узрок и политичко стање Србије и њезин гео-

---

Life of the Prince Consort, II, 525. То је дело врло знаменито где год говори о личним мислима и односима. Треба га испитати онде где се ослања на извештаје дипломатских агената, који су често партаични.

графски положај. У први мах је изгледало као да ће се Србија са свим повеђти за руским намерама. Када је Менчиков почео радити у Цариграду, он је кратко и просто тражио од Карађорђевића да Гарашанина из министарства избаци. И то тако би извршено. Али то је све што је Менчиков постигао у Србији.

Свакоме даљем раду у рускоме правцу противио се српски савет, који је по уставу од 1838 постао природни саветник Портин. Он је световао кнезу да не попусти у питању које би могло поколебати правне основе политичкога опстанка кнежевине. На место Гарашанина ступише његови пријатељи, који су његов правац у свему наставили.

Гарашанин и српска омладина која се учила у Паризу, у Бечу и у Берлину, знали су добро шта хоће; они су хтели да извојују самосталност Србије.

Многи су се ругали тадашњој српској омладини и називали је дивљацима у углађеним рукавицама. И у истину није омладина ни имала онолико утицаја колико је себи приписивала. Али омладина је та представљала мисао приближења к европском животу и приликама, и тежила је за самосталношћу.

Опште стање ствари поста сумњиво и тешко на све стране кад плану рат међу сувереном којега су царству и Срби припадали, и силом заштитницом којој су Срби били дужни захвалност за своја права и повластице. Кад се једна турска војска приближи к српским границама, кнез изјави дивану у Стамболу да Србија мисли држати се неутрално у борби међу силом заштитницом и својим сувереном. Ако би Турци на српске границе насрнули, букнуо би устанак на ново. Неко време је Порта то како тако примала. Али кад услед великога саветовања у Цариграду би објављен рат, и диван је потражио категоричну изјаву о држању које мисли заузети Србија. Одговорено је, да Србија мисли остати неутрална, али под оружјем. Србија ће ставити под оружје 50.000 људи, који ће се одупрети свакоме, ма ко он био, ко би српске границе прекорачио. И Турцима ће се допустити само да могу долазити до градова по обичним линијама. Узрок је овоме био, што би

се иначе Аустрија позивала на Турску, па би и она тражила да у земљу уђе.[1])

Аустрија и Русија тада су се још у главноме слагале, али су Срби с места схватили куд су интереси које од тих двеју сила. И кад се аустријска војска поче скупљати на граници, у Србији ускипе опште узбуђење. Кад је на то бечки двор изјавио да он мисли само на заштиту владе, и да за то хоће да својој војсци заповеди да у Србију уђе, што влада није више добро с Русијом, српски савет је одговорио, да никакво посредовање Србији не треба, јер се у томе питању Србија не би сложила ни с Русијом ни с Турском. Тада у Србију дође руски државни саветник, чиновник бечког посланства, по имену Фонтон, и у Србији се поче мислити да он хоће да ради на збачењу кнеза. Из исказа високообразованог руског посланика у Бечу, незаборављенога Мајендорфа, човека који је био пун пажње и умерености, сазнајемо да је Фонтон имао налог да ради на умирењу Србије.[2]) Фонтона су слушали с највећим учешћем где се год појавио; он је потхрањивао руска расположења у народу, али је опомињао на мир.

Међу тим рат је на Дунаву пламтео на сву меру, и за Порту је имало двоструке вредности, да себи осигура држање Србије према Русији.

„Теби Александар-беју, садашњем кнезу од Србије, којега Бог нека подржи", почињаше се један ферман, који је 1854 о новој години у Београд приспео.[3]) Тим се ферманом кнезу налагаше да народу објави, како је воља султанова да се одрже у снази све повластице које су дате Србији као саставном делу царства. Не казиваше се у ферману изреком да повластице остају

---

[1]) Тако је зет кнежев Николајевић као поуздано говорио пруском посланику Вилденбруку. Вилденбрук Мантајфелу 17 (29) септембра 1853.

[2]) Тај исказ Мајендорфов налази се у једној својеручној белешци Каницевој к једном службеном извештају из Беча од 3 (15) августа године 1853.

[3]) Послао га је у Берлин у француском преводу пруски консулатски секретар Сабарт као прилог једноме извештају од 1 (13) јануара 1854.

макар да су односаји са силом заштитницом прекинути, и о свем се том ништа не помињаше; али се повластице означаваху као излив чисто царске воље. У Србији се могло двоумити да ли кнез добро чини што ферман прима, јер је у њему било у исти мах неко одвајање од силе заштитнице. Аустријски ђенерални консул, који није рад био да се тадашње стање у чем било мења, био је противан примању фермана, али Гарашанин и његова странка навалише да се прими, и склонише кнеза те и он на то пристаде.[1])

На сваки начин ферманом је постигнуто, те су се Срби утврдили у мисли да чувају неутралност. Порта потврди повластице не наваљујући да Србија у рату учествује. Само се у Србији није могло мислити, да земља неспремна чека шта је откуд може снаћи. Ко је могао замислити шта ће једна или друга од зараћених страна мислити да је добро пошто се победа извојује? Француска је слала врло повољне, али врло неодређене понуде. Француски консул напомињаше како Француска мисли да из Скадра у Србију упути неки пук војске, састављен из политичких бегунаца свију народа. Држање Аустрије изазва највеће узбуђење. Она поче војску на граници тако гомилати, и поче говорити тако двоструко, да се ни у Цариграду није знало најтачније шта се из Беча хоће. У Србији се све живо препаде, да се у Бечу не ради, како би се овом приликом задобио над Србијом утицај са свим једностран.[2])

Овакав се положај начинио у Србији; демонстрације и неприлике са свим супротне почињаху да помаљају главу, и то натера Србе да се почну оружати што су могли живље. Прилике су се окренуле тако, да су и Турци, који су некада Србима оружје одузимали, сада такође наваљивали на Србе да се оружја прихвате. Изет-паша, заповедник београдски, сад им је чак и топове стављао на расположење. Сваки дан се из главног магацина у Београду оружје слало у уну-

---

[1]) Извештај пруског консула Меронија од 6 (18) марта 1854.

[2]) Cette convoitise, qui pousse l' Autriche à chercher à exercer en Serbie, n' importe sous quel patronage, une influence égoïste. Мемоар од 5 (17) Априла 1854. Види немачки превод код Јасмунда. Aktenstücke zur orientalischen Frage. II, 216 итд.

трашњост, и тамо су се живо оружју вежбали.[1]) Један швајцарски пуковник беше начинио план наоружања, који као да је прикладнији био за Швајцарску него за Србију; руски један официр склопи други један план, који је за српске прилике био много удеснији.

Кнез подели земљу у пет војничких округа и у свакоме постави по војводу, и сваком војводи даде по секретара. Још раздадоше војводама заставе, на којима је с једне стране био земаљски грб, а с друге икона светитеља који се у ком округу највише ценио. Војводама су дата одређена упутства, да оружаном руком одбију сваки насртај ма с које стране долазио. Тврдило се да се у седамнаест округа имало извежбаних 315 чета пешака, што је износило близу 80000 људи, и уз то на 16000 коњаника.

Био је то појав значајан, и који се у историји XIX века заборавити не може, да је обезоружана раја — која је у последње време тек мало прилике имала да се јаче покаже са својом војничком снагом — у тренутку велике европске кризе одлучила се и мере предузела, да своју самосталност брани оружјем и свом снагом својом, јер без самосталности оружја нема на овој земљи никакве политичке самосталности. Покушај да се опет оружје прихвати, у свем је задовољавао поноситост и самољубље народно, али је у исти мах изазивао на другој страни и нерасположења најтежега значаја. Ниједној сили није то тако било криво као Аустрији. Може бити да је самосталност кнежевине утицала на српске сународнике у царевини; а јавна је ствар била да је нагомилавање војске аустријске на граници дало први повод српском оружању. К томе придође, што се баш у онај мах сазнаде за један српски мемоар, у ком се о аустријској политици читају оцене које смо горе навели.[2]) Аустрији се то чињаше као увреда, и као задовољење за се тражила је да се одмах обуставе сва спремања. Навели смо већ, да се кнез налазио у блиским везама с Аустријом, и на њ је та опомена учинила толики утицај, да је вежбања вој-

[1]) Тачан извештај о српском и турском спремању даје Мерони министру председнику Ментајфелу марта 1854.

[2]) Извештај Меронијев од 5 (17) јуна.

ничка, која су дотле трајала три дана сваке недеље, свео само на један дан.[1]) Аустријски ђенерални консул није се хтео тиме задовољити. А пошто се Аустрија била више примакла Турској, имала је баш у тај мах толико утицаја, да се и из Цариграда у пуној форми српско војничко вежбање забрани, с напоменом да је било допуштено онда када се било бојати руских упада, и када Порта још није по сигурно знала колико јој је пријатељско држање Аустрије.[2])

Како се све то примало у Србији, види се из једнога малога случаја, о коме приповеда пруски консул Мерони.[3]) Мерони беше изашао у шетњу у једно село близу Београда. Сељаци пред крчмом дочекаше га веома лепо за то што су им казали да је он представник једнога пашенога цара руског, којега су они увек звали „наш цар.“ Што су војничка вежбања обустављена, то им није било криво, јер су знали да је до њихове воље да их наставе кад хоће; али захтев да им се оружје одузима, чинио им се и немогућан и неизвршљив. Очи су им севале чим се почело говорити о оружју, и они изазиваху цео свет да дође да им га узме.

Неочекиваним попуштањем Турака, које се објашњавало непријатељством њиховим спрам Русије, а сумњичењем Аустрије, Срби су се уредно наоружали, али чим се то извршило, видело се да се међу њима буди жеља да то оружје на Турке саме окрену. Ма да су били неутрални, осећали су се као руски савезници. Мерони напомиње како је у Србији с одушевљењем приман сваки глас с бојног поља који би био повољан по Русе.

Народ је, дакле, желео да се наоружа и да ради заједно с Русима, кнез је држао савез с Аустријом у толико чвршће што је и Аустрија извршила велики обрт у својој политици,

---

[1]) Мерони је 28 јуна (10 јула) пруској влади саопштио распис којим се то наређује, али је 5 (17) јула накнадно писао да се наредба расписа много не цени.

[2]) Извештај Меронијев од 7 (19) јула, по коме је београдски заповедник Изет-паша добио укор, што је Србима топове на расположење стављао.

[3]) У његовом извештају од 7 (19) септембра.

те се одвојила од Русије и стала на страну Турске и западних сила.

Декембра 2-ог бечки двор се прими да спречи повратак руске војске у Влашку и Молдавску, а да се не противи осталим покретима француске, енглеске и турске војске. Из тога је за Србију дошла последица, што је у њој престала дотадашња опозиција енглескога и француског консула Аустрији. Аустријски ђенерални консул Радосављевић доби тада у Београду надмоћан утицај; то изазва и једну промену министарства, коју тек не можемо ћутке прећи. У најближој околини кнеза Александра беше настао раздор. Книћанин, отворени привржени Аустрије, који је дотле уживао кнежево поверење, завади се с Ненадовићима, родом кнегињиним; томе беше дала непосредни повод некаква распра међу кнежевом свастиком из те породице и госпођом Книћанком.

Ничему не би повело да се покушало да се сам Книћанин на управу постави, јер је он већ био узет једним ударом капље. Али је било довољно да се у корист Аустрије употреби његов лични утицај међу војницима. Најодличнији између Ненадовића, Ацика, још је међу тим имао у рукама министарство унутрашњих дела и војено, најзнатније од свију.

Али консул успе да на његово место доведе некога Петровића, којега су сви сматрали за консулова човека. Сви начелници одељења и старешине по канцеларијама, рђаво расположени према Аустрији бише удаљени из службе. Али се остави представник (министар ин. дела) Симић, за којега се говорило да он речени Аустрији, противан мемоар не само није писао, као што су га донекле окривљивали, него да се противио и да га потпише.[1])

Радосављевић није ни порицао да су те промене извршене по његовом савету. Француски консул имао је против избора личности нешто и да напомене, али је одобравао потпунце што се Аустрија трудила да дође до надмоћног утицаја.

„Аустријски консул,“ пише Мерони 30 маја (11 јуна) 1856, „не пушта ни за тренутак кнеза из очију, и уме сва-

---

[1]) Извештај Меронијев од 16 (28) Декембра 1854.

ком приликом да му свој савет натури, и кнез већ ништа и не предузимље док не запита Радосављевића.“

Али какво стање наста услед свега тога! Народ скроз за Русима, кнез сав у аустријским рукама. И сам савет поче да се противи понеким кнежевим изборима. И они су приписивани утицају Аустрије, која је радила да кнеза са свим у својој руци одржи.

И баш у овоме стању унутрашњег расцепа и спољашње непокретљивости Србија је начинила највеће успехе у својима тежњама самосталности, без велике муке, простим последицама општих политичких преговора, које сад ћемо из ближе да промотримо.

Ако је намера савезних сила била управљена поглавито на то, да заустави утицај Русије на Турску, та је намера течајем рата постигнута. Али су силе с том намером везале још једну: оне су, то јест, хтеле да ону заштиту хришћана у Турској, којом се дотле само Русија истицала, узму саме у своје руке.

То пак није било тако лако. Јер ако би права Русије прешла на заједницу сила, онда се не би могла у потпуности остварити независност Турске, а то се истицало као задаћа самога рата. Тиме би се само променио патронат, али се „независност“ не би ни у чем поправила. А силе су од почетка мислиле управо то, да прекрате засебност положаја у ком се Турска налазила, и да је приме у европску заједницу, или, како се говорило, у концерат европских сила, што је значило да се и Турска уведе у уживање свију међународних користи. Ако ли би се положило питање, како је онда с правима хришћанских народа, одговарано је да ће се устав у Турској у опште реформисати, и да ће се и немусломанске народности у правима изједначити с мусломанскима. Било је у Европи мишљења, коме се и Фридрих Виљем IV придруживао, да је то немогућно. Али је основна мисао турских реформи налазила да је то могућно, и тој је мисли веровања набавио лорд Редклиф, енглески посланик и тада најзнатнији човек у Цариграду. Његовим утицајем у томе су смислу издати неки закони, међу којима је хатишериф најзнаменитији. Тим се законом хришћани ослобођаваху од главнице, али

им се наметаше дужност да служе у турској народној војсци. И реформа турске војске, која се почела када су срушени јањичари, није хтела да мења старо правило да дужност или преимућство служења у војсци припада само музломанима. Новим законом ово се стање прекидало, и у турскоме се царству уништавала разлика народности и вера. Али се ни то није дало извршити без даљих реформи турске управе, и на томе су с министрима Портиним, у почетку 1856 године, живо радила три посланика, енглески, француски и аустријски, лорд Редклиф, Тувнел и Прокеш. Зна се да су предлог закона посланици сила израдили, и да су га Турци с неким изменама усвојили. По том је предлог обучен у потребне формалитете и као Хати Хумајун (општи закон) свечано прочитан у дворани великог савета пред министрима и достојанственицима, патријархом, врховним равинером и знатнијим људима хришћанских општина.[1]) Хати Хумајун је изашао као непосредни излив највише воље султанске; у њему се није ничим помињало учешће посланика, а посланицима је опет требало на сваки начин да се и то јавно обележи, јер се баш тада скупљао конгрес у Паризу, који је имао за задатак да сврши рат и да утврди мир на основу већ предложених претходних одредаба. У тим се претходним одредбама тражило да Русија треба да се придружи ономе што се саветовањем сила постигло у Турској за права немусломанских поданика. Чланак у ком је нови хат био саопштен конгресу, има закључак, којим се изреком наређује да силе не могу утицати у унутрашњу управу османскога царства ни посебице ни све заједно. Велики везир, који се бавио у Паризу, изјави да неће примити никакву редакцију, која би могла тежити на то да ограничи ауторитет Високе Порте. Русија није правила никаквих тегоба, да на све пристане; руски посланик говораше да нови закон превазилази све што се икад могло очекивати. Кад је руски посланик говорио да се Русија нарочито интересује за судбину православнога хришћанства, енглески би посланик одговорио да он не допушта Русима никаква првенства ни у саучешћу у судбини православних хришћана. На тој се ос-

[1]) Eichmann, Die Reformen des osmanischen Reiches, стр. 240.

нови поведоше даљи преговори. Нас се овде тичу само одредбе о Србији, које опет нису једнаке с оним што је закључено о подунавским кнежевинама. Русија пристаде на први члан, којим се руски протекторат над подунавским кнежевинама укида у пуној форми. Привилегије и права потврђене су им и за даље под врховним господарством Портиним. Руски посланик напомену да ли је умесно употребљена реч *протекторат*, а аустријски посланик одговори да се под том речју разумева дотадашње једнострано гарантовање права од стране Русије. Кад је дошло до одредаба о самој Србији, настале су извесне тешкоће. Ми не познајемо преговоре који су о томе вођени, али је несумњиво да је било предлога који нису ушли у чланак који је примљен. Одбор контролни није само предлагао да се потврди оно што је било, него је узео на ум и будућност; гдекоје поправке, које би се учиниле неопходне, имале би се извршити договором између султана и сила. У једном предлогу француских пуномоћника то се све понавља, али се јаче удара гласом на Портину иницијативу. У самом тексту уговора о миру нити се чита једно ни друго, све је то изостављено. Последњи закључак о коме је реч отпао је [1]) по свој прилици за то што се није чинио угодан ни турскоме, ни другоме једном посланству. Мала се једна разлика налази још у једној тачки. Одбор је у главноме казао, да се Србија ставља под нарочито јемство страних сила. Француска редакција, која је и примљена, говори само о томе, да

[1]) Jasmund, II, стр. 419 и 25 и коначан закључак мира у члану 28, на истом месту стр. 351. Пада у очи што је позније један руски дипломата, један са свим сличан члан из протокола наводио и сматрао га као усвојен. Члан је доиста био изостављен, али се тада још није сматрао као изреком одбачен. Барем је касније Порта увек правила разлику међу уступкама учињеним Влашкој и Молдавији и онима учињеним Србији. Само су се прве уступке (за Влашку) тицале будућности. Последњима се потврђивао само status quo. Тако се у почетку 1860 изјашњавао Фуад-паша пред пруским послаником, грофом Голцем: Les puissances européennes ont garanti en Servie par le traité de Paris, non pas comme en Moldavie et Valachie un droit nouveau à créer, mais les immunités, telles que cette province les possédait à cette époque.

права Србије треба да су под заједничком гарантијом свију сила уговорница.

Тим се мислило на сва тадашња права и на целокупно уређење, установљено уставом од 1838, или је барем тако Порта разумевала. На ту ћемо се тачку и касније враћати.

Пошто се то утврдило, Турцима није било зазорно да се Србима учине друге знамените уступке. Кнежевина је Србија и у напредак имала припадати турском царству, али је одређено да ужива потпуну самосталност управе, и не само слободу вере и законодавства него и трговине и бродарства. У градовима у Србији Турци су као и дотле могли држати своје посаде, али се интервенција оружаном руком у унутрашње послове Србије забрањује свима силама, па и Турској. Смисао ових речи значио је велики напредак у правима кнежевине, која је овим начином попела се до извесне самосталности. Порта задржаваше своју врховну власт над Србијом, али се права Србије стављаху под заштиту свих сила; Порта задржаваше гарнизоне у Србији, али се одрицаше права интервенције. Није требало бити пророк, па да се предвиди како ће се из ових уступака и из ограничења њихових развити само нови заплети.

ГЛАВА ТРЕЋА

ПАД КАРАЂОРЂЕВИЋА. ПОВРАТАК ОБРЕНОВИЋА

Кнез Александар говорио је истину, кад је после кримског рата у прокламацији својој повољне за Србију одредбе мира назвао последицом свога држања за време рата. Том приликом се послужио да народу препоручи пуно поверење и тачну послушност власти. Али се последице показаше са свим другојачије. Што је престало запето стање које је било за време рата, није за њ било ни од какве користи. Савезницима дотадашњим утицај Аустрије у Србији не беше толико повољан колико дотле, јер им више, према општем политичком стању, није био од потребе. Нарочито се поче противити француски консул, с којим се сада руски консул понајвише држао. А тај је супротни утицај био толико јак, да се састави ново министарство, за које се не могаше више рећи да је аустријско. Међу домаћим противницима јавише се и много замашније тежње, и догоди се нешто по чему се видело, да је њихово непријатељство наперено против саме личности кнежеве.

С упрепашћењем је гледао Београд, како су 27 септембра (9 октобра) 1857, једног од најзнатнијих људи, Рају Дамјановића, који се улицом у колима возио, ухватили и у касарну одвели и оковали.[1]) А у тај исти мах оде у Смедерево један одред кавалерије, где је то исто учињено са саветником Пау-

[1]) И овде се држимо извештаја пруског консула од 27 септембра (9 октобра) 1857, писаног под непосредним утицајем самога догађаја.

ном Јанковићем који је тамо боравио. Обојица су били људи и популарни и од угледа, а Дамјановић још и зет Мише Анастасијевића, највећег богаташа у Србији, који је био таст кнежевоме синовцу. Одмах за тим затворише још једног саветника, председника савета и великог суда. Ови људи су окривљивани да су хтели да оборе владу и да убију кнеза. Сумњало се и на многе друге саветнике да су за то знали. Кнез им поручи да даду оставке, иначе ће и против њих отворити истрагу.[1]) За затворене није се ни мало двоумило да су криви. И један и други саветник, што први бише затворени, и Стефан Стефановић (Тенка) председник савета, и не одрицаху кривицу. Од саветника којима се претило истрагом, шесторица дадоше оставку, и кнез постави одмах других шест на њихова места. Отвори се истрага и суђење за велеиздају, и земаљски судови осудише осам оптуженика на смрт, а кнез својом милошћу преобрати ту осуду на вечиту робију.

Пруски консул мисли да се ишло на то да се на место кнеза постави намесништво (кајмакамија); планови су ти имали везе с покретима који су онда појавили се у Босни и у Бугарској; о кнезу се мислило да је сувише везан с Аустријом, и да је тога ради недостојан да даље влада. Оптуженици су касније свагда говорили, да су они хтели да кнеза уклоне с тога, што је он просто спремао предају Србије Аустрији, те по томе ништа друго није до издајник: тога ради је опасност била да не букне општа узбуна, и они су хтели да је предупреде.[2])

Али је овај посао имао још једну страну.

Поступање кнежево било је противно уставу од 1838, основном закону земаљском, по коме су се саветници могли збацити само с одобрењем Портиним, јер је основна мисао устава, да су саветници спрам кнеза самостални.

Кад се на Порти сазнало шта се догодило, Порта изјави кнезу да се чуди, како је он толико терао против чланова савета, и не помишљајући на права султанска, утврђена

---

[1]) О томе сведочи већ и то, што је и савет у своме писму од 7 (19) октобра изјавио само сажаљење што се тај случај догодио, а о кривици се ни сумња не изриче.

[2]) Извештај Меронија од 15 (27) новембра 1858. Писан је по казивању некога д-ра Калиша из Рушчука.

уставом. Диван одлучи да у Београд пошље једнога од најодличнијих чиновника, Етем-пашу, те да ствар испита и расправи. За кнежевину је Србију то питање као уставни спор имало значај веома простран. Безбедношћу коју беше устав дао савету изазвала се непокорност савета, а на том се опет основу није могла ни по што образовати кнежевина у европском смислу. Али сад Порта стаде да брани те своје повластице. Етем-паша дође у Београд 1858 у марту, и потражи акте о суђењу. Поуздано се сазнаје да је он ступио у савез с противницима кнежевим и да је почео смишљати да кнеза збаци, да повластицама саветским да задовољења, и да успостави у потпуности права Портина. Изгледало је да ће кнез у скоро бити збачен, али се и против тога нађоше неки обзири, који су истицали из општег политичког положаја. Није било без основа што се мислило, да је српски покрет у опште у вези с врењем у Бугарској и у суседним земљама. Положај кнежев према тим стварима био је врло чудноват. Имало је извештаја да је с југословенским кретањем у вези спремање барута и оружја, које је у Србији било на дневном реду. Александар није томе сметао, али у покрет сам није се мешао непосредно. Кажу да је неком приликом, кад га је Порта притеснила, и он проговорио: да ће се повући у Крагујевац, ако то тако продужи, да ће позвати народ и да ће пружити руку Црногорцима, и онда да ће Порта имати чега да се нагледа. Говорило се и да се кнез бавио ласкавом мишљу да се једном прогласи за Александра I, краља јужних Словена, и како не би за то незгодан био тренутак, у ком се Порта мешала у унутрашње српске послове начином који је кнежевску власт стешњавао. Отац Александров Кара-Ђорђе би тако и учинио. Али Александар сам, ни по својој природи, ни по своме мишљењу, није то могао, и за Цариград га већ везиваху његове дотадашње навике у управљању. Него су се ипак и Турци морали мало промислити, да ли да га баш до крајности дотерују. Неко време је комисар кнежевим противницима остављао изгледе као да би Порта помогла да се кнез збаци. Хтело се то постићи што је могућно законитије, путем скупштине. Али услед нових упутстава која му приспеше, комисар показа другојачије лице. Порти је пало на ум да она од Александра неће наћи мекшега ни кнеза,

ни намесника. Александар то и сам с места посведочи. Место да се Порти противи, изговарајући се на Портину власститу незаконитост, он се њезиним жељама покори, и пристаде на све што је од њега тражио комисар. Он прими све што је устав са собом доносио. И шест збачених саветника опет уђоше у савет. По препоурци Етем-пашиној би састављено ново министарство, у ком су највећи углед имали: Вучић, тада већ кнежев противник, и Гарашанин, који није хтео следовати наговештавању да да оставку на саветништво, него се беше уклонио у Париз, а тада се отуда беше вратио. Све се свршило тиме што се кнез вратио у стару потчињеност Турској. Био је учинио један корак да се отме, али га је тај покушај само у већу покорност бацио. И тиме он изгуби и последњу сенку какве год своје самосталности.[1])

Етем-паша беше склонио Вучића и Гарашанина да се измире с кнезом и сами међу собом, изјавивши им тада да се збацивање кнеза ни помињати не може. Попустљив као увек, Александар Карађорђевић их прими с раширеним рукама, и повери им да саставе нову владу, јер дотадашњу он беше отпустио. Тада им каза, како је повратио на њихова места саветнике који су принуђени били да даду оставку; да ће у напредак за министре постављати само саветнике, и да у напредак ни покушати неће да на та места поставља људе с других страна, што је дотле више пута чинио. Свога таста Ненадовића већ је из службе отпустио; и у напредак ће чинити што год потражи нова влада, и потписиваће што му год буде поднела. Земаљска опозиција и турске власти слагале су се потпуно, и имале су једнак интерес у томе, да се устав у потпуности изврши, а кнез се томе покори. Вучић и Гарашанин бејаху два са свим различита човека; први беше Србин старога кова, који је некада држао земљу о свом арапском коњу и о својој бриткој сабљи; други беше човек нове школе, који у српском народу европским тежњама представник бејаше: онај беше на пола Турчин, овај човек савремених уставних мисли. И они се договорише да међу собом по-

---

[1]) По опширном извештају Меронија од 20 марта (1 априла) године 1858.

деле најзнатнија места. Вучић узе председништво у савету, и ако се знало да он није знао ни читати ни писати. Гарашанин узе министарство унутрашњих дела, најзнаменитије од свију. Остала места па и место представника раздадоше се саветницима који бејаху компромитовани. Сви су се сматрали као људи непријатељски расположени спрам Аустрије, а наклоњени Француској. Саветници што су били осуђени, од којих је један у тамници и умр'о, бише предани Порти, и даде им се у Турској неко склониште. Али је сад с оваким стањем ствари мало била задовољна Аустрија, која се дотле већином налазила на страни Турске.

У тамишварском листу Temeswarer Zeitung, којим се и аустријска влада служила, почеше се једним чланком бранити кораци Александра Карађорђевића, да се у неку руку од Порте отргне и извесну независност постигне; ту се говораше и о 17-ом члану устава, и доказиваше се како га ваља тумачити у корист кнежеву, ослањајући се на неке раније изјаве Портине.

Али српски савет корачаше даље и без обзира путем којим се упутио. Горе поменути договор изврши се априла 1858. И још тога истог месеца учинише кнезу нове предлоге за ограничење кнежевске власти. Пре свега је савет хтео да се обезбеди од судске истраге као што је била последња. Хтело се да се саветник може у затвор ставити само онда кад би у злочинству био на делу ухваћен, па и тада да затвор мора бити према његовом положају удешен. У истрази да покрај судске власти учествује и савет. Коначна пресуда највишег земаљског суда да се саопшти савету, а савет да је поднесе Порти на потврђење. Министри да буду само одговорни савету, и кад се које место у савету упразни, да саветници сами бирају новога свог друга, признајући кнезу само право да изабранога потврди. Тако састављени савет имао би одсудна утицаја на послове. Предлоге које би савет чинио кнезу, кнез је, истина, могао испитивати и враћати савету са својим примедбама; али пошто би то било два пут, и кад би тада предлог био усвојен на главном састанку савета и министара, онда би тај предлог добио законити силу и ако га кнез не

би одобравао.[1]) Тим се одредбама кнез управо са свим лишавао своје автономије. Монархичка форма владе тим се начином претварала у аристократичку. Александар Карађорђевић опирао се дуго овим новим наредбама. Али их 29 априла (10 маја) 1858 на послетку усвоји.

И одмах се показаше најштетније последице. Да су саветници имали једну вољу као некадашња власничка дружина у Млецима, још би нешто и могло бити. Али се у савету свакога часа поче осећати утицај то једне то друге силе. Чланови му припадаху разним странкама, и према њима се цепаху даље виши чиновници. Ови нису били са свим тврди спрам странога новца, и поједине окружне старешине упадоше у грдне неправичности, пошто не бејаше јаке руке која би их под уздом држала. Стаде се на све стране ширити опште незадовољство, а понеким од најглавнијих министара приписиваше се да су то незадовољство још потпиривали место да га утишавају. Један случај, не баш особито знатан, искрсе да покаже како се помаљају и турска само исламом одобрена насиља.

Београд зову Турци кућом верских ратова, и нигде се доиста супротност међу верама не показа тако жестоко као ту. Турци не бише задовољни са самим градом, они присвојише и неко гарнизонско а уз ово и неко полицајно надзорно право и у хришћанској вароши, чега ради трвења не престајаху никако. И ту се догоди да се у ове распре увуче и уговорима утврђено право европских консулата.[2]) Градско поље, широка травом обрасла пољана, служаше као шеталиште и домаћима и странцима; одатле се преко лепих места поглед пружаше на далеко. Једнога дана енглески консул Фонбланк сеђаше на ниском зиду који је окружавао град, и уживаше тај изглед. На један пут чује он вику турскога

[1]) У закону од 3 (15) маја стоји да савет сазива главну седницу онда кад кнежене напомене и по други пут му послане неће да прими. Ако у тој главној седници две трећине гласају за саветски предлог, он тим постаје закон, и кнез је дужан потписати га. Закон тај, онакав како је на послетку потписан и обнародован, са свим је у главноме једнак с предлогом саветским, о ком је Мерони 6 (18) априла извештавао Вилденбрука у Цариграду.

[2]) Приповеда се понајвише по пруским консулским извештајима. Саопштења која су ми послана из Србије нису ми се учинила свакад поуздана, јер су само по памћењу бележена.

стражара да није слободно седети онде где се он наместио, ма да се није знало да је то било забрањено каквом заповедниковом наредбом. Консул се устезаше један тренутак, и кад се на послетку драговољно диже да иде, нападе га један низам, који је, међу тим, около поиздаље обишао да до њега дође, и кад му остали Турци привикаше да удара неверника, он га и рани. Спасоше га српски ђаци који су се на томе месту лопте играли. Колико се зна, ово су варварство извршили Арбанаси, најдивљачнији хришћански непријатељи. Више њих јави се на скоро по том пред кућом консуловом и хоћаху да оборе бандеру или барем да здеру заставу с ње. Али одмах за тим осетише они и последице. Енглески посланик сер Хенри Булвер, који путујући у Цариград баш беше приспео у Земун, не хте кретати се даље преко Београда пре него што би му се дало задовољење које је телеграфом тражио. А као задовољење је тражио да се кривци казне и да се гарнизон промени. Порта, којој је то и самој веома непријатно било, одобри одмах Булверове захтеве, и енглеска се застава подиже уз поздрав турских градских топова. Тек по том уђе Булвер у Београд. Дочека га на Сави батаљон српске пешадије и одељење коњице, а на варошкој капији дочекаше га две чете Турака. Српски министар Гарашанин поздрави га већ на броду, а кнежева кола бејаху му стављена на расположење. Не знамо какве је преговоре водио сер Хенри Булвер с пашом у граду и са Србима у вароши. Али чега су се другог ти преговори могли тицати него дневне неприлике, тешког насиља и увреде, коме је био изложен представник једне европске силе? Говорило се у Србији да је том приликом сер Хенри Булвер говорио Србима да сазову скупштину, те да тим путем ову ствар јаче на видик и на претрес изнесу. Овим нећемо да тврдимо да је мисао о сазивању скупштине потекла од Булвера. Одавно је тај корак већ био смишљен.[1]) Са свим се поуздано тврди да је Портин комисар Етем-паша у прво време свога бављења у Београду, док је још наговештавао збачење кнеза, препоручивао скупштину као пут за то. И кад је после Порта напустила збацивање, опозиција није хтела напустити

[1]) Меронијев извештај од 5 (17) августа и 5 (17) септембра године 1858.

ту мисао, а скупштина доиста беше веома потребна, јер се на њој могаху претрести толике друге ситнице, које су искрсавале сваки дан.

Тој мисли кнез се дуто опирао, али на последетку попусти. На то га је склонила изјава министара, а особито Гарашанина, да ће поднети оставку, ако кнез не пристане на сазивање скупштине. У тој је изјави било нешто принудно, јер кнез у тадашњим приликама није био у стању образовати ново министарство. Тако по најновијем закону кнез није могао узети министре ни откуд с друге стране до из савета. Кад се обратио неким саветницима, покушавајући да министарство саставн, свак се устезаше да понуду прими. Кнез пристане да се састави комисија од министара и саветника, те да смисли изборни ред. И сад излази пред нас политичка радња, која се може обележити готово као најзнатнија у новијој српској историји, и у којој се сусрећу опште европске тежње с најнароднијим домаћим обичајима или предањима. Скупштину су у почетку чиниле војводе и њихови људи, и кнез Милош ју је овда онда позивао. Така једна скупштина, разуме се веома нередовна, која је стајала под утицајем Вучићевим, изгласала је да се Обреновићи с престола српског уклоне и да се Карађорђевић за кнеза прогласи. Карађорђевић је попустио општој жељи и сазвао скупштину само један пут, 1848, а после је скупштину непрестано избегавао.

Чега ради је, дакле, сад влада наваљивала да кнез скупштину сазове? По свему ономе што дознајемо из Цариграда, сумњати се не може да су се главни људи опет окренули к пређашњим својим жељама, да на место кнеза доведу намесништво (кајмакамију); и што им је пређе покварила Порта, то су сад хтели да постигну помоћу скупштине. Вучић као да је мислио да ће и та скупштина бити налик на ону од 1842 године, и приликом једног путовања по Србији, он је позивао своје пријатеље да дођу у Београд, и ако не може бити друкчије, свакојако под оружјем. Али сад у Цариграду нису били ради промени, и за то смислише да скупштину чисто и просто забране. Градски паша саопшти ту забрану веома оштрим речима, рекавши чак и да се неће порећи.[1]) Али главни људи у

[1]) Извештај Мероннјев од 23 септембра (5 октобра) 1858.

Србији нису мислили да од тога воде рачуна, они одговоре да су претходне мере већ у толико извршене да није могућно ударати натраг. Уз то наговесте они како је то посао њихове унутрашње управе, у коју се Порта не може мешати.

Европски консули, који су у Београду између себе непрестано водили мали рат, поцепају се поради овога на различите странке. Аустријски је био против скупштине, и мислило се да је аустријски посао и Портина забрана скупштине, јер је држање народне скупштине у кнежевини свакојако узмућивало и Србе у Аустрији; и Аустрија је рада била да тако што спречи, ако узможе. Али се одмах и француски консул у Цариграду осетио. На питање француског посланика одговорио је велики везир да Порта није издала забрану, него да је само изјавила жељу да се од држања скупштине одустане.

И тако се избори свршише пред крај новембра 1858, под утиском мишљења да су Турска и Аустрија против скупштине, да су Француска, а по свој прилици и Русија, за скупштину, јер су се енглески и турски консул држали неутрално. Избори за ту скупштину сами по себи били су већ велика новост, јер су дотле у скупштину ишли главни људи сами по својој вољи, а сад се место тога старог уобичајеног начина приступило к бирању посланика. На сваких 500 пореских глава бирао се по један посланик. Савет је одредио да се скупштина састане у Београду и да се отвори на св. Андрију, знаменити црквени празник, ма да је кнезу повољније било да је за држање скупштине изабран био Крагујевац.

Ако је слободно да се ипак међу собом пореди оно што је у даљини и што је по своме замашају и значају са свим различито — онда су ови догађаји у Србији опомињали на сазивање француске народне скупштине од 1789, која остаје као углед свима таке врсте скупштинама. Као год што је у Француској аристократија принудила краља Луја XVI, да сазове народну скупштину, која је по том ту исту аристократију збрисала, тако је српски савет, у коме су се били прибрали аристократски власници онога времена, принудио кнеза Александра да сазове скупштину, која ће њима истим, и без устезања, сва њихова права одузети. Јер што је земља била незадовољна, није било само кнеза ради, него и савета ради.

који је Србију на ново прикопчао за Порту и који је у последњој линији окривљиван за све злоупотребе, на које су се људи жалили.

Пруски консул се чисто у себи беше уплашио[1]) кад виде како у Београд стиже на 600 народних посланика, и како уз њих дође још на 1500 оружаних људи који нису били посланици. Долажаху на коњима сељаци, којима је било од њихових места поручено да донесу глас чим се што буде свршило. Одређенога дана, 30 новембра, на св. Андрију, одслужена би у цркви свечана служба, на којој су били достојанственици државни и посланици. Митрополит изговори беседу у прилог стања које је било, и опомињаше да се оно што је задобивено не оштети новим журењем у напред. Али са свим супротно расположење, које је превлађивало у тај мах, изби одмах на видик. Многи посланици изађоше из цркве још док је митрополит говорио; Вучић, који беше дошао тај дан у цркву, противно својој обичној навици да не долази, насмеја се гласно при митрополитовом саветовању, и у заједљивим напоменама даваше маха своме незадовољству са том беседом.

После службе ишло се по обичају на честитање кнезу. Консули, министри, савет бејаху на честитању; од посланика народних једва ако их је било половина. После тога честитања био је наређен свечан ручак у кнежевој гостионици код „Српске Круне“, на који је кнез био позвао све посланике. Али од 500 посланика беше дошло на позив само десетак, те кнез, извештен о томе на време, по савету Гарашаниновом, и сам од тог ручка изостаде. У вече је било спремљено осветљење вароши. На неким транспарентима изјављивала се нада да се подигне југословенско царство; а певала се и песма, за коју говораху да је као српска марсељеза.[2]) Декембра 3 (15) скупштина се саста да се конституише, и тада би изабран за председника најжешћи противник кнежев, Миша Анастасијевић, који је са саветом у тесним везама стајао, а за потпреседника Стевча Михаиловић, најревноснији привржених

[1]) Види његов извештај од 27 новембра (9 декембра).

[2]) И овде следујем консулским оновременим на месту писаних извештајима. Српске белешке су неодређене и описују од прилике.

кнеза Милоша. За секретаре бише изабрани двојица млађих књижевних људи, који су по политичком мишљењу такођер припадали опозицији. Пошто се скупштина конституисала, дође кнез у пуној гали, и прочита као неку престолну беседу.[1])

Ту се још један пут истицала заслуга коју је кнежева влада стекла својим неутралним држањем у последњем рату, јер је услед тога султан потврдио раније задобивена права, а на париском су миру и друга нова права призната. Скупштини се препоручивало да оцени предлоге које ће јој влада поднети, и да се у своме саветовању и раду држи устава и закона земаљских. Кад је беседа свршена, чу се истина „Живео!“, али не једнодушно. Кад је полазио, кнез рече „С Богом, браћо!“, на што му скупштина по обичају одговори. Кнез Александар је непрестано мислио да ће се моћи одржати и при промењеним околностима. Скупштина отпоче свој рад изјавом захвалности европским силама за одредбе по Србију пробитачне, које су у париски мир увршћене. Међу силама се разумевала и Порта, али се њојзи нарочитим додатком учини напомена, да се она по уговорима не може мешати у унутрашње послове земаљске. Говорило се и о неком наговештењу да састанцима скупштинским присутан буде и Кабули-ефендија, комисар којега је Порта била изаслала за време ових распри, али то би одбијено са живим протестом. Пошто се скупштина тако дохватила своје спољне независности, приступи к оцени унутрашњих послова. На кнежеву беседу не одговори се никаквом адресом; и свој одношај према кнезу скупштина је хтела да одреди по своме властитом нахођењу. Један од изабраних скупштинских секретара поднесе предлог о уређењу и о правима скупштине, који се 8 декембра и прими. Ту се за скупштину тражило право да може одлучивати о свима пословима владиним. Тражило се да се скупштина састаје сваке године у августу у Београду. И тражило се да се сматра као издајник отаџбине сваки који би законитој радњи скупштине чинио препреке.

Зар у овоме није било неко проглашавање суверенства, барем за унутрашње послове? Одмах по том навале жалбе на

---

[1]) Извештај пруског консула од 4 (16) декембра.

владу, а особито на кнеза сама. Приговарало му се што није сазивао скупштину, што је учинио са саветом, што је допуштао самовољства која су се догодила утицајем кнегињиним, па приговарало му се и за инострану политику. Ми знамо како народ никад није био задовољан са његовом неутралном политиком. И сад избише на видик притуљеии осећаји народности и вере. Кривили су кнеза и што је неки број политичких бегунаца издат био Аустрији. И како је кнеза једна скупштина поставила, тадашња је скупштина мислила, да га она може збацити. И скупштина састави акат, којим би кнез, с погледом на своје постављење, имао изјавити да он онда од скупштине примљену власт опет скупштини у руке враћа, дрешећи чиновнике од заклетве којом су се за њ везали. Скупштина није држала, да би јој се у овој ствари ваљало обратити савету. И она, мимо савет, пошље кнезу депутацију која га позва да тај акат потпише, и која му, без великог околишења, каза да га народ више неће. Кнез одговори, да скупштина има да бира између њега и Милоша, и да не може бити разговора ни о ком трећем.

У тој непрекидној навали кнез заиште да се промисли до сутра, а међу тим друга једна скупштинска депутација отиде заповеднку редовне војске, и каже му да он више не прима заповест од кнеза него од скупштине. Колико се зна, тај официр није хтео потписати акат, који му је подносила депутација, а који би гласио као обећање од његове стране у том смислу.

И кнез се још устезаше да напусти достојанство у коме беше потврђен од султана у Цариграду и од европских сила. Он позва к себи Портиног комисара Кабули-ефендију и консуле, и замоли их да му даду савета. Консули одговоре да му не могу ништа саветовати пре него што запитају своје дворове. Било је тада разговора о томе, да ли се скупштина својим држањем не ставља на револуционарно земљиште. Али француски и руски консул не хоћаху да се упуштају у расправу тога питања. Чудноват се случај десио, да је аустријски консул, који је обично увек био уз кнеза и саветима му својим помагао, у тај мах био промењен, и да је свога последника, човека без икаква личног угледа, увео у послове баш у тај

мах. А још раније се опазило да ће се кнез осећати са свим усамљен, ако уза њ не буде саветника на кога се навикао. Кабули-ефендија је имао упутство да се уз кнеза држи докле год сам кнез то не учини немогућним, и он саветоваше кнеза да позове министре и савет, и да потражи шта они мисле да је добро чинити у овој прилици.

Министри се устезаху и да само саопште скупштини глас да ће се морати тек питати дворови; они мишљаху да је то посао председника скупштине, и да је њихово тек да га позову да то учини. Гарашанин узе само на се да се стара о личној безбедности кнежевој.

Али међу тим кад се чуло да кнез оклева, скупштина одлучи да остаје без прекида у седници и да кнеза другом депутацијом позове да до мрака скупштини јави на што се одлучио. Варош обузе узбуђење страховито; могаше се чути, да је и живот страних представника у Београду у опасности, ако би се стране силе прихватиле кнеза. Управник вароши, човек одан кнезу, рече консулима, да би било немогућно одржати кнеза. И министри и саветници мислили су сад једногласно да кнез треба да потпише оставку. Али кнез и тада још гледаше да се прође без оставке, и воледе да се склони да бежи у град турском паши. То је пак учинио не само да би заклонио живот, као што се мислило, јер му животу није претила никаква опасност, него да тамо причека шта ће одговорити Порта и стране силе.[1])

Више ништа није требало да се скупштина изазове на крајње одлуке. Што се кнез уплашио, она означи као бегство к Турцима, а на основу већ поменуте њене прве одлуке она га огласи за издајника и одлучи да се збаци. Али је требало имати кнеза; јер што се највише пребацивало Карађорђевићу, била је слабост у владању. Народу се хтело господара, и он опет погледа на прогнанога Милоша, који је некада био господар, и то оштар господар, а који је према иностранству, особито према Порти, увек умео да се снажно држи. Успомена на његове осионе ћуди, којима се он поглавито служио

---

[1]) О свему овоме пруски консул, који је онде на месту био, извештен је био врло добро.

против супарника у власти, саветника, није Милошу ничим кварила опште расположење. Нисам могао наћи никаква поуздана гласа о каквим сплеткама које би он у тај мах из даљине чинио. Што се догодило, био је нехотични тон мишљења, за које се одговорност не може ни на кога појединце набацити. И скупштина, сва као један човек, заиска да се врати стари Милош,[1]) а народ, већином наоружан, прими тај избор с ликовањем. Тако се опште расположење потпуно задовољи.

А све се то разви са свим противно ономе што су ради били силни људи који су некада смишљали и радили да се скупштина сазове. Они су истина хтели да се опросте кнеза, али су ради били да сами његово место заузму. Кад је скупштина упитана да каже ко ће од сад земљом владати, приповедају да је Миша Анастасијевић очекивао да ће одговор гласити: „Ти, Мишо, нико други.“ И он би онда увео владу каква би била по вољи савету. Али скупштина није мислила да призна начин владања какав је био започет последњим саветским одлукама; скупштина је хтела праву кнежевину и кнеза, и за то је без предомишљања и позвала енергичнога Милоша, савету највећег противника.

Него се још не беше све свршило. И нехотице се поглед отима на редовну војску, коју је српски кнез око себе образовао по европском реду и начину. И та је војска покушала да течај ствари промени. Један од кнежевих повереника, Миливој Петровић, дочепа се команде, и бејаше прилично озбиљно расположен да војску изведе против народа.

О оном што се тада учинило, имају два различита схватања. Приповедало се онда, како је Миливој похватао по вароши неке саветнике и одвео их у касарну, па им онда изнудио некакав закључак у корист кнежеву. У скупштини се, међу тим, непрестано држало да су саветници својом драгом вољом отишли у касарну, да су они узбунили војску да пође ка граду и да отуда кнеза извади, и да су опет својом драгом вољом и закључак у том смислу учинили. Пребацивало се саветнику Јанковићу, да је у касарни викнуо „живео“ кнезу

[1]) Мерони, из Београда 7 (19) јануара 1859.

Александру, и да се у опште у овој ствари пред осталим саветницима истицао.

Али како било да било, Миливој Петровић је мислио да изазове против држања скупштинског реакцију у име кнеза и савета.

Колико се зна, он је мислио да скупштину растера. Али уз скупштину пристадоше београдски грађани, који су такође сити били саветника, и који заузеше положај покрај скупштинске куће, с намером да је бране. Свакога часа изгледаше да може доћи до сукоба.

У овој опасности, а на савет француског консула, коме се била обратила једна скупштинска депутација, консули одлуче да пођу у град, и ту их Александар увери да он Миливоја није овластио да онако ради. Консули известише министра председника да је кнез упутио војску да мирује, јер би требало да све остане тако како је, докле силе коначно ствар не пресуде. Али ко да одржи општу узаврелост такву каква је на неодређено време? Скупштинска депутација отиде у касарну, и објави како је збачен један и проглашен други кнез. Сами војници примише ту изјаву с радосним усклицима; а саветници који су ту били, донесу закључак са свим противан ономе пређашњем. Постави се привремена влада од три члана, да земљом управља до доласка кнеза Милоша, а народ ношаше с војничком бандом по улицама слику кнеза Милоша у природној величини.

Тако се посао у Београду био већ свршио; промена се владе извела; један је кнез збачен, а други изабран био. Али тек тада настаде питање, шта ће на то казати пре свега европске силе, како ли ће се то примити у Цариграду? На питања учињена дворовима први је одговор стигао из Петербурга. Цар одговори да никакве сумње нема о томе да Срби имају право да бирају кнеза. У Цариграду нису тако мислили. Отуда напоменуше да за сваки нов избор треба најпре одобрење султаново, и да то није више она скупштина која је то право раније вршила, пошто су пређашњу скупштину састављали собом сви они који су имали дужност да у скупштини учествују, а сада је скупштина склопљена начином представљања,

што њен карактер или одношај мења.[1]) Међу тим се на скоро могаше опазити да овим умовањем Порта не мисли да узме у заштиту кнеза Александра. Остаће за свагда чудновато, како су у овај мах Карађорђевића напустиле и Порта, која га је својим утицајем и довела, и Аустрија, коју је у кримском рату понајвише слушао. Кад су стигли први гласови о немирима у Београду, гроф Буол није показао никаква саучешћа према кнезу. Други су обзири завладали у аустријској политици. До кнеза Аустрији није било стало нимало, али јој је било стало до општега европског стања. Покрет, какав се у Србији опажао, Аустрији је и по томе био непријатан, што су Срби показивали вољу и да турски град нападну, а Аустрија није била рада да град падне у српске руке. И земунском ђенералу заповеднику доиста су послате биле наредбе да се умеша, ако би се тако што почело. Али се тиме баш српска ствар уплетала у опште интересе, јербо је посредовање париским миром забрањено изреком. У Цариграду су имали других разлога да мирно гледају шта се чини са кнезом Александром, и то разлога личних и од најниже врсте. У дипломатским круговима у Цариграду опоменуше се пређе поменуте мисије Етем-пашине и његова петљања да кнеза збаци. Повереник Етем-пашин у то време био је Миша Анастасијевић, који се надао да ће кнежевско достојанство израдити или за себе или за свога зета, синовца Александрова, који је с кнезом живео у отвореном непријатељству. Није се сумњало да су добри Мишини поклони за се задобили добро расположење најзнатнијих Портиних министара. По томе би Порти било пријатно, да је за кнеза проглашен Миша Анастасијевић, први председник скупштине. И на томе се по свој прилици оснивало упутство издано Кабули-ефендији, по коме је Александар имао бити напуштен, ако се не би могао одржати. Из тога се види веза међу оним што се чинило у Београду и оним што се мислило у Цариграду. На Порти би било веома добро примљено какво намесништво (кајмакамија), да се могло образовати, јер би у њему велика улога припала Миши Анастасијевићу. Чи-

---

[1]) Извештај Ајхманов министру Шлајницу од 19 (31) декембра године 1858.

тав је рачун у томе, што би савет, који је уживао потпуно поверење Портино, дотерао својом опозицијом до вршка, и што би се у његове руке добавила врховна државна власт, било то једним било другим путем. Да су тиме и у Бечу били задовољни, показују изјаве тадашњег посланика Прокеша. Политични је разлог такога мишљења био у томе, што је у овај мах положај постао ровит у свима хришћанским областима турскога царства, а поуздано се није могло рачунати да ће се Карађорђевић тим покретима противити као што је дотле чинио. На саветнике су у томе рачунали поузданије, пошто су они зависили од Порте, а Порта их је и у тај мах штитила.

И у томе је стању изишао и онај нехотични, чисто народни покрет који је издигао Милоша; јер је Милошево име значило како унутрашњи ред тако и спољну независност. Сасвим је у смислу најдубљега тадашњег расположења, што је скупштина одмах закључила и наследственост кнежевског достојанства у Милошевој породици, јер је Милош био у дубокој старости, и на случај његове смрти, нови би немири могли пореметити све што је урађено. Није се дакле враћао само Милош: враћали су се Обреновићи. Ако се оно што се догодило у Србији сме поредити са много знатнијим догађајима у Француској после 1848, повраћање би Милоша наличило на повраћање Наполеона III; и једно и друго се вршило изненада, снагом моћних унутрашњих симпатија које су тражиле јаку унутрашњу моћ која би собом јамчила за спољну величину. Јер, народи дуго не размишљају: они осећају крупно и силно, а само један тренутак упућује их шта да раде.

Али су сви планови Портини сатрвени избором народне скупштине. Милоша је Порта сматрала као свога непријатеља, и у почетку је тадашњи министар Фуад-паша говорио да Порта Милоша никада неће признати. Него су је опомињали са свију страна да пази. Говорило се да је највише баш у Портином властитом интересу да немире у Србији заустави, да се ровито стање у Србији не помеша са раздраженошћу у другим областима, те да цео положај не постане ванредно опасан. Порта би хтела да умири једно нередовно стање, али она треба да зна да то нема чим извршити. Осим тога би јој за

тако што требао и пристанак европских сила, јер ни она сама не може без тога пристанка ништа предузимати у српским пословима. Те је напомене нарочито истицао руски посланик. Он је говорио на Порти, да Русија не би изабрала Милоша, и да би она радије видела Михаила, али да нико нема права одбацивати већ свршен избор, а цару је стало највише до тога да се Србија умири, јер ако би се словенске области побуниле против турске владе, и руску би владу то бацило у велике неприлике. Француски посланик одбациваше намеру да се Миша постави за намесника (кајмакама), и одмах је с почетка говорио, да ће се Порта на послетку морати склонити да прими Милоша. Турски министри одговараху, да се тај посао управо и не тиче сила, и да би силама био ред да се умешају тек онда, кад би се Порта и Србија у чем сукобиле.

Али се на скоро виде, да право мишљење турских министара није одговарало тим охолим речима. Они се договараше с аустријским и енглеским послаником, и из тих договора изађе једна изјава Портина, којом се спори законитост новога избора а захтева се нов законитији избор, нарочито преко савета. Како дознајемо, Порта је рада била и даље терати, али је умеренији глас узет поглавито по утицају сер Хенри Булвера. Пруски посланик Ајхман, из којега се извештаја и црпе највећи део онога што овде говоримо, сам се држао неутрално, а за чудо му је било кад се уверио како сер Хенри и сам лично тако исто мисли.

Порта не попушташе још; и она објави у Београду да одобрава што је збачен Александар, али не одобрава што је изабран Милош, за то што би за тај избор требала скупштина по старом начину, и то далеко многобројнија. У тај мах је српско-турски спор био већ опет изазвао несугласицу међу европским силама, која је претила да се на далеко рашири. Беше се сазнало и за заповести аустријске владе граничној војсци, да у извесном случају уђе у Србију, и то је изазвало у Паризу живо незадовољство. Луи Наполеон рече да би он тако што сматрао као нарушење париског уговора,[1]) и да би

[1]) Тако јавља Флеминг на основу једне депеше француског министра Валевскога, упућене у Берлин, 23 дек. 1858 (4 јан. 1859).

био принуђен да потражи помоћ осталих сила против таквога поступања. У Аустрији су тврдили[1]) да се они крећу потпунце у смислу уговора, јер је уговором признато Турцима право гарнизона у граду, и допустити се не може да се нова српска влада дохвати града.

Али се већ ни тога није више било бојати. Кабули-ефендија се сам уверио да није могуђно покварити избор Милошев, и његовим утицајем кнез Александар да оставку 22 декембра 1858 (3 јануара 1859), и остави земљу и град, прешавши у Земун, на аустријску област.[2]) Тим се цела ствар сама расправи. Порта пође и сама за мишљењем свога комисара, и остави се намере да тражи оно што не може бити; и пошто у исти мах беху престале и српске демонстрације против града, и Аустрија није имала више никаква повода да мисли на посредовање. Гроф Буол је све то потанко изложио пруском посланику у Цариграду. Дознаје се да је и турско посланство у Бечу имало налог да аустријскоме двору захвали за готовост да Турској помогне, али да се султан не налази сад у прилици, у којој би му та помоћ требала. У Србији се тада догоди што и у другим таким кризама бива: општи положај послова притече у помоћ ономе што се самотворном силом народнога осећања учинило. Није народно осећање било изазвато општим положајем; тај је положај само уклонио отпор на који би народне жеље наишле, и отворио им слободан пут.

Према тако заплетеном стању не би згодно било да се још и Милош на основу скупштинског избора и позива народнога пожурио да на ново заузме кнежевско достојанство. Ваљало му је да се може ослонити уз пристанак султанов, којега је цео свет сматрао за господара земаљског. У тај мах се Милош находио у Букурешту, у угодној тишини, у старости какву икад човек може доживети, и није му било до тога да по што по то промени своје спокојство за непостојану кнежевску власт, на коју је свак и са свих страна нападао. Он одговори да ће по позиву народном кренути се само кад и Порта избор призна. Порти би у осталом ваљало пожурити се, ако је рада да

[1]) Писмо Буолово Колеру, 22 дек. 1858 (3 јан. 1859.)

[2]) Извештај пруског консула од 23 дек. 1858 (4 јан. 1859).

предупреди озбиљне нереде да не букну.[1]) Та посматрања могла су Порту побудити да смисли шта ће; и кад је и Милош сам у поменутом смислу писао великом везиру Али-паши, то је могло имати само најповољнији утисак. И изјаве европских сила ишле су у корист Милошеву. Порта не хте више оклевати с потврђењем избора народне скупштине, који јој је био на знање стављен, и потврди га бератом. По свом обичају, да постојано пази на формалитете, Порта се учини као да је нашла да је све извршено по правилима.[2]) Дотадашњи је *кнез* дао оставку, српски је народ на његово место изабрао пређашњег кнеза Милоша Обреновића; Порти је познато, да нови кнез има сва својства која су потребна да се благостање српскога народа унапреди, и потврђује тај избор не заборављајући да напомене како очекује да ће кнез кретати се путем покорности, потчињености и искрене верности, те да ће тиме показати вољу да заслужи у свакој прилици задовољство султаново.[3]) Тако је гласио берат, и у њему се ниречцом не спомиње наследственост кнежевског достојанства, о којој је скупштина такође одлуку своју донела. Један турски ђенерал-штабни официр однесе берат у Букурешт; Милош је опазио колико се он мало слаже с повластицама које су му дате одлуком скупштинском, али га опет прими. А оно је све учињено с нарочитом намером. Кад су иностранни посланици препоручивали великом везиру да потврди избор Милошев, што је учинио и пруски посланик по нарочитој заповести своје владе — велики везир је одговорио, да је наследственост са свим збрисана догађајима од 1843. И куд би се, говораше он, отишло, кад би се маха давало свима жељама побуњених народности? Не може

[1]) Тако се чита у извештају пруског консула из Букурешта од 22 декембра 1858 (3 јануара) 1859.

[2]) Берат, којим је Порта дала инвеституру Милошу послао је Ајхман у Берлин 7 (19) јан. 1859.

[3]) Ево речи у француском преводу, којима се то у берату исказује: qu' en outre le dit Prince. marchant avec fermeté dans la voie de l'obéissance, de la fidelité et de la droiture. s'attaque à donner des preuves de son désir de mériter en toute circonstance ma haute satisfaction Souveraine.

бити мило ни европским силама, ако народи хоће да се отму испод законитог господства Портиног.[1])

У Београду, се међу тим, врење није никако прекидало. Каткад је изгледало, као да Гарашанин и Миша смишљају неку насилну промену. И Порти је отуд обраћана пажња, да је од неопходне и преке потребе да је кнез Милош што пре у Београду, да пресече ривење осталих странака.

И Милош започе одмах управљати Србијом. Он дигне телеграфом привремену владу, и постави Стевчу Михаиловића за свога „местозаступника.“ Стевча је био одсудни присталица Милошев, али је обраћао пажњу и на супротне странке и покрете њихове. Он замоли Милоша да не дира привремену владу. Милош одговори, да он ништа нема против привремене владе, али да је његова воља да њега заступи само Стевча. На то Стевча прими владу, и обећа да ће управљати по законима и према савременим потребама и користима народним. Скупштина је сама била и изабрала привремену владу, и она би била за њу,[2]) али она прими радо и наредбу Милошеву за то што су јој били по вољи и нови местозаступник и људи који су требали да с њиме раде. Скупштина се већ обраћала и кнезу Михаилу и изјављивала му, да би њена радост била неограничена, кад би њега видела у средини народа. При том скупштина упути у прогонство неке који су били познати као жестоки противници Обреновића. Ни митрополита што је говорио ону беседу у корист Александрову, не одбрани духовно достојанство његово. Достави му се на знање да ће се у једној оптужби изложити јавности његов неуредан живот, ако се не уклони. Он на то да оставку. Скупштина изјави кнежевом наместнику жељу да отпусти министре и саветнике који немају поверење народно. Стевча одговори да се тако далеко ићи не може, док се не би кнез Милош вратио. А од саветника који су се били компромитовали при оним сценама у касарни, изискаше да даду оставке. Они се устезаху јер би тиме изгубили право на пенсије.

---

[1]) Та размишљања даје Ајхман у својој депеши од 23 декембра 1858 (4 јануара 1859).

[2]) У актима се налазе протоколи ових скупштинских састанака, и на основу њих се излажу овде ти догађаји.

У опште је скупштина показивала врло замашне демократске прохтеве, и изгледало је да хоће да се меша у извршну власт, пошто је ипак свечано одлучила да се збаце министри и саветници. Намесник кнежев се и опет одупре. Али врење поста опште, и наста страх од нових каквих немира. Странци су жељно очекивали долазак кнежев. Говорили су да ће се тада видети ко ће одржати надмоћство: револуционари или стари деспот — и нарочито, да ли ће кнез моћи распустити скупштину која је све више и више себи грабила.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ДРУГА ВЛАДА КНЕЗА МИЛОША

Кнез Милош и син му кнез Михаило приспеше у Београд 25 јануара 1859.[1]) Пароброд „Атила“, на коме су се они довезли, обиђе велики део Београда и град, са кога их турски топови поздравише. Милош се извезе онде где је половина пута међу Београдом и Топчидером, и одатле је по доста добром друму почео своје ступање у престоницу. Где је пароброд стао, дочекаше га чланови судова, школе и многе депутације из унутрашњости. И турске су власти биле ту. Испред кнеза је ишло хиљадама српских сељака на коњима и редовна коњица. У првим је колима седео Милош и с њиме намесник му Стевча Михаиловић. Кнез је био замотан у бунду, и изгледао је јако потресен али иначе хладан У другим колима је седео његов син Михаило. Кнезови одоше прво у саборну цркву, где их је очекивала скупштина. Ту је држано благодарење, и одатле кнез оде у свој двор. Ту га један од најстаријих скупштинских посланика дочека по вајкадашњем обичају са сољу, хлебом и вином.

Хтело се разумети да Милош све што има, па и кућу своју, захваљује народу. А Милош је сам то разумевао друкчије. Он је у соли и хлебу гледао тесну везу између њега и народа, а у вину је видео дужност да се брине за благостање народно.

У први мах пажњу привукоше политичка питања. Јануара 28 би прочитан берат на Кали-мегдану, на турском и срп-

[1]) Мерони пише 26 јануара (6 фебруара) врло опширно о свечаном дочеку.

ском језику. Опазило се како је Јевта Угричић, члан дотадашње привремене владе, који је читао српски превод берата, намигивањем и другим знацима уздржавао сакупљени народ да изјављује какво задовољство. И док су Турци мислили, како ће кнеза да задобију за начин мишљења који је њима био угодан, квез Милош у прокламацији, коју он издаде[1]) даваше Србима уверавања у са свим противном смислу. „Племенити народе, драга браћо моја, — говораше Милош народу — ево међу вама опет вашег старог господара Милоша, где сузама радости облива ону исту земљу, коју је с вама заједно крвљу откупио.“ Изјављујући народу благодарност што га је повратио на престо, кнез пре свега наглашује како је с тим заједно и право наследствености признато, које је династији Обреновића припадало и пре на основу народних жеља а по нарочитом хатишерифу султановом.

Спомиње л берат, али јавља како на ново прима владу земаљску као Милош Обреновић Први. Пошто има довољно свакога блага и другога рода нема, једина ће му брига бити да усрећи Србе, своју једину браћу, и децу њихову, која су и деца његова, и коју он љуби исто тако као и свога рођеног јединца, престолонаследника Михаила. У народу је снага његова. Чиновницима говори да ће их особитим наредбама потврдити, и обриче да ће у годинама што су му још заостале бринути се за благостање народно онако исто како се у млађим годинама бринуо за народно ослобођење.

Спрам оне супротности према Турцима ова обећања за унутрашњу управу заостала су у присенку. Берат не помиње наследственост, а кнез полаже на њу право као на стару тековину.

И скупштина је била јако узбуђена против берата. Скупштини је било криво што је у берату стајало, да је Порта примила оставку кнеза Александра, јер је њега српски народ и изабрао за кнеза и збацио. Још јој је много кривље било због речи којима султан себи приписује постављање Милошево. Скупштина је султану једва признавала и право потврде, а о постављању није ни сањала да је право султанско.

---

[1]) Јануара 28 (фебруара 9) 1859.

А највише је скупштину узбуњивало, што берат ни речцом не помиње питање о наследству престола, јер је народ већ назвао наследником кнеза Михаила. Што је скупштина приговарала берату, потпомогоше страшном виком гомиле народа које се беху скупиле под оружјем око скупштине.[1]) Народ се тај разиђе тек пошто су га уверили, да је скупштина начинила протест, који ће се предати министарству иностраних дела на даљу употребу.

У првоме послу који је требало извршити, у обновљењу савета, као да могаше настати неспоразум међу кнезом и скупштином. Скупштина протестоваше што је кнез био рад да и у нови савет постави неке старе саветнике. Милош одобри сваком округу да предложи по два саветника, и из 34 кандидата он обећа да ће изабрати и наименовати седамнаесторицу за саветнике.

Портин комисар уграби ту прилику, да се и он потужи код Милоша против скупштинског присвајања власти, јер скупштина једнако наређује као да кнеза у земљи нема и пошто је кнез приспео.

Милош му одговори да он свој народ боље познаје и да зна како треба с њиме поступати. Ма шта му скупштина предлагала, он ће поставити за министре и за саветнике кога хоће, а он је већ скупштини јавио да треба до суботе да своје послове посвршује.

Тога дана, 31 јануара (12 фебруара) дигне се он сам у скупштину. Ту је говорио беседу о најразличнијим предметима, и поглавито је давао уверење да ће народу бити прави отац, да ће његова права чувати и да ће се за његов напредак старати. Разговарао се и с појединима, и онда отпусти скупштину с обећањем да ће је на јесен опет сазвати. Скупштина му одговори речима: „Ти си, господару, стара срећа наша; с тобом нам долази већа снага, нов живот свако добро у земљу нашу. Твојом мудрошћу и храброшћу помогао си нам стећи сва права и слободу нашу; па ти ћеш најбоље умети и сачувати нам све то.“[2])

---

[1]) Извештај Меронија од 11 (23) фебруара.

[2]) Из закључне скупштинске седнице од 31 јануара 1859.

Милош остави скупштину испраћен општим усклицима „Живео!“ и онда Михаило, као што у протоколу стоји, изговори такође кратку срдачну беседу, која би примљена с истим таким одушевљењем. Није поуздано, али се говорило, да су га тада неки поздравили речју *краљ*.[1])

Чудноват је то призор био, који се овде у XIX веку гледао, да се скупштина, задахнута идејама народног суверенства, овако драговољно подвргава утицају управе опоре и готово деспотске, коју је некада једна така скупштина била од себе одбила. Узрок је тога појава у томе, што су у кнеза и у народа били једнаки интереси, и што је само слога међу кнезом и народом могла те интересе да брани. И на скоро они посташе једна иста и јединствена странка.

У већ уређеним уставним државама правило је, да се с променом врховне власти и потчињени вршиоци власти у опште мењају, а то се правило у Србији овом приликом извршило с удвојеном оштрином. Из земље бише прогнани сви који су били као противници, а међу њима и Симић и богати Миша. Ништа се није гледало на то да ли су били саветници или не. Збаченим саветницима не одобрише се никакве пенсије. За неке се опет нађе да су толико непријатељски расположени и опасни, да не беше довољно отпустити их. Најопаснији од свију био је Вучић, и он би узет под жестоку стражу. Још Карађорђевићу бејаху оштре мере против саветника навукле на врат непријатељство Портино, а Милошево је самовласно поступање било куд и камо јаче од поступака Карађорђевића. Кабули-ефендија запита Милоша: мисли ли он држати се устава или не? Непријатељство је спрам Турака било отворено у одлукама скупштинским, које ни кнез не беше ничим опорекао. Милош одговори да он против Високе Порте нема никаквих непријатељских планова, и да шта више, мисли владати у доброј слози с. Портом, али да се устав мора прегледати, и да се по његовоме предлогу морају изменити разни чланци устава, пошто иначе никакав владалац не може ни на који начин земљом управљати.[2])

---

[1]) Меронијев извештај од 2 (14) фебруара.

[2]) Тако писаше пруски консул 20 фебруара (4 марта 1859).

Кад се уздигнемо изнад расприи, које су свакога часа искакале, у тежњама се српским мора опазити нешто стално и необориво. Не би се могло порицати да је политичко стање у ком су се они налазили према Порти, било признато уговорима. Али је исто тако разговетно да ни Србија није могла остати у том стању, докле се год не би постигао прави задатак унутрашње независности српскога народа, који је такође био признат уговорима, и до којега се, према досад описаним догађајима, морало како год доплизати. Није било могућноиздржати с уставним одредбама од 1838. Те су одредбе изазвале непокорност савета према кнезу, коју кнез није могаоподнети, и то у толико мање, што је слабост саме Порте свачијем утицају ширимице врата отварала.

Исто тако земља није могла опстати без наследствености у кнежевском достојанству; јер би се иначе и частољубље и грабљивост великашка непрестано дражили да се кнежевског достојанства дочепају. Утврђење монархичних мисли било је једино средство којим су се један пут могле пресећи те смутње. А и једно и друго било је исто тако и у интересу европских сила, пошто је општи мир тражио да се у овој, по географском положају веома знатној кнежевини чврста власт установи. А Милош је радио управо као да устава и нема и као да о наследствености нико питање ни заподео није.

У Цариграду, међу тим, узеше веома озбиљно повреду устава. Фуад-паша рече европским посланицима да устав стоји као закон у снази, и да ће Порта морати прихватити ствар злостављених саветника, ако би јој се они за то пожалили. Паша још очекиваше заштиту гарантних сила; јер су париским миром ујемчена права и установе у Србији.[1])

Милош није каснио да својим захтевима дâ потпуно одређен облик. Што се тиче устава, он заиска да се обори 17-и члан, по коме се саветник не може збацити без Портиног пристанка, и у исти мах да се уклоне нарочито одредбе, по којима је и постављање у министарствима зависило од Порте. Ако би му Порта то одрекла, он је изјавио да ће и сам потражити помоћ гарантних сила. Јер није могућно да се јемство великих сила простире само на устав против којега су и он и народ непрестано протестовали, а да не обухвата у исти

[1]) О овим речима Фуад-пашиним писа у Берлин Голц 20 февр. (4 марта) 1859.

мах и све пређашње хатишерифе и одредбе, којима се међу осталим, и наследственост у кући Обреновића изриче.[1]) Питање није само правничко; оно је, у неку руку, и исторично. Да би се схватио положај Милошев, ваља се сетити како се његова власт и снага осниваху од постања како на повластицама које је Порта дала, тако и на другим које му је у руке ставила буна народна што ју је он предводио. Као обор-кнез над три округа он је имао више угледа код раје, која беше на ново устала на Турке, а ни Порта није могла да његов положај уобзир не узме. Сад се он, на неки начин, из нова затекао у томе истоме положају. Пред Портом се показиваху у сувише великој јачини лични углед Милошев и углед који повратком његовим народу припадаше: и Порта га потискиваше назад забацујући права која му је она сама раније признала била. Али га је натраг позвао потиштени народ, пресит ојачаног притиска турскога, а Милош је опет потражио право којим се крунисавао положај његов, право наследствености. Порта се с њене стране држаше стално права, која су уставом подјемчена била, али која су дала повода најпре прогнанству кнеза Милоша, а после кнеза Михаила. Чим се вратио, Милош је на ново потражио повластице пре тога дате и њему самом и народу. Али су у Цариграду у тај мах мало расположени били да та питања повољно схвате.

У Цариград се баш беше вратио Кабули-ефендија, незадовољан што му је Милош понудио премален поклон за заслуге које је он мислио да има, па је и понуђени поклон био одбио. Некада је он био за Милоша, а сада се, из каквих год разлога, показиваше против њега. Он говораше о деспотизму Милошеву, о презирању које је показивао према правима сизереновим, о тежњама за независношћу, које се у њега осећају, и мишљаше да то нису разлози који би могли побудити Порту да Милошева права раширује. Кабули-ефендија предлагаше конференцију гарантних сила, којој би Порта и Србија додали своје изасланике, и којој би задатак био да у уставу учини промене не онако како би рад био Милош, него према потребама времена. Али турска влада не прими тај предлог.[2])

---

[1]) Извештај Голцов из Цариграда у Берлин 18 марта 1859.

[2]) И о овоме се говори у поменутом извештају Голцовом од 18 (30 марта) 1859.

И мучно да би мешање великих сила имало каква повољнијег успеха. Под утицајем Милошу противне странке Француска већ не беше добро расположена према Милошевој управи. Пруски посланик Голц одобраваше српска потраживања, јербо би иначе кнез увек био принуђен да слуша своје непријатеље у савету. Руски је посланик терао још и даље; он је Милоша потпомагао и у питању наследственога права. Голц напомињаше да би најбоље било да се ствар међу Србијом и Портом наравна међу њима самима. Чим би се умешале велике силе, мање би се гледало на оно што је добро по обе те земље, а више на оно што иде у интерес општој политици. А у то последње баш беше живо запливала Аустрија.

Кнезу су с разлогом приписивали непажњу према консулима. Мерони је саопштио један доказ за то, који не смемо обићи, ма колико да је случај ситан. Мерони приповеда,[1]) како је Милош мало знао да оцени, што је он (Мерони) отишао у двор да му честита дан рођења. Стигну заједно пруски и руски консул, а у исти мах стигне с друге стране Милош с кнезом Михаилом и једним секретаром. Истом је пруски тумач био изговорио неколико речи, а Милош проговори: „Е хвала, хвала, с Богом, с Богом!“ и још покаже врата. Михаило запита оца није ли вољан да седне. А овај одговори: „Па ти знаш, да ми ваља примати још толико њих.“ Касније се правдао, да му је у онај мах било веома ружно.

Кнез Михаило га је по свој прилици опоменуо, и био је нешто пристојнији спрам других консула, који су по том ушли. Али је у главноме он узео био као правило да избегава саобраћај са страним консулима. Србима је било изреком забрањено да се с њима друже. Али ако се консулима у опште приговарало да су се мешали, тај прекор је највише погађао консула аустријскога. Милошу је нарочито била трн у оку консулска јурисдикција, и он објави аустријским поданицима, и не известивши раније о томе њиховог консула, да имају или покоравати се земаљским законима, или земљу оставити за тридесет дана.[2]) Посланик аустријски у Цариграду ту-

[1]) У извештају посланом у Берлин 3 (15) марта.

[2]) Ово узимамо из Голцовог цариградског извештаја од 2 (14) априла.

жио се на то што горе бити може, јер су се тиме вређали уговори. Он је тражио помоћ Портину, јер чим се радило против уговора, с тим је у вези била и тежња да се Србија отме од врховног господарства султанова.

У осталом ми смо приспели у време кад је Наполеон III спремао се да Аустрију нападне. На то се развијала велика политичка и војничка система, којом се тај владалац кретао. Пошто јо понизио Русију, частољубивост га је његова вукла да васпостави част француског оружја и против друге европске силе, која је суделовала у уништавању Наполеона I.

Тај се посао Србије није тицао непосредно, али је посредно имао утицаја на дунавске земље. Аустрија је тиме била спречена, да се на Дунаву и на Сави показује тако страшна као што је дотле била, па и српска одвратност спрам аустријскога утицаја, који се под пређашњом владом онако јако осећао, имађаше маха да се сад без многих обзира како хоће развија. Али аустријски посланик у Цариграду проговори поменутом приликом и о другој једној страни великих послова. Јадна раја креташе се на све стране, јер трпљења њена нити слабљаху ни престајаху, мимо сва обећања париског уговора. Аустријски посланик тврђаше, да има договор који обухвата дунавске кнежевине, Босну, Херцеговину, Црну Гору и Бугарску, да је тај договор врло раширен и да иде на то да оснује независност тих земаља и републиканску владу. Шта би било, да се нешто за независна прогласи Милош, а то се мислило да је он био рад? Онда би цело полуострово балканско огрезло у ватри и пламену. У тај мах се јако очекивало тако нешто. Турски паша у Београду мислио је да је ушао у траг неком предузећу против турског града. С тога је велику пажњу обратило и с тим се свима приликама доводило у везу, кад се тада кнез Михаило, од Срба припознат наследник, са својом младом и лепом кнегињом крену на пут да походи главна места европска.[1]) Њих двоје, с вишим образовањем, могаху, где би се год појавили, учинити врло добар утисак, и себи придобити расположења по салонима. А ми смо сазнали из извора у којега се поузданост нема шта

[1]) Меронијев извештај од 16 (28) марта.

сумњати, да је принц Наполеон у Паризу, куда је кнез Михаило прво отишао, световао кнеза да стане на чело општем словенском покрету. Тај би покрет веома помогао француском предузећу против Аустрије, јер би, без сумње, живо одјекнуо и у аустријским земљама словенске народности. Русији се на све стране приписивало да она оваке ствари потпирује, а питање је да ли је она сагласна била?

И заиста је руска политика била томе противна из тога разговетног узрока, што би се онда у рат међу Аустријом и Француском уплеле и турске области, а тако што не би никако могла допустити Енглеска. То се потврди изашиљањем енглеске флоте у Средиземно Море; јер је Енглеска тада радила да се одржи ондашње стање онакво какво је. И Наполеон III у овоме као и у многим другим тачкама није био једног мишљења са принцем Наполеоном.

Руски посланик Кисељев и француски министар Валевски саветоваху једногласно младоме кнезу, да се не да занети ни својом частољубивошћу ни раздраженошћу својих земљака, него да стрпљиво чека шта ће постићи труди и заузимања које ће европске силе уложити за поправку стања хришћанскога. Исти су таки савети давани кнезу и у Лондону и у Бечу. Савети су се слагали потпунце са самом природом његовом, и били су му од личне користи, као што се одмах показало.

У пролеће године 1859 све је веома на рат изгледало. Аустријски цариградски посланик мислио је да доиста има споразум међу свима хришћанским народностима, у коме су чак и Румуни, да је у Београду био некакав грчки изасланик да отуда подупире словенски покрет. Пруски посланик је много трезвеније гледао, али је и он мислио да има споразум међу Србијом, Босном и Црном Гором; да жеље за независношћу има свуда, и да ће се она кад тад и остварити. С тога су велику пажњу привукле на се припреме за које се чу да се почињу у Београду.[1]) Позваше се под заставе сви војници који су били на одсуству. Дотле је било два батаљона редовне пешадије, и смишљало се да им се додаду још четири нова;

---

[1]) О њима јавља Мерони 2 (14) маја опширно.

а себи беше Милош установио дворску гарду од коњице. Изнесе се старија нека наредба, по којој је сваки Србин имао бити готов да се свакога тренутка може кренути на војску. Редовна се пешадија вежбала у стану код Крагујевца. Тополивница крагујевачка беше већ излила и спремила сто нових топова. Почеше се куповати коњи за артиљеријску запрегу, и готови топови распоредише се и одвукоше у најзнатнија места, Пожаревац, Шабац, Ћуприју.

Али су све те мере управо више биле намењене обрани него каквом самониклом устанку; јер су се опет, на другој страни, и Турци спремали, и они изведоше у поље војску од 50000 људи. У Београду се мислило да Турска мисли да се користи политичким заплетима који су се заподели у Италији, па да сврши са повластицама српским. И ко зна да ли се тако што не би и изврѕло, да су доиста букнули немири, о којима се говорило. Али нити је тако што желела Француска, ни Русија. И с обе стране употреби се све што се могло, да се Милош склони да не наваљује са својим захтевима и да мира не квари.

Није наш посао да овде следујемо дан по дан извештајима који су пред нама, али је немогућно да са свим на страни оставимо последице италијанских догађаја.

Супротно се радило не само од стране Француске, него још и из Сардиније. Сардински консул је раздавао слике Виктора Емануела и Кавура. После битке на Солферину три дана су се виле заставе на сардинском и француском консулату. На једној забави у башти француског ђенералног консулата учествовало је и много српских гостију. По столовима су биле растурене илустрације последњих догађаја; напијало се у здравље цара Наполеона, „ослободиоца Европе.“ После се играло уз свирку српске кнежевске банде. Било је здравица слободи српској и чак слободи угарској. На Аустрију се мислило с крајњом одвратношћу.[1]) Све је то побуђавало много пажње, али није имало оних последица које су се очекивале. Све што се код Милоша покушавало, да се изазове неповерење

[1]) Извештај пруског консулатског секретара Сабарта од 23 јуна (5 јула) 1859.

његово у владу, остаде без успеха: он је мислио да се то ради и навлаш и с нарочито смишљеним планом. Стари господар беше прибрао сву своју пажњу на своју властиту земљу. Али је ту радио с оном истом самовољом, која је из ранијих времена позната. Ништа њему није било зазорно да својом господарском речју обара судске пресуде. Он је самовласно увеличао своју цивилну листу; а поклоне које је сам хтео чинити, упућивао је државној каси на исплату. И ако у тај мах није у Цариграду толико наваљивао колико у почетку, опет је сва права, за која је он мислио да их има, вршио онако без икаква обзира, као пређе. Један пут су му чињене представке с енглеске стране што се с незаконитом самовољом поступа према Вучићу, којега је Милош непрестано држао у затвору, макар да је Вучић био најзнаменитији човек у Србији, или управо баш тога ради. Ђенерални консул заједно с представником (министром иностраних дела) потражи кнеза у двору, да му те напомене саопшти. Кнез показа највећу срџбу, што страна једна сила хоће њему да говори о унутрашњим пословима његовим. Рече како је већ казао, да за њ устава нема, да је он сам и устав и закон, и да може чинити што му се мили, јер њему нити има шта заповедати Порта, нити пак то могу чинити гарантне силе.[1])

Кад је сутра дан заповедио да се затворе пет саветника и још неколико других виђених људи, окривљених због некакве завере, свак је знао, да кнез тако ради по свом уверењу, и да нема начина да му се каквим год путем мисли промене. Свакоме је ваљало пред њиме дрхтати, и због бриге о себи и о животу своме, свак се морао уздржавати да ма шта против њега започне.

Док се још размишљало о томе је ли или није имало места да се поменути људи затворе, пронесе се глас, да је Вучић изненада умр'о у своме затвору. Неизбежно је било да се па кнеза сама свали кривица да је отровом произвео смрт свога старог противника. Порта је још једнако рачунала на Вучићеву приврженост, и она затражи од Милоша да допусти да се тело Вучићево ископа и да се пред заступницима свију

---

[1]) Извештај пруског конзулатског секретара Сабарта од 1 (13) јула.

консулата лекарски прегледа. Тај лекарски преглед био би и у интересу самога Милоша, пошто се јако говорило да је Вучић отрован, и још по Милошевој наредби. Али се Милош није поколебао нимало ради потраживања Портина, и ако је то потраживање у овај мах и Русија потпомагала. Он одговори да би он окрњио кнежевски углед, или — као што је он сам рекао — достојанство врховног старешине државног, ако би због просте сумње допустио преглед мртвог тела.[1])

Руски и пруски посланик изнајпре су кудили то потраживање да се прегледа мртво тело, јер се тим путем ништа не би постигло, и турски министар Фуад-паша би принуђен да призна, да Турска нема начина којим би Милоша натерала да што учини.[2]) Али је изгледало као да му готово и није криво, што се тако догодило, јер, рече он, лукаво се смешећи, из тога ће се видети, да сурова насиља не чине само Турци. А јесте, доиста, истина да је стари дух варварства са врховне властеоске класе прешао на потчињене, и да је с те стране још по који пут избијао.

Ново-оптужене саветнике први суд ослободи, али Милош потражи парничне акте у Крагујевац; оптужени мишљаху да има разлога плашњи да могу опет бити похватани. Они утеку у град, из града оду у Видин, а одатле у Цариград, да се жале на насиља кнежева. Тако се доведе дотле да се Портин утицај у Србији јављао као користан личној слободи, што је још већма навело турске министре да тврдо држе уставне одредбе и да уложе протест против кнежева поступања. Француски би посланик био за то, руски је световао да се почека с тим послом докле кнез доиста не сврши што је започео. Јер су разлике међу великим силама увек задирале и у ове унутрашње спорове.

Француској би какав лом у Србији дошао веома на згоду, а Русија је гледала да га избегне.

Међу тим Милош сазове на ново народну скупштину, и то у Крагујевац, да би скупштинари остали на миру од незадовољника којих је било у престоници. Утицајем кнежевим

---

[1]) Сабартов извештај од 5 (17) јула.

[2]) Извештај Рефиса у Берлин од 10 (22) јула.

изабрани буду махом сељаци. Колико се год могло, избегавани су они који су имали европско образовање. Знаменита су нека места из беседе, којом је кнез отворио скупштину. Најзнаменитије је оно где кнез моли скупштину да спољне послове остави њему, а она да се стара само о унутрашњима, а поименце да се брине да се материјално благостање васпостави, нарочито међу сељацима, који су презадужени били. „Без материјалног благостања, не може се ништа велико и племенито од народа очекивати.“ Пошто су му многи досађивали молбама за места, он напомињаше како свак треба да је за свој позив спреман. „Служити не значи господовати, него дан и ноћ паметно,усталачки и родољубиво радити за срећу својих суграђана и свога отачаства.“ Кнез не одобраваше што се прави разлика међу Србима урођеним и прирођеним. Питање је, рече кнез, само колико је који поштен човек и добар грађанин. Ни иноверцима не треба спречавати уживање одобрених им слобода. Србија ваља да покаже свету да неће да живи у средњем веку.

Види се, ипак, да Милош није остао са свим неприступачан ни савременим идејама. О скупштини се то још мање може казати. Она предложи да се земљи да устав, којим би се уредила унутрашња управа, коју би кнез самостално руководио по земаљским потребама, народу најбоље познатим.[1]) Али то ништа није сметало да Милош и даље врши своју неограничену власт као и до тада. Никакви га обзири не могаху везати у вршењу самовоље. У тај исти мах у министарствима је отпустио неколико виших чиновника, са свим без икаква разлога. Онај додатак к закону о државном савету, који је кнез Александар примио, он укиде чисто и просто. Скупштина је гласала како је он хтео. Нико се не усуђиваше да говори против њега; сви су противници, нарочито образованији, били застрашени.

Ма колико да нисмо ради да кажемо, не можемо ни да сакријемо, да је сурови деспотизам Милошев, којим је он угушивао сваки покрет који је њему био неповољан, послужио

[1]) Ово вадимо из једне позније Милошеве изјаве а по извештају Меронија од 22 фебруара (6 марта) 1860.

понајпре на то да одржи мир на балканском полуострву, па и сами светски мир.

Али шта се имало чинити, ако би остарели кнез на једаред умр'о без осигуранога наследства, шта ли се пре могло очекивати у његовим годинама дубоке старости? Русија је сад опет имала одсудна утицаја у Србији, и она најпре поче озбиљно размишљати о томе питању. Декембра 1859 о томе се отворено изјаснио Горчаков пруском отправнику послова.[1]) Ако Милош умре, рече он, ваљало би очекивати да ће српски народ, по већ донесеним одлукама, признати као свога кнеза сина Милошева. А шта би онда Порта чинила? Или му може одрећи признање, или му га дати накнадно. Ово друго не би никако подносило Портиноме ауторитету. А оно прво, одрицање признања, могло би имати најопаснијих последица. Да би се свему томе за раније на пут стало, царски је (руски) кабинет смислио, да се пет великих сила договоре и да Порти саветују да она ову ствар уреди за раније, признавши одмах сад кнеза Михаила за наследника оцу његовом. Горчаков је тада ову мисао изложио и представницима остале четири силе. Он је мислио, да би требало да се свака посебице у овоме смислу обрати Порти. За Порту би подношљивије било ако би се тако учинило, него ако би се учинио какав заједнички корак. Али и овде искрсе претходна једна тегоба. Порта се у опште устезала да призна право наследствености Обреновићима. И морало се очекивати да ће у томе она и сад запети. У министарству спољних послова у Берлину та се тегоба озбиљно осећала, јер су ту из свега срца примали руски предлог, и с тога су размишљали, не би ли се могао пријем тога предлога олакшати, ако би се одвојило само начело од савременог положаја. Мислило се, то јест, да се не дира у начело Портино, али да јој се саветује да ради тадашњих прилика да̂ свој пристанак у напред да кнеза Милоша може наследити кнез Михаило, пошто би тај пристанак сизерени двор у свакоме случају морао дати, ако се не би хтело све у сумњу да доведе.[2])

---

[1]) Погледај извештај његов из Петербурга 18 (30) дек. 1859.

[2]) Министарски распис посланствима у Лондону, Паризу и Бечу, од 30 дек. 1859 (11 јануара 1860).

То је био здрав и згодан излазак, и прими се и у Бечу и у Паризу, а с почетка и у Енглеској, и ако је ту касније нека промена учињена. Пруски посланик гроф Голц особито се заинтересовао да тај посао сврши у Цариграду. На то га је нарочито подстицала једна новост, коју је о стању Србије добио. Чуло се беше да онај Стевча, који је био први „местозаступник" Милошев и припадао међу вође тако зване народне странке, и на којега се утицај на кнеза Милоша кнез Михаило увек жалио, помишља сад на то да се приликом смрти кнеза Милоша врати на Карађорђевића, макар да је он исти највише учинио да Карађорђевић падне. Уз дванаестогодишње дете, које су мислили прогласити за кнеза, они би сами имали у рукама управу земље. А та народна странка, која би тиме превагу задобила, била је у исти мах и странка револуционарна. Ето какве би намере могле бити од штете општему миру. И изјава којом би се наследство српског престола обезбедило Михаилу, исто толико је била знатна за мир европски колико и за владу Милошеву.

Кад је тај предлог први пут поменут, Фуад-паша напомену да народ српски, истина, има право да бира кнеза, али да је потврђење тога избора право Портино. Тако је у садашњој системи коју су велике силе зајемчиле. Порта би, истина, могла да изрече у напред потврду будућега избора, ако он на Михаила падне. Али нити је што Милош ни Михаило учинио што би их чинило достојним овако високога одликовања. Кад би бар Михаило дошао у Цариград; ту би био обасут свакојаком предусретљивошћу, и могла би му се и каква одређенија уверења дати. Гроф Голц је сумњао да министрима Портиним није толико стало до саме ствари колико до оног бакшиша, који на истоку онако јаку улогу игра, и одговори на та разлагања, да кнез Милош као стар човек, може умрети баш докле је кнез Михаило у Цариграду, а међу тим у Београду могу искрснути сви они заплети од којих се страхује у Европи, а који у ствари опет ни за кога нису тако опасни као за Порту саму.[1])

[1]) Голцов извештај из Цариграда од 29 јануара (10 фебруара) године 1860.

И ови разлози, потпомогнути од осталих европских сила, доиста су успели да склоне Порту да призна Михаила као наследника, и то са свим онако како је пруски посланик препоручио. Фебруара 27 (11 Марта) јави пруски консул, како је Осман-паша известио кнеза Михаила да је Порта вољна да призна њега као престолонаследника, али не потврђујући право наследствености у породици Обреновића.

Историјска вредност овој изјави нимало се не умањује тиме што њоме није био задовољан кнез Михаило, коме је она најпре била саопштена, јер су и кнез и народ желели и тражили да се право наследствености призна породици Обреновића у опште. Али силе мишљаху да се у тај мах тако што на Порти никако не може израдити. Силама опет није било до тога како ће се та ствар као право расправити, него како ће се одржати оновремено стање. И сад је настало само о томе питање, би ли се Срби с тим ограниченим признањем толико задовољили да не изазову нове распре с Портом? Да би о томе био са свим на чисто, дигне се Мерони ка кнезу Михаилу, једином човеку у Србији, у којега је поштену љубав к истини он веровао. И кнез Михаило му потанко изложи, како су неизбежна трвења међу Србијом и Портом због врења у околним областима. И томе није толико крива Порта, колико непокорност паша. Ма шта Порта обећавала европским силама, обласне управе не само да настављају стару систему, него је још и пооштравају. Раја у Бугарској и у Босни не може сама себи помоћи, и притиче заштити кнеза од Србије. „Узалуд кнез тим људима говори да он њихову ствар не може усвојити. Ако им се затворе границе, онда несрећници, са женама и децом, скачу у воду, као што је скоро било на Дрини, и препливавају на нашу страну. Покушамо ли да их опет онамо вратимо, они се пружају по земљи и вичу да воле да их побијемо, него да их предамо њиховим непријатељима.“ Све депутације које кнезу доносе молбенице с потписима и печатима, кнез одбија. Михаило показа једну таку молбеницу, на којој се још лепо видело, како ју је љутит Милош на земљу хитнуо. Али немогућна је ствар за српскога кнеза, рече Михаило, да на својој земљи пусти хришћане да од глади скапавају. И све што његов отац за њих чини у

томе је што их потпомаже новцем, и то сумама које су већ одређене за корисне потребе земаљске. Једној депутацији, коју је преда се пустио, казао је одрешито, да никад не треба да помишљају да ће Србија икада пристати у какав устанак против Порте.[1])

Истом том приликом приповедаше Михаило, како су му приговарали још кад је пролазио кроз Лондон, што Србија прима и заштићава све бегунце из Турске, и како је он одговорио упитавши да ли Енглеска одсудно може да изјави жељу да се ти бегунци врате и њиховој судбини предаду? Али енглески министар, с којим је разговарао, мислио је да би тиме примао на себе неку обавезу, а не бејаше рад да тегли такву одговорност. Јавно мишљење у Енглеској ни из далека не одобраваше насиља турска, при свем том што службено влада енглеска живо заштићаваше углед Портин.

Спрам те противуречности, с којом се ни у Енглеској није могло на крај изаћи, налазила се друга слична противуречност у Србији самој. Може бити да је било истина да су српска спремања чињена само ради одбране од Турака, који су претили насиљима, али је српска ствар била тесно везана са стварју словенском, и ако с њоме није била истоветна. Било је у самој околини кнежевој угледних људи, који су увек имали на уму ту везу, и пред тим људима је био Стевча. Народ је сам живео у поезијом освештаним успоменама некадашње српске величине. Неком свечаном приликом изложен је био на транспаренту лик кнеза Михаила, а оздо се читао натпис: „Ти ћеш наследити престо Душанов, ти ћеш бити силан као и Душан.“

И ови напливи народнога осећања били су увек у великом нескладу са потребама оновременог положаја. И тре-

[1]) Мерони 2 (14) марта 1860 додаје још уз то: „И ако немам никаква разлога да сумњам да ми је кнез Михаило казао праву истину, колико ју је само знао, и да он сам живо жели да се дигне један пут та сумња са српске владе, опет не могу да у себи угушим неверицу и да не мислим да стари кнез обмањује к. свога сина, и да он ипак даје нека надања својим старим ратним другарима иза леђа свога сина.“

нутна помоћ, као што је била признање наследства, није била довољна да назад потисне природно учешће за суседне сународнике. Ваљало је мислити како да се потпунце исцрпу сви спорови који су се врзли између Порте и кнежевине Србије. И о томе се сад говорило с пуном збиљом. Милошу се није чинило мучно да и к себи позове пруског консула; и том приликом потврди све што је кнез Михаило говорио о поступању са прибеглим сународницима и о српским спремама. И он не само замоли консула да својој влади пошље уверења о његовим мирољубивим расположењима, него се упусти у разговор и о погодбама, под којима би се и с Портом могао постићи добар споразум. Одмах ћемо прећи на њ, јер су на томе основани сви даљи преговори. Мерони је мисли Милошеве побележио, колико је год могао, од речи до речи, али је и он на послетку додао, да би сад требало и да се околина кнежева и пријатељи његови чувају сваке неповољне изјаве против Турака.

„Да, да“, одговори Милош, „пријатељи. Њима не знам колико би пута требало поновити Талеранове речи да се много не журе.“ Као што се види, и Милош је нешто био научио у свом странствовању, при свој својој простоти. Његова политика има руке и ноге. Он хоће да се остави саучешћа спрам суседа, готов је чак и да бегунце врати у турску област, само да им најпре европске силе подјемче амнестију и безбедност. И уз то још он постављаше и цену, да Порта Србији призна независност.

О томе је он већ тада почео преговарати с Цариградом. Он је иставио и српске и турске интересе у једном опширном писму, које је било добро смишљено, и у ком се ти интереси везиваху једни за друге међусобним погодбама. Може бити да би још српски кнез некако могао да босанским бегунцима откаже у Србији склониште, али би се тиме само увећавало зло које хоће да се искорени. И кнез би са своје стране био вољан да припомогне да се одржи најчвршћи ред у суседним областима. На то би га већ упућивала и његова урођена оданост према Порти. Али кнез исто тако зна, како се ред у његовој властитој земљи може одржати тек ако се

ред у суседним областима одржи.[1]) Кнез не крије да народ српски и њему не признаје ону снагу и моћ која би за то била потребна; народ је српски и с њим самим незадовољан за то што њему Порта не признаје оно што он као законито потражује. У таква потрживања кнез броји прво наследственост у династији, коју су толике народне скупштине једногласно и постојано тражиле, а коју је берат од 1830 подјемчио. Кнез напомиње да би то била конзервативна мера, која би у истом смислу утицала и на цело турско царство.[2])

И о томе се држала у Цариграду конференција међу представницима разних сила. Енглески посланик је желео да се разговетно истави да се тражено наследство кнезу Милошу одриче. А Голц је мислио да ће бити најзгодније да се главно питање никако и не помиње. С њим се сложише и руски, те на послетку и француски посланик. Ако се питање хтело свести на оно што је управо у њему, ево његовог најпростијег садржаја. Један пут је Порта у незгодним приликама учинила једну уступку, коју после није хтела да призна за то што су се прилике промениле, али с онима који су у питању није хтела о томе ни да преговара. Порта је мислила да се она уступка угасила тиме што се по њој није радило, ако и није изреком опоречена. У питању су били Обреновићи, које је народ једаред напустио, али их је сад с одушевљењем повратио, а они су се опоменули оних пређашњих обећања. И зар је једна таква уступка, која служи као основни камен народнога живота, могла да се угаси за то што је ради унутрашњих буна и нереда неко време била на страну забачена?

Кад су ове несугласице у претрес ушле, узе Порта према Србији држање непријатељско, готово ратоборно.

Позивајући се на своју суверенску моћ, Порта је непрестано доказивала да је њено поступање основано на праву.

---

[1]) Je suis convaincu, que la tranquillité si nécessaire à la principauté, y dépend en grande partie de la conservation de l' ordre dans les pays voisins.

[2]) La S. Porte ne peut pas ignorer ...... l'avantage, qui résulterait pour tout l'empire du principe conservateur par rapport aux droits de ses parties singules Чист француски језик не треба овде тражити.

Енглеска је мислила да је париски уговор веже да не напушта Турску, а с Енглеском је држала и Аустрија. Русија, Француска и Пруска подржаваху српско мишљење. И у пролеће 1860 све је још изгледало на рат. Порта беше дигла на ратну ногу 80000 људи, и беше пресекла све везе са Србијом.

У том дође у Цариград српска депутација, која је имала од кнеза налог да још један пут изложи све његове захтеве и да их поднесе султану на одобрење. У мемоару, који је та депутација дала (дана 7 Маја 1860) напомиње се пре свега, како је за последњег рата Србија по жељи Портиној остала на миру, и како је, услед тога, Порта једним ферманом потврдила све дотадашње хатишерифе. Ништа више данас Србија не жели него да се доиста изврши све што јој је дато тим хатишерифима. На последњој скупштини народ је овластио кнеза Милоша, да се стара о остварењу ових народних жеља. А кнез је вазда давао Порти доказа о својој верности и оданости. Први је захтев наследственост кнежевског достојанства у породици Обреновића. У томе се узима у потпору признање дато хатишерифом од 1830. Оно што се против тога учинило, народ српски није могао спречити, али се после самим догађајима уверио, да је у наследству јемство спасења за Србију. Тога ради је кнез Милош и позван натраг у Србију, као носилац тога права наследствености, које он сам никада напустити није могао, и које се мора сматрати као саставни део народних права, потврђених париским миром.[1]) Ми то питање познајемо; признање кнеза Михаила као будућег наследника нити је задовољило њега, ни народ; депутација је тражила да се призна начело, што Порта управо није хтела. Други је захтев био такође од великога значаја. Што је народ већма напредовао у самосталности, то му је теже падало борављење мусломанских насеља на његовој земљи. Било је такође јасним речима обећано да ће се та насеља

[1]) En donnant sa démission du pouvoir princier le prince Milosch n'a pas pu renoncer aux droits de l' hérédité: c'est ce que du reste il ne fit pas. C'est ainsi que raisonna le peuple, et la S. Porte n'ayant pas jugé nécessaire d'abroger l'érédité par un acte quelconque, paraissait être portée par la méme raison.

дићи, али се извршење одложило, па је на том и остало. Срби сад навалише и на то, као на право које им је признато уговорима. Јер се без тога потпуна самосталност српскога народа не могаше ни помислити.

Милош је у почетку помишљао на један захтев још значајнији, на име на исељење турских гарнизона из Србије.

Кад му је консул Мерони напоменуо, да тражи више него што може добити, Милош му је, с извесним његовим лукавством одговорио, да он није човек с којим је немогуће погађати се, и да ће се он задовољити и с тим, да се мусломани удаље из вароши изван градова. И то је сад и депутација тражила. За разлог је навођено, да ради мусломанских насеља мора бити двострука управа, која је у толико несноснија, што се кадије и остали Портини чиновници мало брину о својим наредбама, те нема краја неприликама међу хришћанима и мусломанима, а из тога се могу сваки час изврсти свакојаке најнемилије последице. И у интересу човечности и у интересу турског царства било би да се што пре та два елемента један од другога одвоје.

А пошто је унутрашна управа у опште дата Србима и српска остати мора, онда народу припада и право да сам себи устав даде. Милош је сад иставио тај захтев у разговору с Меронијем. Деспотични Милош тражаше устав. Али он није мислио да сам себе ограничи, него да турски утицај избије снагом народу ујамчених права. У мемоару се потанко наводе несугласице међу појединим чланцима устава од 1838, тако да по њему не може бити никаква напретка у управи, и да се све мора збркати. И на ново се истичу незгоде које се исплећу из члана 17-ог. Тиме се уставом, вели мемоар, са свим пориче автономија која је Србима призната. Кнез Милош тражи за своје Србе слободу да могу сами себи устав давати према своме духу и према својим потребама.[1])

---

[1]) Lui rendre son plus précieux privilège de pouvoir se constituer intérieurement lui même conformément à son esprit et aux circonstances qu'il est appelé d'aprécier mieux que tout autre. Мемоар је у опште пунији садржаја него сви други акти што су пред нама. У прилозима саопштавамо га у целини.

И пре него што је депутација стигла, у Цариграду су прилично добро знали шта Срби мисле тражити. У полуслужбеним новинама „Journal de Constantinople“ од 23 марта (4 априла) изађе један чланак, у ком се таке врсте уступке од стране Порте означаваху као порицање свакога сизеренства Портина, и у противуречности би биле не само с догађајима XV века, него и с уговорима мира овога века, а све у корист личну и породичну једнога човека, од којега насилничке природе народ страхује.

Порта изгледаше као да узима страну личне слободе у Србији, да је брани од кнеза, а кнез сам собом представљаше народну независност. Супротност је била и замашна и дубока, а одржање је општега мира зависило од тога хоће ли се она расправити. Којим се, дакле, начином могла расправити?

На првом разговору који је депутација имала са Фуад-пашом, тај је турски министар говорио више избегавајући, него одбијајући, и он је молбу делио на административни и политични део. Што се тиче првога, рече да ће султан бити вољан на све поправке које буду могуће. За тегобе је налазио да су у политичким општим приликама онога времена, али о томе није говорио Србима самим, него пруском посланику, који се за њих заузео. Фуад-паша нагласи разлику међу Србијом и међу Влашком и Молдавијом. Ове су последње приступиле Турској драговољно, а Србија је ратом освојена земља. Ако би султан морао напустити Влашку и Молдавију, тиме би само изгубио два драга камена из своје круне, али би царство могло опстати и даље. А ако би изгубио Србију, која се из дана у дан све више отима, било би му немогућно да сачува своју политичку снагу. И кад Црна Гора и Србија једна другој руку пруже, ни Босна се одржати не може.

Порта је, дакле, сматрала као задатак и преку политичку потребу да спречава што се Србија поступно, али непрестано отимаше. Није била нерасположена да за мусломанска насеља у Србији учини неке уступке, али се устезала да то допусти и за варош Београд. Фуад-паша изјави да је немогућно признати наследственост кнежевској породици, и српски народ треба и сам да се тога прође. Што се тиче устава, могла би се поправка или нова израда устава поверити комисији, али би се

морало задржати право султанске потврде за оно што би комисија спремила. Пруски посланик то одобри. Али кад Фуад-паша живо настојаваше да комисија ради у Београду за то што би се таким начином могли узети у рачун и интереси српског народа, који нису истоветни с интересима кнеза Милоша, посланик се морао свакојако мало осмехнути. Помислио је у себи: за што ли Порта не показује толико саучешћа према својим властитим поданицима колико у овај мах према Србима? А Порта управо није ни ушла ни у какав непосредан рад с депутацијом. Међу тим у Србији самој неприлике избијаху на видик све јаче и јаче.

Због кајмањег чега долазило је до сукоба међу Србима и Турцима, на прилику, ако су играли пеливани, а когод се од Турака сувише примакао ужету које је било везано; или ако је какав Бошњак наручио шољу каве у кавани некаква дервиша. Онамо се некакав хоџа заборавио те хришћане почео грдити и дражити; овамо се кафеџија осуо увредљивим речима против породице Обреновића. Срби су били огорчени и тиме, што се сваки дан њихови захтеви одбијаху. Долажаше до крвава боја, који се често свршавао и смртним случајевима: паша и представник на послетку се договорише да онај Турке, а овај Србе што може више у реду држи.

Али и Срби и Турци стајаху једни према другима што може бити горе. Кнез Милош је знао из поузданих извора шта су Турци мислили о мемоару ма да није ни дошло до преговора, и био је жестоко раздражен. Порта је одбијала оба прва захтева, који су се тицали наследствености и унутрашње уредбе српске, а трећи, о турском насељењу међу Србима, нудила је на начин, који се није могао примити и који је у ствари значио толико колико и одбијање. Августа 10 (22) кнез Милош одазове из Цариграда депутацију с тим да он и народ сматрају она поискана права као задобивене правне тековине.[1]) Није се ни тражило да се та права даду, него да се потврде. На

---

[1]) Il se trouve forcé de déclarer par l'organe de la députation que ni lui ni le peuple Serbe ne pourront jamais cesser de regarder tout ce que la députation a eu l' honneur d'exposer á la S. Porte par le Mémorandum précité comme les droits déjà acquis et irrévocables de la Servie.

жалост Порта није схватила законите жеље које су биле узрок да се депутација у Цариград пошље.

Ова изјава није мало пажње проузроковала код посланика великих сила. Пруски посланик који је мислио да су српски захтеви веома оправдани, напомиње да је Порта сама желела да се депутација одазове. Султан јој је при поласку дао аудијенцију, коју она ни искала није. Јер и на што депутација, с којом се ништа не ради? Писма што су измењена могао је овамо онамо однети један исти татарин. Пруски је посланик мислио да кнез Милош види, како се Порта све већма и већма заваљује у неприлике, и да је хтео да сачува себи одрешене руке за радњу, те да тако сачека прилику, у којој ће од Порте изнудити расправу повољнију него што је може у овај мах добити даљим преговарањем.

Али кнезу Милошу није било суђено да дочека свршетак тога посла. Тада се он находио на пољском добру Топчидеру, али му се снага тако гасила, да се сваки дан очекивало да умре. Септембра 14 (26) рано из јутра Милош премине. По подне би објављена народу његова смрт.

Обадве владе старога јунака који је још под Кара-Ђорђем служио, за народну су историју од одсудне знаменитости. У прво време Милош је и јуначки и мудро на супрот стао васпостављању старо-турске управе; а ослањајући се на букурешки уговор, којега су одредбе и Руси позније поновили, он је стекао најзнаменитије повластице, којима је народна самосталност подигнута. По том је он пао, најпре за то, што су се политичке прилике промениле, а после за то, што његова осионост није допуштала да се и лична слобода развије, те се тиме заподело незадовољство самог народа. Али што је после тога дошло, било је црње и горе; оним се грозило целом народном животу, грозило опстанку и онолике автономије која је дотадашњим борбама задобивена. А у исти мах политички се положај повољније образовао не само према Русији него поглавито према осталим европским дворовима. И тада ево опет старога јунака из ратова за ослобођење, где на ново узима у руке врховну власт. И излазећи на ново, не могаше да не обнови и стару своју самовољу. Али се и она тицала највише оних тачака које су биле у спору с Портом. Милош може бити никада није

изгубио старо осећање зависности према своме врховном господару и цару. Он сам једном рече, да му је то осећање урођено. Али је још јача била у њему симпатија к народној самосталности, која се у исти мах оличавала у признању његовог властитог кнежевскога достојанства. По суду врло увиђавних савременика, он ни у томе није никад прекорачавао меру која се тражи, па да самосталност народна не дође у сукоб са врховним правима Портиним. Али је опет Порта с некаквом готово религиозном осетљивошћу чувала целину својих права. Преговори које беше Милош започео успели су само да ону противност покажу у пуној њеној светлости. И Милош је оставио позорницу своје радње баш онда, кад су се Срби и Турци у Београду опет почели заплетати у крваве спорове, и кад су преговори међу Портом и српском владом прекинути били.

ГЛАВА ПЕТА

ПРВИ КОРАЦИ КНЕЗА МИХАИЛА ОБРЕНОВИЋА

Објаве прилепљене по зидовима у којима се смрт Милошева обзнањивала свршавале су се речима: Живео кнез Михаило и династија Обреновића! Пре него што је видео мртво тело свога оца, кнез Михаило прими гарнизонску заклетву и адресу оданости од савета. И какав је то тренутак био у коме је Михаило почео владати! С једне стране Порта упућиваше београдског пашу да силу силом одбије, и ако до невоље дође и да саму варош бомбарда. Није само јасно, је ли му баш и заповест у пуној форми издана. Пруски посланик беше нешто чуо о томе, и одмах учини опомене у противном смислу, али се из те саме намере види у каквом се расположењу влада находила.

С друге стране је била у Београду многобројна странка, која је сама желела да дође до сукоба. Кад би буна букнула у Београду, рачунало се као поуздано, да би пристао и народ из Босне, Бугарске, Херцеговине и Црне Горе, а исто тако би се дигла и грчка племена Македоније и Тесалије, тако да би се у свем своме пространству појавила стара мисао о оснавању југословенског царства. Рачунало се још и на симпатије, па може бити и на помоћ незадовољних аустријских поданика словенске народности из Баната, Бачке, Срема, Славоније, Хрватске и војничке границе.

Кнезу Михаилу је с једне стране претила пропаст, а с друге стране су му се отварали изгледи на ванредно сјајну будућност. Као што се зна, један пут су га јавно већ по-

здравили као краља: народ га је сматрао као наследника Душанова. У својој прокламацији кнез Михаило изјављиваше како је после смрти свога оца преузео владу, како према хатишерифу, тако и према закону о наследству. Он обећа да ће искати берат, и да ће у своје време сазвати скупштину. Како се види, он је држао српско гледиште и по једној и по другој страни. Али се ни на свога оца није хтео угледати у свачем. С Милошем је отишао у гроб и стари нараштај; с Михаилом је нов нараштај на посао избијао, и тога ради се по свему осећала потреба да се дотадашњи правац промени.

Први корак кнеза Михаила бејаше одсудна осуда и одбацивање самовољних поступака, којих је било за друге владе његова оца. И он обећа правду и свима онима који су били оштећени од претходне владе. Напредак се види у томе, што је отац држао партијску владу са свом оштрином, а син се у напред одрекао сваке освете и гоњења. „Докле је кнез Михаил на влади — стоји од слова до слова у прокламацији — нека сваки зна да је закон највиша воља у Србији, којој се сваки без разлике покоравати мора.“

Прокламација је пространа, али показује намере са свим складне с положајем, и по себи узвишене. Начело о закону као највишој вољи улазак је у мисли образованих држава, и народу се препоручиваше да тим путем иде, „да би своју политичну зрелост посведочио.“

Своје прво министарство кнез Михаило је саставио од људи који пређе нису припадали баш странци оца његова. Он позва министре да промисле како се може помоћи оним чиновницима, који су из службе отпуштени из разних узрока, али без судске пресуде, и којима се ни пенсија никаква није одредила, противно законима земаљским. Да би томе новом издатку могле одговорити финансије државне, одреди нови кнез 4000 дуката из своје цивилне листе. Не може се казати, да је кнез Михаило испунио сва очекивања која је у њ нарочито млађи нараштај полагао, али је већ нешто значило, што је притекао с помоћу и у тегобама које су биле најоснованије, а које су проузроковане владом оца његова. Пажња света обрати се на положај који је нови кнез имао да заузме према

Порти. А задаћа је била управо у томе: да се чврсто држање према Турској веже са јаком унутрашњом владом.

У Цариграду је пало у очи посланицима што се Михаило означио као наследни кнез, а сумњало се да ли би по стању ствари имало места да му се то и одобри. Али посматрања која је развио пруски посланик, претегоше, а он рече да то није посао дипломата него Порте саме. У једноме писму упућеном Порти Михаило се не означи управо као наследни кнез, али помену берат од 1830, што је на Порти начинило врло непријатан утисак. Ипак се и преко тога прешло с неком изјавом, која није баш потпунце одговарала стању ствари, и Порта се пожури те кнезу изда потврду. Новембра 7 (19) берат би свечано предан кнезу пред консулима, турским пашом, министрима и саветницима, митрополитом и владикама. У своме одговору Михаило показа да потпунце познаје свој положај. Он даде уверења о својој законитој оданости према Порти, али у исти мах нагласи, да ће суревњиво чувати права и установе народне.[1])

И без одлагања Михаило се прихвати најзнаменитијег питања које се пред њим налазило. Он установи одељак полиције у турском крају вароши, где становаху Турци, Јевреји и Цигани. Као разлог наведе што то изискује јавна безбедност, јер се под турским надзором нарочито тако мало пази на употребу барута, да је бојати се какве опште несреће за целу варош. Није чудо што он није хтео даље да трпи збрку, која је у Београду произлазила из утицаја различитих власти и мешовита насељења.

И странци, према свему равнодушни, које је случај наносио на Београд, износили су немиле утиске од тамошњега стања. У писму једнога немачког кнеза читамо:[2]) „Све капије вароши Београда у рукама су турске војске. Турци станују у

---

[1]) Ово су његове властите речи: Je ne cesserai pas de professer les sentiments de loyauté et de dévouement envers le haut suzerain de la Servie, ainsi que de régner en Prince jaloux des droits et des institutions nationales. Извештај Меронијев од 8 (20) новембра године 1860.

[2]) Извештај кнеза Витгенштајна о Бугарској од 13 (25) априла год. 1861.

пространом кругу вароши, али се не налазе под јурисдикцијом српске полиције. А те се исте прилике находе не само у Београду, него и у осталим варошима кнежевине, те изазивљу сваки дан веће и мање сударе. К томе још ваља додати, да уз кнеза седи у Београду и турски паша, коме делокруг није тачно одређен, тако да се најмањи спор може врло лако извpсти у велико политичко питање."

Међу онима које је кнез Михаило опет увео у послове био је и Гарашанин, којега је Милош увек остављао на страну, ма да се сумњиво држао при паду Александровом. За њ се држало да је најбоља глава међу Србима, и да је енергичан и интелигентан у једнакој мери. После неког времена кнез му повери једну мисију у Цариграду, не толико да обнови све што је његов отац тражио, него да проговори о оном што је најхитније, а поглавито о становању мусломана по варошима изван градова. Кнез није тражио ни да се ти мусломани удаље, већ само да се српској власти потчине они који не би хтели земљу оставити. Пруски посланик, коме је Гарашанин ово саопштио, налажаше да је захтев потпуно оправдан и сагласан са уговорима, и наглашаваше само тегобе које ће Порта подизати због подграђа београдског које она сматра као своје имање. Гарашанин се уздаше да ће се с тим продрети, и да ће Турци или иселити се, или ће морати покорити се српској управи.

Али се положај према Србији на ново затеже тиме што је турска влада кривила Србију да потпирује бунтовне покрете у Босни. У новинама „Journal de Constantinople" изађе 13 (25) јануара 1861 о томе врло жесток чланак, у ком се старање Портино о Србији, посведочено на послетку и нарочито признањем Михаиловога наследства, ставља у супротност с изазивањем које Србија подева међу султановим поданицима у Босни. Том приликом је на видик избила и мисао да Порта брани права поданика од силе кнежеве, а кнез да спречава сваки утицај суверенске власти на администрацију. Пруски посланик у Цариграду мишљаше да тај нападај на Михаила и није учињен управо од турских министара, и то је могућно. Али је лако разумети да је сам Михаило тиме био живо узнемирен. Он се опомену сличног једног чланка против кнеза Милоша који смо и ми горе помињали, и сећаше се како

је 1842 и њега сама оваким начином Порта оцрњивала код великих сила, па га после сломила. Пређашње распре о положају Бугара искочише такође на ново: тада је Порта из Крима у Бугарску почела насељавати некакве Татаре. Староседеоци су нагоњени да овим новим насељеницима уступе своје земље и зграде, и према ономе који би се успротивио, поступало се са старинском суровошћу. Немајући куд, староседеоци се склањаху на српску страну, и опет их не бејаше могућно одбити. Кнез Михаило не би то могао извршити баш и да је хтео. Народ се лати те ствари, сматрајући је као своју властиту. О Цветима године 1861 би свечано прослављен дан Таковски, спомен на први устанак кнеза Милоша године 1815. У новинама које су приготовљавале ту славу, читаше се чланак где се призивље дух старога господара. „Наше је дело, децо — меће се у уста духу Милошеву — тек у пола готово, крепите се, прикупљајте снагу духа и мишице. Писка страдајуће деце браће ваше, мути мој небесни покој. Погледајте на њих; то је крв од ваше крви.“

Тако избијаху новинарски чланци једни против других. Њих до душе нити признаваше влада с једне, нити влада с друге стране, али се у њима показиваше међусобна супротност у намерама.

Лако је појмити да у оваким приликама Гарашанинови преговори никако нису могли напредовати. Истина се могло очекивати, да ће Турци имати обзира према опасности која је за њих била у споразуму Срба с осталим Словенима из Турске, и да ће гледати да Србију задовоље. Али се људи врло ретко руководе мудрим рачуном; и правац догађајима понајвише се одређује наступима страсти. Последњи предлог Гарашанинов гласио је да муслимани у Београду остану, али да се потчине српској јурисдикцији. Порта на то одговори. Из мутних околишних реченица турскога канцеларијског слога могло се испипати, да Порта тај предлог одбија, а међу тим како пруски посланик додаје, Порта не предлагаше са своје стране ништа позитивно, чим би се могла уклонити збрка која је сваки дан могла довести до крвавога сукоба. Порта је у свакоме кораку кнеза Михаила гледала ново присвојење или преотимање. Међу осталим Порта не бејаше вољна да пристане да се кнез служи правом непосреднога обраћања сул-

тану, јер је, по његовом положају, он могао бити у непосредној преписци с везирима, али не са врховним господарем.

У тим околностима пруски је посланик саветовао српскога пуномоћника да спор о становању муслимана изван градова изнесе пред велике силе. Али се у то кнез Михаило није ни могао ни хтео сам упуштати: он је пре свега хтео да у томе себи осигура пристанак својега народа.

Изгледало је да се примиче сукоб, у коме је од суштаствена значаја било да се прво посведочи и на видик изнесе једнодушност међу кнезом и народом.

И баш у тај мах, кад су те разлике наглашавале разлом, у августу 1861, кнез Михаило сазове скупштину. То се није очекивало, јер је с кнезом Михаилом била незадовољна она странка, која се поглавито бавила агитацијом за југословенске везе, и коју су нарочито означавали именом „народне“ странке: она се жаљаше како је кнеза Михаила она вратила на кнежевство, а он је сад назад потискује. И она ће њему дати доброга посла. Али се није било плашити те странке; јер у покретима тако дубоким и значајним, природа ствари сама собом доноси да посебите тежње узмичу пред општим мислима. Влада, која не би имала сигурности у својим покретима, као што је турска, увек би остала у назатку пред народним покретом који тегли једној одређеној мети. Кад су у складу и мисао и воља, онда човек мора да иде за њима.

На дан 6 августа 1861 скупштина се саста у Крагујевцу. Влада се трудила да се при изборима послужи својим утицајем, али јој то не беше свуда испало за руком: у Крагујевцу самом беше на послетку ипак продр'о један од њених отворених противника, којега је скоро већ била одбила. И кад се скупштина састаде, она га изабра за председника. Место потпредседника припаде свакојако једном посланику који је био уз владу, али у почетку расположење није било разговетно.

Августа 7 (19) кнез отвори скупштину својом беседом. Он поздрави скупштину старинским поздравом „Помози вам Бог браћо, добро сте дошли!“ У беседи кнез рече да отвара скупштину народну „као владајући по праву наследства књаз српски;“ али ће само онда скупштина бити отаџбини од користи ако сваки буде имао потпуну веру у њега и владу његову,

која, на законитости утемељена, једини задатак има, да државу духовно и материјално унапреди, и ако нико не буде слушао оне који, сами на се мислећи, све осуђују што није онако како би они сами желели. „Ако икоме, нама је нужно, да будемо разложни и уставни, како би измереним корацима напретка сустигли остале (образоване) народе, иза којих смо застали. Прионимо, дакле, сваки своме одређеном послу, не штедећи труда, а разборито, хладнокрвно.“ За тим кнез помену законске предлоге који ће бити поднесени, прво о скупштини и о савету, о којима рече да су састављени тако, да неће стешњавати границе ни скупштини ни савету, али ће давати јемства за ред који је земљи потребан; по томе: о начину плаћања данка и о даљем развићу војске, које је кнез Милош приликом преуређења редовне војске у изглед ставио. После ових сетио се кнез и иностраних послова, и говорио је о мисији Гарашаниновој, за коју није могао казати хоће ли имати успеха, по том о пребегавању притешњених суседних хришћана на српску страну, којима се као једноверцима и сународницима прибежиште морало указати. Кнез уверава да ће његов главни задатак увек бити да народна права, која је његов отац стекао, сачува, па ма шта Порта учинила. Има у земљи људи који јавно мишљење збуњују и који за Србију говоре да од ње на свету срећније земље нема, и притворно народу говоре само оно што мисле да ће му се допасти, а има других који мисле да је ради проклетиње која је на њима што им послови зло иду. Ови последњи греше против правде божије. „Благослов и клетва су брат и сестра који су у један дан, као близнад, на свет дошли: свакоме стоји у власти својим делима бирати једно од двога. Силом се ниједно ником не намеће“.[1])

Ми нисмо у стању да посебице извештај дамо о утиску ове беседе и о разговорима које је она изазвала. Протоколи су веома кратки, а консул, којега се ми понајвише држимо, далеко од скупштине саме, није ни могао дознати више него што се у протоколима саопштавало. Њему је самом било за

[1]) Престолна беседа је приложена једном извештају пруског консула Меронија од 10 (22) августа 1861.

чудо што је опозиција ћутала, а он је очекивао да ће се опозиција с великом силом појавити. Владини предлози бише примљени једногласно и без икаквих значајних измена. А закони, који су на тај начин постали, од тако су великог замашаја, да не можемо на ино а да их с неколико речи не пропратимо.

Закон о савету најзнатнији је за непосредну везу међу Србијом и Портом, која се још једнако држала уставом, јер је уставом, као што смо чешће помињали, савету ујемчена нека већа независност наспрам кнеза.

Нови закон о савету[1]) даје право кнезу не само да саветнике поставља, него да их и у стање покоја ставља. Тиме се управо укидао онај члан 17 устава, о коме се толико радило и по коме се саветници нису могли збацити без питања Порте. Саветника има као и пре 17, заједно с председником и потпредседником, које је кнез могао бирати из реда саветника, али које је могао и сменити са те дужности.

У целини савету је дат значајан делокруг. Имао је права да пре свега законе предлаже, укида и мења; да претреса буџет прихода и расхода; да влади нове кредите отвара; али му одлуке онда само имају вредности, кад их кнез потврди. Има одредаба које су окомице супротне ограничењима на која је некада Александар Карађорђевић пристао. Кнежевска власт далеко и осетно претеже. Ако се савету и даје право да прегледа уговоре са страним државама или приватним лицима, који владу незују, само кнез представља Србију наспрам страних држава.[2])

Министри су одговорни за извршење закона како кнезу тако и савету. О скупштини се при томе и не говори. Закон о скупштини дели скупштину на велику и малу. Велика се састаје само онда кад кнез умре, и кад нема законитог наследника. А сваке треће године састаје се обична скупштина, коју кнез сазива и распушта. Ту скупштину чине посланици, који

---

[1]) Обнародован у „Срп. Новинама“ од 22 августа (3 септембра) 1861, а од Меронија послан у Берлин 5 (17) септембра.

[2]) Чл. 10: Књаз једини заступа и представља Србију спрам страних држава. Он закључава уговоре и прави конвенције: о чему извештава совет чим околности допусте.

се бирају по један на сваких 2000 пореских глава. Тој се скупштини подносе на претрес сви предмети, о којима кнез хоће да сазна вољу народну, а промене у плаћању пореве не могу се ни предузети без одобрења народне скупштине.

Закону о порези био је задатак да јавним теретима подвргне различне класе народа према њиховој имућности. То беше порез по имућности, од којега није изузет нико, па ни манастири, ни добра манастирска, ни заводи за доброчинство, ни трговачка и индустријска удружења; тим се укидаше дотадашњи данак на главу, који су још само Цигани плаћали.

Али што је новоме законодавству, које се овим појављивало, нарочито обележје дало, била је народна војска, одређена за одбрану земље и за одржање кнежевих права. У навали тежњи и опасности које наступише течајем кримскога рата, мисао се ова, као што знамо, јавила још под Карађорђевићем, али је у исти мах и забачена. Тек су сад предузете мере, да се мисао спрам промењених околности потпуно изведе. Сви којима је прошло 20 а још није 50 година били су дужни служити у војсци. Да се не би народ много двојио од својих послова, установише се две класе, од којих прва мора бити спремна за полазак у сваком тренутку, а друга је морала бити готова да се крене чим би се прва заповест издала.

У тим облицима народ се организова као оружана сила. Рачунало се да се може дићи на ноге војска од 50000 људи под разним родовима оружја.

Кад се претресао чланак о војничкој обавези, један је од одличних министара узвикнуо: с војском од 50000 људи Србија не треба да се боји никога. Сазнали смо, до душе, да их је било и којима су неповољни били нови терети што би и с извршењем тога закона, нарочито на имућнију класу, пали, али је опште осећање било задовољено изгледом, што ће кнез имати на расположењу тако угледну војску, и с тога предлог би примљен с радошћу. Није то била стална војска, него народна војска, без плате, и свак се сам имао постарати за оружје. Сиромашнијима су богатији имали да притеку у помоћ. Имућнији су људи узимани у коњанике, и то само они који су у стању били да коња сами држе.

Официри до капетана и подофицири предлагани су од среских начелника окружноме који их је у те чинове постављао; пуковске команданте је постављао сам кнез, и он је бирао међу кандидатима, које му је предлагао министар војни у споразуму с министром унутрашњих дела. Врховнога заповедника кнез је сам постављао непосредно.

Каква разлика према раји, према неоружаноме стаду некадашњих времена, кад су оружје смели носити само мусломани као народ господски! И баш супротно тој мусломанској повластици, сад се ето образова изврсна, свагда наоружана народна војска, управо од оних који су пређе искључени били. И све ове одлуке показују у опште дух самосталности, која се живо диже на све стране, али која је најпре морала проћи кроз огањ европских несугласица.

ГЛАВА ШЕСТА

КАКО СУ СРПСКЕ СКУПШТИНСКЕ ОДЛУКЕ УТИЦАЛЕ НА ПОРТУ И НА ВЕЛИКЕ СИЛЕ

Држање кнеза Михаила и скупштинске одлуке нису могле проћи а да Порту што може већма бити не узбуне. Велики везир се тужио веома горко на законе којима се дотадашњи устав са свим поништавао.

Узалуд је великоме везиру напомињано да је Порта, не примивши ни један предлог последње депутације, сама нагнала кнеза да се овако собом помаже. Велики везир употреби прилику неке конференције сила, потписница париског уговора, која је била сазвана пред крај септембра о неком послу подунавских кнежевина, те ту поведе реч и о српским пословима.

Речи измењене том приликом веома су значајне.[1]) Алипаша се пре свега жалио на установљавање народне војске, коју је он ценио још већим бројем него што је узакоњена била; говорио је како је војска далеко јача него што изискује потреба унутрашњег мира, и очевидно је та установа наперена или против Турске или против Аустрије. Осим тога су поништене старе наредбе о савету, и прокламована је наследственост кнежевска. Из свега што кнез Михаило предузима, види се јасно његова намера да се од Порте потпуно отме.

Пруски посланик гроф Голц упита, да ли има каквога фермана којим би био одређен број војске која се у мирно

---

[1]) О конференцији имамо врло опширан извештај пруског посланика грофа Голца од 15 (27) септембра 1861.

време у Србији може држати? Пошто му је одговорено, да таквог фермана нема, он напомене да нема никакве стварне опасности у томе што ће се недељом вежбати српска народна војска која је без плате.

Енглески посланик није се са жалбама великога везира слагао баш у свакој тачки, али признаде да целокупно држање Михаилово даје повода даљим бригама. Међу осталим и при најновијој промени на престолу у Цариграду — 13 (25) јуна 1861 беше умр'о Абдул Меџид, а заступио га брат му Абдул Азис — кнез Михаило је пропустио да замоли за своје потврђење.

Пруски посланик брањаше Србе од ове оптужбе. Он упита великог везира има ли какав ферман којим би се кнезу постављало у дужност да се јави у Цариграду? Велики везир одговори да нема, али рече да је кнежево писмо новоме султану написано не баш најзгоднијим речима и рђаво француски. Голц подсети великог везира, како је српски изасланик молио њега сама (великог везира) да му посаветује како да се то писмо напише, и како он то није хтео да учини.

Уз пруског посланика пристане и руски. Прочитавши ново издане законе они потврђиваху, да у њима ништа нема, чим би се прекорачивало право српско да своје унутрашње послове сами уређују. Истина је да је закон о савету изменио уставне одредбе о савету, али се управа сама није тиме ни у колико предругојачила. Ако би се савету још већих права дало, онда влада не би више остала монархична, него би постала републиканска. А скупштине је било увек, и она је новим законом само регулисана.

Велики везир се упорно држао свога мишљења да уложи протест против целокупнога држања кнеза Михаила. Аустријски посланик подржаваше великог везира, и показиваше велико нерасположење према српском кнезу којему је, мишљаше, ваљало у дужност поставити да доказује како му поступци нису незаконити. Француски се посланик држао мирно.

Пошто на тај начин Србија и Порта стадоше једна другој на супрот у три знатна питања, која је још Милош истакао, у питању о наследствености, о савету и о војничком уређењу,

избијаше на видик и четврто, које је требало да сврши Гарашанин, питање о Турцима настањеним у Србији.

Што се тиче старе вароши Београда, Порта се склони само на установљење мешовитога кривичнога суда, који би судио по турским законима, и којему би и полицајна власт била потчињена.[1]) У Србији је тај предлог примљен веома неповољно. Мислило се да се на тај начин опет пада под господство корана, а све су дотадашње борбе теглиле на то да се то господство уништи. Колико је народ зебао да опет не потпадне под турски утицај, сведочи још један закон о наследству престола, који је скупштина покренула, којим се кнезу предавало највеће изванредно право, да сам наименује свога престолонаследника.[2]) Хтело се по што по то измаћи од утицаја, који би дошао од какква год сумњива избора Портина. Ко би се и како у самој престоници покорио турској полицији? Настојавало се на томе, да су сва та питања пређашњим хатишерифима већ расправљена. Кнез Михаило пусти у својим новинама једну изјаву, којом каже, да ни у ком случају влада његова неће попустити у старању да Србији набави потпуно уживање њених права.

О скупштинским одлукама српски представник поднесе још један мемоар, у коме се простране излаже како се све реформе тичу само унутрашње управе, крећући се само у границама утврђенима миром париским. Сад је било велико питање како ће то силе схватити, и којој ће се страни оне приклонити. Порта је појединим дворовима саопштила шта је она имала да се жали, и дворови јој мало по мало даваху своја мишљења, која су, као што се могло очекивати, била неједнака.

Енглеска пристаде потпунце уз турске жалбе. Џон Русел рече у једној својој изјави, како из скупштинских закона јасно провирује тежња да се земља потпуно отргне. На то се иде умножењем војничке снаге у 50000 народне војске. Нарочито Русел нагласи члан закона о савету, којим се истиче кнез као једини представник земље у иностранству.[3]) Српски

---

[1]) Голцов извештај од 21 септембра (3 октобра) 1861.

[2]) Октобра 12 (24) послао је пруски консул у Берлин превод овог закона.

[3]) Писмо Руселово Булверу од 28 новембра (10 декембра).

мемоар истицаше да се то тиче само таких односа, који су у вези с признатом унутрашњом автономијом земаљском, према одлукама париског мира, и навођаше за пример одношаје трговачке. Изгледа да то на лорда Џона Русела није извршило никаква утиска. Он оста при двосмисленом значају самих речи. Чланци закона о скупштини, којима се утврђује наследство престола без икаква обзира на супротна излагања Портина, само га још већма утврђаваху у његовим мислима. И не може се ни спорити, да се доиста по законима могло мислити да таквих тежњи има, а у Београду се јавно говораше да се жели потпуно ослобођење. Али није управо о томе било питање. Главно је питање било о томе, јесу ли влада и скупштина српска прекорачиле Портиним ферманима одређену им власт, или нису? Фермани су се могли разумети свакојако, и били су пуни противуречности. Срби су се хватали за тумачења по њих повољна; они су упирали нарочито на хатишерифе од 1830 и 1833, који су истина гажени, али поречени никада били нису.

У Аустрији су такође налазили да су турске жалбе оправдане,[1]) и мишљаху да су силе своје јемство дале за стање ствари онако како се налазило 1856 године. По себи ће би имао шта говорити против измена у српском уставу, рекао је једном приликом тадашњи министар гроф Рехберг.[2]) Али га је ипак непријатно дирнуло једно писмо кнева Михаила, у коме се Србија означава као држава, истина као држава Аустрији пријатељска, али тек као држава. На сваки начин силе би имале да претресу три питања о којима је реч.

Док је пруско министарство,[3]) по жалбама турскога посланика изјавило, да се правно стање, које је 1856 ујемчено, не може мењати једнострано, оно се ипак вратило на онај чланак који се налази у четрнаестоме протоколу париске конференције, и у ком се говори о неким уставним променама које је у Србији ваљало започети. У једном писму упућеном кнезу

---

[1]) У томе је смислу писао министар Рехберг Карољију 21 нов. (3 декембра) 1861.

[2]) Извештај пруског посланика Вертерна од 7 (19) декембра.

[3]) У једном писму Рефису у Цариград од 10 (22) декембра.

Михаилу, пруски министар говораше како оно што је скупштина одлучила има врло велики значај, те га опомињаше да пази и да не ломи у један исти мах и с Портом и с гарантним силама. Порте се нема шта плашити; од ње је одбрањен утицајем сила. И ту је јасна забринутост да се услед скупштинских одлука кнез не одметне са свим од Порте, што би одјекнуло по осталим узбуњеним областима. И као што је аустријски министар желео да зна шта мисли пруски, тако је пруски с његове стране желео да сазна шта мисле кабинети руски и француски.

У Русији је енглески посланик живо стао на страну Турака, и онако исто као и у Берлину, слична размишљања претегоше над расположењима некада показаним спрам Србије. Горчаков се изјасни,[1]) да је Порта са својим жалбама на једнострано поступање Србије формално у праву. Желеле су се реформе неоспорно хитне, али се није пазило да се не повреде и границе уговорима обележене. Горчаков је желео да се пре свега наставе преговори које је још кнез Милош започео, и на то је приватно казао да ће пристати и Гарашанин, који се већ беше вратио у Србију, и беше заузео високо место у тамошњој влади.

Између три велике континенталне силе није према томе никаква спора било. Ма да је Аустрија волела Турцима а Русија Србима, опет су за то и једна и друга желеле да се уговори обнове. Пруска и Русија слагале су се међу собом потпунце.

Сад се Француска стави одсудно на страну Србије. Министар Тувнел, који је сам био раније посланик у Цариграду, изјасни се у једном опширнијем разговору о три питања са свим у смислу српском.[2]) Он напомену да се нема шта казати против реформе савета. То је тело од вајкада било извор свију унутрашњих немира. Порта и сама мора да жели да се рашчисте непрекидне задевице које су отуд истицале. А народна војска, од сељака, и без дисциплине и добра оружја, у

[1]) У једном разговору с Бисмарком, о коме је Бисмарк писао у Берлин 25 декембра 1861 (6 јануара 1862).

[2]) Извештај кнеза Рајса из Париза од 18 (30) декембра 1861.

истини није никаква опасност. Нека се Порта задовољи обележјем сувереноства, тиме што у Србији држи гарнизоне. И онда ни Србија неће имати за што да жели да се од Порте цепа. И Тувнел опомињаше на тај четрнаести протокол париске конференције. Он тврђаше да је саветовао кнезу да не ступа у савез са Црном Гором. и да га је кнез послушао. Тувнел је мислио да је пропаст Турске ствар неизбежна и у основи свршена, па као да се стараше да за тај случај спреми на Балканском полуострву групу самосталних држава. Нећемо испитивати је ли он у истину тако мислио: довољно да је у овим питањима Француска одсудно била на страни српској, онако као што се Енглеска налазила на страни турској.

У први мах не дође до конференције. него се поједини дворови и у Београду и у Цариграду само изјаснише о своме мишљењу. Аустријски и енглески двор напоменуше кнезу Михаилу, да Србију може учинити достојном интересовања европског само повратак на законити пут и пажљиво чување установа које су утврђене јемством великих сила. Нарочито се ревностан показао консул енглески. Кнез је молио за савет пруско министарство, и оно му је саветовало да се постара те да се како год споразуме с Портом и са силама о спорним тачкама, о наследствености, о преображају савета, о уређењу војске и о заступању Србије спрам иностранства. Може се позвати и на четрнаести протокол конференције. Гарашанин напомињаше да укидање закона, што се с других страна захтевало, није посао који је у рукама самоме кнезу, пошто закони нису од самога кнеза, него и од скупштине, али је кнез вољан да вазда ради у споразуму са гарантним силама. И сад ће се обратити Француској и Русији, које су увек правилно оцењивале држање његово.

Изјашњење руског кабинета у Петербургу у начину се не подудараше потпуно с оним што је у Цариграду говорио руски посланик. Њега увераваху, како је устав дат с пристанком Русије, али он томе никакву вредност не придаваше. Он рече, да се онда поглавито на то мислило како да се ограничи самовоља Милошева. Сад би то било бескорисно, пошто је под Михаилом самовољи граница постављена. При посланствима у Цариграду нарочито се почесто опажају тренутне

разлике између изјава министара и посланика. Као што је већ напоменуто, Француска се најодсудније стави на страну Србије. Ми знамо поуздано, да је кнезу из Париза потанко препоручено како ће унапредак говорити и Порти и силама. И кнез Михаило пусти и достави дворовима нову једну изјаву, коју је обележио као ноту вербалну. Она се од пређашњих разликовала у томе, што је се њоме штедело самољубље Портино, и што су најтеже тачке изјашњаване начином, који је помогао да се и у Енглеској узбију најтежи приговори. Што смо напоменули за Русију, може се применити и на Енглеску. Енглески посланик у Цариграду говорио је умереније него његова влада, и отворено исказиваше жељу да се та ствар сврши мирним путем. Ипак је у толико и француски утицај вредио у Енглеској. Аустријски посланик говорио је против српског спремања с највећом ватром. Бечко министарство је српски рад осуђивало поглавито с тога, што се њиме обилазила турска суверенска власт. Турци су упорно држали свој протест. Велики везир рече, да он неће ни да улази у поједине тачке, него баца поглед на цело држање кнеза Михаила, из којега се несумњиво показује да он ради да се од Порте отргне.

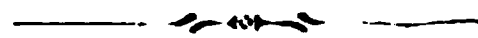

ГЛАВА СЕДМА

СУКОБИ У СРБИЈИ. БОМБАРДАЊЕ БЕОГРАДА

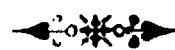

Не би се могло одрицати, да та брига није била без икаква основа. Српски пуномоћник у Цариграду није нимало крио да ће се морати доћи до кидања везе с Портом, јер та веза нити одговара хришћанском начелу, нити ступњу образованости у Србији. И ако је ово шибало на далеко, ипак није било ни у колико коначно закључено да се Србија огласи за самосталну. Ишло се само на то да се поизодрешују везе које су српску унутрашњу управу везивале за Турску. У марту 1862 кнез изађе с новим једним законом, којим се на томе путу још један корак даље коракнуло.

Закон је уређивао централну управу српске државе, и њиме коначно би напуштено све што је устав наређивао. Дотадашње је законодавство непрестано остављало отворене вратнице турскоме мешању, што се и у расправи ових послова више пута помињало. Дотле се непрестано стајало при прописаном уређењу, по коме су била три министарства: унутрашњих дела, финансије и правде, и уз њих још једна канцеларија представникова, и сви су месеца марта били дужни подносити савету извод из послова који су посвршивани. Министарства су зависила од савета, а савет опет од Порте. И свему се томе једним махом учини крај. Кнез Михаило установи седам министарстава: за просвету, за правду, за инострана дела, за унутрашња дела, за финансију, за рат, и за грађевине. Министри су сви међу собом једнаки, а кнез између њих једнога поставља за председника, који ту дужност врши у име кнежево, ако кнез сам министарском савету не председава.

На место уредаба које су претпостављале врховну власт Портину, би проглашена уредба кнежевска, самостално основана, склопљена чисто по угледу европских држава. Ако би се овде узела на ум супротност међу источним и западним уредбама, могло би се врло лепо видети како су поступно источне уредбе уступале, а како су се западне на њиховом месту подизале. Кнез Михаило је ступао овим путем следствено и хладнокрвно. Што му се приговарало, нарочито због војничког уређења, мало је на ум узимао. Он је тим путем корачао у толико ревносније, што и попис људства даде већи број за оружје подобних људи него што се очекивало.

Војничком је организацијом нарочито управљао пређашњи француски ђенерал-штабни капетан, по имену Монден, који сад постаде српски војни министар и који је на тај посао употребљавао сву своју снагу и дан и ноћ. То је све још већма падало у очи, што се Црна Гора налажаше у рату с Турском, а у Босни се опажаху кретања. Говорило се онда како се око свега тога врзе италијанско-словенска пропаганда која мисли да извезе чете у Бару, како је покрет црногорски с тиме у вези, и како ће се свему још и Србија придружити. Али се ипак потврдити не може, да је сам Михаило на тако што смерао.

Срби се узнемирише поглавито тога ради, што су гласови из Босне јављали о скупљању турске војске која је одређена била да на Србију удари. Ко да не потрчи да се брани од такве опасности? Природно је, што је одмах одлучено да се поседну неколика тврда места и да се граница брани. Само се тиме могло одржати све оно што је дотле учињено и постигнуто. И све су војничке припреме биле доиста обранбеног значаја, те и ту би прилика да се још с једне стране погледа на читаву гомилу мусломана у земљи, који су се користили градовима. Да би се расправила сва поменута спорна питања, Порта се беше изјаснила да је готова у Београд послати комисара, и беше комисара доиста и наименовала. Али се истоме нешто није ишло, и он је самовласно одлагао и закашњавао свој одлазак од једнога месеца до другога.

Међу тим задевице међу турским становницима у Србији и Србима почеше се све јаче множити начином који већ по-

знајемо. Малим сукобима не бејаше броја, а на месту се о њима говорило тако да је кривицу све једна страна на другу претурала. На послетку у јуну 1862 дође до најозбиљнијега сукоба у престоници самој, који заслужује да о њему ближе проговоримо, пошто су му последице имале највећег значења.

О њему имамо службене извештаје са српске и са турске стране. И мало пре споменути случај понавља се и овде, Срби криве Турке, а Турци Србе. И једни и други почињу претпоставком да је онај други, противник њихов, сукоб навлаш изазвао. Али то тврђење може бити без основа како у једних тако и у других.[1]) Ево шта је било. После подне 3 (15) јуна 1862, Београд се узнемири неким случајем у турском крају вароши. Некакав Јеврејин беше се населио као кирајџија код неког Турчина, и у том стану наместио пећ за пециво. Суседима то не буде право, и пошто Турци, по допуштењу господара куће, почеше пећ да руше, скупи се гомила народа. Са српске стране покаже се драгоман са два жандарма, а с турске стране некакав ага из града. Паде доиста оштрих речи, али до сукоба не дође. Турски хоџа, који је ту ствар водио, би одазван у град паши, али се мало по том опет показа у вароши. То је било у недељу. Цела ствар није сметала народу да у празничноме оделу пође на топчидерски пут да слуша војну музику; неки изађоше у шетњу и на калимегдан: али на један пут сви се поплашише кад почеше пушке пуцати.

На једној чесми изметну се распра међу Србима и Турцима, као у прастаро доба, о томе ко ће први да точи воду. И једни и други тврђаху да су они први дошли на воду, а они други да су их хтели отерати. Кад се после свађе дошло до нападања, један Србин буде убијен. Српска полиција са оним истим драгоманом притрчи на место, и два низама, за које се мислило да су за убиство криви, одведе у турску стражу.

[1]) Чим се ближе промотри, турска се прича мора без двоумљења одбацити. Она сама себи противречи и износи ствари које побуђују крајњу неверицу. Ни српска се не може примити с врха до дна; али она се у опште слаже с оним што јављају непристрасни посматраоци, — а међу таквима се ми поименце позивамо на пруского консула — и одговара природном току догађаја.

И ту дође један ага из града. Само се распра не могаше свршити као она мало пре. На српскога драгомана и на његове жандарме опалише из пушака, и пошто се тога ради начини грдна забуна, Турци почеше пуцати из зграде, која је за то била удесна, на све стране. Као каква зараза, забуна се одатле рашири до најближе Стамбол-капије, па после до осталих капија које су Турци држали, и у којима им је надмоћство било обезбеђено. И где се год Срби и Турци дотицаху, отвори се крвав бој. Турци пуцаше са минарета и из џамија. Срби наваљиваху на турске дућане. Узалуд се жураше српски министар Гарашанин да васпостави мир. Изгледи су били да ће настати општа кланица, и консули се брзо састаше, и нађоше да је умесно да се умешају. Докле је још гужва трајала, они одоше у град, и израдише да паша повуче у град страже с капија и стражу из турске полиције. То се учини с предохраном да се касније утврди правна страна питања, али на згоду дође у тај мах, пошто и Гарашанин узе на се одговорност да од Срба нико неће нападати на војнике кад се буду повлачили, ни на грађане, било да би хтели остати у својим кућама, било да би волели да се такође у град склоне. Разлог је консулима био у томе, што су Срби већ били у надмоћству, и што се с придоласком народа из унутрашњости надмоћство могло још већма оснажити. Да се консули нису умешали, народ би све Турке исекао. Консули су помагали Гарашанину кад се он трудио да у вароши васпостави мир, јер су пушке пуцале и с једне и с друге стране без престанка.

Кнез Михаило није био у Београду. Беше баш почео путовање по унутрашњости. Једном прокламацијом народ би опоменут да част кнеза, част самог народа тражи, да се испуни реч паши задана. Мало по мало бура се стиша. И турски војници са својих положаја, а турски становници из својих кућа могаху се повући у град. Сутра дан могаху се видети турске жене, где умотане у својим дугим хаљинама, из којих се виде само очи, одлазе у град. И ако је и на њих бацана кривица да су с прозора пуцале из пушака, Срби их сада безбедно испратише у град.

Све се ово даје објаснити међусобном мржњом становника једне и друге вере, без икаква напред смишљеног плана. Тада су само непријатељски елементи букнули и усplамтели. Успех је, међу тим, био потпунце на страни Срба. Што су они вазда желели, да се Турци из београдске вароши иселе, изврши се у оној гунгули, ноћу између 3 и 4 јуна. Само што постигнути успех тада није био нимало осигуран. После борбе по кућама, по улицама, око капија, у којој су Срби били јачи, следовао је у скоро напад града на варош, свима средствима којима је град располагао. Да су Срби томе дали повода нападајући тобоже из својих пушака на дебеле градске зидове, мора се одбацити као са свим неосновано. Пруски консул, у опште веома непристрастан, тврди, да са српске стране баш ничим и ни најмање није био изазван градски напад. Војни министар Монден уверава изреком да није баш ни једна пушка избачена.[1]) Ја не мислим ни то да су Турци на то упућени или подстакнути из Цариграда како се онда гдегде помишљало. Било је са свим природно и без тога, да су Турци, неки потиснути с војничких положаја у вароши, неки истерани из својих кућа, а незадовољни с пашом који им је издао заповест да се повуку, после на њ навалили да пуца на варош, да би или изгубљено повратили, или да би се барем осветили.

Аустријски консулски представник као да је о бомбардању био напред извештен, и он је својим људима дао глас тако да су они могли мислити да се обезбеде. Али остали

---

[1]) У његовом извештају стоји: L' ordre donné et souvent répété n'a pas été changé un seul moment, l'unique mission de la troupe est toujours de venir en aide à la police pour le maintien de l'ordre dans la ville. C'est dans cet état de morcellement et de repos que le bombardement ..... vient surprendre. Les tèmoignages ne manquent pas pour certifier, que jusqu' aux premiers coups de canon tirés de la citadelle, nos troupes. sont restées dispersées ..... et que pas un seul coup de fusil n'a été tiré par elles jusqu'à ce moment (Што је први пут заповеђено, а после више пута поновљено, није ни за један часак мењано. Војсци је био једини задатак да притече у помоћ полицији за одржање реда у вароши. У томе стању одмора и растурености бомбардање нас је изненадило. Може се потврдити сведоцима да су све до првих метака из топова градских, наше чете једнако биле растурене и да до тога часа ни једна пушка није била избачена.

консули ослонише се на мироъубива пашина уверавања. И баш кад су се консули спремали да пашу 5 (17) јуна још један пут походе, зачују грмљавину топова с града: паша беше отпочео бомбардање. Срби, који баш бејаху почели сахрану изгинулих, прсну куд који. Пуцало се гранатама, бомбама и крупним ђулетима: зрна су развалила многе куће, многе су куће биле запаљене, многе су тешко оштећене. Бомбардање преста у 1½ сат по подне, па поче на ново у сумрак. Поуздано се зна да је из града покушан испад, али су чете, опазивши спрам светлости од ракетала мноштво наоружаних на српској страни, тргле се натраг. Обновљено бомбардање није имало никаквих последица, пошто ни топови ни муниција нису били баш како би требало, али се варош напуни страхом, који обично изазива опасност непосредна и непрегледна. Кнез Михаило, који се затекао у Шапцу, баш се у том тренутку врати у свој двор у Београду. И кнегиња се врати из Топчидера. Консули с места похиташе да кнеза поздраве. Осим аустријскога, којега су кривили да је био у тајном споразуму с пашом, сви су остали били примљени веома пријатељски, јер се њиховој помоћи имало захвалити што је први сукоб стишан.

Друго јутро консули опет одоше кнезу. Тада им он показа прокламацију, у којој прети преким ратним судом свима онима који не би следовали наредбама војног министра. Војни министар је имао налог да све капије и остале излазе градске у вароши загради барикадама и поседне војницима и наоружаним грађанима. Наредив то, кнез је дао наредбу да се сви задовоље само одбраном. Баш се спремао да са министром председником Гарашанином и председником савета Мариновићем обиђе разне положаје и барикаде. Руски, француски, енглески и пруски консул понудише се да и они пођу, што кнез радо прими. Тако пројоше кроз варош, у којој су се на све стране видели трагови пустошења. Кнез говораше по штогод с појединим војницима на стражи, и опомињаше их на послушност. Турци су били престали пуцати.

Варош и град стајаху непрестано једно према другоме на борбу спремни. Нико не би могао казати, шта ће из тога искочити, да нису ушли у игру и други утицаји, и то непосредно и што се наглије могло.

Посланици сила у Цариграду били су извештени још 6 (18) јуна да је започето бомбардање Београда.[1]) Француски посланик Мутије одмах то јави великоме везиру, и позове га да одмах заповеди да се с места бомбардање пресече. Велики везир на то позове министарски савет у 1 сат после по ноћи, и ту се одлучи да се паша београдски збаци, постави се на његово место други, и одреди се Портин комисар, који ће поћи у Београд.

Велики везир упути паши најодређенију заповест да избегава свако даље непријатељство.

Али новост та беше отишла и осталим дворовима, и већ 7 (19) јуна дође енглеском генералном консулу Лонгворту телеграфско упутство да се с пашом, којега је и иначе добро познавао, састане или споразуме, и пре свега да бомбардање заустави. Енглески консул оде по том у град са земунске стране, водом. Међу тим је паши, без сумње већ било стигло поменуто цариградско упутство, и ништа му није било тешко да обећа да ће непријатељства обуставити. На посредовање консула обећа и кнез Михаило и утврди својом часном речју да се ни са српске стране ништа неће догодити што би Турке како год узнемирило. Али како су обе стране биле веома раздражене, није се могло са сигурношћу рачунати да ће се то обећање извршити, и одлучи се да се генерални консули настане у чадорима између града и вароши,[2]) а пруски да хода по улицама, и тиме да становницима посведочава, како су представници европских сила наумни да с њима сваку опасност деле.

Унутрашња је варош за први мах била прилично мирна; само од страха да се не би нереди обновили, започе масом исељавање у Земун, где за све дошљаке ни места не бејаше.[3])

---

[1]) Тако јавља пруски посланик из Цариграда, тада барон од Вертерн, 11 (23) јуна у Берлин.

[2]) Пруски консул пише 9 (21) јуна: „Моји другови су се распоредили тако, да су се француски генерални консул и енглески канцелар настанили наспрам унутрашње вароши на турским бедемима где стоје топови, а г. Лонгворт и француски канцелар у пољу пред градом — и једни и други под чадорима.“

[3]) Извештај Меронијев од 11 (23) јуна.

У томе тренутку силне напрегнутости находила се ситуација кад је у варош стигао Портин комисар Ахмед Вефик са новим пашом.[1]) Србима је служило за задовољење што је одазван паша који је заповедио да се на њих пуца. Ахмед Вефик изјави да је он дошао само да мир васпостави. Консули обећаше такође своју помоћ, али се мислило да ће бити преговора између кнеза Михаила и Ахмед-Вефика, а ту се баш извршоше многе тегобе. Погодбе које су као потребне истицали кнез с једне, а комисар с друге стране, међу собом су биле савршено супротне. Вефик-ефендија је тражио да му се српска влада на писмено изјасни да она неће сматрати као потпуну правну својину оно што је силом узела и да се у свему status quo у начелу мора сматрати као да још стоји,[2]) а Високој Порти и гарантним силама да се оставља шта ће за добро наћи да нареде. Пошто су се и опет разговорили с кнезом, Гарашанин и Мариновић дођоше на састанак консула да изјаве да они такву изјаву никада не би могли дати. Јер су Срби са своје стране увек полазили с гледишта да је status quo у супротности с пређашњим обећањима Портиним, и да га треба сматрати за незаконитост. Ипак је на њих учинило највећи утисак кад је енглески консул Лонгворт, у којега се кући саветовање држало, изјавио како ће Вефик-ефендија, у случају ако се правично његово захтевање не прими, Београд оставити и новога пашу овластити да на варош опет пуца, ако би Срби непријатељства обновили. Срби су могли помислити да може бити неће бити у стању да какву год непријатељску демонстрацију спрече, а нису ради били да се њихова престоница пропасти изложи. С тога они предложише другу формулу споразума, и консули је предадоше ефендији, и ефендија је прими, али са додацима пуним значаја. Србима се опет не могаше да те додатке приме. После дугих преговора, на послетку се споразумеше око једне формуле, коју је пруски консул својој влади саопштио. У томе саопштењу је он турске додатке означио црвеним, а српске плавим линијама. Најзнаменитије је што је у првобитном предлогу било речено, како

---

[1]) О његовом доласку Мерони је писао у Берлин 12 (24) јуна.

[2]) Извештај Меронијев од 14 (26) јуна.

ће се даље поступати „без штете за сва права.“ Ефендија ту уметне још речи „турскога царства“, а Срби иза тога још додаду „и српских повластица.“[1])

Али при свеколикој тој супротности између једних и других, која се још и у томе показивала, што су Срби непрестано говорили о српској влади, а Турци о српским властима, правилни су се преговори међу једном и другом страном морали у скоро отворити. Јуна 14 (26) у по дне отвори се кроз барикаде, које су непрестано недирнуте стајале, пут, кроз који су кнежевска кола са српском пратњом одвезла ефендију у двор кнежев. На састанку говорило се и опет о опасности, да се мир може пореметити баш са српске стране. Иначе се све свршило с уобичајеним формулама пристојности. И пошто се прокрчило пута пријатељскијем понашању, и управо се установило примирје, ефендија је могао предузети истрагу о ономе што је било. Из те су истраге консули били искључени, јер се морало, како рече Џон Русел, према Порти показати поверење. Могаше се предвидети да резултат мора испасти једностран, али се на то није много гледало, пошто је све зависило од држања које ће у овој ствари поједине силе узети.

Исторички узимљући, чудновато је било погледати како источно царство, у овај мах Цариград и Београд, обрташе очи на запад, чекајући да им велике силе расправе што би они сами међу собом имали да учине!

---

[1]) *Pour régler clairement tous les détails de la question*, toutes les questions de droit *de l' Empire Ottoman et les privilèges de la Servie*, restant intactes.

У даљим својим изјавама ефендија је додао напомене, за које су Срби мислили да се не могу примити; али се они задовољише да о томе известе само консулски кор како би он дворове известио. Пруски консул говори да нови исказ ништа друго није него извртање првобитног смисла.

ГЛАВА ОСМА

КОНФЕРЕНЦИЈЕ ВЕЛИКИХ СИЛА У ЦАРИГРАДУ

Вратимо се сад опет телеграфским саопштењима која су се између дворова мењала. Од како је изнађен и употреби предан телеграф, дипломатска историја најновијег времена има са свим другојачији карактер него прећашња. Електрична жица непрестанце преноси новости како о ономе што би се догодило тако и о расположењима и одлукама што су с тиме у вези. Сазнаје се за мисли и пријатеља и непријатеља пре него што се може и помислити на њихово извршивање. Сваки зна какву је улогу играо телеграф при почетку последњег француско-немачког рата. А и у сукобима од године 1862 брзо је саопштавање било од највећег значења. Најпре искочи предлог лорда Џона Русела, тадашњег државног секретара за иностране дела, којим се ишло на то да се у Земун пошље једна делегација из бечких посланстава, а међу тим да се Аустрији дâ овлашћење да Београд за време војском заузме.[1]) Руски цар, који се за ову ствар лично врло живо заузимаше, веома се зачуди овоме предлогу. На извештају који му је о овоме предмету до руку дошао, метну он три знака чуђења. Без сумње се Џон Русел тада находио у највећем туркофилству, какво га је икад могло спопасти. На скоро по том и он свој предлог тргне натраг.

---

[1]) D' envoyer à Semlin une délégation des quatre légations à Vienne et Employés désignés par le Comte Rechberg avec autorisation de faire occuper temporairement Belgrade par les troupes autrichiennes. Депеша Голцова 7 (19) јуна 1862.

Француска влада показа у првоме тренутку другојачију тежњу. Министру Тувнелу се чинило да треба у бомбардању Београда да види повреду париског мира, и шћаше да заповеди француском посланику у Цариграду да на основу томе код Порте протест уложи. Тако је говорио 5 (17) јуна; али пошто је говорио с енглеским послаником у Паризу, лордом Каулејем, променио је своје мисли, јер је било очевидно, да се Енглеска држи са свим различитога посматрања. С тога француском посланику оде заповест само да се с осталим посланицима споразуме, какве мере у ономе тренутку треба предузети.[1])

Уз тај предлог и Русија је пристала одмах, као што је у Париз телеграфом јављено.[2]) Аустријски и пруски кабинет латише се правца том схватању врло блиског и ако не идентичног. Из Берлина је наређено пруском посланику у Цариграду, барону Вертерну, да се са својим друговима споразуме о мерама које би биле најзгодније да се мир васпостави и обезбеди. С тим се сложио и граф Рехберг у Бечу, додаде само да се саветовање о томе мора кретати на основи париског мира.

Тако се свуда мислило да путем конференције посланика ваља покушати изравнање спора.[3]) Само се, према свему што је из раније рађено, могло сумњати о пристанку Портину. Велики везир рече да се нада да ће се та ствар моћи расправити мирним путем.[4]) Али кад је чуо како је текла ствар у Београду, у њему се пробуди уверење да би то било немогућно. А међу тим француски посланик доби налог да код Порте по свима формама затражи конференцију. Томе захтеву приступише и посланици осталих сила, на једноме састанку који је држан код пруског посланика. И предлог Порти би учињен 26 јуна (8 јула) не истоветном нотом, како се у почетку мислило, него од стране свију посланика, а од свакога његовим

---

[1]) Бизмаркови телеграми у Берлин од 5 (17) и 6 (18) јуна 1862.

[2]) Телеграм Голцов из Петербурга од 6 (18) јуна.

[3]) По извештају Вертернову од 25 јуна (7 јула) види се да је тај начин покренут најпре из Париза.

[4]) Извештај истог посланика од 18 (30) јуна.

начином.[1]) Али је Порта тај предлог примила тек недељу дана касније, 8 (20) јула.

И доиста се то што је Порта примила предлог морало сматрати као велики корак напред, пошто се одлука у питању поверавала европским силама, а оно што би одлучиле европске силе, ни Порта не би могла одбацивати. Још је знаменитија била та одлука, што су Срби тражили да се у опште опросте Турака из Србије, и пре свега гарнизона из градова. То је захтевао кнез Михаило, а према свему што се напред збило, захтевање је његово било и природно и оправдано.

И о тим се питањима већ водио разговор међу силама. Испрва су Турци тражили да се васпостави оно што је претога било у Београду. Али кад је султанов посланик у Енглеској тај предлог показао лорду Џону Руселу, није предлог код лорда нашао онај пријем који је очекиван. Јер лорд Русел се истина чврсто држаше уговора, али уз то и размишљаше, и погледи му бејаху бистри и смислени. Лорд одговори да се у садашњим приликама Турска мора одлучити да напусти што се одржати не да, и да чува само оно што је могућно сачувати. Али у колико је лорд попуштао што се тиче турске вароши у Београду, у толико је већма био непоколебљив што се тиче турскога права на градове. Руски министар у Петербургу рече енглескоме посланику, да се самим повлачењем гарнизона у градове Србија још не може умирити, и да се право умирење може постићи само ако би се градови предали српској војсци. Али пошто је париски мир оставио градове Турцима, то је ово мишљење не мало потресло Русела. Он заповеди да се Русија запита, истина речима што се највише може пријатељским, да ли је она наумила да ради против париског мира, тек неколико година пошто је тај мир закључен.[2])

Тако се понашала Енглеска. Лорд Русел одби са свим изреком да опет ујемчава пређашње стање, али енглеском посланику достави да је његово мишљење да се град Београд

[1]) Извештај Вертернов, којега се овде највише држимо, од 1 (13) јула.

[2]) Енглески акти о српскоме питању штампани су у 73 свесци State papers.

мора одржати Турцима. Ову двострукост питања са српске стране нису били потпуно оценили. Она се јасно показа са свим очевидно у саопштењима која бише измењена међу силама. Тако пруски посланик Голц, из Цариграда у Петербург премештен, отворено рече Горчакову, који га је запитао шта мисли, да је једини пут умирења у томе да се Турци, који живе у унутрашњости Србије и у Београду, упуте или да земљу оставе или да се покоре српским властима. Горчаков рече да се са овим мишљењем и он слаже: он већ бејаше узео на око мисао да се ограничи војнички опсег града београдског.

Са свим је извесно да су и с француске стране одмах с почетка повлађивали Србима у мишљењу о градовима. Али пошто се то мишљење сукобљавало с речима париског уговора, није било изгледа да ће се моћи продрети. Све се ограничи на питање о становању Турака изван градова, и то је питање, може се рећи, било одлучено пре него што се конференција и састала.

Конференција се саста први пут 10 (22) јула. Почела се расправом једнога претходног питања које се тицало само форме. Аустрија разликоваше велике силе од гарантних сила. К овима је последњим припадала и Италија, која је такође париски мир потписала, тако да се без пристанка Италије није могло мислити ни на ширење ни на ограничавање париског уговора. Али кад је париски мир закључиван, садашњи италијански краљ, Виктор Емануило, учествовао је не као италијански него као сардински краљ. Аустрија се није противила да Виктор Емануило учествује као краљ Сардиније у преговорима који су се имали започети, али га она још не бејаше признала као краља Италије, што су Русија и Турска одмах учиниле. Према томе ово питање није имало никаква суштаственог значења. Преговори су се ипак могли предузети.

Најпре се споразумеше у томе, да се кнезу Михаилу изјави како се конференција узда да ће он спречити свако непријатељство са српске стране, као што и Порта беше дала уверење да ни она нити мисли Србима претити нити их изазивати. После се приступи к ствари. Пошто се говорило нешто за, а нешто против, јер Хенри Булвер истаче да је задатак конференције да се мир васпостави, и да је за тај посао не-

опходно да се Срби и Турци једни од других раставе, а то се најбоље може постићи ако би се порушили стари опкопи и капије у Београду. Турци изгледаху као да су то мирно саслушали. Али кад је француски посланик Мутије тај тренутак уграбио као згодан, да пође још даље, па почео говорити како градови у опште нису Турској ни од какве користи и како би их требало уступити Србима, турски министри који су на састанку били, велики везир Фуад-паша[1]) и министар спољних послова Али-паша, плануше најжешћим узбуђењем. Фуад-паша рече да се посланици грдно варају, ако су, може бити, почели мислити да ће Порта уступити градове. Међу поданицима Његовог Величанства Султана ниједан се наћи неће који би му тај предлог учинио. За тим прсну Али-паша виком и жалбама против Срба, који су својим поступцима кроз три године непрестанце Порти штету наносили. Полубог Исус, рече он том приликом, могао је учити друге да онима који би их по једном образу ударили и други пруже, али би за то требало прегоревање веће од људскога. Изгледало је да се Али-паша налазио са свим под утиском онда приспелих београдских извештаја о предузетој истрази, ма да се на ту истрагу нико на свету не би ослонио, пошто је рађена без учешћа консула. Том приликом је преварио се, те је неколико пута очевидно у говору претерао. Пруски посланик је отишао из конференције мислећи да од ње неће моћи ништа бити. А Порта се у својој заслепљености још већма утврђивала кратковидим саветима Енглеске и саможивим обзирима Аустрије.[2])

Па ипак нису ствари тако зло стајале. На другоме састанку прочита се турски извештај о последњим догађајима у Београду, али је већ био приспео и српски с многобројним прилозима. Није се могло ни мислити да се пресуђује који је од та два извештаја истинит или неистинит, праведан или неправедан. Све што се могло сазнати том приликом, само је још већма утврђивало већ образовано мишљење, да се те две народности морају раставити једна од друге.

---

[1]) По генеалошком календару Фуад-паша је постао велики везир новембра 1861.

[2]) Извештај Вертернов од 11 (23) јула 1862.

Изјави турских министара, да је уступање градова непроменита немогућност, приступи енглески посланик у толико, што изјави да Енглеска сматра градове као питање европско, на ком се оснива општа равнотежа, и да неће допустити да се иста потреса. Али томе он додаде мисао да ли се не би могли одвојити Срби од Турака, и да ли се основа за мир не би могла поставити, ако би се тачније одредило градско поље и ако би се порушили стари опкопи и капије. И доиста се у томе и нашла основа за мир. Ми истина дознајемо да су руски и француски кабинет непрестано држали да би најбоље било да се градови предаду Србима, али су и они ослонили се на своје посланике, да виде би ли се или не би могла постићи така уступка, и хоће ли ради ње требати наваљивати или не. Обадва та посланика бејаху добили упутства с тачкама, које су се у овом питању неопходно свршити морале. У Русији се нису губиле из очију одредбе парискога мира, нарочито после оних опомена Руселових, као што сведочи разговор међу Горчаковом и Голцем, у којем се показало само старање како да се градови ограниче. Француска се влада с почетка мало обзирала на париски мир, али је саобраћај с Енглеском брзо изнео на видик, да се лондонско министарство није дало откачити од тога мира.

Тим саобраћајем беше се дошло дотле, да је сер Хенри Булвер на трећем састанку изашао с израђеним предлогом о новом ограничењу градског поља, који се оснивао на томе, да турска влада мора напустити турску варош, предмет толиких спорова. Срби су имали да приме на се да барикаде поруше, да своју војску повуку, и у опште да припомогну да се редовно стање поврати; Турци пак, да прво и прво градски гарнизон не умножавају, и да војску на српским границама не прикупљају. Према томе је све требало расправити на основу два начела: да се Срби потпуно раставе од Турака, а да се градови обезбеде султану. Тога ради је ваљало раширити поље које се пружало дуж града насрам вароши, и које се зове Кали-мегдан, како би се начинио неутралан простор, а Срби би се раставили од Турака што би се Турци иселили из вароши или подграђа, које се налазило између градских зидова и шанца. Тај шанац би се порушио,

ров би се засуо земљом, капије би се, варошка, стамболска, видинска и савска, развалиле, и у свем том подграђу остала би у напредак само српска власт. Портин комисар имао би да за три месеца изврши исељење Турака и распродају њихових имања изван градова.

Ове предлоге ми изводимо појединце[1]) с тога што су они основа потоњем споразуму. Колико су мало значили први састанци, трећи је у толико знаменитији. Фуад-паша се без сумње раније споразумео с Енглеском и Аустријом, али је било са свим из ненада, кад се он на састанку конференције диже и изјави Портин пристанак на предлог Булверов. „Порта би, рече он, истина била у стању, ако би је само пустили, да укроти Србе, али она води рачун од конференције, и пристаје да се поруши онај крај вароши, у коме су становали Турци.“

Русија и Француска не изгубише из вида ни остале градове који се налажаху у рукама Турака, и захтеваху да се или уступе Србима или поруше. Турска влада изјави да је вољна да уступи два од тих градова, Соко и Ужице, али не пристајаше да уступи три остала: Кладово, Смедерево и Шабац. И то се сврши на предлог Енглеске, који се оснивао на томе, да би се они градови могли посести само гарнизоном који би и с кућама у Србији био настањен, а Турској нису ни од какве ни најмање користи. Тиме је Порта ударила путем, који је у опште одговарао одредбама што су међу силама биле утврђене, или су заједнички у изглед стављене. Исток је своју судбину примао из руку запада. Пруски посланик, који је по својим личним расположењима радији био да види и да се сами градови уступе, зачудио се, кад је видео да су се Турци одлучили на тако велику жртву, да униште део вароши у коме је становало 4000 људи и за који су биле везане толике успомене и светиње. А што се тиче тврдих места, која је Порта желела да још задржи, он пристајаше уз њено мишљење, јер су она неопходно требала, да би се одржао Београд и да би се сачувао непретргнут саобраћај међу Београдом и Цариградом. Пруски је посланик говорио о томе с једним пруским

[1]) И о њима је Вертерн опширно писао у Берлин.

официром који се онде десио, и који га је у његову мишљењу утврдио. Веома се високо ценила корист, коју су Срби имали у уступању Ужица, пошто се Ужице налажаше у пределу којим се Србија везује с Црном Гором. И пруском посланику је било чисто криво кад је мимо оволике уступке француски посланик, на првоме састанку после тога, још један пут предложио да се Београд Србима уступи. Разлози му бејаху, што би Срби бранили Београд боље него Турци и што би се уступком искоренила свака несугласица између Турака и Срба, пошто су и онако Срби Турцима од природе наклоњени. И овде је и опет руски посланик подржао француског; али се сад Али-паша диже против тога с највећом жестином. Он ништа не хоћаше ни чути о тобожњем пријатељству између Срба и Турака; тврђаше да има у рукама неоспорне доказе да би Срби, чим би се дохватили Београда, одмах започели оснивање новога словенског царства, које би се ширило на Румелију и Бугарску. Порта је у својим уступкама дошла до крајњих граница; ако се хоће да се још даље тера, она би се онда морала латити мера, које би јој се учиниле најпотребније да даље догађаје не чека без приправности. Томе се придружи и сер Хенри Булвер с напоменом, да у таком случају ни он не би могао чинити што друго до световати Порти да се на све спреми.

Готово је изгледало као да ова несугласица може увалити у озбиљнију задевицу. Онда се много говорило о некаквом споразуму Русије и Француске, по којем би се те силе биле договориле, да у српском питању заједнички раде. Али баш и да је тако било, опет тај споразум још не би рату повукао. Јер као да је цела ствар била у томе да се потпомогну четири тачке из српскога мемоара од 25 априла (7 маја) и да се, ако се икако може, и Београд преда Србима, али ово последње једва да је било изговорено с одсудношћу.

Доиста се није могло очекивати да ће се у овим стварима Француска одвојити од Енглеске. Нама је познато једно писмо Тувнелово францускоме посланику у Лондону, којим он признаје да је турско право на посаду града Београда осно-

вано на уговорима. Али да би се сви сукоби прекратили, вели он, добро би било да се у најбољој намери саветује Турцима да град предаду Србима.[1]) Енглези су против тога износили ова два приговора. Прво, што се Аустрија никада не би склонила да прими стање које би тим начином произашло, баш ако би се Порта одлучила да пристане. И доиста се аустријски посланик у Цариграду опираше такој одлуци што је живље могао. Говорио је да он у том питању не заступа турске интересе него аустријске. Јер сваки напредак Срба у кнежевини узбуђује и Србе у Аустрији. Други приговор се ослањао на одсудне изјаве саме Порте, која се са свом снагом опираше уступању градова, ма колико да је иначе била готова да попусти. Кнез Михаило је писао лорду Џону Руселу, и молио га да симпатије енглеске окрене Србима. Лорд Русел је добро примио то писмо, али напомињаше да би у рату међу Србијом и Портом, кад би до истог дошло, Порта и оружјем јача била од Србије, а већ је и овако париски уговор на њеној страни. Гола би нага обмана била, кад би се сад Србима говорило о независности, коју би они имали да извојују, и Срби би само натрчали на опасност да се сами унесреће. Тако се исто мислило и у Берлину, где беше стигло једно писмо Руерово, у коме се Руе измирује с изгледом да се предаја Београда Србима неће моћи постићи. Ми смо већ видели, како се пруски посланик, изненађен турским уступкама, и сам оставио даљег рада око задобијања градова Србима.

Од питања, којима се бавила конференција, била су још два занимљива. Једно се тицало војске српске. Енглеска је била у мислима да српску војску сведе на 12000 људи. Јер, говораше Булвер, и Турска треба да добије неку накнаду за оно што губи. Српска је војска далеко већа него што треба да буде војска васалне земље, коју од иностране опасности брани врховни господар, а то је дало повода и Порти да и она војску спрам Србије распореди.[2]) Француска и Русија из-

[1]) Садржину овог писма, којега оригинал није могао употребити, саопштава кнез Рајс у своме извештају од 22 јула (3 августа).

[2]) Писмо Булверово од 30 августа (11 септембра) 1862: History of the negotiations from commencement to termination of Confe-

јасније се против тога за то, што у парискоме миру нигде није назначено да се број војске у Србији како год ограничава. Тадашњи српски заступник Јован Ристић, који није учествовао у конференцији, одупр'о се овој тежњи из све снаге у разговорима с посланицима, и ограничења, о којима је реч, доиста бише одбачена.

Друго је питање више било формалне природе, али је при свем том имало великог значења. При састављању једног протокола беше изнајпре према турским мислима предложено да се бомбардање означи као оправдано по законима. За пријатеље Србије беше немогућно да тако што приме. Сваколика се њихова радња оснивала управо на томе да је бомбардање наређено без икаква довољног узрока, начином неупутним и самовласним. Русија и Француска, којима се у овоме питању придружи и Италија, одржаше своје мишљење. У протоколу који се сврши 23 августа (4 септембра) би записано, да се конференција уздржава од ближег испитивања непосредних узрока који су изазвали сажаљења достојне догађаје што су се догодили у Србији; она се стара само да уклони сваки нов повод међусобној раздражености. То се оснивало на претпоставци, да колико само може, Порта мисли поступати свагда у корист Србије, макар то и автономију Србије умножавало, а да Срби, развијајући своју самосталност, такође не мисле кидати везе које их састављају с турским царством. У појединим чланцима се поближе одређује уступање турске вароши Србима, а задржавање града у турским рукама.

Није потребно да наводимо те одредбе у појединостима, пошто су оне само кратко време трајале. Главна ствар је међусобни одношај сила, које су својим утицајем учиниле да се те одредбе створе.

Али је без обзира на то српски добитак имао велико значење. Није се више ни говорило о оне три четири тачке, око којих је пређе била усредсређена сва јавна пажња. Порта сад изреком признаде Србији автономију, али и ако је под

rences. State papers. Vol. 73. Nr. 42. У томе се писму не налази прича о раду конференције, али је у њему енглеско гледиште добро образложено.

утицајем сила и даље задржала Београд, лако је било мало дубљим погледом видети, како и то дуго трајати неће. Између сила су одсудно против тога биле само Аустрија и Енглеска, ова последња поглавито с обзиром на положај Аустрије и на систему европске равнотеже. А шта би се чинило, ако би се та система предругојачила? То је оно на што се спремао кнез Михаило.

ГЛАВА ДЕВЕТА

ПРЕДАЈА ГРАДОВА. СМРТ КНЕЗА МИХАИЛА

У српској политици овога времена опажа се некаква чудновата противуречност. Испуни се једна од главних жеља народних, а народ се тиме не задовољи. Ми знамо како је Милош, тражећи да се мусломани из Србије иселе, с почетка тражио да уз то и гарнизони градове оставе, али је на послетку нашао за добро да последњи захтев и не помиње. Први је захтев сад био са свим одобрен последњом конференцијом. Порта је попустила жељи сила с попустљивошћу која задивљава, али су њени министри пламтели од узбуђења, ако се о другом захтеву ма шта само поменуло. И пошто о томе посланици великих сила ни из далека под једнако не мишљаху, изађе на послетку, да се, по гласу париског мира, градови и опет изреком оставише Турцима. Међу тим ради бомбардања, и баш у томе самом тренутку, народ живо прихвати други захтев кнеза Милоша, предају градова. И пошто конференција то не одобри, народ оста незадовољен. Политичка су осећања чудновата, и протокол, у коме је највећа уступка какву је икада Порта учинила Србији, био је у Србији примљен хладно. О кнезу се сумњало хоће ли га примити или неће. Али се протокол могао сматрати као европска одлука. Црногорске размирице с Турцима баш се у тај мах беху свршиле несрећно, и то је могло допринети да се и у Србији одлуче да се протоколу покоре. И у тој црногорској ствари Енглеска је подржавала Порту, а и Порта је развила већу војну снагу него што се очекивало. Лорд Џон Русел бојао се да би рат међу Србијом и Портом имао за Србе убитачан свршетак, и

та плашња мал' те није била основана. Ти су разлози, на послетку, кнеза Михаила потискивали да се одлучи да протокол прими. Пошто је народ мислио и овако и онако, кнез скупи у велико веће министре и саветнике: и ту су, према кнежевоме мишљењу, примљене одлуке конференције онако како су исказане у последњем њеном протоколу. Испрва је у народу изгледало као да се и сам опстанак кнежев веће у везу са ревношћу коју у овој ствари буде развио, али се после све стиша, и људи се задовољише што се одмах после те зиме приступило извршењу одлука конференције.

У Београд приспе комисија сила да мусломанску и хришћанску народност, нарочито у Београду, једну од друге растави. Осем јеврејских кућа и зграда, турски се крај вароши доиста поче рушити. По заповестима из Цариграда градско се поље ограничи с гдекојим изменама које су од самог положаја зависиле. Било је неколико тегоба, у којима се и опет показа напоменута разлика међу силама. Ако су, на прилику, Срби тражили да се поруши један од бедема градских, који је највећма пут вароши истакнут био, сви би комисари сила за то били осем енглеског, аустријског и турског, који би се позивали на то, како је одлучено да се у град у опште никако не дира. Кад су и неке српске куће по плану хтели да руше, кнез Михаило се стараше да их одбрани, али узалуд. Одговарајући великом везиру кнез је нагласио, да у постигнутоме споразуму не види никаква јемства за будуће пријатељске и поверљиве одношаје. Грађани београдски гледали су с плашњом како и од сад на њих зијају стотине огњених ждрела, и како им једнако прете истом оном несрећом која их је већ један пут задесила. Странцима је падало у очи како у Београду турске и српске војничке чете непрестано спремне једне спрам других стоје, као да мисле сваки час борбу почињати. Али Срби нису са затвореним очима гледали оно што у себи садржаваху дате им уступке, ни шта значи њихово извршење. Скупштина у августу 1864 сазвана могла се отворити с већим поверењем у будућност него икада. Та се скупштина отвори с нарочитом свечаношћу. Кнез је ишао кроз редове редовне и народне војске у салу Велике Школе, где се бејаху скупили народни посланици, њих 115 на број, у живописном народноме оделу њи-

ховом. Ту се баш најзгодније могаше показати оку састајање савремених установа са старим народним предањима, и како се стародавни народни дух чисто на ново оживљаваше и на нове се путе упућиваше, задахнут европским светом. У престолној беседи, кнез се пре свега сећаше последњих догађаја у главној вароши и посредовања гарантних сила, којима је земља највећом захвалношћу обавезана. „Али — настави кнез — још нису извршене све одлуке конференције.“ „Желимо знати које су то“ чу се неки глас из скупштине. „Турци — рече кнез — који су живели изван градова у Београду, Шапцу, Ужицу и Соколу исељени су истина, а и градови ужички и соколски порушени су, али има још да се иселе Турци из Малог Зворника и Сакара, и има и Кастел да се дигне.“ „Тако је, тако је, живео!“ одговорише му са свих страна. Кнез нагласи како и у Цариграду све више земљишта добија уверење „да је задовољна и успокојена Србија далеко јачи бедем за царство него што су градови које Турска има на нашим границама. Само са захвалношћу могу вам говорити о расположењима гарантних сила спрам мене и Србије. Изјави благовољења и симпатија који нам од њих долазе, јако су ми јемство да нам неће изостати њихова моћна потпора у нашим законим тежњама.“

Ове изјаве биле су пропраћене јасним усклицима одобравања.

Тренутак је имао не мало значење. Ту беше радост због онога што тек беше стечено, због потпуног признања унутрашње независности; ту беше тврдо уздање да ће се све што припада к довршетку овога дела на скоро моћи постићи.

Али да би се то очекивање испунило, пре свега беше потребно организовање самосталног оружања. Одлуке које су у том погледу раније доношене, сад се тек почеше извршивати. Народна се војска вежбаше, оружје се набављаше, нарочито из Немачке и Русије. Тополивница и фабрика пушака утростручише своју радљивост. И како би могло вредити унутрашње автономно уређење без наоружања, које му је obrana? Вешт један министар финансије успе да рашири пореску систему, те тако нађе потребна новчана средства.

Не треба да превидимо, да су турски гарнизони и њихово држање, које само собом беше претња, много припомогли да се ревност међу Србима оживи, те да све тегобе савладају. Али је и општи положај томе допринео. И на Србе је имала јаког утицаја идеја о независности сваке народности, коју беше истакла Француска. Турци се појављиваху као странци, којима не приликује да заузимљу градове на српскоме земљишту, а за народно наоружање могаше као углед послужити Немачка, која је управо у борби против Француске образовала народну војску у смислу независности и слободе. Земља мало по мало поста са свим војничка. Године 1866 бројала је редовна војска, која се могла сматрати као школа за народну војску, од прилике 3400 момака из свију родова оружја. Народна војска је имала 5000 коњаника, који су узимани између најбогатијих сељака и трговаца и који беху дужни сами се старати за коња и за оружје —; 17 бригада пешадије у 17 округа, поглавито сељака, што је у првом позиву износило 50000 људи. Артиљерија, у коју су се узимали чиновници и варошани, с извесним образовањем, имала је 18 пољских и 7 брдских батерија. Ове последње имају лаке топове, који се могу носити на самару по планинама и по шумама.[1])

У свему овом старању за будућност не заборавише се ни стара јуначка дела ратова за ослобођење, и раздадоше се споменице онима од учесника који се још у животу затекоше и некима од потомака њихових.

То је била војничка снага, за коју је кнез Михаило с разлогом могао рећи да је најбоља на Балканском полуострву, и она је служила као изврсна потпора преговорима које је кнез водио.

На то га је управо обавезивала последња скупштина. Она му је изреком изјавила да Србији правога напретка нема докле год је топови с градова држе у непрекидној плашњи. Кнез је сам вазда говорио да је најдубља и најсветија жеља његова срца, да томе један пут крај учини, да је то крајња задаћа, за коју би толике мајке и сестре мораде оплакивати

---

[1]) Види Каница Serbien, стр. 565 и д.

своје мужеве и браћу. А сад се прилике беху тако развиле, да се на ову коначну задаћу већ могло озбиљно мислити. Преговори који том коначном свршетку могаху повести, бејаху двоструке природе. Један пут се могла Србија удружити с осталим народностима, које бејаху готове да дигну општи устанак против Турске. Дознали смо да су се преговори ове врсте отпочели, и да су доста далеко одмакли услед разговора, које је Гарашанин 1861 у Цариграду с једним грчким пуномоћником имао. Идеја је била да се турској врховној власти учини крај савезом грчкога и словенског елемента.

Грчка је била оснажена сједињеним с њоме Јонским Острвима, и обраћаше погледе на Маћедонију и на Епир. Србија је мислила у њеном тадашњем стању да ће моћи придобити Босну и Херцеговину. Мислило се да би Србија морала Грчкој, а Грчка Србији у помоћ похитати у случају ма каквог напада турског на једну или на другу.

Веома је значајно, што се тада помишљало и на питање шта ће се с мусломанским становништвом. У Београду се јавише изасланици босанских бегова, и обећаше да ће остати неутрални у борби која ће се отпочети, ако им се ујемчи слобода вере и безбедност имања. За Арбанију и за неки део Маћедоније помишљало се на народно гласање, којим би се имало одлучити хоће ли који крај припасти Србији или Грчкој, а тим је крајевима остављена била обласна самосталност и одвојена управа. Ми нисмо у стању да покажемо докле се овим преговорима дотерало: толико је сигурно, да нису остали у првом стању голих предлога. Али се ни до каквог коначног закључка такође није дошло. Кнез Михаило је волео да своју задаћу постизава другим путем, путем преговора с европским силама. А као што се при конференцији од 1862 године јасно показало, међу силама је нарочито Енглеска наваљивала да српски градови остану у турским рукама. Али мало по мало, међу енглеским државницима поче избијати мишљење српским интересима повољније. У Србији се говорило да је томе много припомогла кнегиња Јулија неким путовањем на западу, које је тада сама предузела, и добрим утиском који је оставила. Неколике је популарне људе потпунце добила за своје мисли. Нећу испитивати колико је то осно-

вано и у колико је у истини утицало. Већу пажњу заслужује глас о разговору међу лордом Клерендоном и J. Мариновићем, који беше у Лондон отишао. Само је са симпатијом могућно помислити на природу Клерендонову, свестрано благу, духовно племениту и узвишену, изнад обичне ограничености партијског и тренутног сувременог мишљења. А по поменутом гласу лорд Клерендон се изјаснио, да Енглеска ништа не би имала против тога, да се градови Србима предаду, ако би се само добио пристанак Порте на то, у чем, разуме се, Енглеска не би могла иницијативу узимати. Круто држање париског уговора било је, дакле, напуштено у највишим круговима конзервативних политичних људи умереног мишљења, какав је и лорд Клерендон био. Али у сваком знаменитом послу и нарочите прилике морају припомоћи да се постигне велика каква тежња. Што се не би ни мислило, рат који се спремаше међу Пруском и Аустријом, имао је одсудна утицаја и на исток. Утицај који је Аустрија пре кратког времена имала на Црногорце, ишчезе са свим. Ни за Турке Аустрија већ није могла вредити као чврст наслон. А Турцима се свали за врат жестока опасност са задевицама које на Криту 1866 у пролеће искочише, и које букнуше у отворен устанак против Турске, кад ова не хте одобрити тражене повластице.

Грчка се прихвати устаника с удвојеном ревношћу, јер се надала да ће израдити сједињење Крита. А то је на учешће узбудило сав Балкански полуострв, и чињаше се да је куцнуо тренутак опште узбуне народних елемената, о којој су и вођени они мало пре поменути преговори. Ова опасност дирнула је врло непријатно оне европске силе којих се источни послови тичу. Њима се није хтела криза, којој нико свршетка догледати не може, и чињаше им се да се криза може спречити само тако, ако се Србија задовољи, и ако јој се одобре захтеви који јој не бејаху одобрени у последњој конференцији. Оне обе силе које су у конференцији биле на страни Србије, Русија и Француска, сад су такође предлагале овај начин као излазак. Руски је кабинет с наглашивањем тврдио да Турска иде својој пропасти на сусрет, ако Србију не умири. На то одговори енглески посланик, да се Турска ни на кнеза Ми-

хамда не може поуздати, што се види из његових преговора о Грчком. Њему се чинило да би цар својим утицајем могао Србију лако уздржати од свакога новог покрета. Руски министар не хтеде потврдити што се приповедало о оним преговорима, али их није изреком ни порицао. Само рече да о томе ништа не зна. Извесно је само да утицај његова цара не би био довољан да Србију држи под уздом, ако би Турци отказали се да раде онако како је у интересу послова. У Француској је исто питање кретно још енергичније и дубље. Француски се кабинет обрати оним двема силама, што су у конференцији Турској највећма служиле као потпора, Аустрији и Енглеској. Да је Аустрија тврдо држала као пређе, Енглеска би, мимо све што се раније збило, остала такође чврсто при своме пређашњем мишљењу. Али је међу тим изгубљен бој на Садови. Распре међу Пруском и Аустријом довеле су до расправе, која је коначно изменила њихов међусобни одношај и у Немачкој и у свету. И у Аустрији се извршила дубока промена и у министарствима и у политици. Баш у тим новим приликама наименовани аустријски министар Бајст одговори на француско питање да је Аустрија исцрпена ратом, да она потребује мира, и по томе да јој у таким тренуцима никако није до тога да сад жели расправу источног питања и распад турскога царства. И он је држао да је прикладније и Београд предати Србима, него изазвати ону узбуну одбијањем те српске жеље. Бајст још наглашаваше да Београд као град врло мало вреди, тако да Турска много не губи, ако би га уступила Србији, особито ако би кнез дао Порти јемства да ће се у напредак верно држати с Турском. Није изреком наведено, и ако се може претпоставити да су међу разлозима за овако држање Аустрије били и обзири на утицај који би народни покрет на Балканском полуострву имао на народ у аустријској Србији и Хрватској, што би Аустрију још и с те стране у велику неприлику донело.[1]) У осталом било како било, у изјави је новога мини-

---

[1]) Користим се овде године 1867 енглескоме парламенту поднесеном Correspondence respecting affairs in Servia (Accounts and papers, vol. 76, 1867) Ту се у једној депеши Стенлеја Каулеју 19 новембра 1866 Бр. 4 пише од речи до речи: Austria desires rest: she is ill prepared to enter into a new war. She therefore does not wish for

стра био потпун одступ од некадашње аустријске политике. А те су речи пресудиле ту ствар пред европским силама. Ни енглеско се министарство није више осећало везано обзирима, на које је увек дотле гледало. И оно се са свим приклони францускоме сматрању да турско царство може даље опстати само под том најсуштаственијом погодбом, да својим хришћанским поданицима чини либералне уступке. Као што смо видели, Русија је мислила исто тако. Изгледало је непотребно и чак сумњиво да се тога ради сазива конференција сила. Кнезу Михаилу је такође саветовано да је не тражи, јер главно што се њега тиче, биће утицање на саму Порту. То се гледиште и у Србији самој схватило. Српски пуномоћник Јован Ристић почне тада с министрима у Цариграду преговоре о коначном изласку турских посада из Малог Зворника и Кастела, на које се кнез Михаило још у скупштини жалио, пошто су те посаде остале противно одлукама конференције, и нису служиле ни за што друго него да одржавају отворене несугласице са Србијом. Ристић сад не наилажаше више ни на какве тегобе, и учини предлог у Београду да се у пуној форми заишту и они градови које је последња конференција оставила Турцима. Познато нам је, да државници у Србији нису били једнога мишљења у тој ствари. Гарашанин се, на име бојао, да у томе не пропадне велики план народне конфедерације на Балканском полуострву, којим се он бавио. Други су мислили да тај корак треба свакојако покушати, а ако би Порта одбила, неће ништа шкодити, пошто би тиме Порта дала основан повод за непосредну акцију. Али се кнеза ствар тицала озбиљно, и он пристане на страну Ристићеву. У једноме писму великом везиру кнез изнесе свој захтев с поштовањем према суверену какво васалу доликује, али с настојавањем и с добрим разлозима. Најзнаменитији је међу разлозима, да се рђав утисак који је оставило бомбардање од 1862

a „solution radicale“ of the Eastern question at this moment and would see with regret and apprehension the breaking up of the Ottoman empire (т.ј. Аустрија је рада да мирује. Она је неспремна да на ново гази у какав рат. А ипак није рада да се сад баш источно питање коначно решава, те би за то с плашњом и сажаљењем очекивала раслом турског царства).

никако није могао ни током времена изгладити;[1]) и нова непријатељства могу се спречити само ако се градови у Србији, у којима су турске посаде, или поруше или Србима предаду. „Да нисам тврдо убеђен — писаше кнез — да ови градови, далеко од тога да су царству корисни, само су непресушљиви извор неповерења, тегоба и велике опасности, не бих се јамачно ни одважио на овакав корак.“[2]) Напуштање градова било би дело велике политичке мудрости. Србија мирна, задовољна и одана високој Порти чинила би јој далеко бољу заштиту, него ли градови на Сави и Дунаву. Ако султан кнеза удостоји поверења и олакша му начин да Србију учини напредном и срећном, име ће се султаново до века благосиљати, а он, кнез, не би никада заборавио благодарност и лојалност коју он султану за то дуговао.[3])

Кад је Ристић великом везиру предао ово писмо, упита га он за што кнез Михаило не дође у Цариград да Порти своје поштовање укаже. Ристић одговори да кнез неће каснити да дође, ако му Порта прокрчи и отвори пут, и то баш уступцима, које у свом писму тражи. Пало је у очи како је Порта писмо овог садржаја примила без икаквог знака незадовољства. Али он тешко дошло до повољнога одговора да Србима није притекао у помоћ лорд Станлеј, онда државни секретар за спољашње послове у Енглеској. Као што је изјава Бљстова била

[1]) Писмо кнеза Михаила великом везиру од 17 (29) октобра 1866: la Serbie tranquille, satisfaite, et attachée à la Sublime Porte vaut bien plus pour la défense éventuelle des frontières de l' Empire que les forteresses subsistant sur les rives serbes de la Save et du Danube (т.ј. Србија мирна, задовољна и одана високој Порти више вреди за случајну одбрану граница царевинских, него градови који леже на обалама Саве и Дунава. Превод у књизи J. Ристића Спољ. одн. Србије. Београд, 1867, II, 469).

[2]) Превод у J. Ристића Спољашњи одношаји Србије. II, 469.

[3]) Que S. Majesté Impériale daigne me témoigner de la confiance et me faciliter le moyen de rassurer la Serbie et de la rendre tranquille, prospère et heureuse, et son auguste nom sera à jamais béni par toute la nation serbe, dont le prince n'oublierait jamais ce qu'il lui devrait en reconnaissance et en loyauté en retour d'une pareille confiance.

од пресудног значаја за Енглеску, тако је сада једна изјава Станлејева постала пресудна за Порту. Лако је схватити да је Порта непрестано оклевала. За њу је врло тешко било осећање, да тада више ниједна сила није била уз њу. Па опет се устезаше да учини корак који је био супротан целој њеној прошлости. На послетку енглески посланик лорд Лаенс изнесе турскоме министру иностраних дела Али-паши разлоге, који су му били саопштени у упутствима што их беше добио из Лондона. Имао је у рукама писмо, и понављаше га, колико је год могао, реч по реч. У писму се говораше, како је појмљиво што Порта полаже толико на Београд, с којим је гдекоја знаменита успомена везана. Али то идеално значење нема никакве стварне вредности. Порта се мора сетити да целом хришћанству тешко пада што Турска има град на месту тако далеко напред истакнутом; Србија пак, ако се у овоме задовољи, мало ће марити за бунтовне покрете у Црној Гори, Босни и Бугарској, и шта више, припомагаће и сама к безбедности Турске.[1] Све је то већ толико пута речено. Француски и енглески посланик Порти су већ више пута представљали да она себе може осигурати само ако да̂ Србима што јој траже, и да ће јој од штете бити свако оклевање. Турци су се увек опирали да попусте изговарајући се да они уз градове дају и земљиште. Енглески министар лорд Станлеј упустио се и у расправу ове тачке. У једном додатку к његовом упутству[2]) он напомиње, како Порти може бити тешко што се тим начином у неку руку лишава свога суверенског права. Али се томе може помоћи што би се Србима истина дало право да своје гарнизоне по-

---

[1]) Нота Станлејева Лаенсу од 29 новембра (11 декембра): Servia would probably care but little for what may pass in Bosnia, Bulgaria or Montenegro, if troubles in those provinces should no longer appear to be required to free her from Turkisch occupation.

[2]) Станлеј Лаенсу 30 новембра (12 декембра) 1866: This would relieve Servia from the presence of musulman garnison on Servian soil, and even if it were coupled with the condition, supposing the Sultan were to insist upon it that the Turkish flag should continue to be displayed on the fortress, might afford a solution of existing difficulties, which the Servian goverment might be willing to accept.

ставе у градове, али би се у исти мах наредило да се на градовима и даље вије турска застава.

Преговори се довде веома отезаху. Разговор међу Лаенсом и министром иностраних дела Али-пашом, који поменусмо, био је 8 (20) јануара 1867. Јануара 10 (22) јави Али-паша енглеском посланику, да се диван, посаветовавши се, склања на то да послуша савете Енглеске и Француске, и да Србију задовољи. Кад је тако, одговори на то Лаенс, не треба ни тренутка губити, него одмах учинити у Београду повољну изјаву, јер је врење у Београду веома јако, и некаква се криза спрема. Изгледа поуздано да су се бојали да се не окончају и не закључе преговори који су се водили међу Србијом и осталим народностима које су биле вољне да се буне. С једне стране ова опасност, с друге опет надање које се оснивало на кнежеву писму, да ће се он приволети Порти, или бар да се неће удруживати с њеним непријатељима, ако му се предаду градови, изазову коначну одлуку Портину. Ристић беше већ изрекао, да Срби ништа више од Порте тражити неће, ако им градове преда.[1]) И на послетку се, и ако веома смотрено, почну приправна саопштавања Ристићу. А пошто се већ дотле дошло, ступи Порта и у везу са кнезом Михаилом. У томе се не хте послужити ни енглеским ни француским посредовањем него аустријским. Аустријски је ђенерални консул био први који је могао саопштити кнезу да ће Порта његов захтев испунити. Овај глас је енглеској влади приспео пошто је све било свршено. Лорду Станлеју није ни на ум падало да се на то жали. Он, шта више, напомену да се енглеска влада радује, што је својим саветима припомогла да се ствар сврши. Пресудни је документ у овом питању писмо које је велики везир писао кнезу 19 фебруара (3 марта) 1867. Ту се пре свега наглашава вредност, коју Порта полаже на верност и лојалност Србије и кнеза, којега су одлична својства добро позната. Заиста турска влада није ни мислила да је њен гарнизон у Београду претња Србији; али пошто то народу српском бригу задаје, тражило се начина који би одговарао и благовољењу султановом према Србији и његовим правима. Немогућно је

---

[1]) Напомињем изреком, да ово вадим из једног писма Лаенсова.

пристати да се градови поруше, пошто су они пирамиде, којом су границе царства означене. Али да би се кнезу доказало поверење, које заслужује, изјављујући да хоће да држи уговорима осигурана права султанова, помишљало се да му се повери врховно заповедништво над турским или мешовитим гарнизоном, па је нађено да треба још више учинити. Одлучено је да се градови предаду са свим Србима под једином погодбом, да се на зидовима београдским и даље вије турска застава покрај српске.[1]) Састав писма на потпуну је част перу великог везира. Ни трага нема о саветима Енглеске и Француске; Порта, радећи по тим саветима, одржава ипак по спољном изгледу своју потпуну самосталност у поступању. И погодба, која је свему основ, да ће на име Србија и даље стајати уза свога суверена, не помиње се као погодба него као претпостављена основица, која се понавља не један пут него чешће, и то с нагласком. Уступање се износи као знак благовољења и поверења; жеља да се на зидовима градским сачува и турска застава изгледа са свим природна, и тиме се још нарочито образложава, што и Србима мора бити до одржања турскога царства у целини.

Разуме се да је положај у ствари био са свим другојачији. Главни разлог који је изазвао онаке савете сила, јесте зебња од великог опасног устанка, и томе је саветовању Порта, не знајући шта би иначе, и у појединостима следовала. Кнез Михаило је осећао ту општу везу међу покретима и поступцима. У купатилима се састао с једним од најодличнијих пруских војних људи и замолио га је да краљу пруском од његове стране изјави не само његово дивљење због победоносног рата против Аустрије него и његову захвалност. Јер се само тој победи може приписати што је Аустрија пристала да се градови предаду у његове руке. А тако је у истину и било. Али

[1]) En confier la garde à la personne de Votre Altesse Sérénissime, retirer entiérement la garnison musulmane et la remplacer par des soldats de Serbie, avec cette unique condition — que le drapeau Impérial continuerait à flotter sur leurs remparts avec celui de la Serbie.

је и покрет на Балканском полуострву томе допринео. Аустрија се после свога пораза осећала сувише слаба, и готова је била на свашта, да би само спречила устанак близу њених граница, који би јој морао бити веома опасан. Њена је жеља била да се све одложи, докле се она оснажила не би. А од аустријскога мишљења и оцене зависила је опет промена политике у Енглеској, коју су одобрили свуда, па и у Берлину.

Све су те прилике стицајем својим навеле турску владу на мисао да изврши уступку, највећу међу свима које је икад дотле извршила. Тиме се карта Европе ипак још не бејаше променила. Кнез Михаило оде у Цариград да потврди са суверенском влашћу, коју је признавао, пријатељске одношаје у које је управо тек тада ступао. Изјавио је најтоплију захвалност нарочито своме пуномоћнику Ристићу за вешто вођење послова, којим је могућан постао оваки ресултат. Када се вратио у Београд, поздравили су га и српски и турски топови. За тим је султански ферман обнародован и извршен у исти мах. На дан 6 априла 1867 бише предани градски кључеви кнежевом пуномоћнику, а у одређеном кратком року турски гарнизони одоше из Србије.

После тако пресуднога, великога успеха, скупштина се у толико веселије саста, у октобру 1867 у Крагујевцу. Кнез опомену посланике народне на последње догађаје. „Једна велика брига моја смирена је, једна велика моја и народна жеља испуњена је; гарнизони турски исељени су из Србије, градови на обалама Саве и Дунава у нашим су рукама, и слобода и унутрашња независност Србије постале су права истина.“

Не много пре тога с нарочитом су свечаношћу прослављене Цвети, дан, на који је некад кнез Милош подигао заставу устанка српског.[1]) Одатле поче Народна Скупштина. Она у својој адреси каже: „Потомци таковских скупштинара благо-

---

[1]) Писац мисли на светковање педесетогодишњице таковскога устанка, које је извршено 1865 године о Духовима у Топчидеру.

Прев.

даре Богу што дочекаше да прво из уста Милошевљ сина чују речи: ,Градови на обалама Саве и Дунава у нашим су рукама, и слобода и унутрашња независност Србије постале су права истина.' Син је, дакле, достојно довршио оно дело, које је отац славно отпочео. Вечна слава нека је имену онога који започе, а свеопшта народна благодарност одјек је ономе који га доврши."

И опет је све што се учинило постало стицајем напредне унутрашње самосталности српскога народа и наклоности европских сила. Доспевши до пуног уживања своје унутрашње самосталности, Србија тим доби углед неке мале силе, која се налазила у средини супротних народних елемената, као позвана да неку улогу игра. Али Србија још није била независна. Османска застава, која се вила покрај српске, означавала је како суверенство цариградско још не престаје. И Србија се још не беше баш са свим од Турске отргнула. Сумњати се не може да је још с почетка кнез Михаило томе тежио. И заслуга његова и јесте баш у томе што је умео ценити прилике и ићи онолико колико оне допуштају, а даље не. Ако кнеза Михаила узмемо међу не баш многобројне људе XIX века, који су за одређени им круг обдарени истинитим политичним талентом, онда је он тек сад приспео на место где је тај таленат требало потпунце осведочити, јер је он непрестано био опкољен тешкоћама. И положаји кнезова и држава имају свој засебан. тако рећи напред одређен карактер. Кнежевина Србија вазда се налазила на средокраћи бујним узбунама и утицајима великих сила, а Балканско је полуострво и тада било и опет пуно покрета који су се спремали.

Кнез Михаило није могао узимати учешћа у покретима.

До душе то није била изречна погодба за уступке учињене му ту скоро, али су и Порта и европске силе замишљале да би тако било, и он је то сам потврдио својим писмом. Само се то Србима свуда допало није. Неки су кнезу преговарали чак и што је ишао у Цариград; а међу суседним народима веома паде у очи кад из службе кнежеве би отпуштен Гарашанин, најодличнији носилац оних планова. Од те мисли народи се не могаху одвојити. У последње време српску су

ствар нарочито потискивале Француска и Русија. Којој је пак од тих двеју сила више нагињао кнез српски? Да ли Русији, која представљаше старо господарство, или Француској, која истицаше савремену самосталност? Тада се много говорило о једној походи коју је хтео у Београду да учини принц Наполеон. Мислило се да се њега ради приреди велика смотра војничка. Тврдило се да ће у тај мах букнути општа узбуна против Турака.

Докле су духове узбуђивала ова очекивања с непрегледним изгледима у спољашњем положају, у унутрашњости је непрестано преовлађивала супротност међу кнежевском влашћу и тежњама уставних слобода. На владу се кнежевску викало као на назадњачку у новосадским новинама, које је подржавала незадовољничка странка. Пребацивало се кнезу да не да скупштини сва она права која јој припадају. Кнез Михаило се бавио тиме да уставом те изјављене жеље задовољи, али да с друге стране своју моћ утврди на постојаним основима. Најглавнија је тегоба била за њ што није имао порода ни наследника. Растави се од своје жене у намери да се ожени са блиском рођаком Катарином, ћерком његове сестре од стрица Анке Константиновићке, не би ли дошао до наследника, и тако утврдио и династију и снагу своју. Није му умакло из очију да стари противници породице његове савезе против њега петљају. Да је што за времена на томе радио, могао је кнез своје противнике лако у клици погушити, али га уздржаваше сећање на један насилни поступак, који је раније из таких разлога био учињен, па никаква успеха имао није. У кнезу Михаилу је била природна одвратност од свакога поступка који би опомињао на силу и самовољу оца његова. Он се уздао у оно велико поштовање у којем су се његови Срби према њему надметали. Саанање о својим властитим заслугама чинило је да се чувао није. Али на његову несрећу, 29 маја (10 јуна) 1868 пође он у шетњу у шуму покрај топчидерског парка, у тако звани Кошутњак, испод руке са младом дамом, којом се мислио оженити. Иза њега је ишла њена мајка Анка, још једна старија госпа из куће, и један ађутанат. Шума беше у пуној пролетњој лепоти. На један пут, пред то друштво у шетњи, изађоше четири човека и поздра-

више их, склањајући се на страну као што би се чинило из поштовања. Али одмах за тим они опалише из револвера на кнеза, који одмах мртав паде на земљу. И Анка погибе; Катарина умаче с једном раном.

Ко је видео кнеза Михаила млада, кад је после изласка из Србије походио главне градове европске, опоменуће се онога доброга утиска, који је свуда својом појавом изазивао. Ничим не даваше познати да што полаже на владалачки углед; свуда се појављиваше као младић који жели и који је подобан да се образује, младић смеран и науке жељан, мио и паметан, који је мислио само на свој посао да се поучи о животу и о природи народа и држава, о погодбама, средствима и користима образованости. Ко њега не би пратио са саучешћем на вршењу задатка његовог? Његово смислено и умерено држање није мало допринело и да му се отац Милош врати у Србију; јер и ако је Милошева силна радна снага главни разлог била што је повраћен, опет су изгледи на блажу владу, која би за Милошевом дошла, били разлог, који је умиривао странку европског напретка. Кнез Михаило је, кад је на владу дошао, задовољио очекивања која су у њ полагана, колико год је, на име, у руци човечанској да очекивања задовољи. Њему беше пошло за руком да од турскога утицаја ослободи унутрашњу управу земаљску, да мусломане из Србије очисти, па да и саме градове у српске руке добије. На послетку га видимо где смишља да европској образованости још више путове раскрчи, те да основним законом, уставом, будућност земаљску на сва времена осигура. И наступ старога варварства, којега још имађаше у земљи, а које је он својим законима узбијао, спопаде га, баш при тим мислима, у цвету година, грозним атентатом, који је у овај мах свој први задатак постигао. У Србији су увек држали некада збаченога Александра Карађорђевића као творца овога убиства. Пошто сам разгледао изводе из судских аката, који су ми саопштени, не бих се могао придружити томе тврђењу. Предузеће је водио Паја Радовановић, који је доиста старао се о пословима Карађорђевића у Београду и имао доста веза са сродницима његовим из породице Ненадовића, који су се, разуме се, могли надати да би с променом владе они опет на видик искочили; али ипак изгледа да се

Радовановић бринуо да њихове интересе употреби само на своју властиту корист. Остаје утисак, као да је прва мисао изашла од самога Радовановића. Или не знајући да и кнез Михаило намерава земљи дати устав, или не слажући се са кнежевим намерама, о којима није било сумње, Радовановић је сам израдио устав и учинио да га потпише син Александров, који се сматрао по праву као наследник. С тим документом у рукама, Радовановић се надао да ће у опште добити управу у своје руке, да ће најзнатније место заузети сам, остала да ће раздати својој браћи и пријатељима, ако само могне успети да уклони са света кнеза и да управу у Београду обори. Први део плана испао му је за руком помоћу саучесника које је могао наћи међу робијашима, у блискоме онде државном казненом заводу. То су били препредени злочинци, и једнога између њих, најдивљачнијега од свију, видели су како после свршеног убиства мирно пуши своју цигару. Нећу да прљам ову књигу именима тих људи, јер барем историја није кривични суд. Кнез, коме је народ заслуге признавао, и који мишљаше још нових да стече, би заиста убијен. Разуздано политично частољубље, које династичне антипатије раздраживаху, уклони га с овога света. Неке су приправне мере биле учињене и да се у престоници нападне на старешине владе и да се пообаљују; али пре него што се то и покушало, влада беше извештена о опакоме злочинству. И влада не само да је осујетила сав онај покрет, него је и злочинце, како остале тако и самога Радовановића, одмах похватала. Потребне мере бише одмах предузете, којима се обезбеди мир у престоници и у земљи. Злочинци бише изведени пред суд, који им изрече казне према кривици њиховој. Исказати се не да, шта би било да су се намере Радовановића потпуно извршиле. Неизбежан би био општи преврат, крвава реакција, која ни јавни ред, с толиком муком установљен, омашила не би. Али је атентат изазвао последице са свим противне намерама које су га спремале. Све беше за рана спремљено шта треба и за случај какав је сада наступио. По већ издатим законима састави се одмах кнежевско намесништво од три члана, које сазва велику скупштину, а ова примени раније издани закон о наследству, и за кнеза прогласи

најближега сродника покојнога кнеза, који се ради студија у тај мах налазио у Паризу, и изабра намесништво, такође од три члана, које је имало и снаге и вештине да уреди редовну и мирну управу. Суштина тих обрта и јесте баш у томе, што се система, коју су основали Милош и Михаило, показа снажна да даље делује и без праве врховне главе.

Завршетак.

Сад прилазим садашњости ближе него што је пробитачно за историју, којој требају податци поуздани и непристрасни, какви могу сазрети само полагано. Али ће интерес саме ствари оправдати ме, ако овде у кратко, по главним њиховим цртама, изложим и догађаје који су, даље, следовали. Ствари нису могле остати просто на ономе у чем су се затекле, што су се морали задовољити и неки најглавнији захтеви дотадашње опозиције. Велика скупштина, коју поменусмо, примени и потврди закон о наследству, али поведе реч и о жељи, која је одавно поникла, о даљем развијању уставности. Одлучи се, дакле, да се приступи к делу, на које је помишљао још Милош, за које је Михаило неки нацрт начинио био, и да се уведе нов устав. То је било у толико потребније, што је првашњи ауторитет, на који се кнежевина у почетку морала наслањати, признање Портино, сад већ био са свим ишчезао. Основна мисао тога устава била је да се кнежевина наслони на вољу народну, али да остане независна од партија, које живо једна против друге стајаху. Жеља је била да се Србија приближи животним облицима европских држава, али да управо не усвоји установе никоје од њих. Израд српскога устава највише се управљао по уставу белгијском, с том суштаственом разликом што није никаква старија скупштина установљена, јер се за њу, како говораше Ристић, члан намесништва, не налажаше елемената у Србији. Посао је био готов јула 1869 године. Народној се скупштини одобрише већа права него што их је икада дотле имала.[1]) Годину дана по том би издан

[1]) Устав је тај штампан у француском преводу у књизи Убичинија Constitution de la principauté de Serbie. Paris 1871. Та је књига рађена по добрим обавештењима.

изборни закон, закон о министарској одговорности, који је увек тражен, и на последку закон о штампи, јер су се највеће жалбе подизале против цензуре, коју је кнез Михаило био задржао. Намесништво се старало о унутрашњим пословима с особитом брижљивошћу. И кад је нови кнез Милан постао пунолетан, 10 (22) августа 1872, намесништво му је с добрим разлозима могло казати да му предаје управу државе политички преображене, војнички ојачале и финансијски доброга стања. Милан Обреновић IV био је унук Јеврема, старијега брата Милошева, који је у тешким временима 1839 године био међу најглавнијим вођима ондашње опозиције. Васпитањем својим у Паризу, Милан се напојио мислима и навикама европске образованости. Он се јави као питомац новога времена, везан међу тим за народно развиће како својим пореклом из дома Обреновића тако и последњим догађајима. И он приону живо да унапреди дело унутрашње организације.

У том, међу тим, искочи један догађај који на ново обрати општу пажњу на положај блиских сународника, који су се још под непосредном турском управом находили. У лето 1875 букну устанак у Херцеговини, који су једва себи могли објаснити они који су га из даљине посматрали, пошто се према свечаним наредбама Портиним мислило да је стање њезиних поданика у многоме и многом боље од пређашњега и да се потпуно може сносити. Али кад устаници изнесоше своје захтеве, свак смотри с не малим чуђењем да они траже баш оно што је хатишерифима давно и давно било поправљено. И ове реформе, које су онако свечано објављиване, да би се европске силе обмануле, нису имала никаква ни најмањег утицаја на положај раје у Босни и Херцеговини. Реформе су се разбиле о једнострану пашинску управу и о давање доходака под закуп, што су паше вршиле. Закупници десетка поступаху у свом послу с насиљем, које је опомињало иа оно што је некада било пред српским устанком, и што је тим горче падало, што су мученици гледали пред собом шта значи и каква је слобода коју су Срби стекли. Најпре се о покрету у Херцеговини мислило да о њему ни говорити не вреди, али га не само не би могућно угушити, него се још рашири у Босну, и узбуни цело Балканско полуострво. Изгледало је да треба

само српска влада да макне руком, па да попуцају и последње везе које Србију везују за Цариград и да се сународницима божа судбина спреми. Кнез је оклевао, али је народ био за то сав као један човек.

И на чело српске владе стаде онај Стевча Михаиловић, који је водећи народну странку највише допринео да се поврати кнез Милош, и који је у то време био у великих сила покренуо зебњу, да ће онда Милоша може бити навратити да прими учешће у општим покретима Балканског полуострва. Јула 1876 поче се ратовање Срба и Црногораца с Турцима. Али Срби нису рачунали колико доноси разлика, кад народна војска, под вођима неискусним и мало школованим, први пут диже оружје против уређене војничке силе коју воде извежбани официри. Они морадоше узмаћи пред претежнијом силом и тактиком турском, и морадоше још рачунати као срећу, што им је у фебруару 1877 одобрен мир на основи онога што је било пре рата. Изађе на видик, да је Турска непрестано јача од народа полуострва Балканскога, пошто су јој реформе донеле корист извежбане војске, и пошто се нашло начина да се у Турску преселе Черкези, народ турској системи потпуно одан, свагда готов на борбу. Онај савез међу народима полуострва, о коме је некада размишљао Гарашанин, у опште се није могао остварити. Узалуд су Срби очекивали устанак међу Бугарима. Турско царство се показа јаче још један пут, и полагаше права на старе своје захтеве колико му је год могућно било. На савете европских сила обзирало се колико год је мање могло.

И тада, априла 1877, Русија се опет прихвати ствари хришћанских поданика у Турској. Русија је вештом политиком постигла, да може приступити к делу, а да јој у томе европске силе не сметају. Уз овај рад пристану и Срби на ново. Дознали смо, да је међу разлозима за нов улазак у рат било и то што су Карађорђевићи у договору с Турцима почели радити на томе да у Србији колико се год може обнове свој углед, користећи се тадашњим приликама, и да се њихов утицај опазио у народној војсци. Али су Срби поглавито тежили, као што се и из њихове прокламације види, да се користе приликом, те да на свагда обезбеде своју будућност, т. ј. да се потпуно одцепе од Турака. У овај мах Срби се показаше

достојни старе своје славе. У кратком зимњем рату они почеше потискивати турску војску из положаја у положај, и освојише и утврђени Ниш. Крепак отпор, којим Турци у почетку задржаше Русе, би са свим скршен, кад Руси с целом снагом ударише. Пошто и сама престоница у опасност дође, Турци морадоше примити сан-стефанску погодбу, којом се њихова снага на Балканском полуострву свођаше у тако тесне границе, да тако што није било никад од времена првога освојења турског. Црногорцима, Румунима и по томе и Србима би дата потпуна независност. Мир је тај, као што је познато, на конгресу у Берлину у којечем ограничен, али су горе наведене поставке остале непромењене. Србија задоби нешто више земље, што јој је са свим добро дошло, и пре свега своју потпуну самосталност. Био је то последњи корак на дугачком путу којим се кретала њена историја, корак којим се, у исти мах, ступало у нову историју.

Светски последак ових најновијих догађаја у томе је, што је сад напуштена мисао која је увек до сад превлађивала у источном питању, мисао о одржању целине турског царства. То је смисло оног признања независности које је учињено Србији, Црној Гори и Румунији. За њих је неописана корист у томе што су слободни од утицања силе која је њиховоме напредовању сметала. Али с том коришћу иде и једна штета. Ни њих више неће штитити мисао која је кроз дуго време била врло корисна свеколикоме турскоме царству, са свима земљама његовим, и по којој је опстанак целокупне Турске био светска потреба. Земљописни положај Србије нарочито је на то упућује, да своју самосталност обезбеђује развијањем свију својих сила. Ми међу тим нећемо дубоко улазити у размишљање о дужностима, које Србији налаже садашњост, или о ономе што може бити у будућности. Прошлост по себи има велико значење; а она је везана с приликама, које по своме развићу имају велики светско-историјски значај. Да се подигнемо до једног општег светско-историјског посматрања, не фантастично, него трезвено разгледајући оно што се збива.

Живот човечанског рода данас је у народима племена романскога и германскога, и оних који су за њима пристали, с њима се изједначили, у народима словенским, па чак и у

народу мацарскоме. Ма како да су многоструче наше унутрашње разлике, ма како да су разнолике и често супротне наше тежње, ми опет чинимо заједничку целину наспрам осталога света.[1]) Некада су цветали и други народи и народна сродства другојачијим начелима оживотворена, која су се бавила усвајањем, развијањем и, што је знаменито, знатним усавршавањем унутрашњих установа. Али њих данас никако и нема. Како је силно и с коликом страхотом стајао некада ислам према западу! Та није тако давно кад су Татари кроз Пољску све до немачких граница тумарали; није тако давно кад су Турци држали Угарску и опседали Беч — а данас, како су нам ове све опасности далеко за леђима! Ако потражимо, од чега је дошао унутрашњи распад турскога царства, и са чега је његово опште опадање, видећемо да је то за то, што се наспрам њега уздигла друга једна, безгранично надмоћнија светска снага. Та би светска снага могла турско царство да за тренутак скрши — и ма да га она још једнако, по својим разлозима, трпи, опет за то врши она на њ неодољиво своје утицање сакривеном, невидљивом неопходношћу. Хришћанство је савладало и кроза све правце скроз проникло царство османско. Кад кажемо хришћанство, не мислимо само на веру; и кад бисмо рекли: култура, цивилизација, не бисмо потпуно исказали што мислимо. То је ђеније западни. То је дух који народе преображава у редовне војске, који просеца путове, који прокопава канале, који сва мора флотама покрива и тиме их својим имањем гради; који удаљене земље насељима покрива, који тачним испитивањем продире у дубљине природине, који се лаћа свију струка знања, обнавља их све новим и новим радом, никако не губећи из очију вечиту истину, која управља редом и законом међу људима, мимо сву многоструčност страсти њихових. Тога духа ми видимо у вечитоме напредовању. Он је Америку од дивљих сила природних и од неуких народа отео и скроз преобразио; он многострučним путовима продире у најудаљенију Азију, и пред њим се једва и Китај држи; он је Африку

---

[1]) Ратни хатишериф од 6 (18) декембра 1827 сматра све Франке као непријатеље, и опомиње на предање, по коме су „неверници, сви колико их је год, један народ.“

опасао са свих обала њених; он влада светом, незадржљив, многолик, неприступачан, неодољиво опремљен оружјем науке. У последњим десетинама година тај дух је силно пробио у отоманско царство. Он је себи створио органе у Грчкој и у Србији, у Египту и у Цариграду.

Енглеска и Русија често стоје једна спрам друге као непријатељи, а њих две, при свем том, један исти посао врше. Исто тако Русија наставља своје старе ратове против Татара; а и против Турака од ње су најпресуднији ударци. Развићем своје поморске силе и својих трговачких интереса, Енглези су потиснути били да изврше утицај на Турску, у ком су другим обликом поновљене гдекоје мисли из крсташких ратова. И у Немаца се буде предања старога западно-римског царства. И томе свему само се придружују ослобођени народи.

Међу тим дух се муслиманских држава сам сплео и збунио; боја му бледи; духови га запада надваљују. И ослањајући се на наше историјско посматрање, ми можемо с поузданошћу изрећи, да се тај велики обрт не може више натраг потиснути; он ће се до краја непромењивим током извршити једним или другим начином, путем хиљадоструких и хиљадостраних човечанских тежења.

ПРИЛОЗИ

I

Како се смањивало хришћанско становништво у Турској

Као што смо казали, врло је тешко изнаћи како је велики део хришћанскога народа у областима отоманскога царства примио веру мусломанску.

Путници су покупили само узгредне белешке; домаћих бележака никако и нема.[1])

Али има за историју истока још један извор недотакнут. То су извештаји римских нунција или изасланика, који су подношени папи или пропаганди. Они су нарочито и имали интереса да посматрају како је напредовало прелажење од хришћанства к мусломанству.

У Риму сам имао прилике да погледам у гдекоји од тих извештаја, и пошто овде о тој ствари говоримо, хоћу да изнесем белешке које се могу покупити.

1. Relatione del Padre D. Alessandro Comuleo Arciprete di S. Hieronymo di Roma sopra le cose del Turco. Bibl. Barberina nr. 3392.

Године 1594 посла Клеменс VIII протопопа Комулеа у Ердељ, Москву и Пољску да спреми рат против Турака. Барем налазимо поменуту релацију заједно с упутствима које му је папа дао. Релација је врло малена. Али писац обећава много више, ако само папа зажели. У оним белешкама те врсте које ми познајемо, наводи се поглавито број хришћана отоманског царства који се могу борити. Он рачуна 140000 људи у Арбанији и Маћедонији, 100000 у Херцеговини, Славонији и Хрватској; толико исто у Србији; 200000 у Босни: све хришћана западне или источне цркве, крвних непријатеља својим турским господарима. Не знам на каквим је основима писац тако рачунао; по свој прилици тако су му урођеници сами казивали.

---

[1]) Шта се може очекивати и од списа који нарочито о тим земљама говоре, може показати пример Јов. Герхарда од Мајерн. Он је написао прилично учену књигу: Spicilegium observationum historico-geographicarum de Bosniæ regno 1737. На стр. 134 има и глава о становницима. Али је за њу тако мало грађе нашао, да је простор те главе морао испунити белешкама о ускоцима.

2. Relatione della visita fatta da me, Marino Bizzi arcivescovo d'Antivari, nelle parti, della Turchia, Albania e Servia alla stà di Nro Sgro P. Paolo. V. 1610. Bibl. Barberina nr. 1160, 75 листа.

Архибискуп барски имао је и дужност да по овим крајевима путује, пошто је он полагао право на прву столицу у Србији, и мислио је да има и формална права над Херцеговином.

Он не допре до босанско-српских планина, али му би добављен поп из Приштине, који му је дао извештај о стању хришћана по оним крајевима. И владика из Софије јави му се, и каза му што је требало о својој епархији.

Још је било на све стране католичких хришћана; софијски владика се још хвалио да је обратио у западну цркву неколико православних.

Али је број хришћана у Арбанији био много већи.

Марино Бици рачуна да су од 400000 становника — ко би то веровао? — 350000 западне цркве. На десет хришћана (он као да мисли људи) падао је по један Турчин. Владика не може довољно да се нахвали побожности тих људи. Они очитају по једну молитву и пре него што у цркву уђу, још пред вратима црквеним. Милина му је било бити на њиховим литијама, где се хришћани раздвоје у два кора, па певају: Христе помилуј, Господи помилуј! Још се живо сећају свога народног јунака, Скендербега. У новије доба су се у Арбанаса нашле само краће песме, више налик на грчке него на српске. А онда су певали опширне јуначке песме о делима Скендербеговим.

Али је при свој тој побожности и при свој тој народној свести Марино Бици опет познао да се ти људи лако могу одметнути. Попови су били крајње незналице. Ниједан већ није разумевао латинске мисе коју је читао; заборављали су да врше тајне западне цркве, нарочито последње помазање; трпели су женидбе у недопуштеноме сродству, и ниједан није био у стању никога поучити.

И још тада се народ беше почео турчити. Арбанаси су мислили да ваља покоравати се господару коме је Бог земљу дао; нису крили да је њима до тога како ће сами себи олакшати; чинило им се да је довољно, ако у себи унутра хришћани остану, а ако се само привидно приклоне мусломанским обичајима.[1]) Тако је дошло до тога, да су се

---

[1]) Овога појава те прелазне периоде није нестало ни дан дањи. У својим белешкама о Горњој Морави г. И. Јастребов пише ово: Латинским поповима није испало за руком да целу Горњу Мораву покатоличе, али они многе сматрају за католике. Тако у Горњој Морави, или управо само у Загорју *има становника који држе и хоџу и попа латинског*, као што има и тајних православних у Спатији, за реком Скумбом код Елбасана. Двојеверци католици зову се Љармани т. ј. разне боје За те Љармане 1843 године латинско свештенство па и само француско посланство у Цариграду јако су се заузимали, јер Турци Гиланци, а особито Малић-бег, нису могли

често људи турчили, а жене су још држале хришћанство. Често је какав ревностан калуђер у таким случајима жене искључивао из хришћанског друштва, те их тиме нагонио да и оне пређу у ислам. Владика нам казује како је наставао код једног спахије, којему се тек отац био потурчио, а то је учинио „ради неколико човечанских обзира.“ Други пут је наставао код једног муслимана, који је своју жену, која је још била хришћанка, купио за неколико гроша од њезина оца. Турци и хришћани женили су се међусобице без икаква зазора. Често су по читава села напуштала веру да се опросте порезе на главу.

Бивало је словенских крајева, у којима су се истурчиле биле старешине, а жене и чељад су сва још била у хришћанству.

„Свак мисли, узвикује Марино Бици, да ће у Србији и у Арбанији хришћанства нестати кроз десет година, ако му се у помоћ не притече.“

Али ипак није то тако брзо ишло, као што се види по другим белешкама.

3. Scritture di Alessandro Macedonio 1618. Archivio Venetiano.

Истражујући одношаје Млечића према неапољскоме вице-краљу Осуни наиђем у писмима Спинелијевим од 10 (22) јула 1618 и 1 јан. 1619 на ове списе.

То су белешке једног емигранта који се трудио да против Турака крене хришћанске кнезове и старешине, међу осталим и поменутога вице-краља. Ма да на њ пада обична сумња да ће свашта представљати много лакше него што је у истини, опет су његови подаци занимљиви.

Он каже да је Маћедонија, у коју он броји и Бугарску и Србију, још пуна слободних племена, која се никада нису покорила Турцима и живе под законима које су сама себи прописала. На једнога Турчина пада сто хришћана. Арбанаси се вежбају оружју још од детињства. Ту има више за рат добрих људи него и у ком другом хришћанском царству. Варварски тиранин никада није смео да им узме оружје а камо ли децу као у другим областима, нити је могао да истиниту службу божију истисне својом лажном вером. Међу најодличнијим брат

трпети те двојеверце у својој околини, и јако су их притешњавали, што не врше само турске обреде, него се и католицима називају. Тако је у марту поменуте године парох Антоније Мировић из отока Лесине писао француском посланику, жалећи се на Турке који нападају Љармане у селима Стубли, Бинчу и Летници и молећи га да изради код Порте да их она призна за јавне католике.“ Тумачећи шта су Љармани И. Јастребов још бележи у напомени ово: „У нахијама ђаковачкој, призренској, пећској и многим другим местима има људи, који носе по два имена: хришћанско и турско. Ова мода је продрла чак у племе латинско Никај и Мартур као да је уз пркос фратрима који једнако против тога говоре“ Гласник LX, стр. 133 Прев.

ствима влада чврста заједница. Свако братство може избацити увек по 50 људи на бојно поље, који бирају за вођа најбољег јунака, по свој прилици измеђ' браће најодличнијега племена, и тога слушају без поговора. У Србији и у Бугарској живи најлепши народ, висока стаса, врсган у оружју, ма да сад смеју носити само дугачке штапове; тај народ је одан вери, частољубив је, поуздан, постојан и пун жеље да свога непријатеља са господства збаци."

Као што он у Арбанији броји 100 хришћана на једнога Турчина, тако и за Херцеговину вели да је у њој врло мало Турака, а за Босну помиње да Турака у њој има много мање него хришћана.

Не може се порећи све што он говори, а мора се признати да мало јаче наглашава добре стране. Ни он не одриче да се већ многи турче. Само што он мисли да ће се ренегати повратити у хришћанство.

4. Informatione di fra Bonaventura di S. Antonio 1632.

5. Summario della relatione della visita d'Albania fatta da don Marco Crisio 1651. И једно и друго у библиотеци Chigi у Риму G. III, 94.

6. Notizie universali delle stato di Albania e' dell' operato da Monsr. Zmaievich, arcivescovo di Antivari, visitatore apostolico di Albania, esaminate nelle congregationi generali della propaganda fede di 3 Dcbr 1703. — 12 Febr. 1704. Bibl. Barb.

Оно чега се Бици бојао одмах, наступило је тек мало по мало. Течајем XVII века хришћани су нагло турчили се.

Још у књизи о Србији ја сам поменуо путника Монте-Албана, који је око године 1625 из Дубровника преко Фоче у Нови Пазар путовао и тамо посматрао чудновати склоп породица, састављених из муслимана и хришћана. То ће рећи да је само неколико чланова породице било оставило хришћанство, а остали да су још држали стару веру. Већ је он налазио урођенике на месту санџака и бегова.

О Арбанији нам дају податке горе наведени духовни извештаји.

Фра Бонавентура се жали, како се у многим општинама од 20 година није никакав свештеник појавио. Дон Марко Кризио говори чак и о владичанствима која су празна, и казује како се нарочито мушкарци јако турче.

У ствари се велики обрт већ био свршио. То је морало бити у првој половини XVII века. Бици је рачунао у Арбанији 350000 католика. И ко би рекао, да их Марко Кризио већ не броји више него 50000?

И ако узмемо да је први ојачао, а други веома омањио број, опет пада у очи и остаје огромна разлика међу тим белешкама.

Године 1651 архибискупија драчка је имала грдне штете, али је опет бројала 14000 душа хришћана. Године 1671 умањење је још једва осетно, још се бројало 13650 католика; али године 1703 није их било више од 8000 с неким додатком. Архибискупа Галате небрежљивости приписује се највише овај штетан утицај.

Бискупија Запа бројала је 1651 још 12400; 1671 није их било ни 9230, а у 1703 и тај је број спао на 7971. У Скадру се 1671 бројало још 20270 душа, а тридесет и две године позније, 1703 — већ само 12700 католика.

Могло је бити и других узрока који су ово изазвали, али је главни отпадање од вере да би се избегле политичне неприлике.

Још је Змајевић дочекао, да на један пут 2000 душа пређу у ислам само да би избегле некакав тежак данак, који је натурен на њихово место.

И то се отпадништво догодило тако близу нашим временима, кад се за турско царство свуда држало да је у опадању.

Може бити да ћемо ми доживети да дочекамо покрет реакције против овог жалосног развијања.

К овоме могу се додати и белешке о истоме предмету које је Ранке покупио из једнога италијанскога путника и које су штампане уз прво издање.

Монте-Албано је 1625 путовао из Дубровника преко Фоче и Новог Пазара у Цариград. Нашао је у земљи кроз коју је пролазио многе домаће санџаке и бегове који су земљом управљали не хајући много ни за пашу ни за султана. Тај је путник опазио да се турчење непрестано настављало и да су многим хришћанима њихови најближи сродници, браћа и синови били већ турске вере. Исти прича како су некадашње проније с преласком у ислам претвориле се у чисте баштине. Л. Ранке, бележећи то, изриче сумњу да ли се Сулејманов канун икада и остварио у овим пределима. Изгледа да су већ за Ахмеда I (1603—1617) проније биле потпуно наследне. То се види из Аинијевога дела о законодавству Сулејмановом, а један опис Турске преведен с турског који носи наслов: Descritione tottale di tutta la potenza ottomana prezentata al Gran Turco Sultan Ahmed Han (рукопис у бечкој библиотеци Hist. Prof. 889) наводи да у Босни синови не војују као другде један за другим, него наследство деле, и сви на војску иду. Тим се разлогом могла подупрети наследственост ових имања, баш и да би то начело иначе било противно турскоме реду.

II

Руско војевање у Србији 1806—1812 године[1]

На измак 1806. године, док се још није било све прекинуло с Турцима, ђенерал каваљериски Михелсон, који је онда имао главну команду над својом дњестровском војском, пошаље потајно чиновника Кара-Ђорђу те му јави да цар пристаје да буде Србима покровитељ и да им помогне, чим то допусте ствари које су још неизвесно стајале. То је учинио поглавито за то да им улије поуздања у Његово Величанство, како ће се оно старати да се и код њих поврати мирно стање. Онда је Михелсону послано из Петербурга 13 000 дуката, да их пошаље у Србију чим Руси с Турцима буду прекинули. Кад чуше Срби, да је руска војска прешла преко Дњестра, веома се обрадоваше, јер беху уверени да ће пасти турска влада. Они се драговољно и сложно заклеше: „да ће се тући за веру, која је и руска, за часни крст, и за православног руског краља.“ [2])

Кад је стање стајало тако, Кара-Ђорђе поручи Михелсону да пошље у Србију руске војске, али се то у први мах није могло учинити. Ваљало се најпре утврдити у кнежевинама и не цепати малу нашу војску. Међу тим је Михелсон давао Кара-Ђорђу новаца, а за војску му обећа, да ће је послати на пролеће. На тај су се начин почеле наше везе са Србијом, а после су се већма развиле и биле су тесно скопчане с ратовањем против Турске.

У априлу 1807. г. буде послан ђенерал-мајор Исајев у Малу Влашку (т. ј. на северо-источну границу садашње српске кнежевине). У његову је одељењу био олоњецки батаљон и једна чета козачка,

[1]) Уз руски превод Ранкова дела „Исторія Сербіи по сербскимъ источникамъ-Сочиненіе Леопольда Ранке. Переводъ съ нѣмецкаго Петра Бартенева. Москва 1857“ (друго издање 1876) има на крају као допуна овај чланак под насловом „О сношеніяхъ Россіи съ Сербіею“, изведен из списа Михаиловскога Даниљевскога „Описаніе турецкой войны съ 1806 до 1812 года.“ Још уз прво издање мога превода ја сам тај додатак руском издању у преводу приложио. Отуда га и овде стављам међу ове прилоге.

[2]) То су суште речи којима се куниjаху.

два пешачка топа и два донске артиљерије, нешто Арбанаса и пандура: свега на 1500 људи. Априла 27 Исајев приспе у Краљево имајући заповест да ступи у свезу с Кара-Ђорђем, и да му буде у помоћи, како би тако привукао на тај крај силу великог везира с доњег Дунава. Исајев, дошавши у Краљево, јави се Кара-Ђорђу, и заиште од њега поузданих гласова о српском раду, да би и он са својим одељењем онако окренуо како ће према стварима ваљати. У тај мах оправи и коњичке страже, да облећу Зимницу и Турну, градове, који су били у турским рукама. 12 маја дође Исајеву писмо од српског вожда и у њему молба да се примакне ближе к Дунаву, а ту ће се договорити како ће даље, и Исајев дође из Краљева у село Изворин. 17. маја изађе те узме положај на Дунаву очекујући српског чиновника који је био одређен да се с њиме договара, али њега не би, јер су Турци три дана силно ударали на Србе и бејаху прекинули пут између нас и њих. Међу тим се Исајев извести како су Турци прешли преко Дунава у Турну, те се и он узмакне у Краљево да заклони леђа. Кад Турци чују, да је Исајев отишао у Краљево, врате се преко Дунава. Исајев дође опет у Изворин, састане се са српским војводом Миленком Стојковићем, и договори се с њиме да наше оно одељење пређе преко Дунава, па да заједно са Србима удари на видинског пашу од три туга Мулу-пашу, који је стајао у Малајници на реци Штубику с 5000 људи у утврђеном стану. Код острва Олмара пређе Исајев преко Дунава 18 маја, и састане се са Србима. Други дан пођу заједно к реци Штубику, и науме да ударе на турске опкопе нашим левим крилом. Напред су ишли Срби. У први мах они буду одбијени. Исајев поведе на јуриш олоњецки батаљон, Коваке, пандуре и Арбанасе, а у помоћ стану просипати ватру четири руска топа. Први шанац узму за један час, а на скоро отму и остале. Непријатељ нагне бежати изгубивши четири топа и тринаест застава. И Мула-паша се рани, те се с разбијеном војском затвори у Видин. Штете је било с хришћанске стране свега до 150 људи. Исајев остане и даље на десној обали дунавској и не хтедне ићи дубље у Србију не смејући остављати без икакве заштите Краљево и Малу Влашку.

Бој на Малајници јако је укрепио оно поуздање српско у Русе, којега је већ и дотле било међу Србима. С прва кад је к њима дошао Исајев, били су незадовољни што је довео онако мало војске, и срдили су се на Михелсона што им није послао више војске, које он није могао учинити, јер је сва руска војска била мала. Михелсон је после јављао о томе овако: „После боја на Малајници Срби се уверише из саме ствари да непријатеља не побеђује велика гомила но јунаштво изучене војске и војводе кад добро управљају.' Кара-Ђорђе, који се пре хладно владао према Михелсону, сад је на једанпут постао према њему љубазан" [1]). После је Кара-Ђорђе кад се год сретао с Русима

---

[1]) Тако је стајало у извештају Михелсонову од јула Nr. 95, који је слат цару.

питао увек за њих: „Има ли ту и моје браће?". Тако је он звао олоњецки батаљон, и кад се налазио с војницима и с официрима из тога батаљона, љубио се с њима и питао се за здравље. Цар Александар, желећи да са Србима уреди сталне везе, заповеди Михелсону, да пошље к њима државног саветника Родофиникина, који ће боравити стално или код Кара-Ђорђа или код народног Совјета, како кад затреба. Родофиникину је било препоручено да упућује Србе како ће уредити унутрашњу управу, да скупља све до ситница гласове о догађајима, и да увери Србе како ће их Русија заклањати и помагати новцем и оружјем, које већ беше и почето, јер им је мало пре тога било послато 100.000 гроша, 4500 пушака, праха и олова.

Септембра 1807 године кнез Прозоровски, који замени Михелсона, желећи да још боље утврди свезу са Србима, поткрепи Исајевљево одељење послав му још пет батаљона и једну козачку чету. По највишој вољи дâ се Србима 6000 дуката и пошаље им се један инжињерски мајор, под именом војног поручника, да разгледа и поправи њихове градове. Кад се Русија помири с Турцима, Срби се, без обзира на указану им помоћ, никако нису могли склонити да стану у турско поданство по пређашњем. Родофиникин их смири, и да би у њих улио бољег поуздања, објави писмено 7 априла, да је међу главним бригама цара Александра и срећа српског народа. Још је Родофиникин имао доста посла стишавајући унутрашње раздоре међу Србима, којима није било по ћуди што је Кара-Ђорђе сам управљао Србијом. И кнеза су Прозоровског молили да постави кога другог место њега. Родофиникину изађе за руком, те поврати мир и утиша свете мутње.

У мају 1809 године велики везир Јусуф-паша састави у Шумли до 40.000 људи, и како је кнез Прозоровски био под Браилом, науми да се тиме користи, па да удари на Србе. Тако се обезбедивши с те стране, мислио је да ће после с бољим поуздањем моћи дочекати Русе у бугарским равницама. Сам остане с главном силом у Шумли, а нешто војске пошље у Србију, на коју страну упути и солунског и сереског пашу. Турци надвале великим бројем. Натерају Кара-Ђорђа те дигне опсаду око Ниша, узму Делиград и пођу на Београд. Срби су приклињали кнеза Прозоровског да заповеди ђенерал-мајору Исајеву, који је био у Малој Влашкој, да пређе преко Дунава њима у помоћ. „Само нек се угледају Руси, писали су они, па ће се Турци и сами разбећи, те ћемо се ми спасти." Кнез им је Прозоровски одговорио: „Руска је флотила у Галацу, па не може проћи Дунавом мимо турске градове: Браилу, Силистрију, Рушчук, Ђурђево, Никопоље и Видин, а Исајев се без флотиле не може ни превести с коњицом и с артиљеријом на самим рибарским лађицама. Саветујем вам да се притрпите док не пређе руска војска преко Дунава".

Прави је узрок био те кнез Прозоровски откаже Србима ту њихову молбу, што није хтео да шаље преко Дунава Исајева, очекујући

да се објасни шта је намеравао бечки двор, јер му у то доба још нису били стигли гласови из Петербурга, по којима је могао знати да му се већ не треба бојати да на њ с леђа не ударе Аустријанци. Кад су прочитали одговор кнеза Провоpовског, којим беху позвани да чекају док не пређе руска војска преко Дунава, Срби стадоше очајавати. Турци се раширише по Србији, али, незналице, као што су били, нису се умели користити већим бројем, којим су били претежнији од Срба. Кара-Ђорђе и његове војводе задржавали су Турке четничком војном, а Турци место да су гдегод одсудно ударили, опкопавали су се у шанцеве, бранећи се од смелих нападача. Међу тим су Срби непрестано викали на Русе. Кнез Прозоровски, пошто добије добре гласе, што се тиче Аустријанаца, заповеди најпосле Исајеву, да се крене у помоћ Србима и да пређе преко Дунава, па да освоји град Кладово више Видина, који се по турски звао Фет-Ислам (слава Исламска) све да би одржао поуздање у нас, које се стало колебати и да би се избавио прекора. Ту је мислио кнез Прозоровски да уредя сталну свезу међу нама и Србима.

Исајев се дигне из Краљева са 6 батаљона, с 2 чете Козака и с 500 пандура, и 2 јула пређе преко Дунава. Под Кладовом се састане са српском војском, које беше 1000 људи, и стајаше ушанчена у брду. Кад Турски заповедник не хте града предати, Исајев науми да узме Кладово на јуриш, и раздели војску на шест колона. Први је део био батаљон старооколски с пуковником Турчаниновим, други је био батаљон пензански с пуковником Желтухином, трећи су део били пандури с пуковником Куртом, четврти малоруски гренадири с пуковником Вајсом, пети део ловачки шести батаљон с пуковником Гљебовом, и шести део батаљон сибирских гренадира с пуковником Ахтом. Прве су четири колоне биле наређене да ударе на град са суха, а пета беше намештена на лађе, и беше јој заповеђено да удари на град с Дунава. Шеста остане у резерви. Испред јуришних колона паходило се све по 30 стрелаца и официр, а за њима су ишли Срби а лествицама и фашинама. Иза колона су ишли Козаци.

У зору 9 јула пођу на јуриш. Батаљон старооколски први устрчи на бедеме, али га потисну у шанац и војвода му се пуковник Турчанинов рани, а пуковник Атанасјев, који га замени, погибе. Кад је друга колона дошла на назначено јој место, Срби што су носили напред фашине и лестве разбегну се, а колона се спусти у јендек, па ту и стане. Пандури, који су били у трећој колони, прсну унсти мах, а малоруски гренадири попну се на бедеме, те су се ту четврт сахата држали. Она колона у резерви пошље им се одмах у помоћ, али не погоди правца, те не дође малоруским гренадирима. На њих пак навале Турци свом снагом, и не могући се држати, мораше уступати. „Тако видећи где нигде не иде за руком, извештава Исајев, а немајући чим поправити ствар, још већма по томе, што се војска ушав у јендек стала расипати по њему, заповедим да се добује на збор, и

да се уступање из јендека брани топовима. На јуришу је од наше стране погинуло 335, а рањено 603 човека."[1]) Сутра дан пређе Исајев преко Дунава.

У августу 1809 године, по смрти кнеза Прозоровског, кад је главну команду над руском војском узео у руке кнез Багратион, Срби су стајали у врло жалосном стању. Турци се беху упутили и у сами Београд.

Није им се могло помоћи с малом војском, а већа им се помоћ није могла послати, једно што је руска војска била разметнута на далеко, а друго што је беху болести којекакве ослабиле. Исајевљево одељење ван пандура није бројало више од 2000 људи, и то све непоуздане војске од влашких сељака и скиталица. Тако кнез Багратион, не могући никако помоћи Србима, заповеди руском поверенику у Београду Родофиникину, да Кара-Ђорђа и народ батри да се држе и да се јуначки одупиру непријатељу, као и да их увери, да ће се руска војска што пре кретати преко Дунава, те тако привући на се непријатеља, још и да ће им се послати новаца, оружја и опреме ратничке. Кнеза Багратиона писма и не дођу у руке Родофиникину, јер Срби бише истиснути из Брзе Паланке, и тако се прекину наше везе с њима. После тога, пошто је кнез Багратион почео ударати на Турке, дођу му 30 августа гласи у Кистенце, да су Срби на ново разбијени, да се хиљадама спасавају у Аустрију, имање склањају у планине и на нас се врло срде, што смо их ми омели својим обећањима, те се нису помирили с Турцима, који су их нудили, већ два пут, потпуним опроштајем. Повика је на Русе све већма расла, хтедоше да убију и самог Родофиникина; он морадне ноћу побећи у Букурешт. Тако на један пут затеку се пред кнезом Багратионом све везе са Србима прекинуте. Турци господоваху од Београда до Видина, и беху готови да упадну у Малу Влашку.

У мају 1810 године, кад је над руском војском командовао већ гроф Каменски, било је постављено на српску границу одељење Исајевљево под главним заповедништвом грофа Цуката, а у том одељењу беху чете: староингерманландска, пензанска, и олоњецка и пет батаљона од резерве, на број: 4045 људи

4 козачке чете, на број:	1405	„
пандура и Хрвата	1900	„
Свега	7350	људи.

Та је војска била раздвојена. Један је део под заповедништвом пуковника Желтухина, који је износио 4784 човека, био одређен да чува Малу Влашку, а други на број 2331 пешак, 935 козака и 300

[1]) Тако стоји у извештају Исајевљеву од 10 јула Nr. 1005 поднесеном Милорадовићу.

пандура био је одређен да војује са Србима, али је имао заповест да се не креће, док му се од главне команде не заповеди. Гроф Каменски покоривши Силистру, окрене се 1 јуна на Шумлу, и заповеди грофу Цукату да иде у Србију и да ту област брани, старајући се да одвуче Турке с главног бојишта на горњи Дунав. Ноћу између 4 и 5 јуна пређе гроф Цукато преко Дунава на оструву Олмару, и други дан се састане са Србима. Своју војску, што је стајала близу Дунава, Срби предаду под заповедништво грофа Цуката. Главна сила српска стајала је на босанским и арбанаским границама. Кара-Ђорђе је био с војском на Делиграду, на цариградском путу, који је преко Софије и Ниша ишао кроз сред Србије. На Дунаву је био у турским рукама Видин и градићи: Брегово, Неготин, Праово, Дуда, Брза Паланка и Кладово, и одатле су излетали Турци те наоколо пустошили.

Гроф Цукато опседне одмах градић Дуду, намишљајући да га отме, како би тако обезбедио свој прелазак У исти мах помогне Србе с нешто руске војске да опседну Кладово и Брзу Паланку, а коњичке страже распу се на све стране. Видински заповедник Мула-паша кад чује да су Руси прешли преко Дунава, поткрепи гарнизоне у Неготину и Праову, не би ли уздржао наше да не ударе на Видин. Кроз неколико дана изађу Турци из Праова, те ударе на авангарду грофа Цуката, у намери да наше одбију од Дуде, али не учинише ништа. Тај је градић био на брегу, па посада, видећи с висине како страда помоћ што јој беше пошла, не надајући се више спасењу, преда се 16 јуна, на број њих 302 човека, с том погодбом да може слободно отићи. Одмах за тим и с таком истом погодбом преда се и Брза Паланка, у којој је било 650 људи. Кад тако обезбеди превоз на Дунаву, гроф Цукато пошаље војске и унутра у Србију, заповедивши да се очисти од турских чета онај крај међу Моравом и Дунавом, како би се подигла свеза с Делиградом, где је био Кара-Ђорђе. Гроф Цукато са својим одељењем није се одмицао од Дунава, не хотећи оставити Малу Влашку без обране. У Краљеву се беше врло раширио страх, јер се беше упутио у Малу Влашку неки турски паша, намеравајући да продре у Оршаву. Исајева пошље из Србије у Малу Влашку да прими заповедништво над војском. Гроф Цукато намести се пред Праовом јако утврђеним, у ком је било много турске војске. Ван малог чаркања није се десило ништа знаменитије ни у његовој војсци ни у оним распослатим четама.

Док је међу тим Каменски опсађивао Шумлу и Рушчук, протекоше и месеци јун и јул. Што не би среће у јуришу на Рушчук, то се осетило и у српским стварима. Велики везир, охрабрен што је одбијен тај јуриш, заповеди одмах пашама да ударе на Србију. На Србију се доиста и подигоше паше с две стране: од Ниша и од Арбанаске. Све клону. Српске војводе стану викати на нас вајкајући се што су се толико много уздали у Русе. Једина челична рука Кара-Ђорђева што могаше да све незадовољнике одржи у покорности. Кара-Ђорђе описиваше грофу Цукату тешко стање српско, и мољаше га за

помоћ. Гроф Цукато не имаше чим помоћи Србима, ма колико да бејаше рад, јер оно војске што је било у њега једва је стизало за одбрану Мале Влашке и дунавских обала. Видећи већ крајњу невољу међу Србима, који су стали очајавати и за обрану своју, гроф Каменски пошље испод Рушчука у Србију пуковника грофа Орурка с ладошком четом, с батаљоном волињских улана, с козачком четом и с 300 Арбанаса покрај 4 лака топа и 4 од донске артиљерије.

Августа 11 гроф Орурк се састане с грофом Цукатом и добије од њега заповести да са својом војском добро мотри на Праово и Неготин. Баш у путу ухвати повећу чету коњице од Видина, која је онуда крстарила. Паша из Праова опази то, па хотећи да заробљенике ослободи, изађе с повећом силом те поломи Арнауте и Козаке. Турци подигну страховиту вику, па нагну за њима. Али слава не потраје дуго. Турци на један пут опазе пред собом два ладошка батаљона и десет топова. Ватра из наших топова за час их обрне назад. За њима се стискоше волински улани и Козаци, те их гонише до самога Праова. Гроф Цукато, мислећи да се Турци после такога пораза неће усудити да скоро опет изиђу из шанцева, заповеди грофу Орурку да пређе преко Тимока па да иде према Видину, и развидевши како стоје ствари да се за недељу дана врати. Гроф Орурк се крене 14 августа. Другога дана дођу грофу Орурку Кара-Ђорђеви посланици, приклињући га, да иде што може пре у Делиград у помоћ Србима, иначе ће, поручивао је Кара-Ђорђе, он морати напустити Делиград и тражити спасења у Београду, остављајући целу ону страну турској самовољи, а Турци су унутра по Србији чинили већ свакојака беснила. „Наше је очајање, писаше Кара-Ђорђе грофу Орурку, изашло на врх, војска се сваки дан све више разилази. Турци робе и секу нејач. Ви нас једини можете избавити.“ Гроф Орурк се на то одмах дигне на Делиград, известивши грофа Цуката о свему. То му је гроф Цукато и одобрио.

Кара-Ђорђеви посланици поведу војску грофа Орурка уз Тимок кроз планине и кршеве. На путу је био градић Бања, у коме су били Турци. Градић није велик, али је знаменит што је на добром месту и на путу у сред Србије. Срби су два пут огледали да га освоје, али су оба маха били одбијени са штетом. Гроф Орурк је могао Бању и обићи, те отићи Кара-Ђорђу наоколо, али науми да узме Бању, желећи да с победним гласом дође у помоћ Србима и да им утврди поуздање у Русију. Испред Бање је стајала турска коњица. На њу пошље гроф Орурк волињске улане и Козаке, а ладошку чету упути да заузме брдо с леђа граду. Улани и Козаци поломе оне турске коњике, а Ладошци заузму брег, те одатле одмах онај час јурише на први шанац, у ком је било 400 Турака с једним топом. Шанац отму на јуриш за по сахата; од оних 400 Турака у животу их остане 90, а остало све изгине. Паша, који је био у главноме шанцу, видећи силно јунаштво ладошке чете, и где му пропаде сва коњица, поплаши се, те се преда,

с погодбом да може слободно отићи, само да више у тој војни не војује на Русе. С наше је стране било у томе боју мртвих и рањених 126 људи.

Гроф Орурк, свршивши то, остави српску посаду у Бањи, а сам одморивши се с војском неколико сахата, похита на Делиград где приспе 23 августа. Срби, кад опазише Русе, зарадоваше се јако. Српска војска, народ и свештеници, све то изађе пред наше на сусрет с развијеним заставама. После радосна поздрављања служили су службу и молили се Богу за здравље цара Александра. Кара-Ђорђе, објашњавајући грофу Орурку стање ствари, говораше му да турска војска ту на Делиграду није опасна и да не може ништа радити, јер је српски стан Делиград јако утврђен, но да је Србији на досади она војска од 15000 људи на Морави код Јасике, што јој је војвода везир Ахмед Рушид с три паше, међу којима је и храбри Исмаил-беј, јер ти Турци чине страховита пустошења наоколо, и попалили су већ 40 села. Гроф Орурк, саслушавши Кара-Ђорђа, одговори му: „Да идемо па да разбијемо везира!“ Те тако и науме.

Кара-Ђорђе и гроф Орурк крену се из Делиграда 24 августа, те за дан дођу у Јасику, где су Турци били порушили српски шанац. У шанцу је било много српских мртваца, на којима се видело да су мучном смрћу помрли. Они одмах стану поправљати шанац, те су сву ноћ копали, и до зоре сврше предњу страну. Сутра у зору опази Ахмед Рушид да је српска војска дошла у Јасику, па и не мислећи да смо и ми дошли у помоћ Србима, јер гроф Орурк беше поставио своје људе на заклонито место, науми да одмах удари на Србе. На стану оставе у резерви Исмаил-беја, а остали стану прелазити Мораву. Ахмед Рушид удари одмах с два топа на Кара-Ђорђев шанац. По странама су на шанцу били све Срби, а о трагу је стајала ладошка војска, волињски улани и Козаци с артиљеријом. Ту их одбију. На то Турци ударе на десно крило. Срби, што су били спреда, устуле, а Турци се наклопе за њима, али их дочека одмах ладошка чета и артиљерија. Томе пак, што ту на један пут искрсе руска војска, толико дана хода од Дунава хоћаше се везир скаменити од чуда. Он се одмах устави. Улани и Козаци не дадоше му много мислити, но одмах ударе. Турци их и не дочекају, но онај час нагну бежати.

Исмаил-беј, који је био у резерви, опазивши шта би, крене се и сам са својим четама, прикупљајући уза се разбијену Рушидову војску, па пође на брод на Мораву. Гроф Орурк не хтеде сметати прелажењу, но се стане спремати да их дочека. Чим преброди Мораву, Исмаил-беј удари. Гроф Орурк дочека га паљбом из топова, па побркавши му редове вештим нашим гађањем, удари на њ с волињским уланима и Козацима, заповедивши ладошкој чети да иде одмах за коњицом. Турци прсну куд који, и без икаква реда нагну гомилама на Мораву. Гроф Орурк их је гонио до воде, а ту се устави те стане пуцати на њих

ђулетима и гранатама. Бој трајаше 7 сахата, и с наше је стране осем Срба било 55 мртвих и рањених.

Победа на Јасици обрадова Србе веома, јер они не беху никад одржали тако славне победе над својим крвницима. Кара-Ђорђе повери трофу Орурку сву своју војску да потпуно и неограничено располаже њоме, с правом да може и смрћу казнити, а он се дигне у Београд, да уреди грађанске ствари, и скупљање војске и хране. Кроз неколико дана коњичке страже, што их беше којекуда онде послао, донесу гласе, да је Ахмед Рушид оставио шанце своје, па отишао на Варварин. Гроф Орурк се крене одмах за њим, и стане насупрот Турцима. Беше рад да у средини Србије утврђено које место има, на које би се ослањао даље радећи, и стане ту копати повећи шанац. Оближњи сељаци сви драговољно помагаше. За пет дана начине тврд шанац за 1000 људи и 8 топова. Наоколо изобарају гору по планини те начине засеке. Тада је гроф Орурк обучавао Србе правилноме кретању, и уреди их у два батаљона и три ескадрона. Лако се научише војноме реду, само не могоше никако да приме како треба с коњицом ударати. Кад се командовало на полаз, редова је на један пут нестајало, па је сваки нагао како је хтео, по пређашњем обичају. Мука их је било после искупити. Ахмед Рушид изађе из стана, те се крене 6 септембра на наш шанац, око којега је стајала војска. Турци ударе на сву нашу бојну линију, и то наизменце, час на једну, час на другу страну, али се свагда вратише одбијени. Кроз четири дана везир удари на ново на наш шанац, најпре с лица, а после с десног крила, огледајући не би ли како заишао за леђа. Ватра добра из шанца и коњица, која згодно удари, одбише га и у овај мах. Везир одступи, а у потеру се нагна сва наша војска. Пробавивши на Варварину још две недеље, везир се врати на арбанаску границу, и по том није више ни било Турака унутра у Србији. Козаци провиде пут за Мехмедом да се увере је ли доиста одступио, па се после врате грофу Орурку, те сви пођу из Варварина на Делиград Кара-Ђорђу.

Док се то догађало, помру заповедници над војском у Србији и Малој Влашкој гроф Цукато и Исајев. Њих одмени Зас, и како се баш у тај мах предадоше Рушчук и Ђурђево те Каменски могаше бити одрешенијих руку, он и дадне Засу 6 батаљона, 5 ескадрона и једну чету Козака. На измак септембра Зас пређе преко Дунава у Дуду. Видински паша, забринут што дође толика војска, изведе посаду из Неготина и Праова, и узмакне се иза Тимока Брегову. У тај мах се преда и Кладово које су били опсели Руси и Срби под заповешћу пуковника Цвиљењева. Посаде је било на 500 људи, и пусте их све слободне, само с погодбом да оне године не војују на Русе. У граду остане 21 топ и 6 застава. И тако, кад се Мехмед Рушид вратио из Варварина на арбанаску границу, био је очишћен од Турака сав десни брег дунавски до Тимока.

У половини октобра стане се војска видинског паше разилазити кућама. Гроф Каменски заповеди Засу и грофу Орурку да се врате и они на зимницу у Малу Влашку, али желећи да са свим обезбеди Србију од нападања са стране Бугарске, пошље заповест грофу Орурку, да враћајући се на Дунав, мимогред узме Гургусовац (Књажевац), ако могне без велике штете. У помоћ му се пошље ка Гургусовцу од Праова одељење ађутанта Засова, три батаљона и Козаци. И њему и грофу Орурку било је заповеђено да ударе на Гургусовац 4 новембра. У назначени дан и састану се оба одељења пред Гургусовцем. Растеравши турску коњицу која сусрете Русе пред варошн, гроф Орурк опседне Гургусовац и проспе на њ ватру из 18 топова. Обноћ Турци искоче из шанца намеравајући да се протуку, али буду одбијени. Други дан гроф Орурк напери на једно место 12 топова, те стане градити пролом, спремајући фашине и лестве за јуриш. На скоро обори топовима кулу и нешто зида. Одељење флигел-ађутанта Засова, одређено да јуриши, удари, Турци се поплаше, ступе у договор, те се предаду с погодбом да положе оружје, па да могу слободно отићи кућама. У посади је било 800 људи. Град, четири топа у њему и сву опрему остави гроф Орурк Србима. Тиме, што је освојен Гургусовац, добију Срби два округа, у којима је било преко 80 села, која су сва слушала турског заповедника што је у Гургусовцу боравио. У половини новембра и гроф Орурк и Зас пређу преко Дунава и поизмештају се на зимницу но Малој Влашкој. Тако је свршена прва и последња војна руска у Србији. Захвални Срби поднесу после грофу Орурку писмено, у којем га називљу својим избавиоцем.

Да би радио заједно са Србима и да би их уверио о стално руској помоћи, нови главни заповедник у војни 1811 год. Кутузов пошље к њима у почетку војне два одељења: једно под ђенерал-мајором Балом, у ком је била најшлотска мушкетарска чета и Козаци, заузме Београд; а друго, под грофом Орурком, буде одређено у Неготин. У јуну одељење грофа Орурка отиде из Србије. Једним батаљоном од најшлотске чете Бала заузме Београд, а други разреди унутра по Србији у градове Бању и Гургусовац, који су били прошле године узети од Турака руском војском. Турци су долазили под те градове два пут, замећући пушкарање, али им је увек било залуд. Кутузов, обративши на се силу турску, избави Србију од нападања. И тада је први пут било, те су Срби после толиких година ратног немира и пустошења један пут се смирили и дахнули душом.

III

УСТАВ КЊАЖЕСТВА СРБИЈЕ

утврђен царским хатишерифом, издан око половине Шевала 1254 године по турском, или од 10 до 12 Декември 1838 године, и послан српском народу

МОЈЕМУ ВЕЗИРУ

ЈУСУФ МУХЛИС-ПАШИ

(Да би он био прослављен!)

И

КЊАЗУ НАРОДА СРПСКОГ

МИЛОШУ ОБРЕНОВИЋУ

(Да би његов конац био шчастлив!)

По сили преимушчества и слобода, дарованих житељима моје провинције **Србије** за њину вјерност и њину привржености, и по садржанију више царских Хатишерифа, истекших раније и под различним датумима од моје стране, показало се нуждним даровати овој провинцији једно внутрење правленије и један национални Устав постојан, особени и преимушчествени, под условијем, да Срби испуњавају точно у будуће дужности вјерности и покорности, и да плаћају исправно на прописане термине мојој Високој Порти данак, ког је плаћање опредјелено и закључено.

---

1. Сходно дакле органическому Уставу, који ја дајем народу српскому, достоинство књаза дано је твојему лицу и твојој фамилији за награђење твоје вјерности и твоје привржености, и по садржанију царског Берата који си ти раније примио.

2. Внутрење правленије земље вовјерено је твојим вјерним старанијама, и 4000 кеса прихода годишњег опредјелене су за твоје сопственe трошкове.

3. Ја ти налажем у исто време:

а.) Наименованије разних чиновника провинције;

б.) Извршеније уредба закона заведених;

в.) Врховно повелителство над војскама гарнизона, нуждним за полицију и за предохраненије доброг поретка и мира земље од сваког нападенија и сваког нарушенија;

г.) Староније о предопредјеленију и покупленију терета и налога јавних, сирјеч општенародних;

д.) Издавање свима званичницима и чиновницима провинције налога и наставленија уредбених, која би била нуждна;

е.) Поступак извршенија казни, на које буду осуђени кривци по уредбама, и дајем ти право праштати са изјатијама сходнима, или и умекшавати казни.

4. Овој моћи теби повјереној сушчој, ти ћеш сљедователно имати право совршено, за добро правленије земље и житеља, ког су дужности на тебе возложене, изабрати, наименовати и поставити три лица, која, постављена под твојим налозима, сочињаваће централно правленије провинције, и заниматће се једно дјелима внутрењима, друго финанцијом, и треће руководством спорних дјела земље.

5. Ти ћеш теби устројити једну особену канцеларију, која ће бити под управленијем твог мјестобљуститеља, представника, кому ћеш ти наложити, издавати паспорте и управљати сношенијама, суштествујућима између Срба и власти иностраних.

6. Образоваће се и устројити један Совјет, састављен из старјешина и најважнијих између Срба. Число чланова овога Совјета биће 17, између којих један биће предсједатељ.

7. Онај који није Србин рођењем, или који не би био примио качество Србина по уредбама, који не би био стигао возраст од 35 година; или који не притјажава добара недвижимих, неће моћи сачињавати част Совјета народног, ни бити считајем у число његових членова.

8. Предсједатељ Совјета као и членови, биће избрани тобом, под условијем, да они буду савршено познани између њихових сограђана, својом способностију и својим качеством честног човека, да су учинили какове услуге својему отечеству, и заслужили одобреније опште.

9. После избора членова и њиног наименованија, и пре њиховог входа у дужности, сваки од њих, и сви, почињући од тебе, положиће заклетву у руке митрополита, којом се они завјештавају, не чинити ништа противно интересима народа; дужностима, које су им наложене њиховим званијама; дужностима њихове совјести, ни мојој царској вољи.

10. Јединствено дјело овог Совјета биће: расуђавати о јавним интересима народа, и теби чинити своје услуге и своје споможеније.

11. Никаква уредба неће моћи бити примљена, и никакав налог неће моћи бити сабран, без да би он најпре и претходително од Совјета одобрен и примљен био.

12. Плата членова Совјета биће опредјелена тобом са сагласијем општим и начином сходним, и кад њихова совокупленија буду устројена у мјесту централног правленија књажевства, круг њине дјејателности биће ограничен и сведен на предмете сљедујуће:

а.) Расуждавати и рјешавати вопросе и точке касателно уредба и закона земље; правосудија; данка, и прочих дајанија;

б.) Опредјелити плате и награжденија свију званичника земаљских, као и постављати нова званија, ако би се у том потреба дала почувствовати;

в.) Прорачунити трошкове годишње, нуждне за правленије земаљско, и расуждавати о средствама најприличнијима и најсходнијима за налагање и купљење дајанија, којима застираће се плаћање приходом расхода;

г.) И на посљедак расуждавати о сочиненију једнога закона, који опредјељава число, плату и правило службе воинства гарнизона земаљског, опредјеленог за обдржаније доброга поретка и спокојства.

13. Овај Совјет имаће право дати устројити пројект са наложенијем побуђенија за какав закон, који се њему полезан видио буде, и теби га представити, ставивши предсједатељу и секретару Совјета, на њему потписе своје, свагда међу тим под условијем, да тај закон никојим начином не носи дирање у закона права господствованија моје високе Порте, која је господар земље.

14. У вопросима, који ће бити расуждавани у Совјету, примиће се рјешеније оно, које буде имало за себе вишество гласова.

15. Совјет имаће право захтевати сваке године у Марту и Априлију од три предпоменута Директора извод њихових дјела за теченије године, и прегледати њихове рачуне.

16. Ова три висока сановника, Директори внутрењих дела, финансије и правосудија, као и Директор твоје канцеларије, за време, док испуњавају своје дужности, засједаваће у Совјету, положивши најпре заклетву.

17. Оних 17 членова Совјета неће моћи бити збачени без узрока, докле не би било доказано код моје високе Порте, да су се они учинили повини због каквог преступленија, или због нарушенија закона и уредба земаљских.

18. Биће избран и наименован између Срба један капу-ћехаја, који има пребивати постојано при мојој високој Порти, и отправљати дјела народа српског, сходно мојим намјеренијама царским, и уредбама и свободама националним Србије.

19. Дјела полиције, карантина, издавање налога књажеских властима окружија земаљских, управленије заведенија општеполезних и

пошта; содржаније великих друмова; и извршеније уредба касателно воинства гарнизона земаљског, све ово принадлежаће сановнику, опредјеленому за діела внутрења.

20. Онај, што му је наложено управленије финанција, имаће прегледати рачуне; гледати, да процвјета трговина; чувати и управљати приходе општенародње, којих число биће опредјелено законима земље; старати се, да се ставе у извршеније закони устројени у призрјенију трговине и дјела финанцијалних; плаћати расходе земаљске по рачунима, сочињенима од прочих сановника; он ће се старати, да се сочини списак добара јавних и приватних, као и добара недвижимих како земаљских тако и правителствених, и о обдјеланију руда и шума, као и о прочима дјелама, која се односе к његовој канцеларији.

21. Директор опредјелени за руководство правосудија, имајући у својима својствама и министерство општенароднога воспитанија и распространеније наука, има набљудавати, да ли су пресуде, које су учињене, извршене или нису, примати и рјешавати жалбе, које би подане биле против судија; увјеравати се о качествама оних, који су опредјелени исполњавати правду; и дати себи представити од њих свака три мјесеца списак свију процеса, који ће бити били суждени у теченију овога времена; старати се о стању и опредіеленију апсова, и уводити их у боље стање.

22. Он ће се занимати такође са изображенијем општенародних права, устројенијем нових школа, и с ободренијем обученија нуждних вјежества. Он ће имати надзираније над болницама и прочима општеполезнима заведенијама, и ставиће се у преписку са управитељима церковнима за устројити све што се тиче закона, богослуженија и цркве.

23. Лице страно, које није рођен Србин, или које не би национално примило било качества Србина, не може занимати ниједно од гореописана три мјеста.

24. Ова три Директора биће независими један од другога у упражненију њиних взаімних дужности, без да један буде потчињен другому, и сви ће имати сваки своју канцеларију одјелену.

25. Одјеленије сваког од њих биће раздјелено на више бироа и сјеченија, и свако званично писмо, произтичуће од сваког из њих по дјелу државному, мораће бити снабдјевено њиним надлежним потписом: и сврху тога никакво дјело, које би се тицало бироа њине взајмне зависимости, неће моћи получити свог извршенија, без да је претходително противопотписано чрез началника бироа; и тако исто никакав налог, никакво дјело неће моћи получити извршенија без да је најпре уведено и урегистрирано у књиге тог истог бироа, чијег су происхождениіа.

26. Три Директора имаће у Марту и Априлу сваке године чинити извод свију дјела, која су вођена у њинима сопственима канцеларијама, и у онима које су њима потчињене, са једним изложенијем

доказателнии, и представити га снабдјевена њиниа печатииа и њиниа потписииа, као и потписом началника сјеченија, на испит Совјета провинције.

27. Моја нарочна воља јест, да житељи Србије, поданици које високе Порте, буду защичищени у њиниа добрама, њиниа лицима, њиховој чести и њиховом достоинству, и ова иста воља царска противна је тому, да какво лице, буди које, без суда буде лишено својих права грађанских, или да буде изложено каковому гоненију или казненију каковом му драго, и за то је суждено за сходно законима опшчествених потреба, и началама правде, устројити у земљи више родова судова, за казнити кривце, или за дати правицу свакому лицу јавному или приватному, сходно уредбама, имајући призрјеније на право и оправданије, или напротив на погрешке и повиност свакот предварително судом једним доказане.

28. Слједователно никакав Србин неће моћи бити причастан новчаној, или икаквој другој казни тјелесној, или глоби, т ј. откупљенију каштиге, пре него што сходно гласу закона он не буде суђен и осуђен пред судом каковим. Ови судови, иначе, сходно закону, испитивати дјела спорна и парница трговачких, и испитивати и судити рјешително кривице и преступленија, но ни у каквом случају неће се моћи налагати или изрицати казн конфискације добара.

29. Дјеца и сродници кривца неће бити отвјетни за кривицу њихових родитеља, нити казњени за њих.

30. Три суда установљена су у Србији за испуњеније правосудија. Први биће устројен у селама, састављен из старјешина мјестних, и назван „*Суд Примирителни.*“ Други биће *Суд Првог Степена*, намјештен у сваком од 17 окружија, из којих се састоји Србија. Трећи биће *Апелацисни*, у главном мјесту правитељства.

31. Суд Примирителни сваког села састављаће се из једнога предсједатеља и два члена, избраних од житеља мјестних, и ниједан од ових судова селских неће моћи судити један предмет већи од 100 гроша. Они такође неће моћи извршивати казни, које би превосходиле затвор од 3 дана и 10 ударача штапова.

32. Парнице у њима испитиваће се и судити само изводно и устмено. Само пресуде остала два суда чиниће се писмено. Суд селски мораће шиљати к суду окружија, ког он сачињава част, један процес, већи од 100 гроша, и суђење каквог преступленија које заслужује казн већу од 10 ударача штапова, и тужитеља и бранећег се.

33. Суд окружија, који је дужан судити парнице у првом степену, биће састављен из једног предсједатеља, три члена и довољног числа писара.

34. За предсједатеље и членове суда првог степена, они, који не буду стигли возраст од 30 година, не имају права наименовани бити.

35. Овај суд имаће право испитивати и судити како парнице спорне, тако и кривице преступленија и парнице трговачке.

36 Даће се термин од 8 дана свакому лицу, које изгубивши своју парницу на суду првог степена свог окружија, захтјело би имати приступ к суду апелационому, и ако за теченије 8 дана речено осуђено лице не поспјеши апелирати на суд апелациони, пресуда суда окружног битће снажна и извршителна.

37. Суд апелациони занимаће се искључително само прегледањем и суђењем предмета и парница, које буду већ суђене биле у суду првог степена, и како предсједатељ суда апелационог, тако и 4 члена, који су њему придани, требају савршено да буду стари 35 година.

38. Членови судова српских морају бити рођени Срби, или прирођени сходно уредбама.

39. Касателно парница, које се преносе од једног суда к другому, предсједатељ сваког суда дужан је дати у руке тужитеља и одбранитеља извод суђења, снабдевен његовим потписом и његовим печатом.

40. Членови судова примирителних селских не могу бити членови остала два суда.

41. Кад један од членова ова два суда умре, избраће се за његовога прејемника најстарији возрастом и службом између људи закона; који буду већ испуњавали дужности у судовима.

42. Никакав член суда не може бити збачен под предложенијем, да је он иступио из својих дужности, пре него што ствар буде доказана у правосудију по уредбама.

43. Кад чиновници, имајући чин војени или граждански, или свјашченици, по торжественом доказанију њине кривице у слједствија једне законе пресуде, буду осуђени да се казне, како се овим лицаму не могу дати казни тјелесне, они ће се казнити или строгим укором, или ставленијем под затвор, или сврженијем, или, на конац, заточенијем.

44. Никакав чиновник књажества, грађански или војени, виши или нижи, не може мешати се у дјела претпоменута три суда; но они само могу бити позвани за извршеније њиних пресуда.

45. Будући да је трговина у Србији свободна: то сваки Србин може ју упражњавати свободно, и неће се никад дозволити и најмање ограниченије ове свободе, само ако књаз у согласију са Совјетом земаљским времено ограниченије ког предмета трговине не нађе необходимим.

46. Сваки Србин, соображавајући се законима државе, јест савршени господар продати своја сопствена добра и сопствености; располагати с њима по вољи, и остављати их завјешчанијем (тестаментом).

47. Он не може бити лишен овог права, развје законом пресудом једног од устројених судова земаљских.

48. Сваки Србин, који узима какву парницу, дужан је обратити се к суду окружија, у ком он обитава, и не може бити позван кромје пред суд окружија у ком он има своје пребивалишче.

49. Свака работа (кулук) укинута је у Србији, и неће се моћи налагати работа никаквому Србину.

50. Трошкови, које причињава садржаније и урежденије мостова и путова, биће расположени на опшчества села која су у околини.

51. Тако исто, као што је правленије централно књажества дужно имати управленије и староније о великима друмовима, куда пролазе поште, о мостовима, и о прочима општеполезнима зданијама; то и приватни дужни су знати, да је и њина ревност и вниманије у тому неопходима.

52. Ти ћеш опредјелити у согласију са Совјетом и справедљиво наплату дневну сиромасима људма, који се занимају овима пословима; као што ћеш ти разумјети се са Совјетом и о опредјеленију годишње постојане плате свима онима, који су намјештени по разним службама књажества земаљског.

53. Сваки чиновник, који захте законим узроком иступити из службе, служивши њеколико година, може то учинити: њему ће се опредјелити по иступленију његовоме сходна пенсија коју он буде заслужио.

54. Свако званије, било гражданско, било војено, било судејско, вручаваће се у Србији указом књаза, под условијем; да сваки чиновник почне с почетка од нижих степена, и буде постепено и после наддежнога опита намјештен у степене више.

55. Људи од закона имајући званија судејска, неће моћи нигда променити службу, ни получити мјеста другкуда, кромје у судовима, и биће дужни занимати се исключително у своме усавршенствованију у части судејској.

56. Никакав чиновник, ни граждански ни војени, не може, ни само привремено, намјештен бити у судовима.

57. Будући да су Срби, платежни поданици високе Порте, христијани закона греческог, иначе названог церква восточна, ја сам даровао народу српскому пуну свободу, упражњавати обичне церимоније закона њиховог, и избрати између себе са Твојим содјејствијем и Твојим надзиранијем њихове митрополите и њихове Епископе, под условијем, да они по духовному чиноположенију буду потчињени духовној власти Патријарха, сједећег у Константинопољу, који се сматра као началник овог закона, и Синода. И као што је сходно преимушчествама и свободама, дарованима издревље христијанима, житељима царства Отоманског, од завладјенија, да началници свјашченства совршеним образом управљају дјелама закона и церкве, (у колико то не би дирало у дјела политическа, равно, као што су опредјелена награжденија од

стране народа њиним митрополитима, њиним епископима, њиним игуменима и њиним свјашченицима, побожним заведенијама, принадлежећим цркви: тако исти пропис биће набљудаван у призренију содржанија и достоинства митрополита и епископа који се налазе у Србији.

58. Опредјелиће се у Србији мјеста за совокупленије особенога Совјета митрополита и епископа, за учреждавати дјела закона; дјела митрополита, епископа и свјашченика; и дјела касајућа се цркви земаљских.

59. Као што су спахилуци, тимари и зијамети у Србији укинути, тако се овај стари обичај неће никад на ново тамо уводити моћи.

60. Сваки Србин, велики и мали, подложан је плаћању данка и дајанија. Срби чиновници, постављени по службама земаљским, плаћаће њиову припадајућу част по соразмјерију добара и земаља, које притјажавају; духовенство само биће изјато од данка.

61. Будући је Србија састављена из 17 окружија, и свако окружије содржава по неколико срезова, који су опет састављени из више села и опшчества; то ће сваки началник окружија имати по једног помоћника, једнога писара, једнога казначеја и прочa лица, која би била нуждна.

62. Началници окружија занимаће се извршенијем налога, који ће им долазити од стране централног правленија књажества, тицајући се свију дјела внутрењег правленија, односећих се к њиховим дужностима; они ће се ограничавати у налагању и опредјеленију дајанија списцима, које ће они получавати од управленија финанције, и они неће се мјешати у распре, које у њиним окружијама може произвести плаћање налога, но они ће се задовољити посланијем произтекших распра и парница к суду окружном, задржавајући себи само извршеније пресуде судејске.

63. Началник среза употребиће staраније своје, да би предохранити добра и земље села од сваког нападенија, и да би зашчишчавати народ од злотворника, скитница и развраштених.

64. Он је дужан прегледати паспорте свију лица која долазе у његов срез, или која из њега излазе.

65. Он не може држати у затвору никога дуже од 24 саата, но он ће шиљати суду окружном распре и парнице, које би се могле породити у његовоме срезу, и обратиће се к началнику полиције окружне, ако ова дјела у полицију спадају. Сврху тога он је дужан надзиравати над судовима примирителнима села, и чувати се добро, да се не меша у дјела цркви и школа селских, и да не дирне у приходе земље, које зависе од других побожних заведенија. За добра земље и сопствености, опредјелене црквама, варошицама, житељима и опшчеполезним заведенијама, као и за добра, принадлежећа приватним као сопственост, даће се сваком поособ доказателства (документи, то јест

тапије, потврждавајуће право притјажанија, и које ће бити уписане у канцеларијама земаљским.

66. Никакав Србин вообште и без изјатија не може бити гоњен ни узнемириван, ни тајно, ни јавно, пре него што буде позван и осуђен пред судовима.

Устројившеј и утврдившеј мојеј вољи Императорској Уставе горе поменуте, сочињен је нарочно овај Императорски Ферман, да Ти се сообшчи, и послан Ти је, украшен мојим сјајним Хатом царским.

Ја Ти налажем, дакле, бдити како у внутрености тако и у вњешности над безбједностију те провинције царске, над којом повелитељство дао сам Теби и Твојој фамилији само под тим нарочним условијем, да слушаш и потчињаваш се налозима, истичућим од моје стране; употребљавати силе твоје за избј ати средства ко осигуранију њенога благоденствија, као и спокојствија и мира њених житеља; Ја Ти налажем к тому, да уважаваш стање, чест, чин и службу сваког; да бдиш најпаче о том, да точке и условија уставна горе изложена буду извршивана у цјелости и за свагда, полагајући тако сву ревност Твоју, да прибавиш мојој личности молитве и благослове свију класа житеља земаљских, и да потврдиш и оправдаш тим образом повјеренније и благоволеније царско к Теби. — Ја налажем равним начином свима Србима вообште, да се потчињавају свима налозима књаза, сображавајућима се уставима и заведенијама земаљским, и да се соображавају старателно пристојностима нуждним. — Ја налажем, да овај царски хатишериф буде обнародован, да народ о њему свједјеније получи, да сваки, проникнут више и више признателностију, за ова дарованија и благодјејанија дарована свима равно мојом шчедротом царском, влада се у сваком опстојателству тако, да заслужи моје одобреније, и да точке предстојећег Устава буду извршиване од слова до слова и за свагда, без да би се могло ни у какво време њима противошествовати.

И Ти такође, мој Везиру, имаћеш га разумјена, и сојузићеш силе твоје са силама Књаза, ко точному и строгому извршенију точка предстојећег Императорског Фермана.

IV

К источној политици кнеза Метерника

Писмо барону Најману у Лондону

У Бечу 23 новембра 1842.

Начин којим је лорд Абердин говорио с Вама о пословима српским и пролазак ђенерала Ливена кроз Беч у Београд и Цариград, две су околности које ме изазивљу да се према кабинету енглеском упустим у најтање ситнице, ма да ми је изгледало да нисам позван да то чиним И доиста свагда ми је као нека мука, кад морам говорити о каквом питању које се тиче царства Отоманског; толико су лажни били положаји које су у тим пословима силе узимале у више прилика. Али г. Пал., секретар државни, тако је добро ушао у дух прве мисли коју сам Вама саопштио о пословима српским, да према њему опет добијам поверења, и мислим да се он неће преварити о смислу мојих речи. Ове ће за њ бити само историја, он ће моћи мислити да су оне тако далеко од сваке рекриминације, као што добро зна да је такав начин мишљења далеко и предалеко од мога карактера и од мојих мисли Осећао бих се врло несрећан, кад бих видео да у руковођењу великих догађаја нисам умео одвојити шта припада људима, а шта пословима самим. По томе ће ме лорд Абердин добро појмити кад му кажем, да ја славну реч војводе Велингтонског о боју на Наварину (да је нескладан догађај) примењујем и на целокупан троструки савез. И у истину од тога времена почиње потпуна дезорганизација царства Отоманског. Ко је хтео да сам собом положи темељ те дезорганизације, а није рад да после иде за догађајима докле га год они воде, налик је на онога који хоће дела а неће њихове последице. Одавно ми већ патимо од ове противуречности, и имаћемо још дуго да патимо. Опширна преписка бечкога кабинета између 1821 и 1828 године показала је колико сам ја настојавао да то зло предупредим. И од тога времена непрестано сам се занимао тиме како да томе лека нађем, т. ј. како да зло ограничим у најтешње границе које су могуће. Положај који смо узели спрам Русије

у последњим догађајима, учинио нам се слаб, да слабији бити не може, а то је било за то, што нам са стране Русије ништа није ни најмању сумњу будило. Ти су догађаји били дело Портино, која је у тој прилици радила по својим навикама и по својим предањима: ну међу тим како би такви сукоби, ако би учестали, могли постати несрећни, а ми смо интересовани да се Порти одржи оно снаге што јој је још остало, наша је дужност била да је обавестимо и да је на страну ставимо према опасностима којима би се она изложила. Кад се стиша двострука криза, изазвана у Србији и у Влашкој, упутићемо мудрих саветâ Порти. Старање наше, посвећено одржању Турске, даје нам право да то чинимо; а то право црпемо ми још и у осећању личнога интереса. Ми равнодушно гледати не можемо да се Порта држи политичне системе, којом би се непрестано дражили немири у нама суседним областима.

Није нам ни на крај памети да тражимо какву сталност у политичком реду који је основан у Подунавским Кнежевинама и у Србији. међу тим ми желимо да се тај ред одржава такав какав је, јер су на истоку сви положаји непоуздани, те није могућно напред смишљати шта би имало доћи на место овога што је сад.

У овај мах исто тако мисли и кабинет руски. О томе нас је известио г. ђенерал барон де Ливен, и није нам било тешко да се споразумемо.

Порта се, истина, може позвати на текст фермана о постављењу који је дала кнезу Србије, те тиме правдати ону меру мешања у српске ствари коју је ту скоро употребила, али би Русија, с њене стране, могла наћи у тексту свога уговора с Портом средстава којима би спорила Порти право, да се у поменутом мешању пружа толико колико је она чинила.

Међу тим петербуршки кабинет изгледа да осећа да би био веома јак удар на положај Портин и онако слаб, кад би се од Порте изискало да порече што је сама пуштала да се учини и што је потврдила, и кад би се тражило да на своје место врати породицу Обреновића. С тога је, по нашем посматрању, мисија ђенерала барона Ливена више упућена да у будуће такве нереде спречи, него да васпоставља оно што је оборено. С таквим смо поступањем и ми сами сагласни, и у таквом смо смислу и упутства издали нашој мисији у Цариграду.

Међу мерама које треба да помогну одржати ред, што се има васпоставити у Србији, једну ми мећемо на прво место, а то је дефинитивно премештање страних консула онде акредитованих. Сви су они, не изузимљући ни аустријског, учинили дело које нису имали право да учине, и које је извршило најнесрећнији утицај на одлуке кнеза Михаила. Протестујући против збачења овога кнеза, они су радили оно што би могли чинити дипломатски агенти који би имали нарочита упутства да тако раде; они су овога младог човека, који је имао

рђаве саветнике, који је имао мало духа, а није имао нимало искуства, оснажили у његовој мисли да се Портином комисару одупре што је упорније могао. Неприступан свакоме савету да преговара и и да се наравнава, он се укопао у потпуно одрицање свакога права Порти да се меша у унутрашње послове у Србији.

Још у очи самог оног дана кад ће се објавити одобрење које су дале турске власти за изгнање кнеза Михаила, Шекиб-ефендија је нудио кнезу да га одржи у правима његовим, ако хоће да отпусти своје саветнике које народ није никако хтео, и да на ново узме оне које је Порта сматрала као једине који би имали поверење народно. Кнез Михаило с презрењем одговори на тај предлог, да ће њега силе умети да заштите.

Гледајући око себе агенте који су налазили за добро да себи дају врло високу вредност, или да се држе на цени, кнез Михаило је сам за се помислио да је сила, и да је Европи стало до њега не може већма бити. Да му је ко умео показати прави његов положај, он би схватио да он тај положај може сачувати само мудрим држањем и обазривошћу. Енглеска нема никаква трговачког интереса у Србији, земљи са свим дивљој, где нема других производа осем рђаво обрађене земље, где се страни производи веома мало троше, тако да не би било разлога да ту што траже трговци тако удаљени као што су енглески.

Једини разлог који је у своје време могао побудити енглески кабинет да у Београд пошље консула, био је неповерење према Русији; Енглеска је хтела да на месту мотри шта се ради. А шта је било у ствари? Енглески је агенат био већ гледалац две катастрофе, Милошеве и Михаилове. Нећу да истражујем да ли он тим катастрофама није што и допринео, заузевши лажан положај, или да ли је био само пасиван гледалац. Све једно, на послетку, али што стоји у ствари, то је да он није био користан интересима које је Енглеска рада била бранити.

А ако агенат енглески, који ради по системи у коју ми пуно поверење имамо, није могао никаква добра учинити, шта имамо да очекујемо од агента Француске који је, као и сви мањи агенти те силе, у вршење своје дужности уносио карактер узнемирености и политичке суревњивости, који је могао произвести само немир и агитацију?

Енглеска би нам по томе учинила велику услугу кад би пристала да крене свога консула из Београда; ако би она на то пристала, ми бисмо, тим јаче, могли то исто тражити и од Француске.

С наше стране, ми такође не бисмо више држали консула у Београду, и обратили бисмо се руском двору да тако исто поступа. Ми имамо начина да се старамо о нашим трговачким интересима и без сталнога онде акредитованога агента.

Нека се енглески кабинет у осталом ослони на нас што се тиче старања да се у Србији и у свима областима дунавским оснују мере

политичког надзора које европски интерес изискује и које се нигде не могу тако добро извршити и од толике користи бити као кад се организују у Цариграду самом. Влада енглеска може наћи за овај посао најбоља јемства у самим интересима аустријским, који су тако очевидно знаменити, и тога ради може бити са свим спокојна ради тога што је молимо да напусти положај посматрачки који је била основала у Србији.

Ви ћете, господине бароне, саопштити ово писмо лорду Абердину, и подупређете наш захтев код њега како умеднете боље свима разлозима који се у писму налазе.

V

Писмо Михаила М. Обреновића III српским саветницима

од 2 (14) јула 1853

Ово занимљиво писмо ја сам по једноме препису наштампао у „Јавору“ год. 1879 стр. 790—794. Међу прилозима ове књиге штампам га на ново, упоредивши га у овај мах с преписом Стеф. Стефановића Тенке, председника савета, који ме послужи његов синовац г. Јов. Д. Стефановић, члан Касационог Суда. То чиним у потврду симпатичних речи којима је писац ове књиге оценио радњу кнеза Михаила, и што ми се и лично чини да ово писмо, по ширини и племенитости својих погледа, задржава трајну вредност, па је потреба да се сачува међу прилозима оваке књиге. Писмо гласи:

Господине,

Дошло ми је до знања, да се о мени разносе гласови по народу српском, непријатни и за мене и за вас. За мене су непријатни због тога, што су карактеру моме противни, достоинству моме непристојни, и части мојој шкодљиви; за вас пак — због тога, што вам истину сакривају, и, намећући вам неистину, спокојство ваше узнемирују. Нисам хтео неосноване ове гласове по новинама претресати и опровргавати за то, што нисам рад да би се могло и помислити да ја сам о себи говор и вику по народу дижем. Волео сам то учинити писмом на отмјене Србе управљеним.

Разглашава се о мени, да ја намјеравам народ у Србији узнемирити и побунити, да бих тим начином опет могао доћи до књажевског достоинства. Ово би се јошт како и веровати могло кад би се то мислило и говорило о човеку, који никад искусио није тегобе књазовања и владања, који је незадовољан са стањем својим, или најпосле о човеку, коме жеља славе и светске величине не да мировати. Но ја сам био владајући књаз, познајем терете и бриге сјајног овог положења, сишао сам с оног места, истина не по мојој вољи, али сам чрез то —

у исто доба — колико се саме личности моје тиче, више добио но изгубио; јер оставивши у младости мојој то тешко бреме владања и господовања, добио сам прилику боље се изобразити, свет и људе боље познати, добио сам мир и спокојство приватног живота у коме сада живим као слободан и независим човек, без икакве оскудице, без бриге, без страха, у отмјеном кругу признан, примљен и поштован, и — слободно додати могу — не са свим бескористан за моје сонароднике. Као што, дакле, познајем прво оно моје стање, истина сјајно, али теретно, немирно, непостојано, па и опасно, тако познајем и садање моје стање, којим имам узрока бити потпуно задовољан. Као што оно прво нисам оставио због терета његових, но силом опстојатељства нагнан; тако исто сада не желим и не тражим ово моје срећно стање оставити, него бих то учинио само по дужности, наложеној ми вољом народа и користију отечества, ко‘а сам син, сочлен, пријатељ, и у неком призренију дужник Не желим ја, дакле, књажеско достоинство у Србији себе ради, већ бих га примио као тешку дужност народа ради. Не тражим ја књажеску владу у Србији наговарањем, подбићивањем, буњењем народа, и подобним средствама, недостојним и мене и народа: већ бих ју примио само по потреби општој, и само тим начином који би и за мене и народ користан био. Нећу ја преко лешина браће моје да се пењем на престол српски, већ, кад би то било суђено, рад бих, да због доласка мога тамо нико не заплаче, него свак да му се обрадује. Ко немир сеје, буну ће пожњети. Свака буна, осим осталог зла, троши људе. Овим зала прави грађанин својој земљи желити неће; а ја, господине, управо желим да ме сваки прави родољубиви Србин бар у томе за себи равног држи. Ако ли је пак божија воља да останем и од сада у кругу приватнога живота, чинићу добро појединим Србима и од јако, по могућству моме, кад не могу свима у скупу. Не завидећи никоме, желећи срећу отаџбини, радоваћу се чистим срцем, ако ју видио будем напредну.

Други гласови, који се разносе о мени, још даље иду, назначујући не само да се ја буном у Србију повратити желим и намјеравам, него још одређују шта ћу радити кад власт у руке добијем. Кажу, да ја, вративши се у Србију, мислим наплатити из народне касе и из конфисцирати се имајућих добара мојих противника, не само моју цивиллисту, но и плату свију мојих бивших чиновника за прошавших 11 година. Је ли који корак мога дојакошњега живота показао, да сам ја био икада лаком, грабљив и неправедан? Је ли мени нужда да то чиним? Нисам ли ја и онда, кад сам умјеренији приход имао, и од тога одвајао колико сам могао да оскудне људе и дјела српству корисна потпомажем? Није ли Бог мене снабдјео имањем таковим, којим и овде и тамо пристојно моме достоинству живити и опет на добре цјели трошити могу? Ко право хоће да одговори на ова моја питања, тај мора признати да ја не бих имао узрока чинити, што моји непријатељи на мене износе.

Ко познаје мој карактер и начин мог дојакошњег живота, тај ће заиста веровати, да ја, у случају повратка мога у Србију, не само то не бих чинио, него још да бих и од цивил-листе моје по могућству трошио на народне потребе, које би се иначе из народне касе морале подмиривати.

Трећи, најпосле, разносе гласове, да ја, по повратку моме у Србију, освету тражећи, намјеравам лишавати званија, протеривати и гонити оне који су моји противници били. Безумност је претити пре добивене власти; а непоштење и неправда је крајња, добивену власт на зло употребити. На мене се ово обоје износи без узрока, без основа и без икакове вјеројатности. Зар ја не познајем ни мало оскудице и потребе мога отечества? Зар ја не знам да је највећа и најпреча нужда у отечеству моме управо та, да се партаје изравнају, помире, сложе, слију, и да се рађање нових партаја и распри свим могућим средствама за у напредак укине? Кад би се стало претресати на ново оно, што је учињено за прошлих 14—15 година, томе краја никад не би било? Политика унутрашња за Србију, по моме мњенију, само политика помирења бити може, која захтева: да се личним непријатељима опрости; да се прошлост, многима непријатна, заглади, залечи, заборави; да се способни и честити чиновници, и мали и велики, били они којој му драго, личној страни наклоњени, при промјени владајућега књаза на местима својима оставе; тако исто да се задрже или потврде и уредбе сваког прошлог правленија, које на корист народа служе; а нарочито да темељ јавног изнутрашњег Србије живота — устав, којим се јамачно добро владати, и земаљски напредак постићи може, само кад се уме и хоће — да се, велим, устав невредим задржи не речима, већ од истине и дјелом.

Ово су, господине, на кратко моје мисли о стварима, за које сам принуђен био узети перо у руку, једно да себе од незаслужених нападања одбраним; друго, да и вас увјерим, да ја владу у Србији не тражим, но да сам и готов примити ју као дужност, ако то корист и воља народа захтева, и то средствима не насилнима и неправеднима, но лојалнима, вас и мене достојнима; и да би најпосле власт, тим начином добивену, само по предневеденим правилама не на моју личну но на општу корист употребити хтео.

К томе, поред све непријатности, коју сам имао при писању ових врста, морам вам и то изјавити, да осећам особито задовољство, што ми се тим прилика дала изразити Вам, господине, моје почитаније и поздрав.

У Бечу 2 (14) јулија 1853.

Књаз Мих. М. Обреновић с. р.

На препису с којим сам сад поредио, има ова белешка Тенкина: „Оригинално писмо к. Михаила одузео ми е к. Александръ. Стефано-

вићъ. Примѣчаніе за мое потомство. Ово писмо к. Михаилово кое є на найблагороднін начин написано и коему сам я подпуно вѣровао, побудило ме є да у интересу нѣговомъ и о повратку династіє Обреновића у Србію радимъ. Богъ ми є сведокъ а и Руси: да самъ радећи за хористь многозаслужене речене фамиліе, доспѣо до найвећи мука, страданія и губиткомъ свію морални и матеріялни своія интереса. По срећномъ доласку Обреновића у Србію на мѣсто признателности быо сам и я и друштво, збогъ клеветаня найнепоштеніи улизица, презрѣнъ. 15 Майя 1859 у Бѣограду. Стеф. Стефановићъ."

VI

Мемоар о источном питању, поднесен краљу Фридрику Виљему IV у лето 1854 године.[1]

Ма колико да могу бити поцепане, европске се силе опет све слажу у две ствари. Оне хоће да се Турска по земљишту одржи толика колика је, и у исти мах све траже да се поправи стање хришћанских народа у томе царству.

Ако је повод садашњем расцепу међу силама у захтевању Русије да се она искључиво заузимље за хришћане источне цркве — као што се порећи не да да је расцеп најпре отуд потекао — тај би се повод могао лако отклонити наредбама, којима би се стање хришћанских становника у Турској у опште осигурало, и то би послужило на опште умирење; а опште јемство за ове наредбе и поправке припало би онда онима од којих је све дошло, свима великим силама.

У томе послу не би се требало задовољити одредбама једино о религиозном стању, на прилику, како ће један према другом стајати патријарах и владика и каква ће права имати; јер се догађало, да су владике источне цркве а грчке народности заузимале према словенској народности исте цркве скоро непријатељско држање, особито још и за то, што су они имали обичај да владичанска места купују. Признајући ово, западне су силе предложиле реформу много дубљу, на име да се парнични поступак поправи. Енглеска је наваљивала да се од сад пред судовима са свим под једнако цени сведочанство хришћанина и муслимана. Али ма како да су добре намере у ове одредбе, било би обмана, ако би се од ње очекивале какве год стварне поправке за хришћане, пошто би одлука увек остала у рукама турских судија, а од њихове љубави према правди не би се могло много очекивати чим би се десио спор међу привржецима различитих вера, и при том ако би се остало на земљишту досадашњих хатишерифа и султанских наредаба, које управо никада до сад нису биле

---

[1]) Штампан је у Сибеловоме Zeitschrift-у од 1865, где о њему има стр. 423—24 и потања оцена.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

Ако би се хтело у опште означити шта је потребно, могло би се позвати на једно разликовање које се опажа у пређашњим расправама, на пример у расправама акерманским од године 1826, где се двоје раја и поданици. Раја се зове народ хришћански потчињен муслиманима, просто стадо без права, које се трпи за то што [illegible]. Још онда се нашло да та реч није подесна, чим се радило на томе да се хришћанима безбеднији и законима уређен живот осигура; с тога је избачен *раја* и замењен називом *поданицима* отоманске Порте. У томе је главно питање, колико се и како штогод добро може постићи. Хришћански поданици Турске не могу више остати раја, т. ј. потчињеници муслимана, Османлија, који једини имају права и који једини државу састављају; они морају бити *поданици* Портини онако исто као и Османлије.

Не би се могло мислити да се у свом турском царству, нити баш у европским турским областима њихово стање као што је оно у ком се налази Србија, јер је то стање издобивено више пута понављаном силом оружја, и представља неки ступањ народне самосталности. Не би се могло тражити од Порте да тако стање призна и [illegible] својим областима. Довољно би било да се у потчињености

самој утврде неке погодбе, без којих се не да ни мислити на миран, осигуран лични опстанак.

Као прву међу овим погодбама ми бисмо означили *право својине*, законима тврдо ујемчену безбедност непокретне својине. Да би се познало на што се овим иде, ваља се опоменути како се последњих ускомешаних година често дешавало да су хришћани са својих имања изгоњени. Било је у реду што су стари султански витезови, спахије, сматрали се у селима као баштиници и што су своје дохотке вукли са хришћанских имања. Али је иза тога још претицало не мало слободних села и земље, и напала је на њих тек у позније доба друга једна врста људи као гусеница: то су били беспосличари мусломанске вере, који почеше грабити земљу и баштине свакојаким начином, па и отвореном силом, потиснувши јадне хришћане у тако бесправно стање, какво не може поднети ни човек на најнижем ступњу друштвеноме, јер се и ту не може без извесног мира. Ти се отмичари прозваше читлук-сахибије. Они се нису утисли ни по наредби Портиној ни на корист њену; све што су учинили, чинили су за своју властиту корист, против воље Портине. Тај је неред почео онда кад су јањичари предузели да се отимају од власти султанове и да земљу управо себи приграбе, што је дало повода устанку у Србији. И у неким босанским окрузима, на прилику у Јадру, почео је исти неред, и хришћани су се видели на невољи да му се одупру. У оно су време у томе с хришћанима држали и трезвенији Турци. Турски старешина из Зворника, Мехмед капетан, појави се у округу собом, и растера читлук-сахибије. Везир босански, који је пређе она насиља потпомагао и заклањао, није имао куд, но је потврдио оно што учини Мехмед капетан.

На примеру Јадра може се како ваља видети какве су поправке што би пре свега требале. Везир је босански одобрио још и ово: 1, да у народ не сме излазити никакав Турчин, па ни спахија, осем један пут у години, да покупи дохотке који му припадају; 2, да се хришћани сами суде. Чак им је дао и право изрицања смртне казне.

Не задржавајући се на свакој појединој тачки, мора се утврдити као друго главно начело поправке, да се хришћанима дâ право да их суде људи њихове вере и народа.

Јер пошто је право Османлија да собом нападају и насиља да чине освештано вером, и султан га променити не може, пошто Османлије саме полажу на то право, не да се ни помислити на какво год законито стање, ако се хришћанима судије и власти не поставе између њих самих. Могло би се поставити питање: а шта ће бити са споровима између Турака и хришћана, ако се овако хришћани у суђењу одвоје? Има један пример, по коме се и томе може помоћи. У Београду је уведено да се хришћански суд обраћа суду турскоме ако је оптуженик Турчин, а турски хришћанскоме, ако је оптуженик хришћанин, и није било случаја да би ствар остала нерасправљена,

јер је међусобна потреба услуга непрестано држала у снази вршење правде. Тим би се начином могло суђење уредити у великим варошима, као што су Сарајево, Дренопоље, па и сами Цариград. По селима треба муслимане и хришћане једне од других одвојити колико је год могућно, да не би национално-религиозно трвење имало прилике да се сваки час заподре. Кад се 1815 први пут Србија умирила, и пре него што се, као што је позније било, уредила, Марашли Али-паша наредио је да се без одобрења кнезовског ниједан муселим не сме мешати у спорове међу хришћанима, па ни онда кад би у исте и Турци били умешани.

Трећа наредба, која се у осталом потпунце слаже са законима, морала би бити да се кнезовима и осталим старешинама хришћанских општина и округа потпунце остави купљење пореза, да би се крај учинио насиљима, која често постају ради купљења данка. Данци би се могли одредити или одсеком или појединце, као што је, међу тим, и у Јадру било. Јер на хришћанима мора остати дужност да плаћају порезу султану и доходак од баштина спахијама.

Према свему овоме предлог за закључење мира могао би се овако склопити:

„Хришћанима у Турској ујемчава се на свагда слобода вршења њихове вере и право на својину. Судије и „старешине треба да имају између својих једноплеменика и „једноверника."

Ваља промислити о тегоби, да ли овако уређење не би нанело штете целокупности царства и суверенству Портину.

Ми одговарамо на то овако. Не би нико Порти узео право да по својим градовима насељава само муслимане, јер ће у њеним рукама и у напредак остати како области тако и градови, сви без разлике. Пошто би било од велике потребе да се народности подвоје, још би најбоље било кад би се Турци сабрали и населили само око градова. Доиста се не треба плашити да ће хришћани помишљати на одметање, кад би могли живети у засебним окрузима, у колико би се, то јест, тако нешто могло извршити без великих и тешких имовних промена, и кад би у своје руке добили нижу управу и суђење. Искуством је осведочено, да хришћани из Турске у толико мање тегле к страним силама и државама, у колико им је лакше и боље под влашћу султановом. До сад су они били потчињени туђој вери и туђем народу, али би њихова оданост султану силно порасла, кад би они дошли у стање да само њега слушају, и када би над својом главом осетили државну власт, која би се старала да подједнако штити обе вере и оба народа. Финансијски би Порта још може бити и добила, јер би јој се данци уредније плаћали, докле их овако може имати само кад држи го мач над главом оних паша од којих данак очекује.

Озбиљна би тегоба била у прелазним наредбама које би одре-

ђене биле, да хришћане преведу из стања раје, готово турског робља, у стање султанових поданика.

Непрестана насиља произлазе поглавито још и отуда, што је Османлијама допуштено да оружје носе и у својим кућама га држе, а хришћанима је то забрањено. Порта никада није била довољно јака да одузме оружје онима који живе од отмице и који неће да се покоре грађанскоме реду. Ови пак, што своју властиту владу не слушају, најтежи су после хришћанима.

Ако би се, према томе, поставио захтев да се и хришћанима допусти да могу носити оружје барем за своју обрану, тај би захтев изгледао противан начелу којим се тражи мир и законито и редовно стање. И тако би доиста и било, кад би Порта била у стању да потпуну власт изврши и над муслиманским својим становништвом: ну пошто то бити не може, тешко би било обићи наредбу да се и хришћанима допусти да носе оружје. Не би се ваљада тиме организовала борба, него би се утврдио мир, чим би се могли бранити они који су до сад нападани што се одбранити нису могли. Ако ли би пак турска влада била у стању да разоружа Османлије и да их потпуно покори, и хришћани би дужни били да оружје предаду, јер се не иде ни на што друго него на то, да и једни и други постану што се већма може равноправни поданици султанови.

Може бити да неће ни требати да се ове одредбе увиљу у сам уговор о миру; може бити да ће бити довољно да се оне унесу у упутства комисије великих сила, која би имала да се стара о извршењу мира. Али ако се велике силе непосредно не заузму, поменуте се одредбе никада неће извршити. Ако би се у овоме нашло какво ограничење суверенства Портина, то је ограничење неизбежно у овај мах, кад се зна да Турска стоји само по заштити или може бити по суревњивости великих сила. Позније, и то баш снагом ових дубоких преображаја, царство ће се, може бити, опет опоравити и повратити своју самосталност. Надзор и посредовање европских сила могло би се ограничити на извесно време, на прилику на десет година.

У протоколу од 28 марта (9 априла) обриче се хришћанима да ће им се ујемчити грађанске и религиозне слободе, и могло би пасти у очи како се ту говори далеко више о грађанским него ли о религиозним слободама. Међу тим тамо је готово главније религиозно право, и хришћани се поглавито и жале на то, што им се одричу за њихов грађански живот најпотребнија права управо тога ради што су хришћани. А религиозно право би им донело пре свега то, што би се опростили грађанског унижавања и угнетавања које подносе само за то што су хришћани.

Познија напомена.

Ово мишљење толико је било по вољи и краљу којему је поднесено и цару Николи, којему је било саопштено, да је тешко схватити, како је могло бити да се оно нимало није узело у рачун

у познијим преговорима. Али је то долазило отуда што су Енглези полазили са гледишта са свим друкчијега. Они су дошли на мисао, да супротност међу хришћанима и Турцима уклоне реформом основнога турског закона, што је по том и покушано Хати-Хумајуном у почетку године 1856. Али је главна тегоба у супротности међу верама која је усисавана у крв вековима, и уклонити се тако рећи не да. Не стоји ни то, да се мусломани и хришћани не би могли сложити међу собом. Две велике државе, Русија и Енглеска, извршиле су ту слогу међу једнима и другима у пространим областима. Само влада не сме бити у рукама мусломанским. Све што је кад турска врховна власт обрицала европским силама, кад је пред њима била у невољи, остало је до сада неизвршено: владу нико не слуша, рекао је један пут паша београдски некоме странцу. И поданици с њихове стране не умеју бити покорни, после вековнога притиска који су поднели и који их је мржњом испунио. И нису ли се грдно преварили посланици Енглеске, Француске и Аустрије, који су радили на Хати-Хумајуну од 1856, што су то држали за могућно? Тај је Хати-Хумајун потврђен и конгресом париским, на коме су поменуте силе имале претежни глас. И турска влада није с њене стране жалила труда да испуни што је обећала. Али колико је успела са ранијим хатом од Ђулхане, толико јој је пошао за руком и Хати-Хумајун од 1856. Готово би се могло огласити као погрешка што је Турска примљена у међународно друштво европско; она није могла испунити што је у погодбу за то обећала. Позније се то видело у Солуну, а тада у Београду. Јер што је више Порта рада да се споразуме, то већма желе мусломани да до тога не дође!

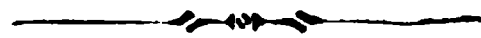

VII

Мемоар који је Високој Порти предала депутација српска 25 априла (7 маја) 1860 године.[1]

Од како је имао срећу да постане предмет старања Његовог Царског Величанства, народ српски није престао да сваком приликом даје најтврђе доказе своје непоколебљиве оданости сјајноме сизеренском престолу. Није то чињено само што је народ с признањем уживао дата му права и повластице, него је и иначе народ противстајао свима искушењима времена и догађаја, и кад је, после двадесет година, први пут добио прилику, да без икаква притиска искаже своје мисли и своја осећања, народу је први помишљај био да своме узвишеном сизерену искаже своју дубоку благодарност запоштовање неутралности, у којој се Србија држала за време рата кримског.

Исто тако је и Висока Порта с њене стране непрестано гајила најискреније жеље за благостање и напредак верних јој Срба. У тим је осећањима Порта не само у више хати-шерифа оставила Србији право да јој може представљати своје потребе, него је у једном од последњих царских хатишерифа свечано обећала да ће се права и повластице српскога народа и увећавати према мери верности и понашања народног.

Задовољан доброчинствима која се налазе у хатишерифима што се на уговорима оснивају, народ српски не потребује никакву нову повластицу, и у урођеној својој смерности народ жели само оно што је неопходно потребно његовоме опстанку, а то је: да се изврше права која су му већ дата, али која су остала неизвршена или непризната.

Те су жеље исказане на свето-андрејској скупштини пре повратка Његове Светлости кнеза Милоша Обреновића I, и народ их је кнезу поверио.

---

[1]) Л Ранке је наштампао француски текст овог мемоара. Пошто је скоро цео српски текст наштампан у Ј. Ристића књизи „Спољашњи односи Србије I. Београд 1887“, стр. 349—361, то је овде штампан тај текст, и допуњен је преводом приступа који је Ристић у својој књизи изоставио

Његова Светлост кнез Милош, веран своме законитом понашању, у коме је вазда био постојан, сматрао је за своју најсветију дужност да пошље у Цариград депутацију, која ће имати за задатак да положи на подножје царскога престола народне жеље, и у исто време да изјави Његовом Величанству Султану непромењљиву оданост кнеза и народа српског.

Наследственост у породици Обреновића на престолу српском на челу је неопходних потреба, које депутација има дужност да представи Високој Порти.

Његово Величанство султан Махмуд, славнога спомена, уваживши жељу народну, даровао је превисоким бератом својим од 3. Авг. 1830 год. (7 Ребјул-Евеља 1246) садашњем владаоцу српском, кнезу Милошу и његовом потомству наследно достојанство у Србији, у награду за његову верност престолу своме. Да би ову повластицу утврдио и самоме народу, наш премилостиви сизерен није изоставио уврстити је *као саставни део у права народна*, у хатишерифу од исте, па и у другоме под именом Устава познатоме, од 10—12 дек. 1838 (половине Шевала 1254.)

Несрећни догађаји, који се 1839 и 1842 год. у Србији збише сметаше народу да ужива благодети овога права по узроцима, за које он не може носити одговорности. Међу тим двадесетогодишње патње доведоше га до тврдога убеђења, да је наследство кнежевске власти прави ленгер његова спасења. Са тога, отресавши се притиска појединих себичности, он се на св. анд. скупштини од 1858 год. користио правом својим, те успоставио за кнеза свога Милоша Обреновића са правима наследства, којима је он бератом царском снабдевен.

Овај важан акат свога препорођења, народ је извршио у тврдом убеђењу, да је наследност кнежевске власти у Србији право једно, колико кнезу Милошу, толико и земљи дано; начело, које се, за одсуства Обреновића из земље, могло успавати али не и угасити. С повратком ове фамилије на владу, оно је опет васкрсло у свему пређашњем сјају своме, будући да кнез Милош, давши оставку на достојанство кнежевско, није се могао одрећи и права наследства: *што он, у осталом, није ни учинио.*

Тако је судио народ и в. Порта, не нашавши за потребно да укине наследство каквим актом, као да је и сама то убеђење делила.

Нема сумње, да је Србија имала право што је тако судила, јер она сматраше ћутање берата о наследству, који се даје инвеститура успостављеноме кнезу Милошу, као превиђење, а не као одрицање права, који би се нанео вред трактатима и хатишерифима царским, који су 1853 год. в. Портом потврђени, а великим силама подјемчени у трактату париском од 1856 год., нарочито пак и за то, што је и скупштина народна, сагласно са државним саветом и привр. владом онога времена, доставила до знања в. Порти, да је

кнез Милош једногласно *успостављен на достојанство кнеза владаоца са правима наследства, у мушкој линији.*

И прем да је народна скупштина, у овоме лојалном убеђењу своме, уређујући нарочитим законом појединости наследства, одредила, ко ће по смрти кнеза Милоша заступати га у врховној власти у Србији, и прем да је и в. Порта учинила распоред, да се кнез Михаило призна, у даноме случају, за наследника свога светлога оца у власти : ипак кнез Милош, желећи дати томе чину већу свечаност, моли, органом депутације, Његово Вел. Султана, да се берат од 1830 год. којим се даје наследство фамилији његовој, призна у својој првобитној важности. (comme ayant repris son ancienne valeur.)

„Депутација, сматрајући наследност као начело консервативно, као јемство поретка, срећна је веровати у напред за успех своје мисије. В. Порта с једне стране задовољила би тиме свој верни народ, који, за своје домаће спокојство, сматра ову наследност као најдрагоценије благо, а с друге би стране сахранила један део царства од оних свакидашњих потреса, којима, видимо, да су изложене земље, лишене ове благодети.

Колико је народ српски задовољан легалним стањем својим, толико не престаје имати узрока да се онеспокојава неизвршивањем (inobservance) хатова царских. У овоме реду ствари заузима најважније место питање о исељењу муслимана из вароши и других места, где их има изван градова.

Поменутим хатишерифом од 1830 год. наређује се изреком, *„да се, сем гарнизона градских, пребивање у Србији са свим забрањује свима другим Турцима ; а онима, који су се у таквим местима затекли, оставља се годину дана рока за исељење, по што своја добра испродају по процени комисије на ту цељ одређене.*

Ово је питање чисто и јасно, које не подлежи никаквој контестацији, па ипак био је народ српски дубоко ожалошћен, видећи да је тачка једанаеста, која изриче изложену одредбу, била јавно обеснажена (invalidé) хатишерофом од м. новембра 1833 (Реџепа 1249), којим се овластише муслимани да у вароши Београду на неодређено време остану, а у другим местима да још за 5 година своје пребивање продуже.

После оваке одредбе морао се сваки у Србији питати : кад је хатишериф од 1830 год. (као саставни део акерманске конвенције од 1826) народу српском једина норма за његова права, а у томе је изреком решено, да у Србији могу живети само гарнизони царски (којима је место у зидовима градским), по коме се праву могло враћати на исто питање и преиначавати га на уштрб Срба ? Хатишериф од 1833 год. назива се *допуном* онога од 1830, па по каквој логици може оно што је *допуњавање*, бити у исти мах и *одузимање, стешњавање* ? Кад нам се једном свечано признато право овако одузима, какво јемство имамо,

да нам се неће и сва друга мењати и стешњавати? Тако се и данас питају узнемирени духови у Србији. Ова узнемиреност у толико је основанија, што ни она друга царска одредба, по којој би се мусломани, што у Србији живе, још 1838 год. имали иселити, ни данас извршена није!

Народ не тражи извршење овога свог права по каквоме разметашу, но по прекој нужди. Присуством мусломана изван градова слаби се и административно право његово, по што причињава *двојност администрације*, а ова мора бити *једна* и *народна*, по 2-ој 5-ој и 10-ој тачки основног хатишерифа. Шта више, војводе, кадије и друге власти турске, вршећи своју јурисдикцију *изван градова*, нарушавају све царске ферmане!

Шта проистиче из овога илегалнога стања, из овога додира две власти и два народа који би се по правима, толико пута санкционисаним, имали растати? Ништа друго, до непрестано трвење, раздор, крвави сукоби, који се често ужасима свршују и то између два народа, којима је судбина тесно уткана, којима су интереси једни за друге везани, будућност истоветна.

У интересу је, дакле, човечности, у интересу политике царства, раставити ова два народа, па их оставити да живе у оном добром суседству, које видимо да постоји између Србије и пограничних провинција отоманских. јер иначе неће изостати, да они, сукобима својим, кад тад јавни мир не замуте.

При оваком јасном праву Срба̂, при оваким замршеним околностима, може ли кнез Милош мислити, да ће в. Порта хтети да продужи и даље анормално ово стање? Не, он има тврдо уверење, да ће влада царска, сазнавши право стање, у својој бризи за благостањем оба народа, наредити, да се хатишериф од 1830 год, потпуно изврши и у погледу на исељење мусломана како из вароши Београда тако и свију других места у Србији, где их има изван градова царских.

Да на природну основу сведе своју унутрашњу независност, такођер је једна од главних потреба, које народ српски осећа.

Колико по трактатима, толико и по гласу хатишефира од 1830 год. Србија има *независну управу унутрашњу*, следствено, она има право да *се сама собом у унутрашњости својој уређује*. Услед ове свечано признате јој повластице, њој самој и припада да себи даје устав према духу народа и прилпкама земаљским.

Како се могла превидети ова најдрагоценија прерогатива народна? Како се могао, против овога хатишерифа од 1830, октроисати Србији други хатишериф (познати под именом Устава) од декембра 1838 (Шевала 1254) против свију представака (репрезентација) кнеза владаоца, који је једини представник жеља и потреба народних?

То су питања на која ми не бисмо знали одговорити.

Место да положи тврд и постојан темељ животу земаљском, да створи или освешта главне установе земаљске, октроисани Устав садржи у себе елементе, који се ни уком основном закону напредних земаља не налазе, представља слику привремености, носећи потпуно на себи печат околности из времена свога постанка.

Неколико је само у њему општих одредаба, које у себи садрже начела живота и непромењивости, а остала садржина или му обухвата ствари, које иду у ред специјалних закона, или показује грдне, непрелазне празнине и противуречности.

Мало примера довољно ће бити, да докажемо истинитост овога тврђења.

Тако ако бацимо поглед на чланове 30, 31 и 33, налазимо организацију судова, којима се одређује број, прописује радња, назначују степени и т. д. загледамо ли даље, на прилику у чланове 32, 36, 37, 39, онда налазимо поступак судски, који прописује како се има испитивати.

Представимо ли сад себи, како је неугодно, па и опасно подвргавати честим изменама конституције, које регулишу основни живот земаљски, увидећемо с места, да Србији у овом положају, није могућан никакав напредак, који би захтевало време у организацији и поступку судова.

Не мању сметњу полажу напредовању и оне одредбе Устава, које уређују управну поделу Србије, поделу, која само у старим предањима налази своје оправдање, а тако и оно опредељење, које се односи на организацију административних власти (чл. 61, 62, 63, 64, 65): незгода, која није без значаја за прогресивни развитак, чија природа забрањује Уставима силазити у предмете подложне промени и побољшању.

На тај начин, Србија је везана за нешто, што јој не допушта мицати се и ићи за напретком времена. Колико је корисних рефорама жртвовано, да се само са Уставом у сукоб не дође, колико је незгода, колико ли несрећа Уставом извињавано!

Са погледа политичног, тегобе су такође непрелазне, које Устав од 1838 полаже спокојству земаљском.

По њему власт извршну има кнез, а власт законодавну дели он са саветом. Ну границе између ове две власти тако су неодређене, противоречности тако многобројне, да само сукобе производе.

Тако на пр. по члану 3 кнез поставља чиновнике, а чланом 12 прописује се да им савет одређује *награде;* кнезу се оставља тим истим чланом (3), да издаје земљи потребне наредбе, а чл. 11 не одобрава да се може примити (не закон но) никакав *налог*, који не би имао претходног одобрења саветског.

По чл. 12 савет прорачунава трошкове годишње нужне за управу земље, т. ј. он спрема буџете, а с друге стране он има да одобрава употребу сваке специјалне позиције буџетске.

Члан 15 овлашћује савет да иште од попечитеља годишњи извод из њихових дела и да им прегледа рачуне; ну нити је овим, нити другим којим чланом Устава јасно изречена *одговорност попечитеља.*

По једној версији чл. 17 *саветници не могу бити збачени док се кривица њина код Бл. Порте не докаже.*

Несрећне последице овога члана познате су целоме свету; јер докле је он једну другој ставио на супрот две врховне власти, суревњиве, непокретне, неодговорне, слободне да тумаче па и да газе свака по својој вољи Устав; *права народна остајала су без гарантије.* Двадесето-годишње искуство показало је да овај члан крије у себи ону клицу, из које ниче опозиција савета кнезу, и пошто не беше власти, која могаше посредовати у конфликтима њиховим, следоваше неизбежне револуције, које се свршиваше са победом јачега — *а свагда на пропаст народа!*

Па поврх свију зала, које овај члан донесе, народ је њиме у толико више ожалошћен био, што је видео, да он узвишује саветнике *над* законима земаљским, на супрот истоме уставу, који изриче једнакост свију Срба пред законима, и у то име установљава више инстанција судских (чл. 27).

На овим изворима осуђена је Србија да црпе свој државни живот. Одатле истичу оне жалосне сцене, које се од 1839 год. под разним облицима обнављају, сметајући земљи сваки озбиљнији напредак, и претећи да се изметну у борбе, које Србији, а врло лако и царству, могу мир из основа да потресу. Колико је, дакле, хатишериф од 1838 год. самим својим бићем, негација аутономије народне у смислу трактата, и повреда органског хатишерифа од 1830; толико је он, по природи својој, сметња развитку благостања и утврђења спокојства домаћег.

Бл. Порта, која у срцу своме носи искрену жељу за благостањем Србије, може ли јој и у напредак оставити овај извор, из кога јој толика неизлечива зла истичу: назадак, чести немири, савршено растројство; може ли је оставити и даље да буде прост извршилац једног скупа (complexe) наредаба у име *унутрашње независности?*

Његова Светлост, кнез српски Милош, достављајући, органом депутације своје, и ову потребу народну до знања Бл. Порти, уверен је у напред, да ће Његово Величанство Султан, сазнавши невоље, у које је бачен његов верни народ српски, благоволети, у својој природној великодушности, да му поврати најдрагоценију повластицу, те да се, у унутрашњости својој сам собом конституисати може, према духу и потребама својим, које је он сам најбоље у стању да оцени.

Ову трогубу потребу сматра народ као питање витално, као услов своме опстанку. Депутација се нада, да ће излог овај довољан бити, да докаже Бл. Порти, како Србија ништа ново не тражи, но права, која већ има, па су или занемарена или превиђена.